P O D R A V I N A

Časopis za multidisciplinarna istraživanja

Scientific Multidisciplinary Research Journal

Izlazi dva puta godišnje

A Semi-annual Issue

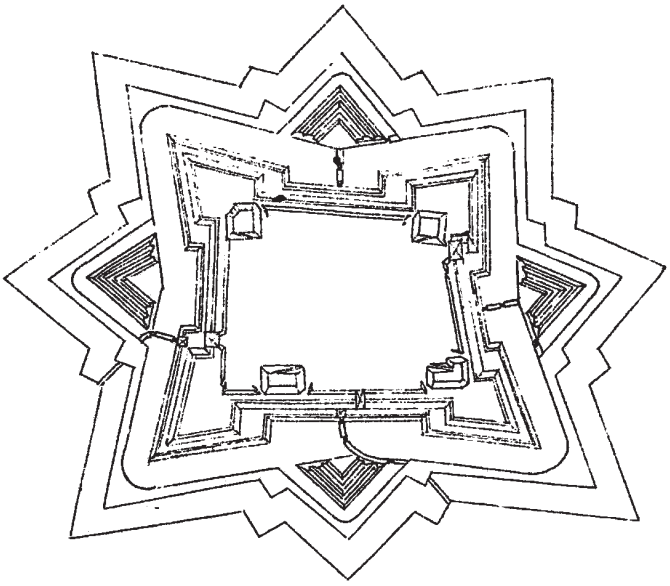

Broj 16 Volumen VIII. prosinac 2009. Cijena 100 kuna ISSN 1333-5286 UDK 908 (497.5-3 Podravina)

No. 16 Vol. VIII Dezember 2009. Price 100.- ISSN 1333-5286 UDK 908 (497.5-3 Podravina)

Uredničko vijeće
Editorial board

Dr. sc. Neven BUDAK (Zagreb), Tomislav ĐURIĆ (Varaždin), dr. sc. Dragutin FELETAR (Koprivnica/Zagreb), Ernest FIŠER (Varaždin), dr. sc. Boris GOLEC (Ljubljana), dr. Ivan GOLUB (Zagreb), dr. sc. Andrej HOZJAN (Maribor), dr. sc. Karl KASER (Graz), dr. sc. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ (Zagreb), Mario KOLAR (Koprivnica), dr. sc. Juraj KOLARIĆ (Zagreb), dr. sc. Milan KRUHEK (Zagreb), Željko KRUŠELJ (Koprivnica), dr. sc. Mijo LONČARIĆ (Zagreb), dr. sc. Lučka LORBER (Maribor), mr. sc. Mladen MATICA (Koprivnica), dr. sc. Géza PÁLFFY (Budimpešta), dr. sc. Hrvoje PETRIĆ (Koprivnica/Zagreb), dr. sc. Tajana SEKELJ IVANČAN (Zagreb), dr. sc. Mirela SLUKAN ALTIĆ (Zagreb), mr. sc. Vladimir ŠADEK (Koprivnica), Marijan ŠPOLJAR (Koprivnica), dr. sc. Jaroslav VENCALEK (Ostrava), dr. sc. Sabolcs VARGA (Pečuh), mr. sc. Dinko VRGOČ (Koprivnica), dr. sc. Dejan ZADRAVEC (Maribor), dr. sc. Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE (Osijek)

Uredništvo
Editorial Staff

Dr. sc. Dragutin FELETAR, dr. sc. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ,
dr. sc. Andrej HOZJAN, dr. sc. Lučka LORBER, dr. sc. Hrvoje PETRIĆ

Odgovorni urednik
Editor-in-chief

Dr. sc. Dragutin FELETAR, e-mail: meridijani@meridijani.com

Urednik
Editor

Dr. sc. Hrvoje PETRIĆ, e-mail: h.petric@inet.hr

Prijelom
Layout

Hrvoje HERCEG

Tajnik uredništva
Staff secretary

Petar FELETAR

Nakladnik
Publisher

MERIDIJANI, 10430 Samobor, Obrtnička 17, p.p. 132
tel. 01/33-62-367, faks 01/36-30-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Za nakladnika
Journal director

Petra SOMEK

Dodatna adresa uredništva
Additional mailing address

Dr. sc. Dragutin FELETAR, 48000 Koprivnica, Trg mladosti 8
tel. 048/626-780, 098/249-804

Zahvaljujemo na pomoći
Co-publishers

GRAD KOPRIVNICA
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA ŽUPANIJA
Časopis izlazi uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa

Priprema
Prepress

MERIDIJANI, Samobor

Na naslovnici
Front cover

Koprivnica početkom 20. stoljeća (slika Fedora Malančeca)

Tisak
Print by

BOGADI GRAFIKA, Koprivnica, 600 primjeraka

KAZALO / *CONTENTS*

Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ
JEDNO VIĐENJE POVIJESTI GRADA KOPRIVNICE OD 1901. DO 1918. GODINE
A VIEW ON HISTORY OF CITY OF KOPRIVNICA BETWEEN 1901 AND 1918 . . . . . .STR. 5

Ranko PAVLEŠ
PROCJENA CENTRALITETA NASELJA PODRAVINE U KASNOM SREDNJEM VIJEKU
EVALUATION OF CENTRALIZATION IN PODRAVINA SETTLEMENTS IN THE LATE MIDDLE AGES . . . . . .STR. 29

Mijo LONČARIĆ
KAJKAVŠTINA U RANIM PODRAVSKIM TOPONIMIMA
KAJ-DIALECT IN EARLY KAJKAVIAN TOPONYMS . . . . . .STR. 41

Szabolcs VARGA
ULOGA GRADA ZAGREBA U GRADSKOM SUSTAVU UGARSKE U KASNOM SREDNJEM VJEKU
THE CITY OF ZAGREB IN THE URBAN NETWORK OF HUNGARY IN THE LATE MIDDLE AGES . . . . . .STR. 56

Géza PÁLFFY
DIE ROLLE DER FAMILIE BATTHYÁNY IN DER GRENZVERTEIDIGUNG GEGEN DIE OSMANEN IM 16. UND 17. JAHRHUNDERT
THE ROLE OF THE BATTHYÁNY FAMILY IN THE BORDER DEFENCE AGAINST THE OTTOMANS IN THE 16TH AND 17TH CENTURIES . . . . . .STR. 73

Hrvoje PETRIĆ
FLUVIAL-AEOLIAN SANDS IN CROATIA. ENVIRONMENTAL HISTORY CASE STUDY: DJURDJEVAC SANDS (ĐURĐEVAČKI PIJESCI)
FLUVIJALNO-EOLSKI PIJESCI U HRVATSKOJ. PRIMJER POVIJESTI OKOLIŠA: ĐURĐEVAČKI PIJESCI . . . . . .STR. 89

Ljiljana DOBROVŠAK
ŽIDOVI U GOSPODARSTVU KOPRIVNICE I PODRAVINE
JEWS IN BUSINESS AND ECONOMY OF KOPRIVNICA AND PODRAVINA . . . . . .STR. 98

Anna Maria GRÜNFELDER
MEĐIMURJE U IZBJEGLIČKOJ KRIZI U OSVITU DRUGOGA SVJETSKOG RATA
MEĐIMURJE AND THE »REFUGEES CRISIS« AT THE EVE OF WORLD WAR II . . STR. 115

Đuro FRANKOVIĆ
PO BOŽIĆU - IME ISUSOVO (2. SIJEČNJA) U MAĐARSKIH HRVATA
UPON CHRISTMAS - NAME OF JESUS (2 JANUARY) IN CROATS LIVING IN HUNGARY . . . . . .STR. 141

Željko KARAULA

BJELOVAR U MEMOARIMA VELIKOG ŽUPANA BJELOVARSKE/BJELOVARSKO-KRIŽEVAČKE ŽUPANIJE BUDISLAVA PL. BUDISAVLJEVIĆA - PRIJEDORSKOG »POMENCI IZ MOGA ŽIVOTA«

BJELOVAR IN MEMOIRS OF BUDISLAV PL. BUDISAVLJEVIC - PRIJEDORSKI THE GRAND GOVERNOR OF BJELOVAR/KRIZEVCI COUNTY (MEMOIRS TITLED »POMENCI IZ MOGA ŽIVOTA«) . . . . . .STR. 162

PRIKAZI NOVIH KNJIGA I ČASOPISA / *REVIEWS OF NEW BOOKS, MAGAZINES. . . . . .STR. 184*

UPUTE SURADNICIMA / *A WORD TO ARTICLES' CONTRIBUTORS . . . . . .STR. 209*

U ŠESNAESTOM BROJU ČASOPISA PODRAVINA SURAĐUJU:

Prof. dr. sc. Mira Kolar-Dimitrijević, *sveuč. prof. u miru, Zagreb, Draškovićeva 23/IV.*
Ranko Pavleš, *Podravka, Koprivnica, Starčevićeva 32*
Dr. sc. Mijo Lončarić, *Znanstveni savjetnik, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, Republike Austrije 16*
Prof. dr. sc. Szabolcz Varga, *College of Theology of Pecs, Papnövelde u. 1*
Dr. sc. Geza Palffy, *Institut za povijesne znanosti, Mađarska akademija znanosti, Budapest*
Dr. sc. Hrvoje Petrić, *Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Zagreb, Lučićeva 3*
Dr. sc. Ljiljana Dobrovšak, *Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Marulićev trg 19*
Anna Maria Grünfelder, *Austrijsko veleposlanstvo, Zagreb, Jabukovac 39*
Đuro Franković, *Pečuh, Mađarska*
Željko Karaula, *Bjelovar, Banovine Hrvatske 26b*
Mario Kolar, *Virovska 7, Molve*
Božica Antić, Muzej grada, *Koprivnica, Trg Leandra Brozovića 1*
Ivančica Jež, *Osnovna škola, Legrad*
Nenad Vajzović
Prof. dr. sc. Dragutin Feletar, *član suradnik HAZU, Koprivnica, Trg mladosti 8*
Petar Feletar, *doktorand, Fakultet prometnih znanosti, Zagreb, Vukelićeva 3*

PODRAVINA se referira u sekundarnim časopisima
1. ABSTRACTS JOURNAL, All-russian institute of scientific and tehnical information, Moscow
2. HISTORICAL ABSTRACTS AND AMERICA: History & Life, EBSCO, Santa Barbara, California, USA
3. ELSEVIR, Bibliographic databases, Amsterdam-Norwich
4. THE HISTORY JOURNALS GUIDE, Deutschland

U Popisu znanstvenih časopisa Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa »Podravina» je klasificirana oznakom a2 te se uzima u obzir pri izboru u znanstvena zvanja autora (Narodne novine 84 od 11. srpnja 2005.).

JEDNO VIĐENJE POVIJESTI GRADA KOPRIVNICE OD 1901. DO 1918. GODINE

A VIEW ON HISTORY OF CITY OF KOPRIVNICA BETWEEN 1901 AND 1918

Mira Kolar-Dimitrijević
Redovna profesorica u mirovini
mira.kolar@zg.t-com.hr
Zagreb, Draškovićeva 23/IV
10000 Zagreb, Hrvatska

Primljeno / Received 15. 6. 2009.
Prihvaćeno / Accepted: 4.11.2009.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
UDC/UDC: 94 (497.5-37) Koprivnica

SAŽETAK

Koprivnica od 1901. do 1918.prolazi kroz završni proces transformiranja u trgovačko središte đurđevačke, koprivničke i ludbreške Podravine. Položaj prvog grada na željezničkoj pruzi Budimpešta - Zagreb omogućava veliki dotok novca i robe iz razvijenijih dijelova Monarhije ali i brzi dotok privrednih informacija. Dostižući standard koji su imali gradovi u razvijenim dijelovima Monarhije, Koprivnica se pod pametnim načelnikovanjem Josipa Vargovića transformira u moderan gradić srednjoeuropskog tipa. Bilo je to silno važno i stoga što je Koprivnica na taj način umanjila djelovanje smanjivanja autonomije grada svrstana kao grad druge vrsti po Zakonu o gradovima 21. lipnja 1895. godine.

Rat je srušio mnoge vrijednosti i krajem 1918. Koprivnica se suočila s potrebom da organizira svoj život u novim političkim prilikama kao pogranični grad. Sve je trebalo brzo mijenjati.

Ključne riječi: Koprivnica, Josip Vargović, društvo, kapital.
Key words: Koprivnica, Josip Vargović, Society, Capitalism.

Pod banom Khuen Héderváryjem gradovi su u političkom smislu silno oslabili , a osobito gradovi koji su uvršteni u drugi razred. Grad Koprivnica je potpao pod Bjelovarsko-križevačku županiju, te je izgubio prestao biti sjedište podžupanije 1886., i bio je samo sjedište kotara iako je 1898. objavio svoj »Štatut«. Sad je sve njegove poslove kontrolirao kotarski načelnik podložan županiji. Koprivničanci su se teško mirili s ovako zapostavljenim položajem, u koje ih je dovela njihova opoziciona politika i ojačalo pravaštvo. Onda su se snašli i domaći gradonačelnici su postupili onako kao što je to učinio ban Ivan Mažuranić koji je iskoristio ono što mu je ostavljeno u upravi, pa je sredio upravu, školstvo, prosvjetu, a kroz kulturna vijeća donekle i gospodarstvo, te je iskoristio privatnu liberalnu slobodu osnivanja novčanih institucija i poticao osnivanje banaka i štedionica. To je isto učinio i Josip Vargović za vrijeme svog načelnikovanja u Koprivnici od 1906. do 1913., s time da se već i prije bavio novčanim poslovima. Vjerojatno Vargović nije slijedio politiku Mažuranića već je vidio kako su se organizirali brojni mađarski gradovi koji su postajali sve ljepši i bogatiji, s time da je i čitava Mađarska težila ojačati svoju autonomiju kroz lo-

kalnu županijsku i gradsku samoupravu, pretvarajući se u lijepu i bogatu zemlju.[1] No istovremeno to je dovodilo i do pojave organizirane industrijske radničke klase, pa je 1878. osnovana i Mađarska radnička stranka a poslije 1891. mađarski je parlament izglasao i Zakon s programima zdravstvenog osiguranja za radnike, pa je to protegnuto i na Hrvatsku gdje su socijalna pitanja postala tema nekih točaka Hrvatskog sabora.

U takvim uvjetima Koprivnica je jedinu svoju budućnost mogla vidjeti u iskorištavanju svog položaja na glavnoj željezničkoj pruzi Budimpešta - Zagreb koja je u nagodbenom razdoblju bila vrlo frekventna, a promet se na početku dvadesetog stoljeća više nego utrostručio u oba smjera. Koprivnica je bila i raskrižje cesta prema Podravini i prema Varaždinu pa je njezina trgovačka uloga svake godine dobivala na važnosti. Situacija se nije promijenila ni kada je Bjelovar spojen željezničkom prugom s Križevcima 1894. godine, odnosno kada je 1912. uspostavljena željeznička veza do Kloštra Podravskog. Pruga Križevci - Bjelovar bila je vicinalna pruga slabije prohodnosti, a pruga Rijeka - Zagreb - Koprivnica - Mađarska bila je državna mađarska pruga prvog reda kojoj se posvećivala velika pažnja jer je povezivala Mađarsku s morem najkraćom mogućom linijom.

Stanovništvo Koprivnice je izvanredno dobro iskoristilo svoj položaj. Njeni gradonačelnici su pripomogli nastavku modernizacije Koprivnice započetu već u ranijem razdoblju: dr. Matija Malančec od 1904. do 1905. i Josip Vargović 1906. do 1913., prvi vješt pravu, a drugi financijama. Oni slušaju više vlasti, ali imaju i svoje vlastite planove, i nastoje što više izboriti za svoj grad. Dakako da su gradski, županijski i saborski izbori bila ključna događanja i da je trebalo uravnotežiti odnos prema Zagrebu, Budimpešti i Beču. Za vladu su izbori bili ogledalo vjernosti, a o rezultatu gradskih izbora je ovisio odnos Zemaljske vlade u Zagrebu prema gradovima, koji su svi izuzev Zagreba, Varaždina, Zemuna i Osijeka bili podložni županijskim kontrolama i velikom županu, a ne direktno Zemaljskoj vladi. Takav sistem uspio je urediti ban Khuen Héderváry Zakonom o gradovima iz 1895., ali je taj sistem u punoj mjeri počeo funkcionirati tek početkom dvadesetog stoljeća.

Kao i u općoj politici zemlje treba razlikovati u Koprivnici tri razdoblja: Prvo od 1900. do 1905., drugo razdoblje hrvatsko-srpske koalicije od 1905-1913. i treće od 1913. do 1918. godine.

KOPRIVNICA OD 1900. DO 1905.

Najvažniji događaj u ovom razdoblju je izrada regulacijske osnove koju je oko 1901. izradio mjernik Zemaljske vlade Albin Švarc. Zbog otpora građana nakon velikih diskusija u Gradskom zastupstvu ova radikalna osnova nije prihvaćena pa je gradski mjernik Franjo Poici izradio nakon dvije godine rada novu osnovu koja je 14. lipnja 1903. odobrenjem Zemaljske vlade dobila pravo realizacije. Po toj osnovi predviđena je intenzivna gradnja neizgrađenih gradskih površina.[2]

U ovom razdoblju grad Koprivnica još se uvijek povodi za politikom koju je kreirao ban Khuen Hédervary, tj. tihom mađarizacijom, jer je i ban Theodor Pejačević u vremenu od 1903. do 1907. dobrim dijelom nastavio politiku prijašnjeg bana koji je nakon odlaska iz Hrvatske u Budimpešti imao visoki politički položaj predsjednika parlamenta da bi i 1910. kao pristaša Istvána Tisze i jedan je od vođa Nacionalne stranke rada postao ministar predsjednik nakon odlaska We-

---

1 Tisza se izuzetnom taktičkom vještinom umjesto kritiziranja dualizma usredotočio na sustavni rad na usavršavanju državnog, upravnog i sudskog sustava a imao je veće mogućnosti nego Mažuranić jer je mogao regulirati i gospodarska pitanja (László KONTLER, *Povijest Mađarske,* Zagreb 2007., 291).

2 Mirela SLUKAN-ALTIĆ, *Koprivnica, Povijesni atlas gradova,* III, Zagreb 2003., str. 112-113.

kerlea.[3] Prisutnost Héderváryja u budimpeštanskim ministarstvima bila je izražena nastavkom istovrsne politike prema Hrvatskoj kakva je vođena do 1903. godine. Gradovi obično nisu otvoreno ukazivali na probleme svojih sredina pa i nisu imali velike zahtjeve prema Zemaljskoj vladi, te je to vlada i nagrađivala nastojeći da u Saboru budu njeni ljudi. Međutim političko buđenje Koprivnice počelo je djelovanjem dr. Ivana Ružića kao domovinaškog zastupnika u Saboru za koprivnički izborni kotar u razdoblju od 1894. do 1897., a i 1903. godinom i kunovečka buna morala je ostaviti traga i u politici. U Sabor je od koprivničkog izbornog kotara od 1897. do 1901. ušao narodnjak dr. Ljudevit Schwartz,[4] a od 7. studenog 1901. do 4. svibnja 1906. pravaš Josip Karlović. Grad Koprivnica nema direktno svog zastupnika u Saboru nego kao kotar, ali ima svoje predstavnike u Bjelovarsko-križevačkoj županiji.

Kako bi se oslabila opoziciona gradska uprava a ojačao položaj kotarskog načelnika koji je bio podređen velikom županu Bjelovarsko-križevačke županije, na mjestu stare gradske vijećnice srušene 1892., sagrađena je 1900. nova zgrada gradskog hotela s dvoranom u dvorištu po nacrtima zagrebačkog arhitekte inž. Carneluttia, ali je ta dvorišna zgrada srušena a ulična je na nalog Khuena Héderváryja pretvorena u zgradu kotarske oblasti, koji je smatrao da zgrada nekadanje koprivničke podžupanije (octenka A. Katza sinovi na Futakovcu) nikako ne bi odgovarala namjeni modernog kotarskog ureda. Budući da je 1893. srušena i ubožnica koja je imala dvoranu gdje su se mogle davati kazališne predstave, građani Koprivnice ostali su bez ijedne veće dvorane, te su se plesovi održavali u gostioni »K Sokolu« D. Ganzera koja je imala mali kapacitet. Sastajanje u malim gostionicama olakšalo je policiji (koja je do 1908. bila zemaljska) praćenje politički nepoćudnih osoba.[5] Zaustavljeno je i tiskanje *Koprivničkog glasnika* koji je izlazio od 1896. do 1897. (tiskan u tiskari Tita Kostinčara koja je proradila 1885 godine). U knjižari i papirnici Jaroslava Merhauta nisu se mogli nabaviti politički već uglavnom samo modni listovi, pa vjerujem da su Koprivničanci bili odlično informirani o modnim trendovima i kućanskim savjetima ali da im orijentacija u politici nije bila baš najbolja.[6] Namjera Merhauta za izdavanje ženskog lista *Modni svijet* po uzoru na bečke i berlinske listove čiji je prilog »Zora« uređivala Marija Kumičić nije uspio u Koprivnici, ali je počeo izlaziti u Zagrebu 1911. kao dvotjednik.[7] No s politikom je stajalo drukčije. Dobivanje političkih obavijesti bilo je dosta suženo zbog jake cenzure. Nabavljanje opozicionih novina bio je pravi podvig, pa čak i kada se je radilo u nabavljanju *Hrvatskog naroda,*

---

3 Péter HANÁK, *Povijest Mađarske,* Zagreb 1995., 199.

4 Prvi izbori u koprivničkom kotaru su govorili da je pobijedio Ružić jer je dobio 256 a Švarc samo 216 glasova. No ukazano je na nepravilnost izbora u Bregima pa je saborski odbor za verifikaciju proglasio 23. kolovoza 1897. Ružićev izbor nevaljanim. Na naknadnim izborima je onda pobijedio Švarc. (S. MATKOVIĆ, N. dj., 171.)

5 Leander BROZOVIĆ, *Građa za povijest Koprivnice,* Koprivnica 1978., str. 92. Nije jasno da li je zgrada kotarske oblasti bila u početku građena kao gradski hotel za kojim se osjećala velika potreba radi putnika koji su sišli na željezničkoj stanici i nastavljali put prema Varaždinu ili prema Podravini ili je podignuta direktno kao zgrada kotarske oblasti. Ja sam sklona mišljenju da je zgradu podigla Gradska općina kao gradski hotel, koja je odlukom Zemaljske vlade ili županije pretvorena u zgradu kotarske oblasti a dvorana u dvorištu te zgrade na Banskom trgu je srušena.

6 Prema oglasu objavljenom 1910. kod Merhauta su preporučivani listovi: *Bazar, Das Blatt der Hausfrau, Bullericks Moden Revue, Chle Parisien, Illustrierte Frauen-Zeitung, Wiener Zeitung, Elegante Mode, Fraune-Fleiss, Fürs Haus, Kindergarderoba, Mode und Haus, Die Modenwelt, Grosse Modenwelt, Wasche Zeitung, Wiener Mode, Beobachter für Herrenmode. (Podravska hrvatska straža,* 38, 1. X 1910., str. 4.). U Merhautovoj knjižari moglo se 1910. prijaviti i za tečaj učenja esperantskog jezika (*Podravska hrvatska straža, 2, 22. I. 1910., str. 3.).* Zabavni i društveni život Koprivnice bio je u to vrijeme živ i bogat. Na Leništu u gostionici Mije Taranya (Tarandeka) priređivan je radnički ples sa zabavom, dok su u centru grada zabave imali bogatiji građani.

7 »Modni svijet«, *Nezavisnost, br.* 6, 7.I. 1911., str. 3. Uz list je izlazio i prilog »Zora« kojeg je uređivala Marija Kumičić, a u prvom broju su pisali Iva Rod, Zdenka Marković, Josip Milaković, dr. Ogrizović, Fran Galović, *(Nezavisnost,* br. 10, 4. II. 1911). Najavljeno je i izdavanje romana Karla Maya, što je i ostvario Vinko Vošicki, koji je preuzeo Merhautovu tiskaru u Koprivnici.

pokrenutog 1892. u Zagrebu pod uredništvom Ružića, odnosno kroz novine Peroslava Ljubića koji je uspio skinuti zabranu s *Podravca* i nastaviti u Virju s tiskanjem svojeg lista pod imenom *Hrvatske novine*.

Međutim, dolazak brojnih Židova u Koprivnicu utječe na stanovništvo koje se počinje dijeliti na ono trgovačko-poslovno i intelektualno koje ima težnju da vodi grad i na obrtničko-seljačko domaće koje se okuplja oko crkava i koje je uglavnom stalno u opoziciji prema gradskom zastupstvu gdje sve više preuzimaju vlast trgovci i odvjetnici, tj. kapital.

Sredina je dosta tolerantna prema došljacima i oni se vrlo brzo udomaćuju te srazmjerno svojoj materijalnoj snazi zauzimaju mnoge vodeće pozicije u gradu. Grad je smješten na raskršću putova s velikim perspektivama za uspješan razvoj. Koprivnica koja je po Mažuranićevom školskom zakonu imala opću pučku dječačku i djevojačku školu te dva razreda opetovnice, dobiva po Khuenovom Zakonu o školama šegrtsku školu u trajanju od tri godine, jer je imala potreban broj šegrta za otvaranje te škole. Brojni obrtnički i trgovački kadar u nastajanju uključen je tako u višegodišnje obrazovanje, odnosno tri godine u izučavanje stručne nastave, što je pripomoglo boljim obrtničkim i trgovačkim uslugama kojima je nakon ukidanja cehova 1872. godine prijetio nazadak. Tako je Koprivnica osigurala razvoj trgovine, obrta, uslužnih djelatnosti pa i industrije koja pokazuje interes za ovaj grad gotovo na mađarskoj granici, s mogućnošću pružanja usluga u Podravini i prema Varaždinu. Prema tome grad Koprivnica se dijeli na onaj jaki privredni sloj u centru koji podilazi vladi i na periferiju gdje žive seljaci, radnici, koji se odnose izrazito nepovoljno prema banu Khuenu Héderváryju ali i prema njegovim nasljednicima banu Pejačeviću (1903. - 1907.) pa čak i banu Pavlu Rauchu (1908. - 1909.), kojega smatraju mađaronom jer da ne može biti ništa drugo nego ono što je bio njegov otac Levin koji je proturio Hrvatsko-ugarsku nagodbu 1868. kroz Sabor, što je posve kriva pretpostavka. Neposredno pravo glasa imale su samo osobe s višom naobrazbom odnosno oni muškarci koji su plaćali najmanje 30 forinti izravnog poreza. Prema ovom ključu u političkom životu zemlje sudjelovalo je svega 2% stanovništva Banske Hrvatske. Sličan je odnos bio i u gradu Koprivnici. Samo bogati privrednici i intelektualci imali su mogućnost utjecaja na gradsku politiku. Sirotinja je bila izvan toga kruga.

Gradski načelnici su 1901. Edo Schmidt koji je istovremeno bio i kotarski načelnik, 1901.-1902. trgovac mirodijama i staklarskom robom Ljubomir Živković, 1903. je komesar vitez Žiga Maravić, odnosno od 1903. i 1905. odvjetnik dr. Matija Malančec, te od 1905-1906. Dragutin Pavlinić.

Politički pokret 1903. odrazio se i na Koprivnicu. Kotarski predstojnik iz Koprivnice 7. VI. 1903. javio je velikom županu: »*Upravo sada prijavila je pokorno popisatomu oružnička ophodnja, da je jučer bila pozvana u pomoć u Kunovec i Kuzminec, gdje se bilo sabralo mnogo naroda da zapriječi izvješenje mađarske zastave*.«[8] Četiri mrtva i četiri teško ranjena, sedam uhapšenih kao i gušenje bune vojskom uzbunili su čitav kraj. Prvog srpnja 1903. pokopan je jedan buntovnik iz Kunovca koji je umro u koprivničkoj bolnici, i pokopan je odmah kraj grobne.[9] Ta su događanja utjecala na politizaciju građanstva mnogo više nego ijedan događaj prije i danas znamo da su imala nacionalne i socijalne uzroke.[10]

Obrtnici i trgovci preuzimaju vodstvo u gradu pojačavajući proces modernizacije, te je pored svojih tradicionalnih ponuda u obrtu i trgovini već imao u radu i više poduzeća koje bismo mogli

---

[8] V- BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903. godine,* Zagreb 1961., str. 47. O buni vidi opširnije radove H. Petrića, D. Feletara i M. Kolar Dimitrijević u *Podravini,* vol. 2, br. 4. 2003. .

[9] V. BOGDANOV, N. dj., str. 58.

[10] Dragutin FELETAR, *Dvije seljačka bunta ,* Čakovec 1973.; Isti, *Povijest Kunovca, U povodu 90.obljetnice kunovečke bune,* Kunovec - Koprivnica 1993/1994. Moje viđenje ovog događaja vidi u M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Stjepan Radić i kunovečka buna 1903. godine, *Podravina, vol. 2, br. 4,Koprivnica 2003., 57-74.*

nazvati tvornicama a koje su koristile tranzitni položaj Koprivnice i domaću sirovinsku bazu i radnu snagu.[11]

Međutim ovaj razvoj nije pratilo stanovništvo već i zbog toga što je ban Khuen Héderváry znatno ograničio samoupravna prava gradova, pa i Koprivnice. Zakonom o gradovima iz 1895. samo su četiri grada u Hrvatskoj: Zagreb, Varaždin, Osijek i Zemun bili direktno povezani sa Zemaljskom vladom u Zagrebu, dok su ostali gradovi, pa i Koprivnica, bili gradovi unutar županije i veliki župan je odobravao ili odbijao njihove odluke i imao znatna prava u imenovanju gradskih i kotarskih službenika. Bilo je to obezvređivanje gradova koji su prednost Hrvatske, koja je upravo preko gradova razvila i očuvala svoje osobitosti, tradiciju i ponos. Koprivnica se počinje dijeliti u trgovački sloj koji se okuplja u novom centru na sjeveru parka i oko parka s javnim zgradama i uredima, te obrtničko građanstvo koje ostaje izvan centra kao i seljačko stanovništvo, odnosno građanstvo koje je stanovalo na periferiji i iz kojeg se regrutiralo i radništvo za trgovinu i industriju. Koprivnica nije imala svojih novina pa su se vijesti teško širile, ali su ipak brojne gostionice omogućile stvaranje javnog mnijenja i ono je bilo nepovoljno za vladajući sistem. Željeznička veza sa Zagrebom omogućila je dolazak radnika nadojenih socijalističkim idejama, pa je izvjestan broj Koprivničanaca bio na socijal-demokratskoj konferenciji u Zagrebu 1897., a to je rezultiralo praćenjem takvih sumnjivih osoba.[12]

U Koprivnici jača i ideja pravaša domovinaša koju promiče zagrebački odvjetnik dr. Ivan Ružić.[13] Kao gradski zastupnik on ističe pravo naroda na nezavisnost, te potrebu širenja prosvjete i hrvatskog jezika, kao i poboljšanja materijalnog stanja građana koprivničkog kotara. Katolička crkva je bila protivnik građanskog braka, pa se intenzivno uključila u izbornu agitaciju zadržavši takvo ponašanje sve do 1913. godine. Zbog utjecaja na glasače došlo je do brojnih zatvaranja.

KOPRIVNICA OD 1905. DO 1913.

Koprivnica ima 1910. godine 1412 kuća i 8018 stanovnika, što potvrđuje da joj je demografski razvoj izvanredno povoljan u odnosu na ostale provincijske gradove u Hrvatskoj.[14] Od toga 7138 (89%) Hrvata, ali i 110 Srba (1,4%), 232 osobe (2,9%) njemačkog materinjeg jezika i 271 (3,4) mađarskog pri čemu se Židovi nalaze u ove dvije zadnje skupine. Popis 1910. iskazao je 7078 stanovnika od čega 6369 (89,99%) Hrvata, 97 (1,4%) Srba, 173 (2,4%) Nijemaca i 187

---

[11] Iz reklama se vidi da je Josip Herman imao početkom siječnja 1910. trgovinu koža, a Geza Hiršl je imao skladište koža. Gjuro Kolarić je držao trgovinu šešira. Stjepan Šavor je imao krojački salon na Jelačićevom trgu, Samuel Kohn je baždario vage i vodio brigu o mostnoj vagi. Dragutin Zemljarić držao je tvornicu cementne robe, a tvornicu suhomesnate robe držao je Josip Fuchs (*Podravska hrvatska straža,* 1, 15.. I. 1910. - reklame).

[12] Stjepan MATKOVIĆ, Saborski izbori 1897. u koprivničkom i novigradskom kotaru, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest,* 30, 1997., 157-158. Zagrebački gradonačelnik Adolf Mošinski upozorava na pojavu »*socijalne agitacije u Koprivnici*« a veliki župan Bjelovarsko-križevačke županije Milutin pl. Kukuljević-Sakcinski odredio je praćenje sumnjivih osoba a to su bili bravar Janko Ivančić iz Brežanca, krojač Jakob Cesarec iz Brežanca, Franjo Friedrich iz Bjelovarske, Franjo Grundür iz Viečnićke, Milan Lovreković iz Duge ulice, postolari Leopold Jurić iz Viečnićke, Jakob Varović i Mirko Hulina iz Starogradske, te Dragutin Ganzer sa Zrinskog trga. Zatim je tu bio sedlar Josip Kristijani iz Oružničke ulice, krčmar Tomo Vdović iz Kanižke i stolar Josip Košćak iz Tvrđe.

[13] Ivan Ružić je bio odvjetnik na Rijeci, ali je preselio u Zagreb i kasnije u Bjelovar. Bio je izdavač novina *Hrvatski narod* koje su izlazile u Zagrebu od 1892. a koje su 1906. bile i novine Hrvatske pučke seljačke stranke Stjepana Radića.

[14] Koprivnica je 1880. imala s predgrađima 1017 kuća i 5684 stanovnika od čega 5277 rimokatolika, 53 pravoslavna, 10 evangelika i 354 Židova (Mato SUDETA, *Iz povijesti grada Koprivnice,* rukopis u Muzeju grada Koprivnice, predan prof. Draženu Ernečiću 2007. godine za objavljivanje).

(2,6%) Mađara, ukazuje da je broj i postotak Hrvata bio isti, ali se uvećao broj stranaca.[15] Od toga je do izborne reforme Nikole Tomašića 1910. bilo samo 600 birača, a tada je njihov broj snižavanjem censusa povišen na 2403 (zajedno s Bregima), što je znatno uvećalo mogućnost većeg odlučivanja građana o upravi grada.[16]

U nedelju dne 2. listopada 1910.
priredjuje
ovd. „Gradska glazba"
u dvorani gostione k' Sokolu g. D. Ganzera
KONCERT S' PLESOM
na koji se sl. p. n. gradjanstvo uljudno poziva
Početak točno u 8 sati u večer.
Ulaznina 50 filira po osobi.

Pozivnica na koncert s plesom u gostionici »Sokolu« D. Ganzera (Podravska hrvatska straža, 38, 1. X. 1910., str. 4).

Koprivnički zastupnik u saboru je od 4. svibnja 1906. pa do 1913. pravaš Stjepan Zagorac, s izuzetkom vremena od 28. lipnja 1906. do 1908. kada je saborski zastupnik dr . Ivan Banjavčević, član Hrvatsko-srpske koalicije. Promjenom izbornog zakona i izborne borbe postale su žešće, jer je veći broj građana mogao biti uključen u politiku a osobito su postala aktualna radnička pitanja. Zagorac je u Hrvatskom saboru 1905. podnio dvije interpelacije o radničkom pitanju i problemima obrtnika, kritizirajući nerad vlade na rješavanju socijalnih pitanja. U interpelaciji br. 74 Zagorac piše: »...*svaki onaj, koji ima osjećaje pravednosti i humaniteta, u duši svojoj mora da simpatijom prati, rekao bi, titansku borbu radnog naroda, borbu, velim, tih stvaratelja blagostanja i svakog napretka za njihova ljudska prava*,« a u Hrvatskoj da se mnogo zaostaje sa slobodom udruživanja i stvaranjem strukovnih organizacija u odnosu na druge države.[17] Isto tako kritizira što su obustavljeni u Koprivnici gradski izbori 8. studenog 1905. kada je kandidat opozicije dobio većinu a izbori storniranj, te da je policijska intervencija u Koprivnici bila neprimjerena.[18]

Gradski načelnik je od 1906. do 1913. Josip Vargović,[19] pa to doba možemo zvati i Vargovićevim dobom ili još bolje »zlatne godine u razvoju grada«. Vargović je mnogo učinio za grad i priredio osnovu za uspješan dalji razvoj grada i njegovo održanje za idućih četvrt stoljeća. Bio je upoznat s bankarskim poslovanjem, a bankarstvo je bilo srce koje je pokretalo privredni razvoj. Okupio je oko sebe suradnike koji su bili privredno jednako sposobni kao i on i nije se bojao učiniti snažnije poteze na komunalnom i gospodarskom planu, ali nije zanemarivao ni druga područja, osobito školstvo. On je osvijestio koprivničku inteligenciju, obrtnike i seljake vrbujući ih za nove, pa i skupe ideje, te upravo njemu možemo dati epitet osnivatelja moderne

---

15 »Koliko ima nehrvata u Koprivnici?«, *Podravska hrvatska straža,* 15, 12. IV 1914., 2.

16 »Nova izborna reforma«, *Podravska hrvatska straža,* 5, 12. II. 1910., 2.

17 Hrvatski državni arhiv, (dalje: HDA), fond 78. Interpelacije, kut. 1187. - interpelacija S. Zagorca br. 68/1905. br. 74 o radničkom pitanju 1905.

18 HDA, fond 78, kut. 1187. Interpelacija br. 74-1905. Kandidat opozicije Amruš je izabran ali su izbori obustavljeni.

19 Josip Vargović (Peteranec, 26. II. 1866. - Koprivnica , 13. IV. 1919.). Osnovnu školu završio u Peterancu. S roditeljima preselio u Koprivnicu i onda u Varaždinu nastavio školovanje na gimnaziji. Bio je i u Bjelovaru u vojsci. Poslije toga zaposlio se u odvjetničkoj kancelariji dr. Pavelića., te se tu pripremio za zvanje gradskog načelnika upoznavši se dobro sa životom grada. Od 1902. do 1919. je bio predsjednik Dobrovoljnog vatrogasnog društva, te je uspio izboriti sredstva za izgradnju Vatrogasnog doma u Frankopanskoj ulici, osiguravši time koprivničkim građanima veću zaštitu njihovih kuća i imovine. (Dragutin FELETAR, Franjo HORVATIĆ, *110 godina koprivničkog vatrogastva*, Koprivnica 1984).) Obitelj je autohtona u ovom kraju. Još 1846. neki slobodnjak Ivan Vargović je upućivao kmetove grofa Inkeya u Rasinji u poljoprivredne poslove na osnovu predavanja Karla von Klinggräffa. (*List mesečni Hrvatsko slavonsko gospodarskog društva,* srpanj 1846, str. 103). Stjepan Vargović je pak preselio u Petrinju sa ciljem plasiranja koprivničkog financijskog kapitala Podravine u taj grad.

Koprivnice.[20] Osim toga Vargović je simpatizirao sa Hrvatsko-srpskom koalicijom, pa je u njegovo vrijeme obilježavanje dana sv. Ćirila i Metoda bio gotovo praznik. Srdačan primitak bana Pavla Raucha u Koprivnici prilikom otvorenja gimnazije jako su mu zamjerili njegovi stranački pristaše. Vargović je izabran za gradonačelnika nakon izbora 1906. godine i njegov izbor pretvorio se u pravo slavlje pa su građani okitili grad barjacima, a uvečer su sva koprivnička društva došla pod prozor njegovog stana otpjevati podoknicu. Izbor Vargovića za gradonačelnika ukazivao je na pobjedu volje građana koji više nisu htjeli da njima vladaju mađaronski orijentirani gradonačelnici, a uskoro je i Narodna stranka kojoj su dotadašnji gradonačelnici pripadali prestala s radom pretopivši se svojim ponašanjem u mađaronsku stranku.

Vargović je preuzeo gradsku upravu koja je imala razrađenu upravnu strukturu i koja je provodila odluke naređene od županijskih vlasti. No i gradsko zastupstvo donosilo je brojne odluke. Prijedloge podnosio je gradonačelnik ili referenti zaduženi za pojedine resore. Sve se slalo na potvrdu županijskim ili zemaljskim vlastima, pa postoji vertikala odgovornosti i kontrola gradskog proračuna ali i česta kontrola gradske blagajne kako bi se izbjeglo nenamjensko trošenje gradskih sredstava.

Vargovićevo doba je vrijeme intenzivnog gospodarskog i društvenog života. Vargović je vrlo pametno riješio čitav niz komunalnih problema koje su omogućile podizanje modernih tvornica i otvorenje brojnih specijaliziranih trgovina gdje se opskrbljivala čitava Podravina. Svoje radnje počeli su otvarati i obrtnici koji su do tada radili u Grazu ili Beču čime se podigla kvaliteta obrtničkih usluga. Godine 1908. asfaltirana je cesta od Ettingerovog paromlina do bolnice, te Nemčićeva i Esterova ulica pa je time središte grada oslobođeno blata, pružajući tako primjer drugim gradovima u Hrvatskoj.

Vargović je bio vješt financijama i on je shvatio da su banke pokretači razvoja. Prva stvar koju je Vargović učinio je osnivanje »Koprivničke banke« 1905. s glavnicom od 100.000 kruna te su Vargovićevi simpatizeri počeli ulagati u taj novčarski zavod u čijem su ravnateljstvu bili dr. Slavko Wolf, kavanar Stjepan Kovačević, Ignaz Švarc i Nikola Vaić.[21] Preko ove Koprivničke banke Vargović je dolazio do kapitala za gradske investicije te tu banku možemo nazvati i Vargovićevom bankom. Ovaj je zavod uspješno konkurirao već 1872. etabliranoj »Gradskoj štedionici« koju su vodili Arnold Betlheim i Samuel Steiner, ali i Pučkoj štedionici, osnovanoj 1895. kojoj su ja čelu bili Ivan Nepomuk Šćerbak i dr. Mato Malančec, također i gradski načelnik 1904. - 1905., te Hrvatskoj štedionici, osnovanoj 1898., kojoj je na čelu bio Fran Šemper, Friedrich Mihalinec i Josip Sulimanović. Pravaši su uglavnom ulagali u Šemperovu »Hrvatsku štedionicu«, osnovanu 1898., a Židovi su se pak najradije služili Pučkom štedionicom, osnovanom 1894.

Druga važna akcija iza koje stoji Vargović je osnivanje gimnazije u Koprivnici, kako više đaci ne bi trebali ići u Varaždin ili Zagreb i kako bi se školovao veći broj djece iz Podravine. Na Vargovićevu molbu zagrebačkom Odjelu za bogoštovlje i nastavu Koprivnica je dobila pravo osnivanja Privremene male realne gimnazije, te je već 12. rujna 1906. počeo raditi prvi, drugi i treći razred u zgradi osnovne škole koja ja podignuta za Izidora Kršnjavija 1892., gdje su smještene sve škole. No prave gimnazije nije moglo biti dok se nije izgradila nova zgrada za gimnaziju. Kralj Franjo Josip 25. studenog 1908. na molbu bana Pavla Raucha osobno je potpisao rješenje da Koprivnica može dobiti realnu gimnaziju, ali je Vargović i ne čekajući kraljevo odobrenje položio

[20] U povodu 80-godišnjice njegove smrti održan je u organizaciji Povijesnog društva Koprivnica znanstveni skup »Koprivnički gradonačelnik Josip Vargović i vrijeme u kojem je živio« na kojem je Dražen Ernečić dao životopis Vargovića, Hrvoje Petrić prikaz školstva i upravno-političkog stanja, Mira Kolar-Dimitrijević govorila je o gospodarskom razvoju Koprivnice u Vargovićevo vrijeme, a Marijan Špoljar postavio je problem da li je Vargović bio pragmatičar ili vizionar. Svi su ovi referati objavljeni u *Sciencia Podraviana,* br. 14, lipanj 1999. , str. 2-12.

[21] L. BROZOVIĆ, 132.

17. studenog 1907. kamen temeljac za gradnju gimnazije po nacrtima zagrebačkog arhitekte Gjure Carneluttia i 15. rujna 1908. je otvorena Kraljevska niža realna gimnazija u prisustvu bana Pavla Raucha. Vargović je lijepo primio Raucha, zahvalivši mu na podršci za gradnju gimnazije.[22] No koprivnička opozicija je Vargoviću silno zamjerila ovaj »srdačan prijam mađaronskog bana i sina Levina Raucha,« i on poslije toga gubi podršku mnogih dotadanjih pristaša iz redova Hrvatsko-srpske koalicije. Izgradnja koprivničke gimnazije izvršena je gotovo isključivo sredstvima grada. Bilo je to moguće provesti nabavom sredstava nakon prodaje gradskih šuma na obroncima Topličke gore i šume Šalovice, ali i vrlo štedljivim gospodarenjem i manipuliranjem fondova, što je Vargoviću pribavilo i dosta neprijatelja. U prvoj školskoj godini gimnazija je imala 150 učenika i 15 nastavnika. Gimnazija je 1906/1907. imala 89 učenika i 56 učenica i broj učenika je porastao do Prvog svjetskog rata na oko 180. Prvi nastavnici su bili Mile Cindrić, Stjepan Horvatić, Gustav Antolković, Lazar Pejić, dr. Dinko Gudek, Đorđe Popović, Simon Hessel, Tomo Šestak i Paula Frank.[23] Ravnatelji gimnazije do Prvoga svjetskog rata bili su Mile Cindrić (1906-1907), Vjekoslav Pacher (1907-1909), Milan Krasović (1909-1910) koji je došao iz Senja, Stjepan Horvat (1910-1912) i Mirko Petričević (1912-1915). Svi su se oni prije ili kasnije umiješali u stranačku politiku, što je obično dovodilo do njihovog premještanja. Školstvo se dalje razvija i 1912. odjeljuje se Gradska djevojačka niža pučka škola od Gradske muške niže pučke škole.

Grad Koprivnica je živio od trgovine, uslužnih djelatnosti i sajmova. Na sjednici gradskog zastupstva 15. siječnja 1910. M. Bukovac traži nove godišnje sajmove.[24] Na dane sajmova čitav je grad živnuo a u njega se slijevala rijeka okolnog stanovništva radi kupnje ili prodaje a i zabave. Stočno sajmište izmješteno je sa Sajmišnog trga (danas Trg Mladosti) na Lenišće, iako je u toj akciji naišao na strašan otpor koprivničkih trgovaca i obrtnika koji su smatrali da treba bolje urediti staro sajmište na Banskom trgu u središtu grada a ne vršiti preseljenje.[25] Konačno je život pronašao nekakvo kompromisno rješenje, pa je zadržana svakodnevna mala tržnica uz park na Zrinskom trgu, da bi se onda obrtnici sa svojim proizvodima smjestili na dugom potezu sve do Lenišća gdje se ustalilo održavanje mjesečnih i godišnjih sajmova, premda je baždarska vaga na Banskom trgu dugo vremena osiguravala prodaju žita i kukuruza na ovom prostoru, ali se je prodaja stoke preselila na Lenišće, dakle na krajnji istočni rub grada. Bogatstvo sajmova pokazuje

Tablica 1.: Broj stoke ponuđen i prodan na koprivničkom sajmu 4. veljače 1910. godine *(Podravska hrvatska straža,* 4, 5. II. 1910., str. 2. Malen broj svinja dotjeran je vjerojatno radi bolesti)

Vrsta stoke	Broj ponuđenih na prodaju	Prodanih
bikovi	63	38
krave	482	246
junice	232	126
volovi	176	34
junci	169	37
teladi	207	202
konji	452	79
svinje	23	11

[22] Početkom 1910. za upravitelja koprivničke gimnazije imenovan je prof. Milan Krasović koji je došao iz senjske gimnazije, a na djevojačku nižu pučku školu postavljena je za upraviteljicu Anka Sova koja je to tada bila učiteljica u Sv. Ivanu Zelini.

[23] Hrvoje PETRIĆ, Školstvo i upravno-političko stanje u Koprivnici prije i za vrijeme gradonačelnika Josipa Vargovića, *Sciencia Pdraviana,* 14, 1999., 4-5. Tamo je navedena i ostala literatura.

[24] *Podravska hrvatska straža,* 1. 15.I. 1910., 2. Ban Pavle Rauch je ojačao broj sajmova u Podravini. (M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Ban Pavle Rauch i Podravina. *Podravski zbornik*, 24-25, 1999, 113-136)

[25] M. SLUKAN-ALTIĆ, N. dj., 119-120.

izvještaj o broju ponuđene stoke i prodaji na tek uređenom novom sajmištu u veljači 1910. godine (Tablica 1.).

Želeći osigurati razvoj grada i u budućnosti Vargović je iskoristio što je zagrebačko Gradsko zastupstvo a i građanstvo odbilo davanje dozvole mađarskom društvu za proizvodnju umjetnog gnojiva »Danica« koja se protokolirala 29. lipnja 1906. s dioničkom glavnicom od tri milijuna krune. Koprivnica je darovala za gradnju te mađarske tvornice »Danica« 15 jutara zemljišta i 12,000.000 cigala iz svoje ciglane te potrebni crijep, kao i oprost od gradskog nameta kroz 20 godine, te dalji oprost nameta kroz pet godina ako tvornica sama sagradi priključnu prugu na prugu Koprivnica - Mađarska. Gradsko zastupstvo je na prijedlog A. Betlheima obećalo da će u slučaju eventualnog proširenja tvornice dati još milijun cigala. Ugovor za obavezno zapošljavanje 200 domaćih radnika u tvornici od 23. listopada 1906. potpisan je tek 23. veljače 1907. od direktora tvornice Eduarda Landauera i Adolfa Schwarza - Daničića, a od strane grada Josip Vargović, dr. Slavko Wolf i Josip Novačić, upravitelj gradske bolnice.[26] Već prvih godina pokazalo se da je osnutak ove tvornice dva kilometra udaljene od grada dobar za grad iako se često kršio radni red a od 60 radnika u skladištu radilo je samo deset iz Koprivnice, dok su ostali bili iz Sigeca i Peteranca.[27] Iako je radna snaga bila velikim dijelom sezonska, ipak je u tvornici radilo i dosta kvalificiranih radnika koji su svojim zaradama utjecali na rast potrošnje u gradu kao i ugostiteljstvo i hotelijerstvo. Međutim s tvornicom su došli i eko-problemi jer se u tvornici koristila sumporna kiselina i bakreni vitriol, pa je okolina tvornica uskoro izgubila travu.

Gotovo istovremeno protokoliran je 1907. i novi moderni Koprivnički paromlin d.d., koji je preuzeo veliku meljavu i izvoz žita s ovog područja što je dakako uništavalo ostale male mlinove a osobito vodenice na Dravi koje gotovo sve prestaju s radom. U industriju treba ubrojiti dvije ciglane (Gradsku i Toplakovu).

Čak i tvornice upisane su kao obrt u obrtni registrar Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu i u lokalni registar. Poslovanje mnogih od tih obrtnika bilo je u fazi prerastanja u industriju, ali je bilo i malih obrtnika čije je djelovanje bilo kratko jer su zbog nedostatka kapitala a i nesmiljene konkurencije (ako je bilo više obrtnika u gradu) propadali. Mnogi nisu mogli konkurirati industrijskoj robi koja je u Koprivnicu dolazila direktno vlakom iz Mađarske i Austrije.[28] Obrtnika je u Koprivnici bilo mnogo i gotovo sve obrtničke usluge mogle su se naći u Koprivnici. U Koprivnici otvaraju svoje zanatske radnje mnogi kvalitetni obrtnici koji su izučili obrt u velikim središtima Austrije ili Mađarske. Tako je krojač Krunoslav Šavor otvorio na Jelačićevom trgu svoju radnju u kojoj je prodavao i gotova odijela, uvodeći tako praksu konfekcije koja je kasnije zamijenila rad individualnih krojača.[29] Mnogi su obrti bili vezani uz građevinarstvo koje je u doba Vargovića cvalo, ali je bilo razvijeno i gostioničarstvo i kavanarstvo, postolarstvo i čizmarstvo, a brojni su bili i krojači. Svratište »K Križu« i omnibus koji je dovozio putnike s kolodvora protokoliran je 1899., a Svratište »K caru austrijskomu« Samuela Schwartza, izvanredno uređeno 1901. godine.[30] Od 1896. do 1906. djeluje knjigotiskar Tito Kostinčer, od 1900-1914. Milka Neugebauer, a 1911. uključuje se u tiskare i Vinko (Vencl) Vošicki koji je došao iz Češke i preu-

---

[26] M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Koprivnička tvornica »Danica« do 1937., *Podravski zbornik, 1996, 119-136.*

[27] L. K. »Tvornica 'Danica' u Koprivnici«, *Podravska hrvatska straža,* 8, 5. III. 1910. 2. Dnevno se je utovarivalo u tvornici 30 vagona umjetnog gnojiva.

[28] Popis obrtnika po ovom registru objavila sam u radu »Gospodarski razvoj grada Koprivnice u vrijeme načelnika Josipa Vargovića«, *Sciencia Podraviana*, 14, 1999, 7-8. Registri se čuvaju u Državnom arhivu u Zagrebu, Opatička 28, fond Trgovačko-obrtničke komore, registri.

[29] *Podravska hrvatska straža,* 33, 27. VIII. 1910. ,3.

[30] Krešimir ŠVARC, Štikleci ih stare Koprivnice, Koprivnica, 1996. U ovoj kronici svoje obitelji dr. Švarc je dao dosta podataka i za Vargovićevo vrijeme.

zevši Merhautovu tiskaru postao najznačajniji izdavač i knjižar Koprivnice sve do 1943. godine.

Jednako uspješan razvoj pokazuje i trgovina ali je krupna gotovo sva u rukama Židova. Židovski trgovci otvorili su specijalizirane trgovine te su pružali izvrsnu uslugu građanstvu, nabavljajući robu i iz raznih dijelova Europe preko svojih trgovačkih veza.[31] Sajmovi i trgovine mijenjali su lice Koprivnice. Zahvaljujući Josipu Franku u Koprivnici je podignuta i »Danica« s pretežno židovskim kapitalom, a i octara je bila vlasništvo sinova A. Katza koji je imao pivovaru u Križevcima.

Vargović je očekivao za ostvarenje svojih planova podršku imućnih ljudi Koprivnice. Imao je dobre suradnike, ali je i grad bio bogat za hrvatske prilike i u njemu građanstvo nije živjelo ništa lošije nego u Zagrebu. Imao je razvijen i bogat kulturni i društveni život. U njega su svakodnevno stizale zagrebačke novine a po kavanama i gostionicama komentirao se politički život Hrvatske i Ugarske. Koprivnica je imala i inteligenciju i trgovce i obrtnike i iako su svi imali svoja omiljena sastajališta ipak su se susretali svi ti ljudi na novouređenom gradskom trgu, izmjenjujući misli, a zanimljivo je da se nešto od toga sačuvalo i u socijalističko vrijeme kada su dr. Vladimir Malančec i Milan Švarc šetali svake večeri Marinkovićevom ulicom.

U uređenom parku u kojem je sjeverna strana služila i kao šetalište gradska glazba svira koračnice, izvodeći i dosta zahtjevna muzička djela.[32] Koprivnica iako je imala niži rang od Zagreba i Varaždina u kulturnom životu u gotovo ničemu ne zaostaje za tim gradovima, ali priredbe može održavati samo ljeti jer nije imala niti jednu veću dvoranu za izvođenje kazališnih ili koncertnih priredaba osim crkava, a gostionički pogoni su bili premali. Tek u svibnju 1910. počela se koristiti novoizgrađena školska dvorana za tjelovježbu za koncerte, pa je izvedena »Vesela djeca« Vladimira Stahuljaka.[33] Zahvaljujući Vladimiru Stahuljaku izvode se i razne muzičke priredbe u ugostiteljskim radnjama. Društvo »Domoljub« i crkveno pjevačko društvo »Sveta Cecilija« uživaju podršku mnogih uglednih građana., ali različiti karakter priredaba ipak svjedoči o podvojenosti društva.[34] Društvo »Podravac« organiziralo je 7. kolovoza 1910. u hotelu Križ zabavu i dobitak upotrijebilo za odlazak na 50-godišnjicu »Zore« u Karlovac.[35] U lipnju

---

[31] Popis trgovaca po trgovačkom registru objavila sam također 1999. (vidi bilj. 11). str.8-10.

[32] Tako su 3. travnja 1910. svirane koračnice, a 10. travnja izvedena je Zajčeva »Večer na Savi.« (*Podravska hrvatska straža,* 12, 2. IV. 1910*., 2-3;* 13., 9. IV. 1910., 4.)

[33] *Podravska hrvatska straža,* 20, 28. V. 1910., 2. U toj muzičkoj igri pjevala je Marija Brozović, Marija Malančec, Tomislav Kolombar, Stjepan Solar i drugi. Izveden je i koncert »Snjeguljica« Frana Jurkovića pod redateljicom M. Jemrić a svirala je i gradska glazba. Društvo Domoljub je u dvorani Ganzera izvelo 5. lipnja 1910. svoj prvi koncert na kojem je zbor izveo Fallerovu »Lijepu našu domovinu«, V. Stahuljakovu »Ne bojmo se!«, Eisenhuthovu »Tko je naš?«, Čermakovu skladbu »Duh slavjanski« i Novakovu kompoziciju »Bog i Hrvati«. (*Podravska hrvatska straža,* 21, 4. VI. 1910., 2.). U crkvi Svetog Nikole držana je »Hrvatska misa« s orguljanjem maestra Franje Dugana koji je još i 1936. dolazio u Koprivnicu orguljati, a »Ave Mariju« je pjevala Pavica Stahuljak. (*Podravska hrvatska straža,* 34, 3. IX. 1910.) U Koprivnici je Makso Cvetko bio učitelj plesa, a prilikom tih tečajeva svirao je računovođa Cesarec, koji je svirao i orgulje u crkvi u vrijeme kada grad nije imao orguljaša. Konkurencija između »Podravca« i »Domoljuba« davala je pozitivne rezultate i umnažala broj koncerata izvedenih u Koprivnici.

[34] Tako su financijski pomagali »Domoljub« gradski oficijal Tomislav Vargović, sudac Žigrović, sudski pristav Bolto Prelec, podnačelnik A. Betlheim, odvjetnik dr. Edo Schubert, Pavao Španiček petrinjski gradonačelnik, trgovac Andro Solar, Josip Seljan koji je imao ugostiteljsku radnju u Križevcima, Stjepan Jembrek i dakako gradonačelnik Josip Vargović koji je bio vrlo društven čovjek. Pjevačko društvo »Sveta Cecilija« bilo je vrlo popularno i izvodilo je katoličku crkvenu glazbu, a pomagano je od dr. Milivoja Javande i od kotarskog predsjednika dr. N. Mihičića ali je društvo pomagao i gradski tajnik Lujo pl. Mikšić, a u tom društvu su bili vrlo aktivni Kornel Kopčić, gvardijan franjevačkog samostana i Edmund Križnjak, učitelj u Jagnjedovcu. (*Podravska hrvatska straža, 11, 26. III: 1910., 2.).* Sveta Cecilija je izvodila Trišlerove i Stahuljakove skladbe a pjevao je često tenor prof. Julije Jiroušek koji je i pokopan na koprivničkom groblju u blizini crkve. Gradsku glazbu plaćao je grad i iako je na to trošio dosta velika sredstva građani su podržavali ovaj izdatak.

[35] *Podravska hrvatska straža,* 30, 6. VIII. 1910.

1910. dao je u Koprivnici tri priredbe i poznati cirkus Pikard. Za svakog se dakle našlo u Koprivnici zabave i mislim da se rijetko koji grad u sjevernoj Hrvatskoj mogao pohvaliti tako intenzivnim društvenim životom, ne iskazujući ovdje zabave Vatrogasnog društva i Hrvatskog sokola koje su bile dosta intenzivne.

U svibnju 1910. održana je velika tijelovska procesija koja je doslovce središte grada pretvorio u cvjetnjak. No isto tako s velikom pomnošću organizirana je proslava Ćirilo-metodskog dana 5. srpnja koji je kao narodni blagdan imao u Koprivnici dosta pristaša pa su i trgovine bile zatvorene, a javni bilježnik dr. Edo Dorčić i učitelj Lavoslav Jurković stajali su na čelu ove akcije za koju je i Gradsko zastupstvo darovalo 200 kruna.[36] Đaci četvrtog razreda osnovne škole otišli su pak na izlet u Hrvatsko primorje te su vidjeli Sušak, Trsat, Crikvenicu i tu im je kateheta Josip Crnković pokazao muzej riba u palači Adria.[37] Stjepan Radić, iako drži u svibnju 1910. skupštinu u Virju ne može dobiti dozvolu za održavanje skupštine u Koprivnici, jer se budno pazi da se već profilirani seljački vođa koji je objavio u Matici Hrvatskoj nekoliko zapaženih knjiga ne približi Koprivnici, pa su njegovi simpatizeri navedeni 1910. kao oni koji žele »osvojiti« Koprivnicu.[38] Koprivničanci se zanimaju i za povijest. Dr. Rudolf Horvat objavljuje u travnju 1910. članak »Starigrad«, ali odmah dolazi iz Zagreba pristaša Hrvatsko-srpske koalicije dr. Ferdo Šišić koji drži predavanje o Zrinskima i Frankopanima.[39] No nije zanemareno ni gospodarstvo pa je križevačko gospodarsko učilište organiziralo zimi 1910. gospodarski tečaj, a onda su Stjepan Zagorac i Vargović poveli Koprivničance u Križevačko učilište u lipnju 1910. gdje im je ravnatelj Lenarčić pokazao sve vrijednosti i dostignuća ove škole otvorene 1861., a prof. Prohaska iz iste škole im je govorio i vrijednosti peradi i jajima za čiji izvoz su pokazali veliki interes izvoznici u Čakovcu.[40]

No ni nesreće nisu zaobilazile Koprivnicu. Grad je 12. lipnja 1910. zadesio potres koji je podsjetio da je Koprivnica leži na trusnom terenu, a Rudolf Horvat je opisao potres u Koprivnici 8. studenog 1778., kada je jako stradala franjevačka crkva.[41] I rad u tvornici »Danica« pokazao se opasnim i u silnoj eksploziji jednog kotla stradao je bravarski pomoćnik Durien.[42] U stolariji Danice došlo je ponovno do požara u srpnju 1910. godine.[43]

Vargović ne samo da je bio dugo na čelu grada, već je uživao i veliku podršku mladih privrednih snaga čiji su nosioci bili ponajviše Židovi i Srbi. Vargovića je po dužini gradonačelnikovanja u čitavom devetnaestom stoljeću dosegli samo Georgius (Juraj) Kunić i Stjepan pl. Šašić, a u dvadesetom stoljeću nitko. Vargović je bio vizionar a imao je i smjelosti da se upusti u rizična poslovanja i velike poduhvate, iako su vremena za Hrvatsku i onda bila teška.

Žestoko sučeljavanje domovinaša, pučkaša, Starčevičanaca, narodnjaka, Koalicije a od 1904. i seljačke stranke, te stvaranje Tomašićeve stranke, unosilo je poprilično pomutnju u politički život Koprivnice ali je zbog okupljanja članova tih stranaka u određenim gostionicama društveni život imao određenu napetost. Silnu smutnju unio je u politički život župnik Stjepan

---

36 *Podravska hrvatska straža,* 25, 2. VII. 1910., 2.; »Narodni blagdan u Koprivnici«,26, 9. VII. 1910., 1.

37 Isto, 2.

38 »U Koprivnici Radićevci«, Podravska hrvatska straža, 21, 4. VI. 1910., 3.

39 R. HORVAT, »Starigrad«, *Podravska hrvatska straža,* 14, 16. IV, 1910., 1; 15, 23. IĆV. 1910., 1., da bi isti mjesec došao u Koprivnicu i dr. Ferdo Šišić, profesor povijesti na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu, koji u dvorani Dragutina Ganzera u Frankopanskoj ulici drži predavanje o Zrinsko-Frankopanskoj uroti. (*Podravska hrvatska straža,* 16, 30. IV. 1910.)

40 *Podravska hrvatska straža,* 22, 11. VI. 1910., 2.; 23, 18. VI. 1910., 2.

41 *Podravska hrvatska straža,* 23, 18.VI 1910., 2.

42 *Isto,* str. 3.

43 *Podravska hrvatska straža,* 27, 16. VII. 1910., 5.

Saborski izbori 1913. vršeni su uz asistenciju odreda vojske iz Bjelovara. (Ilustrovani list, 1914, br. 1, str. 13).

Zagorac,[44] koji je na djelu pokazao nestalnost tadanje politike i ideologije uopće. On je svojim liberalizmom razorio jedinstvo katoličkog stanovništva u Koprivnici, ali je na političkom planu kao saborski zastupnik Koprivnice uživao veliko povjerenje većine seljačkog stanovništva od 1907. do 1918. otežavajući djelovanje Stjepana i Antuna Radića u gradu. Za Vargovića Koprivnica je dobila pravo svog gradskog redarstva, a kapetan redarstva Beno pl. Klobučarić uredio ga je na najbolji način.

Koprivnica je naglo mijenjala izgled u prvom desetljeću dvadesetog stoljeća. Gradski vrtlar Dragutin Ruhl je 1910. godine ozelenio Novu promenadu, i uredio je parkovne površine na Florijanskom trgu i prostor ispred bolnice.[45] Formirano je novo trgovačko središte u kojem su dominirale trgovačke kuće i banke ali su mali obrtnici potisnuti u pokrajnje ulice, što im je dakako umanjilo promet. Stvoreni koprivnički trgovački centar graničio je s parkom a na njegovoj drugoj strani školskim zgradama.

U petoj godini svog gradonačelnikovanja Vargović je uspio sklopiti ugovor s poduzećem Juliusa Pintcha u Beču za gradnju plinare. Ta plinara nije baš bila sretno planirana ali je ipak donijela svijetlo u mračne noći Koprivnice, i 1910. su zasjale prve plinske svjetiljke na veliko zadovoljstvo građana u centru, a mnoge gradske kuće počele su plin koristiti i u kućanstvu za kuhanje. Međutim velika je šteta što se Vargović odlučio na plin budući da je izrađen i projekt za električnu rasvjetu. Vjerojatno je iz financijskih razloga prihvaćen jeftiniji plinski projekt koji se ubrzo pokazao mnogo skupljim jer plinara jednostavno nije funkcionirala kako treba pa je to građanstvo platilo nemogućnošću uvođenja postojećih strojeva u proizvodnju.[46]

Uvećanje stanovništva i raznolike proizvodne i trgovačke aktivnosti u gradu tražile su i modernizaciju zdravstva. Kao prvo veće mjesto na granici s velikim kretanjem stanovništva gradska bolnica shvaćena je kao primarni zadatak grada. Dolaskom dr. Mirka Kasumovića na čelo bolnice te ravnatelja Josipa Novačića bolnica se počela nadograđivati. G. 1909. izgrađen je »kužni« paviljon za zarazne bolesti, a 1912. je nabavljen i prvi dezinfektor.[47] U zadnjoj godini Vargovićevog gradonačelnikovanja (1913.) izgrađen je i paviljon za duševne bolesti. Pred bolnicom je uređen park sa željeznom ukrasnom ogradom i cijeli bolnički kompleks ličio je na posebnu cjelinu

---

44 Stjepan Zagorac (Karlovac, 12. XII. 1868. - 1936). Završio je bogosloviju u Zagrebu i od 1892. je djelovao kao katolički svećenik, radeći u Koprivnici od 1905. do 1920. Izabran je u Velikoj Gorici za saborskog zastupnika 1905., te je jedan od inicijatora politike »novog kursa«, a dolaskom u Koprivnicu i bio je promotor te politike. Pokrenuo je u Koprivnici list *Hrvatska podravska straža.* Pristao je uz starokatoličku vjersku zajednicu te je radi toga morao napustiti Koprivnicu, a nakon što je prestao biti katolički svećenik oženio je 1919. Klotildu Reš, kćer koprivničkog graditelja Viktora Reša, s kojom je imao kćer Šteficu i sina Željka. Nakon odlaska iz Koprivnice 1920. politički je radio na Sušaku u okviru Hrvatske zajednice te je kao takav bio 1923. - 1924. gradski načelnik u Karlovcu, a ponovno se našao na toj dužnosti 1932. do 1934. kao član Jugoslavenske nacionalne stranke.

45 M. SLUKAN-ALTIĆ, *N. dj.,* 121.

46 Nadstrojar Đuro Kuzmić sačuvao ja dio arhive plinare i električne centrale te je D. Feletar napisao detaljnu povijest ovog poduzeća. Plinara (munjara) je radila do 30. travnja 1949.

47 Povijest koprivničke bolnice opisao je dr. Krešimir Švarc u više svojih radova.

sa svojom ekonomijom i kvalitetnim liječnicima.[48] Bila je to najljepša bolnica u sjevernom dijelu Hrvatske iako ne najveća. Njom se koristilo cijelo stanovništvo Podravine, osobito kada je 1912. otvorena željeznička pruga na čitavom potezu od Koprivnice do Kloštra odnosno Virovitice. Izgrađena je i zgrada mrtvačnice na gradskom groblju, premda su mnogi domaći ljudi zadržali običaj odvoza mrtvog tijela do groba direktno iz doma pokojnika.

Problemi grada bili su veliki. Vargović je uz sufinanciranje Zemaljske vlade uspio dobiti sredstva za regulaciju potoka Koprivnice spasivši time brojna seljačka prigradska domaćinstva od svakogodišnjeg plavljenja. Bio je sklon modernizaciji uprave pa je umjesto kompromitiranog gradskog kapetana Krkača, koji je umirovljen, postavio Milana Glazera, dotadanjeg tajnika grada Siska.[49]

Vargović je veliku pažnju posvetio izgradnji grada pa je poticao investitore da pozivaju zagrebačke arhitekte. Još od 1902. kada je planirao kuću koprivničkog gradonačelnika Malančeca, Gjuro Carnelutti bio je česti gost u Koprivnici pa je izradio nacrt i gimnazije ali su dolazili i drugi arhitekti po čijim nacrtima su izgrađene lijepe zgrade u duhu ondašnje arhitekture. I Vargović je planirao izgradnju svoje luksuzne kuće te je pozvao zagrebačkog arhitektu Hugu Erlicha da mu načini plan. Međutim odustao je od te luksuzne gradnje te je izgradio skromniju kuću u Svilarskoj br. 6. No dosta se i ruši, kako bi se oslobodili tereni za nove gradnje, pa je tako srušena kuća nekadanjeg podžupana Martina Ožegovića i na njenom mjestu sagrađena nova kuća kraj »Ljekarne k orlu« u Esterovoj ulici.

Vargović je planirao i izgradnju Narodnog doma pa je zamoljen 1912. zagrebački arhitekt Hugo Erlich da izgradi nacrt. Međutim realizacija je zapela zbog politike i smjenjivanja Vargovića pa je dom izgrađen tek 1919. kao društveni dom »Domoljub«.[50]

Nastojanjem Josipa Novačića osnovano je 1909. i hrvatsko obrtničko, radničko, obrazovno i pjevačko društvo »Domoljub« koje je uspješno konkuriralo starijem Hrvatskom pjevačkom društvu »Podravac« kojim je rukovodio Tomo Šestak. Ta je konkurencija davala izvanredne rezultate. Ivan Jilk je u Varaždinskoj ulici sagradio i prvo kino Jadran te su se ovdje davale kino predstave od jeseni 1911. godine pa do Jilkovog odlaska iz Koprivnice.

Stjepan Zagorac je bio vlasnik i urednik lista *Podravske hrvatske straže* koji je izlazio u Koprivnici od 1910. godine, dakle nakon što je Pavle Rauch maknut s banske stolice. Bio je to list Starčevićeve stranke prava koji je tiskan u tiskari M. Neugebauera, i zahvaljujući ovim novinama Starčevićevi pravaši su u gradu postajali sve moćniji i utjecajniji. U njemu je 3. veljače 1912. objavljena predstavka narodnih zastupnika stranke prava kralju Franji Josipu I. u kojoj se kritizira vladavina bečkog dvora koji je kraljevstvo raskomadao i dijelove podvrgnuo raznim upravama. Od kraljevine Hrvatske ostalo samo osam županija što je samo »blijeda sjena« Hrvatske kojoj su oduzete najbitnije državne oznake upravljanja i zakonodavstva u najvažnijim granama državnog života. Osobito se kritizira vrijeme od Nagodbe 1868. kada je Banska Hrvatska bila izvrgnuta svakojakim kušnjama, progonima, korupcijama i nasilnom odnarođivanju a sve s ciljem da se uništi hrvatsko »narodno bivstvo«. Navodi se da je financijalnim nagodbama kroz 43 godine iscrpljena gospodarska snaga Hrvatske za investicije i dugove koji su učinjeni samo u korist Ugarske, te da je mađarska gospodarsko-financijska politika u Hrvatskoj i Slavoniji istjerala pola milijuna Hrvata s njihovog djedovskog ognjišta preko mora. Od velikih doprinosa Hrvatske i Slavo-

---

[48] Krešimir ŠVARC, Od nekadanjeg hospitala do današnje bolnice, *Koprivnički liječnički zbornik, I,* Koprivnica 1973.

[49] *Podravska hrvatska straža,* 2, 22. I. 1910., 2. Postavljenja.

[50] Draženka JALŠIĆ-ERNEČIĆ, Osobine arhitekture i zaštićena graditeljska kulturna baština grada Koprivnice, M. SLUKAN-ALTIĆ, N.dj. 122.

nije dobacuje joj se tek toliko da pokriva izdatke za autonomno činovništvo te nema mogućnosti za dalje razvoj. Osim toga Ugarska je osim duga od devet milijardi kruna koje je dijelom iskoristila za gradnju svojih željeznica, pa Zagreb još uvijek nema željezničke veze sa Splitom, iskoristila i bogate šume u bivšoj Vojnoj krajini, a da još uvijek nema željezničke veze s Bosnom i Dalmacijom.[51] Kritizira se što su hrvatske luke zapuštene, kao i da se Rijekom koja je podvrgnuta direktno pod Ugarsku nastoje uništiti ostale luke Hrvatskog primorja a isto tako i Istre i Dalmacije. Traži se hitno sastanak svih zastupnika hrvatskih zemalja u Zagrebu na koji bi trebao doći i kralj i gdje će se urediti odnosi prema cjelokupnoj Monarhiji onako kako to odgovara probicima i pravima hrvatskog naroda, sjaju i moći prejasne dinastije.[52]

Traženje promjena u državi sve je više uvrštavalo Koprivnicu u grad na koji treba budno paziti. Koprivnica je postajala sve više pravaška a u Hrvatskoj čitaonici, osnovanoj 1896., a okupljali su se pravaši. Međutim austrijski car i hrvatski kralj je imenovao za bana Slavka Cuvaja koji je ojačao policijski aparat u zemlji, te je zaustavljen i ustav, a saborskih zasjedanja nije bilo sve do 1913. godine. Vargović zbog simpatiziranja s banom Pavlom Rauchom nije više mogao ni kroz tri godine uspješnog načelnikovanja povratiti puno povjerenje koalicije i 1913. gubi na općinskim izborima. Da će mu se to desiti bilo je očito već prilikom popunjavanja polovice gradskog zastupstva 1909. godine. Mnogi štedljivi Koprivničanci počeli su kritizirati rastrošnu politiku Vargovića već na sjednici gradskog zastupstva 30. rujna 1910. kada je Vargović morao opravdati gradske izdatke. Izjavljuje da je za 1907. prodao šumu za 536.000 kruna, ali da je njegov prethodnik Dragutin Pavlinić prodao šumu za 618.000 kruna te da je od te svote utrošeno za gradnju gimnazije 212.744 krune, za regulaciju potoka Koprivnice 118.597 kruna, za cigle za »Danicu« 80.000 kruna, za asfaltiranje ulica 1908. godine 55.800 kruna, za uređenje sajmišta 28.947 kruna, za isplatu starog duga Prvoj hrvatskoj štedionici 36.000 kruna, za otkup Verlijevog zemljišta u današnjoj Starčevićevoj ulici 23.000 kruna, za gradnju bunara, ograde oko župnog dvora i mostova 11.875 kruna, za uređenje trga oko gimnazije 9.590 kruna, za izradu kamenih rigola na cestama 9.137 kruna, za cestu od kolodvora do gradske vijećnice 7.042 krune, za razvažanje srušenih bedema 5.000 kruna, za procjenu šume 3.800 kruna, za nabavu kvalitetnih rasplodnih bikova 3.068 kruna, za živodera i za čišćenje cesta 3.653 krune, za kanalizaciju 4.858 kruna, za nacrt izvedbe kanalizacione mreže 3.000 krune, te za kamate za zajam 5.472 krune. Ukupno 618.000 kruna. Vargović je izvijestio i da je za plinaru koja je proradila 1910. uplaćeno 300.000 kruna, te da je uplaćen doprinos za željezničku prugu Virje - Koprivnica u iznosu od 100.000 kruna jer se radi o lokalnoj pruzi koji se gradi prilozima općina. Iskazao je da je vrijednost deponiranih vrijednih papira 90.000 kruna, te da to iznosi 490.000 kruna, što u cjelini opravdava svotu od 1,144.000 kruna koliko je dobiveno prodajom šume.[53]

No gradski zastupnici Križan, Mijo Korošec i Jakupić iskazuju Vargoviću nepovjerenje već 1910. godine, a skupoća koja je zavladala u gradu i sve izraženiji nacionalni sukobi između srpskih zastupnika s ostalim zastupnicima otežavaju upravljanje gradom.[54] I Vargović uvodi štednju u poslovanje gradom, a odbijanje molbe gradskih činovnika da se skuparinski doplatak ubroji u mirovinu okrenulo je mnoge činovnike protiv Vargovića. Uzalud Vargović objašnjava stanje gradskih financija. [55] (Tablica 2).

---

[51] Željeznička veza Zagreba sa Splitom ostvarena je tek u ljeto 1925 godine.

[52] Predstavka narodnih zastupnika stranke prava njegovu veličanstvu kralju Hrvatskom Franji Josipu I., *Podravska hrvatska straža,* 12, 3.II. 1912., str. 1-2.

[53] Muzej grada Koprivnice, ostavština Vargović.

[54] *Podravska Hrvatska straža*, 36, 17. IX. 1910., 2 i 3.

[55] »Rasprava o proračunu«, *Podravska hrvatska straža,* 38, 1. X. 1910., 2.

Tablica 2.: Obračun gradskih izdataka u 1910. godini*

Stavka	Utrošeno u svrhu	Iznos u krunama
1.	Za gimnaziju	212.744
2.	Za regulaciju potoka	118.597
3.	Za »Danicu«	80.000
4.	Razvažanje bedema	5.000
5.	Procjena gradskih šuma	3.800
6.	Uređenje sajmišta	28.947
7.	Asfaltiranje ulica	55.800
8.	Vraćanje duga Praštedionici	26.000
9.	Uređenje trga oko gimnazije	9.509
10.	Kanal Kostinčar - Scheyer	3.085
11.	Zemljani radovi kraj vijećnice za stanicu	7.042
12.	Nacrti za kanalizaciju	3.000
13.	Kupnja Verlijevog zemljišta u Varaždinskoj ulici	23.000
14.	Nabava zbirke učila za gimnaziju	4.000
15.	Izvedba dijela kanalizacije	4.858
16.	Izvedba rigola u centru	9.138
17.	Nabava rasplodnih bikova	3.079
18.	Kola za živodera i čišćenje cesta	3.653
19.	Gradnja bunara i ograde oko župnog dvora	11.875
20.	Plaćanje razlika kamata	5.472
21.	Isplata za plinaru	300.000
22.	Doprinos za prugu Virje - Koprivnica	100.000
23.	Vrijednosni papiri	90.000
24.	Gotovina u blagajni grada	40.000
Ukupno		1,148.000

* »Godišnja skupština gradskog zastupstva 30. IV. 1910., Podravska hrvatska straža, 38, 1. X. 1910., 2. Manjak je iznosio 37.311 kruna, što je značilo uvođenje 38% nameta na izravni porez od 100.000 kruna, što je bilo veliko opterećenje građana.

Neprijatelji ovako naglog razvoja Koprivnice nisu mirovali. Oni su bili naučeni na štedljivu politiku i nisu se slagali s velikim investicijama u koje ih je uveo Vargović. Vargović u 1911. i 1912. posluje krajnje oprezno i odbija sve izvanredne isplate. Iako se ne bi moglo reći da grad stagnira jer jednom pokrenute silnice rade dalje, ipak su izostali neki planirani poslovi, a osjeća se i osiromašenje društvenog života, za što je dobrim dijelom u 1912 i dalje krivo i opće političko stanje u zemlji i Balkanski ratovi. Banski povjerenik Slavko Cuvaj je ukinuo redarstveno povjerenstvo u Bjelovaru i Koprivnici i opet te poslove podredio vladi.[56] Krajem prosinca 1910. popunjena su prazna mjesta gradskih zastupnika i od 865 izbornika glasalo je svega 232, te su među gradske zastupnike ušli Ljudevit Subotičanec, Josip Senjak, Mijo Šiprak i Adolf Scheyer.[57] No još se uvijek nastavlja održavanje koncerata »Domoljuba« i »Podravca«. Iako je pokrenut 1910. godine tjednik *Podravska hrvatska straža* kao list Starčevićeve stranke prava,[58] prestaje izlaziti u travnju 1912. za Cuvaja, da bi ponovno izašao jedan broj 22. studenog 1913.

[56] Hrvatski državni arhiv, Politička situacija, XXI, kut. 46 - 1603 Pr od 3.IV. 1912. Ban Mihalović je ukinuo 23. VIII. 1918. Cuvajevu naredbu.

[57] *Podravska Hrvatska straža,* 50, 24. XII. 1910., 3.

[58] *Nezavisnost,* br. 8, 21. I. 1911., str. 4.

pod uredništvom Stjepana Zagorca koji je nastavio izlaziti do kraja 1914 godine.[59] Sve su glasniji zahtjevi za promjenu društvenih prilika.[60] Centar Koprivnice živi bujnim građanskim životom, a periferija u kojoj živi seljaštvo i radništvo jedva preživljava. Obrtništvo je negdje u sredini, ali je i ono potisnuto na periferiju. U Koprivnici je umro 22. kolovoza 1906. i hrvatski književnik i ugledni šumar Josip Kozarac u Sulimanovićevoj kući u Esterovoj ulici, odbolovavši kod kćeri Mire zadnje dane svog života. Zanimljive su njegove dvije priče »Zagonetka« i »Dvije sestre«, napisane 1903. vezane uz Koprivnicu. Crtice su posve modernističke i prva ukazuje da je pobjednik života vrijeme a druga je priča o lijepoj i ružnoj sestri, istini i laži, koje je teško razlučiti.[61]

Poslije Obrtnog zakona od 1884. bilo je više pokušaja organiziranja koprivničkih obrtnika i trgovaca u raznim društvima, ali su ta društva bila kraćeg djelovanja. Najduže je djelovalo Obrtno društvo osnovano oko 1885 godine. Nakon Kongresa obrtnika u Zagrebu 1906. obrtnik Lavoslav Jurić sazvao je 4. studenog 1906. u Koprivnici sastanak obrtnika i pod predsjedanjem Milana Toljana zaključeno je da se sva koprivnička obrtna društva ujedine. Osnovan je privremeni odbor Saveza hrvatskih obrtnika u koji su ušli L. Jurić, J. Rogina, izrađivač cementne robe Dragutin Zemljarić, kolar Andro Solar, J. Koščal, krčmar Milan Toljan, medičar Stjepan Kovačić, bravar Josip Kartis ml., pogrebnik Ivan Kaučić, tiskar Mirko Neugebauer, urar Oskar Šestak, Valko Igrić, Jakob Gajski, krojač Stjepan Krunoslav Šavor, J. Rozman i S. Piščak koji su sastavili pravila koja su razmotrena 20. svibnja 1907., a 25. ožujka 1908. je osnovana i organizacija Saveza hrvatskih obrtnika u koju se upisalo 79 članova, uglavnom su to bili obrtnici katolici. U upravni odbor ušao je Lavoslav Jurić kao pročelnik. Tajnik ja bio I. Kaučić, a blagajnik V. Igrić. Odbornici su bili O. Šestak, stolar J. Gajski, Jakob Rozman, Anton Lovreković, postolar Mijo Damiš i krojač Petar Levanić.[62] Taj je odbor radio s uspjehom i 1912. je održana izložba naučničkih radova za koju je osobito zaslužan učitelj Julije Jiroušek, a pokrenut je i list obrtnika *Napred* kao list za pouku, gospodarstvo, društveni i javni život, koji je izlazio od 12. travnja 1914. do sredine 1916. i koji je u to vrijeme bio dosta jake mađarske orijentacije te ga je Zvonimir Vargović opomenuo.[63] Po svemu se čini da koprivnička podružnica Saveza hrvatskih obrtnika nastoji da vodeće mjesto u komunalnom životu i obrtu zadrže domaći ljudi i to je vjerojatno razlog da ima u podružnici malo došljaka koji se sve uspješnije etabliraju u koprivnički život. Koprivnica je bila uglavnom grad obrtnika i kvalificirane radne snage, pa Rudolf Horvat navodi da je u Koprivnici 1910. živjelo čak 1059 obrtnika.[64] Mislim da je ovaj broj ipak pretjeran.

Filip Hermann zamjenjuje u ožujku 1911. dotadanjeg kotarskog načelnika dr. Tješimira pl. Mihičića koji odlazi u Viroviticu.[65] Ponovno jača utjecaj Hrvatsko-srpske koalicije jer Stranka

---

59 »Podravska hrvatska straža«, *Nezavisnost,* br. 1, 29. XI. 1913. Ističe da su šume prodane za 1,144.000 kruna, a ne za 1,500.000 kruna. Detaljizira troškove grada.

60 F. J., »Reorganizacija naših društvenih prilika«, *Podravska hrvatska straža,* 50, 24. XII. 1910., 3. Zahtijeva se veća kontrola i jačanje humanitarnih ustanova, pa je 1908. osnovano i Društvo za potporu siromašnih djaka koprivničke male realne gimnazije. (Isto, 51, 31. XII. 1910., 2.)

61 Katica ČORKALO JEMRIĆ, Josip Kozarac, *Slavonica 3.,* Vinkovci 2008., str. 85. i 86. Postavlja se i pitanje da li je novelu Mira Kodolićeva, napisanu 1895. opisao svoju kćer koja je zahvaljujući ljubavi spoznala vlastitu vrijednost i izrasla u samosvjesnu ženu, koja je u dvojbi da li treba konvenciji braka žrtvovati svoj identitet. I novela *Oprava* iz 1899. ima autobiografske karakteristike. Prikazana je bračna drama i duševne krize suca Vučetića.

62 *Spomenspis Saveza hrvatskih obrtnika 1908-1933 povodom dvadesetpeto-godišnjice njegovog opstanka.* Priredili Klement Vučinović i Milan Čupak, Zagreb 1933., str. 191.

63 Zvonimir Vargović, »Poruka čeljadi oko 'Napreda'«, *Podravska hrvatska straža,* 23, 6. VI 1914.

64 Rudolf HORVAT, »Koprivnica u svjetlu statistike«, *Demokrat. List obrtničke organizacije,* (Koprivnica), 1919, br. 24, str. 2.

65 *Nezavisnost,* (Bjelovar), br. 17, 24. III. 1911.

narodnog napretka bana Nikole Tomašića nije mogla nadomjestiti utrnulu Narodnu stranku. No jaki su i pravaši. Pokušaj sređivanja stanja u državi imenovanjem Slavka Cuvaja za bana i nova kriza koja je rezultirala njegovim odlaskom s banske stolice i imenovanjem dr. Nikole Skerlecza za bana koji uspješnije od Tomašića trpi dominaciju Hrvatsko-srpske koalicije u političkom životu svakako je imalo odraz i na grad Koprivnicu čiji se napredak baš i ne gleda s prevelikim oduševljenjem u državnom vrhu. Imenovanje gradskog zastupnika Hoholača za podžupana u ožujku 1911. svakako znači kontrolu Vargovića. Ističe se da grad nema ni čitaonice, ni kazališta te da su obustavljena i predavanja.[66] Da li je uzrok tome bila štednja ili politika odozgo teško je zaključiti na osnovu dosadašnjih istraživanja. U svakom slučaju stanje u gradu se je promijenilo i umjesto dotadanje raskošnosti započinje se osjećati oskudica, pa sve svakodnevno dijeli i oko 80 obroka dnevno za siromašnu djecu u školi.[67] Nekada tako dobra sloga u dobru sada se u nevolji pretvara u neslogu i svatko vuče na svoju stranu. To je omogućilo i Stjepanu Radiću da održi skupštinu u gostionici Mate Škrinjara u listopadu 1911. godine.[68] To je i vrijeme smrti Josipa Franka a na izborima krajem 1911. ponajviše glasova Hrvatska stranka prava je dobila 27 bodova, Hrvatsko-srpska koalicija 25, Vladina stranka 20, Stjepan Radić 8 i srpski radikali tri mandata. Bila je to velika pobjeda Hrvatske pučke seljačke stranke, ali nažalost ovaj sabor i nije realiziran. Već 13. prosinca 1911. suspendiran je gradonačelnik Vargović s razloga što je dao zaplijeniti izborne proglase Stranke narodnog napretka, kao mađaronske stranke, i za povjerenika Koprivnice je imenovan Hermann.[69] Ovaj nastoji ojačati u Koprivnici mađaronstvo no to izaziva upravo suprotne efekte, i na božićnoj

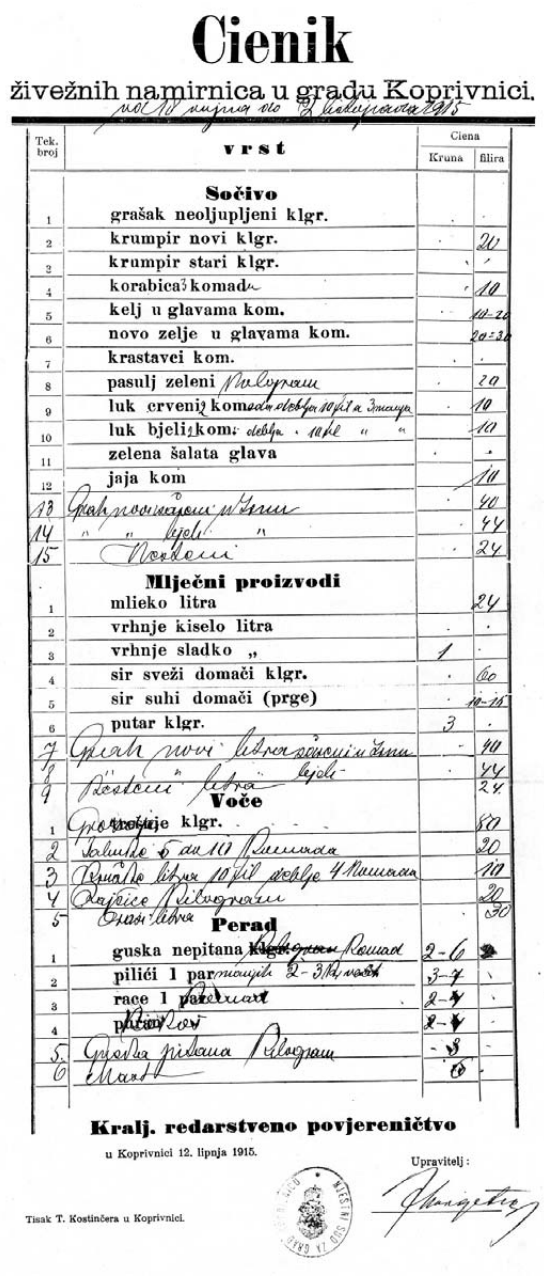

Cienik

živežnih namirnica u gradu Koprivnici.

Tek. broj	vrst	Ciena Kruna	filira
	Sočivo		
1	grašak neoljupljeni klgr.	.	.
2	krumpir novi klgr.	.	20
3	krumpir stari klgr.	.	.
4	korabica komad	.	10
5	kelj u glavama kom.	.	10-20
6	novo zelje u glavama kom.		20-30
7	krastavci kom.	.	.
8	pasulj zeleni	.	20
9	luk crveni kom.	.	10
10	luk bijeli kom.		10
11	zelena šalata glava	.	.
12	jaja kom		10
13	Krumpir novi litra	.	40
14	„ „ bijeli „	.	44
15	Poskoci	.	24
	Mlječni proizvodi		
1	mlieko litra		24
2	vrhnje kiselo litra	.	.
3	vrhnje sladko „	1	.
4	sir sveži domači klgr.	.	60
5	sir suhi domači (prge)	.	10-15
6	putar klgr.	3	.
7	Sir novi litra	-	40
8	Poskoci „ litra bijeli	.	44
9			24
	Voće		
1	Jabuke klgr.		80
2	Šljive 5 do 10 komada		20
3	Orahe litra 10 fil. veće 4 komada		10
4	Kruške		20
5	Grozdje litra	.	30
	Perad		
1	guska nepitana komad	2-6	
2	pilići 1 par	3-7	
3	race 1 par	2-4	
4	puran	2-4	
5	Gnjetka pitana	- 8	
6	Mast	6	

Kralj. redarstveno povjereničtvo

u Koprivnici 12. lipnja 1915.

Upravitelj:

Tisak T. Kostinčera u Koprivnici.

Izvod iz cjenika kraljevskog redarstvenog povjerenstva 12. lipnja 1915.

---

66 *Hrvatska podravska straža,* 14, 8. IV. 1911., 2. Uskoro nakon toga osnovana je čitaonica »Domoljuba«. (*Hrvatska podravska straža,*, 18, 6. VI 1911.) I Rudolf Horvat dolazi i drži u hotelu Križ predavanje o Petru Zrinskom i Krstu Frankopanu. (Isto, 17, 39. IV, 2, 1; 20, 20. V. 1911., 1).

67 *Hrvatska podravska straža,* 13, 1. IV. 1911.

68 »Radićeva skupština u Koprivnici, »*Hrvatska podravska straža,* 41, 14. X. 1911. Peroslav Ljubić je krajem 1911. napustio Virje i otišao u Osijek te je time prestao izlaziti i jedini politički list u Podravini.

69 »Suzpenzija gradonačelnika Vargovića«, *Hrvatska podravska straža*, 51, 23. XII. 1911., 3.

zabavi čuli su se poklici »Abzug Magjari« jer je čitav Dubovec pravaški.[70] Mađari pojačavaju pritisak i aručuju se članci u kojima se osuđuje Vargovićeva politika, pa o tome čita i Zagreb, jer se izjave svjedoka prepričavaju, uveličavaju i napuhavaju a rasprave više puta odgađaju, te se podižu nove tužbe.[71] Sjednice gradskog zastupstva obilježene su svađama, jer domaći obrtnici traže da se radovi daju njima a ne strancima.[72]

Nakon ostavke bana Nikole Tomašića u veljači 1912. za novog bana imenovan je Slavko pl. Cuvaj iz Ivanjske koji odmah prilazi suspenzijama, globama, cenzuri i zbog te tvrde politike raspušta Hrvatski sabor i vlada kao komesar čvrstom rukom. Koprivničko gradsko zastupstvo je bilo raspušteno još 18. listopada 1911. i posebno povjerenstvo je ispitivalo poslovanje gradske uprave u Koprivnici od 1909. do 1911. godine ne našavši ništa kriminalnog izuzev prevelike potrošnje u korist grada.[73]

Ban Cuvaj banovao je Hrvatskom posve drugačije od Nikole Tomašića i to je osjetila i Koprivnica. Zbog cenzure novine često imaju čitave stranice bijele a onda je u veljači raspušten Hrvatski sabor i Cuvaj vlada kao komesar. Slijede brojna premještanja činovnika. Rješenjem županijske oblasti u Bjelovaru od 8. veljače 1912. ponovno je imenovan Vargović u svojoj gradonačelničkoj dužnosti, te su ga građani dočekali govorom mjernika Tomislava Horvata i otpjevali Zrinsko-Frankopanku, a »Domoljub« pjesmu »Planula zora«, dok se zabava nastavila u restauraciji Graffa i u gostionici Kovačić do kasno u noć.[74] Netko je i ispjevao pjesmu kao podsjetnik na kratkotrajno udaljavanje Vargovića s položaja gradonačelnika.:

»U Koprivnici zapal sneg,
Da ni videt nikom prek,
Z nega deca puna mara,
dovela si komesara.
Al prek noći nuto juga,
Zgrabi decu strašna tuga,
Ar mu jug je zamel trag,
Pojel ga je bogca vrag.«[75]

Grad kao da je eksplodirao od veselja i redale su se pokladne zabave svih društava (»Podravca«, »Domoljuba«, Dobrovoljno vatrogasno društvo). Dobrotvorno gospojinsko društvo je prilikom zabave u Vatrogansom spremištu skupilo 5.451 krunu.[76] No ta je veljača bila vrlo oštra i u sajamski dan vladala je velika vijavica te se smrznulo nekoliko žena koje su došle na sajam.[77] Ve-

---

[70] *Hrvatska podravska straža,* 1, 6. I. 1912., 2. Ovo je uskliknuo ljekarnik Fišl. Na silvestarkoj zabavi i Aleksandar Vargović, sin gradonačelnika spriječio je uredovanje redarstvenog povjerenika Klobučarića te je bio osuđen na trodnevni zatvor bez mogućnosti da se kazna pretvori u globu. (»Opet nova hapšenja«, *Hrvatska podravska straža,* 2. 13. I. 1912., 3). Zbog »Abzug Mađari« osuđeni su i liječnik Milivoj Javand, koi je i poginuo u Srbiji 1914.. s tisuću kruna globe te Ivan Čupan sa četiri dana zatvora što je prilikom odlaska kapelana Stehna na željezničkoj stanici pjevao nacionalističke pjesme, a novi šef stanice nije šutio kao raniji Kalnaj već sve sumnjivo prijavljivao redarstvu. (Isto, 3, 20. I. 1912., 3).

[71] *Hrvatska podravska straža,* 3, 20. I. 1912., 2., tužbe su podignute i kod Sudbenog stola u Zagrebu.

[72] Gradsko zastupstvo 16. I. 1912. *Hrvatska podravska straža,* 3, 20. I. 1912., 3.

[73] Izvršena je usporedba koliko je potrošio za narodne i prosvjetne svrhe grad Bjelovar a koliko Koprivnica te je ocijenjeno da je grad Bjelovar potrošio 37.200 kruna, a Koprivnica 51.710 krunu. (»Koliko troši grad Koprivnica za narodne i prosvjetne svrhe«, *Hrvatska podravska straža,* 5. 3- II. 1912., 2.) Na tužbu Vargovića odvjetnik I.N. Šćerbak je osuđen na 80 kruna globe i onda ponovno na 100 kruna. (*Hrvatska podravska straža,* 10, 9. III. 1912., 2, ; 12, 23. II. 1912.)

[74] »Uspostava gradonačelnika Vargovića«, *Hrvatska podravska straža,* 6, 10. II. 1912., 1.

[75] *Hrvatska podravska straža,* 6. 10. II. 1912. Kako je zvučala čitava pjesma ne znamo jer je nastavak pjesme zaplijenjen.

[76] *Hrvatska podravska straža,* 6. 10. II. 1912., 3.

[77] *Hrvatska Podravska straža,* 6, 10. II. 1912., 3. Jednoj djevojci iz Radeljevovog sela smrznuli su se prsti a iz Močila su stradale dvije žene, te Jalža Mlinarić iz Dravskih konaka.

lika zabava s komadima »Koprivnički služnik«, »Stara baka Ljuba«, »Stari neženja« i »Grozno umorstvo« davane su još uvijek kod Ganzera. Veliki gubitak pretrpjela je Koprivnica kada je Vladimir Stahuljak 1911. odselio na Sušak pa zbor »Domoljuba« vodi kateheta Stjepan Haberštok koji preuzima i zbor Cecilije.[78]

Među najjačim porezovnicima Koprivnice iskazani su početkom 1912. župnik Stjepan Zagorac sa 1594 kruna neposrednog poreza, Ljudevit Toplak s 1386, Jaques Hirschl sa 1181, odvjetnik Ivan Šćerbak sa 856, apotekar Krešimir Derenčin sa 853, trgovac Gjuro Vaić sa 785, trgovac Adolf Scheyer sa 752, licitar Josip Sulimanović sa 678, ljekarnik Vjekoslav Fischl sa 671, odvjetnik dr. Slavko Volf sa 577, odvjetnik i javni bilježnik dr. Arnold Pulgram sa 564 i dr. Edo Dorčić odvjetnik i II. javni bilježnik sa 574 krune neposrednog poreza.[79] Najbogatiji ulaze u županijsku skupštinu u Bjelovaru po censusu. U toj skupštini bilo je i biranih ljudi, pa je Josip Vargović kandidiran i svibnju 1914. za županijskog zastupnika s Blažom Gjurkom, Stjepanom Nemecom, Stjepanom Kovačićem i dr. Edom Šubertom.[80] Zanimljivo je da se najbogatiji trgovci ne nalaze na ovom spisku što ukazuje da se imovina mogla nalaziti u dionicama ili u nekim drugim fondovima koji su bili izvan evidencije izbora. Bilo je trgovaca koji su zazirali od politike i gledali svoja posla. Dakako ova lista se je mijenjala svake godine.

Na općinskim izborima 1913. Vargović je izgubio te je prestao biti gradski načelnik i sada su mnogi iskoristili mogućnost te su sve zlo Koprivnice svalili na Vargovića, a osobito Stjepan Zagorac, koji je o Vargovićevom gradonačelnikovanju prenio i u hrvatsku sabornicu, jer da je Vargović prekoračio proračunske stavke gradskog proračuna bez dozvole Zemaljske vlade. Umjesto da troši samo kamate od glavnice dobivene prodajom šuma, Vargović je potrošio cijelu šumsku glavnicu i time lišio grad daljih investicija.[81] No mnogi su žalili za Vargovićem. U pjesmi »Plač Jožine« nepoznati pjesnik piše:

»Najljepše smo tek počeli
Al' sad ste nas sasma smeli.
Mi htjedosmo još i više
Izbori nas tad ubiše.«

Vargović nije još politički posve mrtav. On je gradski zastupnik, a pored toga predvodi vatrogasce. Međutim na javnoj sceni se pojavljuju novi aktivni ljudi - političari, pa Ivan Kraljić traži da se u kolovozu i rujnu 1914. odobre iznimno dva godišnja sajma, jer da je u proljeće bilo ružno vrijeme te je stoga prodaja podbacila.[82] To je i razumljivo s obzirom na stanje gradske blagajne (Tablica 3).

No da Vargović nije tako postupio i utrošio glavnicu, Koprivnica bi ionako za vrijeme Prvoga svjetskog rata ostala bez tih novaca koji su uzimani kao ratni zajmovi.[83] Vargović dakako nije znao da će doći do rata, ali je očito mislio da su investicije najbolje gradsko ulaganje, a ne štednja. Kao bankar vjerojatno je osjetio

Tablica 3.: Proračun grada Koprivnice 1913 i 1914. godine (u krunama)*

Stavka	Godina 1913.	Godina 1914.
Potreba	359.707	326.843
Pokriće	293.908	256.774

* *Podravska hrvatska straža,* 52, 21. XI 1914. Zbog razlike od 70069 kruna nametnut je na izravni porez od 100.674 kruna prirez od 70 % što je jako opterećivalo građane

78 Dragutin FELETAR, *Glazbenii život Koprivnice,* Koprivnica, 1977.
79 »Najjači porezovnici u gradu Koprivnici«, *Hrvatska podravska straža,* 7. 7.II. 1912., 2-3.
80 *Podravska hrvatska straža,* 21,, 23. V 1914. 1.
81 Isto. Istragu protiv Vakanovića je vodio županijski tajnik Lugarić.
82 »Gradsko zastupstvo 20. V 1914. *Podravska hrvatska straža*, 21, 23. V. 1914., 2.
83 Gradsko poglavarstvo je u studenom 1914. poklonilo za rati zajam 50.000 kruna. (*Podravska hrvatska straža,* 53, 28. XI. 1914., 1) No to nije bilo dosta i slijedilo je još šest velikih davanja usprkos ograničene zarade, nestašice hrane, mobilizacije ljudi, rekviriranje stoke i konja itd.

da dolaze teška vremena i da nisu sigurna. Uspjeh Vargovićevog načelnikovanja leži u ravnomjernom razvoju gospodarskih, prosvjetnih i društvenih potencijala te poštivanja ljudskog rada i lagane komunikacije s građanima.

Zahvaljujući Vargoviću Koprivnica je postala moderan gradić, bogatiji od drugih gradova iste veličine u kojem su se stranci rado naseljavali. U Koprivnici je bilo više rada nego u drugim mjestima nagodbene Hrvatske ali i više kulture i zabave, a i sloboda vjere je bila izražena. Vargović je cijenio i povijest pa je kod dr. Rudolfa Horvata naručio pisanje knjige povijest Koprivnice.[84] Zahvaljujući Vargoviću sjajno je završen proces preobrazbe Koprivnice u urbano središte i otklonjeni mnogi relikti vremena kada je Koprivnica bila tvrđava na granici s osmanskim carstvom. Marijan Špoljar nazvao ga je čovjekom izuzetnog radnog elana, čovjekom akcije i pragmatike, pravim menagerom u današnjem smislu riječi.[85]

KOPRIVNICA OD 1913. DO 1918. GODINE.

O ratnom vremenu u Koprivnici trebalo bi napisati poseban rad na osnovi građe očuvane u fondovima Zemaljske vlade. G. 1913. Balkanski je poluotok postao bure baruta. Tisza je u lipnju 1913. preuzeo položaj predsjednika mađarske vlade, ali mađarska politika prema Hrvatskoj nije bila primjerena političkoj situaciji i potrebama pa su se političke prilike pogoršavale pod utjecajem Balkanskih ratova u očekivanju velikog prodora Austro-Ugarske prema istoku gdje je sve više jačala Karađorđevićeva Srbija. U zraku se osjećao nemir već 1913. godine, pa i *Podravska hrvatska straža* u tiskari Neugebauera te godine ne izlazi, a 1914. tiska se od ožujka u tiskari Vošicki.

Međutim ban Skerletz je uspio donekle do 1914. ustaliti političku scenu, slušajući naredbe odozgo ali i smirujući situaciju na terenu. Za kotarskog načelnika dolazi iz Bjelovara Dragutin Murat koji je i gradski povjerenik.[86] Kotarski načelnik od 22. siječnja 1913. pa do 21. XI. 1913. je Ivan M. Horvatin Stubičan.[87] Nakon njega ponovo dolazi Murat.

G. 1913. izabran je za novog gradonačelnika Koprivnice poštanski oficijal Josip Kamenar, čija je obitelj u politici Koprivnice od 1848. godine. Fran Kamenar bio je sušta protivnost Vargoviću. Kao gradski povjerenik Kamenar usporava razvoj Koprivnice. Iako dovršen u drugoj polovici 1914. Kamenar nije otvorio željeznički kolodvor, a kad je otvoren bilo je to bez slavlja koje je građanstvo očekivalo. Onda gradsko zastupstvo odbija dalje pomagati Ćirilo-Metodskom društvu, odbija primiti u zavičajnu vezu Hinka Becka i Gezu Hirschla a ukinuta je i stipendija Josipu Lončariću, seljačkom sinu koju je studirao pravo.[88] Te su odluke donesene prije sarajevskog atentata i stoga su gotovo neobjašnjive. Gradska uprava obilježena je aferama i nesnalaženjem. Šumar Viktor Bönel prodavao je gradska drva kao svoja radi čega je suspendiran od službe. Fran Kamenar kao gradonačelnik rekao je da se i u gradu »varalo i kralo« na što je Vargović, koji je ostao u gradskom zastupstvu, zatražio ispriku zajedno s podnačelnikom A. Betlheimom.[89] Velikih pro-

---

84 Dakako da je odlazak Vargovića s mjesta načelnika s kojim je Rudolf Horvat dogovorio pisanje povijesti Koprivnice odložilo realizaciju ovog projekta do 1943. godine, pa je knjigu »Povijest slobodnog i kraljevskog grada Koprivnice« objavio tek 1943. godine. Knjiga je gotovo izgubljena jer je 1945. javno spaljena na koprivničkom glavnom trgu. Srećom je ostalo nekoliko primjeraka, a poslije 1993. objavljena su dva reprinta ove knjige.

85 Marijan ŠPOLJAR, Vargović - pragmatičar ili vizionar, *Sciencia Podraviana,* 14, 1999., str. 11.

86 *Nezavisnost,* br. 37, 10. VIII. 1912. i br. 38, 20. VIII. 1912.

87 Ivan M. Horvatin (Poljanica kod Bistre, k27. II. 1878.) Završio veliku gimnaziju u Varaždinu i pravo u Zagrebu. U Koprivnicu je došao nakon službovanja u Ivancu, Ludbregu, Zlataru i Bjelovaru, te je bio dobro upoznat s prilikama u ovom kraju (HDA, Personalni dosje Banovine Hrvatske 18915).

88 *Podravska hrvatska straža,* 5. 21. I. 1914., 2.

89 *Podravska hrvatska straža,* 10, 7. III. 1914., 3. i 11, 14. III. 1914., 2.

blema prouzrokuje i plinara pa se traži komisijski pregled. Na sjednici 7. ožujka 1914. položili su zastupničku prisegu dr. Edo Dorčić i Stjepan Zagorac ali je zbog Kamenarove klevete prijašnjeg gradonačelnika i zastupnika održana vrlo burna sjednica gradskog zastupstva 27. ožujka 1914. u prisutnosti velikog župana Bjelovarsko-križevačke županije Teodora Bošnjaka te je postavljen na čelo gradske uprave vladin komesar Smith koji je obnovio istragu protiv Vargovića.[90]

Do objave rata održavane su i priredbe. Četrdesetgodišnjica rada Tome Šestaka kao zborovođe »Podravca« proslavljena je 2. veljače 1914., a onda je proslavljena 27. i 28. lipnja i 40-godišnjica »Podravca«, te je poslije predavanje Rudolfa Horvata o povijesti Koprivnice izvedena »Himna Podravca« koju je napisao Šestak.[91] Održan je i »Trgovački ples« u hotelu Križ u veljači, izvedena je komedija »Seljaci u gradu«. Na Zabavi 24. veljače u Križu izvedena je šaljiva opera Tome Šestaka »Nos selskog suca« na libreto Đure Estera, a pjevali su Gjuro Ivančić, S. Schwartz, Đ. Rosenberg te Julio Jiroušek. »Domoljub« je održao tijekom veljače dvije zabave i na jednoj je svirala glazba 53 pješačke pukovnije iz Zagreba jer je gradska glazba nakon odlaska Vargovića s mjesta gradonačelnika prestala djelovati, a na drugoj su izvedene skladbe Đure Prejca i S. Biničkog te izveden skeč »Iz Imbrekove torbe«.[92] U hotelu »Križ« održana je 14. ožujka 1914. Purimska zabava a kapelnik Franjo Zitta upravlja orkestrom.

U Sabor je ponovno izabran 13. prosinca 1913. Stjepan Zagorac, i njegovo djelovanje u Saboru tijekom rata gotovo je nezamjetljivo u odnosu na radikalizam prvih dana saborskog djelovanja. Održao je ipak jedno zanimljivo izlaganje 8. veljače 1914. prigodom otvorenja četvrtog vladinog odjela pod nazivom Narodno-gospodarstveni odsjek čime je faktički Hrvatsko-ugarska nagodba, koja je Hrvatsku ostavljala bez mogućnosti da donosi odluke o gospodarstvu, izmijenjena, na čemu je radio Pavao Rauch još od 1908. godine.[93]

Žalobna sjednica gradskog zastupstva nakon atentata u Sarajevu održana je 30. lipnja 1914. i nakon toga je nastupilo posebno stanje restrikcije samouprave i upravljanja gradom od vladinog povjerenika koji prima naredbe od bana Skerletza iz Zagreba i vojnih organa te ih preko Kamenara koji je formalni gradonačelnik do 1919. i preko Josipa Margetića. kotarskog predstojnika koji je i upravnik grada, provodi u život. Restrikcije su velike. U rujnu 1914. veliki župan Vladimir Trešćec Branjski povjereva kapetanstvo u gradu Milanu pl. Huzjaku, koji cenzurira sva pisma i pošiljke, ograničava kretanje stranaca, osobito nakon što je otvoren logor za internirce. On je vodio i akciju vraćanja djece na njihova ognjišta poslije završetka rata. Cijene živeža naglo rastu, a skupljanje pomoći za ranjenike koji svakodnevno stižu u koprivničku bolnicu vršeno je preko Crvenog križa koji je kako se čini bio uzorno organiziran,[94] te kroz humanitarna društva koje prikuplja pomoć za obitelji mobiliziranih vojnika.[95] Skuplja se i zlatni novac u zamjenu za medalju koje su se štancale u neizmjernim količinama. Školska nastava se ograničava na svega dva puta tjedno i restrikcije

---

[90] »Interpelacija za g. Zagorca«, *Podravska hrvatska straža,* 12, 21. III. 1914., 2.

[91] *Podravska hrvatska straža,* 27, 4. VII. 1914., 2.

[92] *Podravska hrvatska straža,* 6. 7. II. 1914.,2, i 7, 14, II. 1914.; 8, 21. II. 1914., 2.

[93] *Podravska hrvatska straža,* 8, 21. II. 1914., 1.

[94] Prvi konvoj od 70 ranjenika stigao je u Koprivnicu u rujnu 1914., a onda se to nastavilo tijekom slijedećih mjeseci. U početku su se iskazivala imena ranjenika s navođenjem njihove pukovnije, a kasnije se takve informacije nisu objavljivale. (*Podravska hrvatska straža,* 42, 30. IX. 1914., 2). Radi nabave lijekova skresane su na sjednici gradskog poglavarstva 6. listopada 1914. plaće činovnika i namještenika za polovicu. (Isto, 44, 7. X. 1914.,) Tih je dana došao grof Janković, prof. N. Krešić i tajnik Crvenog križa Hrvatske i Slavonije Josip Badalić u inspekciju Crvenom križu. (Isto, 45, 10. X. 1914.).

[95] Tako je Zvonimir Vargović sakupio za obitelji vojnika u kolovozu 1914. godine 557 kruna. (*Podravska hrvatska straža,* 34. 22. VIII. 1914., 35, 29. VIII. 1914.,2.). Osnovan je i građanski odbor na čelu s J. Vargovićem, tajnikom Franom Jurkovićem i blagajnikom Viktorom Gvozdićem te su se i oni bavili skupljanjem, ali su i pomagali građane koji su zapali u teškoće.

postepeno zahvaćaju sve oblike života. Bijeda postaje sve izraženija.[96] No najveći danak bila je uplata sedam ratnih zajmova. U slučaju da je netko upisao premalu svotu bio je prozivan i na taj su način mnogi relativno imućni ljudi ostali bez cijele ušteđevine što je utjecalo na promjenu njihovog društvenog statusa poslije završetka Prvoga svjetskoga rata. Za rata Gradsko poglavarstvo je utvrđivalo cijene i cjenik je potpisivao upravitelj redarstvenog povjerenstva Margetić, pa Mindtszenthy i drugi, no hrana se prodavala potajno po znatno višim cijenama a u aprovizaciji je nije bilo, što je mnoge ljude bacilo na ivicu gladi. Racioniran je bio i ugljen i drvo.

Grad je dočekao rat nespreman i ljudi su bili nezadovoljni zbog raznih ograničenja koje su zahvatile ne samo politički već i društveni život. Svatko se snalazi kako zna. Tisak je u Zagrebu znatno ograničen i cenzuriran, ali se tiskar Vinko Vošicki snalazi te počinje 1914. tiskati *Ilustrovane novosti* koje su se distribuirale više u Zagrebu nego u Koprivnici. No vijesti se šire preko gostionica, a grad Koprivnica ima 13 registriranih gostionica i dva svratišta odnosno hotela.[97] Jednako su aktivni i obrtnici, a bravar Ljudevit Brozović je patentirao štednjak Utilior koji je štedio drva a za koji su pokazali interes trgovci iz Bruxellesa, Berlina i Pešte.[98]

Obrtnici organizirani u podružnicu Saveza hrvatskih obrtnika podupiru ratne udovice novcem i uslugama, a jednako tako rade i razne udruge koje prikupljaju pomoć za stradalnike rata. Trebalo je davati pomoći obiteljima mobiliziranih pa je taj posao išao preko gradske uprave bili uključeni i učitelji i svi dobronamjerni ljudi.

G. 1912. osnovana je u Koprivnici i ženska stručna škola, a učiteljica te škole Štefanija Ježek se zajedno sa članovima Dobrotvornog gospojinskog društva koje je brojilo pedesetak članica uključila u tu akciju. U listopadu 1914. uprava ovog društva izabrala je rasinjsku veleposjednicu groficu Ludmilu Inkey rođ. Deym i Agnezu Živković za počasne članove, te su zajedničkim radom s učiteljima i odvjetnicima zbrinuli dosta istarske djece.[99] To je u svakom slučaju bilo presudno da je Koprivnica i okolica prihvatila prvi konvoj istarske djece ugrožene ratom. Nitko nije mogao biti izostavljen. Na području koprivničkog, đurđevačkog i ludbreškog kotara primljeno je gotovo 500 djece, a samo u gradu Koprivnici pedesetak. G. 1917. imućnije obitelji su primile dosta djece iz Istre i Bosne na prehranu a osnovan je i posebni odbor na čelu s odvjetnikom i javnim bilježnikom u Koprivnici dr. Edom Dorčićem, pa i ne začuđuje da je najveći broj djece zbrinut u Koprivnici i okolici bio iz Istre i Hrvatskog primorja te Slovenskog primorja. Dr. Dorčić je uputio 16. listopada 1917. poseban proglas koprivničkim građanima i tražio je da se 50 djece smjesti u gradu a 200 u kotaru. Akciju je podržao i gradonačelnik Fran Kamenar i kotarski sudac Mato Golubović, pa je ova akcija bila dosta uspješna premda je većinu djece radi nestašice i skupoće hrane u Koprivnici trebalo smjestiti na selo, gdje se lakše dolazilo do hrane. Pismena dokumentacija potvrđuje zbrinjavanje 744 djece u tri podravska kotara, ali utvrđivanje imena udomitelja nije posve pouzdano.[100]

Tek nakon smrti kralja Franje Josipa i dolaska kralja Karla VI. na prijestolje uveden je nešto liberalniji postupak, ali su ratne prilike i dalje prisiljavale vlasti da se provodi kruti sustav cenzure i

---

[96] M. KOLAR, Prehrana u Hrvatskoj u 1918. godini, Zbornik *1918. u hrvatskoj povijesti,* Referat održan na znanstvenom skupu 29. listopada 2008. u Matici Hrvatskoj.

[97] Gostionice drži E. Graf, Vartićka, Bilić, Kovačić, Durlen, Šafar, Jembrik, Friben, Kromar, Becić, Steiner, Vyborni, Barabaš, a Hotel »K Caru Austrijanskomu« i hotel »Križ« nadopunjavaju ponudu (*Podravska hrvatska straža,* 2, 10. I. 1914., 3). Gostionu »Dalmatinski podrum« na Banskom trgu preuzeo je Vilko Gjurin te joj je promijenio ime u »Hrvatski sokol« otvorivši i kavanu. Malnar vlasnik gostione »K veselom Mateku« preuzeo je gostionu Mate Škrinjara.

[98] *Podravska hrvatska straža,* 3, 17. I. 1914., 3. i 4, 21. I. 1914. U Bruxellesu traži štednjak firma »Union«, u Berlinu Herman Kochl, a u Budimpešti Aron Molnar.

[99] *Podravska hrvatska straža,* 46, 14. X. 1914.

[100] M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Briga Podravine za djecu ugroženu u Prvom svjetskom ratu, *Podravina,* vol. V, br. 10, Koprivnica 2006., 135, 141- 145, 148-151. Mnoga djeca su i izmještana pa nisu ostajala kod prvotnog udomitelja a vrlo brzo se je pokazalo da činovničke obitelji ne mogu hraniti pridošlice već samo seljačke obitelji.

racioniranja hrane uveden na početku rata. Nekoliko dana poslije smrti Franje Josipa Stjepan Radić je podnio interpelaciju Saboru o potrebi ukidanja prijekog suda koji je uveden na području čitave Hrvatske, ali je prijedlog odložen jer je administrativna vlada odbijala upletanje u ta osjetljiva pitanja.[101] Radić je ukazivao i na švercanje, na bogaćenje nekih na račun ratnih nabava, te na velike štete koje se nanose zemlji neprimjerenim gospodarenjem i uopće senzibilizirao narod na socijalno-gospodarske probleme. Rekvizicije stoke se vrše nasilno, a isto tako se ubiru i ratna davanja. Upravne vlasti su upadale u domove. Radić je posebnom interpelacijom 31. srpnja 1917. zatražio mišljenje bana o obnovi austro-ugarske gospodarske i financijske nagodbe i što se poduzima povodom tendencija potpunog odcjepljenja Ugarske od Austrije i kakva će biti sudbina hrvatske u tom slučaju.[102]

1918. godina u odnosu na 1917. prema karikaturi Vörösza (Ilustrovani list, Koprivnica, 1917. br. 52 str. 1080)

Crkva Sv. Nikole ostaje bez šest zvona izlivenih u Zagrebu i Grazu, pa se oduzima čak i najstarije koje je bilo izliveno 1807. godine. I franjevačka crkva ostala je bez dva zvona koja su prelivena u topove. Ostavljeno je samo jedno zvono.[103] Koprivničanci su vjerojatno više nego ratno gospodarstvo osjećali ovu tišinu. Svako je zvono svojim glasom reguliralo život grada i građana, veselje i tugu. A sada je zavladala tišina, a jedno zvono javljalo se ponajviše da objavi da je jedan građanin zauvijek napustio Koprivnicu.

Gradom se vlada propisima gradonačelnika Kamenara, ali se ipak u mogućim okvirima održava društveni život. Zanimljivo je spomenuto da je Mira Malančec pratila u Beču na glasoviru na Preradovićevoj proslavi 13. svibnja 1918. guslača Milana Jovanovića i da je na programu Katalinić Jeretov deklamirao »Odu Slavjanu«, i »Zora puca bit će dana«.[104]

Fran Kamenar se odazvao pozivu zagrebačkog gradonačelnika Stjepana Srkulja, profesora povijesti i rođenog Varaždinca, te je na konferenciji načelnika gradova 30. i 31. kolovoza 1917. među ostalim važnim zaključcima o organiziranju prehrane pridružio se i prijedlog da treba eliminirati one ustavne zakone koji stežu gradsku autonomiju, a osobito da treba ukinutu podjelu na gradove I. i II. vrsti te da svi budu izravno podređeni vladi. To je podržao i križevački kapetan Milan pl. Huzjak i varaždinski kapetan Antun Antunović, a zanimljivo je da je zapisnik vodio Ranilović, vjerojatno iz Novigrada Podravskog.[105]

---

[101] HDA, Interpelacije, kut. 1197. - Interpelacija u saboru 22. XII. 1916. Radić je samo 9. ožujka 1917. predao više interpelacija među kojima da se donesu Zakon o dječjem danu, Zakon o zastupanju obitelji poginulih, Zakon o zaštiti seljačkog posjeda, Zakon o primjeni naučne osnove za gospodarstvu , te Zakonsku osnovu o školskoj reformi.

[102] HDA, Interpelacije, kut. 1197, interpelacija br. 329 iz 1917.

[103] L. BROZOVIĆ, N. dj., str. 68. i 78.

[104] Blagoje BERSA, *Iz dnevnika*, str. 419.

[105] Državni arhiv Zagreba, Opatička 28, Gradsko poglavarstvo Zagreb, kut. 84. Predsjedništvo 1918. - spisi 976 Prs od 4. X. 1918.

Veliki župan Bjelovarsko-križevačke županije Ladislav Labaš Blaškovečki[106] trebao je kao banski povjerenik kontrolirati i kotarsku ali i gradsku upravu. Pored mnogo dobrih stvari koje je učinio, kao što je zbrinjavanje brojne gladne djece, upleo se i u aferu s hranom u koprivničkom logoru za internirce u Žlebiću i taborištu u Koprivnici. Hrana koja je dolazila od švicarskog Crvenog križa švercala se potajno u Zagreb.[107] Iako je njegova umiješanost bila mala, odmah nakon stvaranja Države Slovenaca, Hrvata i Srba bio je umirovljen, ali se kasnije vratio na političku scenu kao gradonačelnik Bjelovara. Internirci Srbi iz Srijema bili su u logoru pod dosta strogim režimom. No francuski državljani mogli su se gotovo slobodno kretati i našli su u Koprivnici dosta prijatelja.

Kraj rata značio je slom dotadanje vlasti. U kaotičnom vremenu brzog umiranja i španjolske gripe politički su se događaji ubrzavali. Stjepan Radić koji ranije nije smio doći u Koprivnicu radi održavanja skupštine zabranom velikog župana, pojavio se već 25. listopada 1918. u Koprivnici te je govorio na velikoj pučkoj skupštini, izloživši svoj program koji ga je početkom 1919. odveo u gotovo trogodišnji zatvor.[108]

ZAKLJUČAK

Koprivnica je u 18 godina početkom dvadesetog stoljeća prošla fazu naglog razvoja i uzdizanja da bi razdoblje od 1913. do 1918. bilo označeno kao vrijeme stagnacije i pada. Nosioci uzdizanja bili su trgovci i industrijalci koji su kasnije bili najviše pogođeni ratom. U ovom radu se vidi da se Koprivnica od 1901. do 1913. razvijala vrlo skladno i da je postojao suživot raznih nacija i vjera što je svakako doprinosilo njenom razvoju kao što je postojala i međusobna suradnja društava i koprivničke elite.

SUMMARY

During the early years of the 20th century Koprivnica went through the phase of rapid development and economic and political growth which was replaced by a period of stagnation and decline which lasted from 1913 to 1918.

Traders and local industrialists were the two main driving forces of the economic growth. This paper shows Koprivnica harmonious development from 1901 to 1913 with the peaceful coexistence of different nationalities and religions which certainly contributed to the economic success. The incoming war stopped any further development and brought disharmony in a society.

Press, literature and archival documents were used to point out the main subjects of that comprehensive development which included government, education, social life, commerce, trade and industry - all elements which influenced the city development in that particular time.

---

[106] Dr. Ladislav Labaš Blaškovečki (Ludbreg, 1857. - Zagreb, 11. XI. 1928.) Završio je pravni fakultet u Zagrebu i kao upravni činovnik radio je u mnogim mjestima da bi 27. veljače 1916. bio imenovan županijskim povjerenikom za Bjelovarsku-križevačku županije i taj je posao radio do 21. studenog 1918. kada je umirovljen na vlastitu molbu.

[107] M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Logor za internirce u Žlebiću i glavno središnje talorište za internirane i evakuirane u Koprivnici 1915.-1917. godine, *Podravski zbornik,* 30, 2004., 153-176. Logor je raspušten 1917. nakon što je na austro-ugarsko prijestolje došao Karlo VI., koji nažalost nije uspio ostvariti brzu reformu kako bi završio rat, uslijed otpora vojnih krugova.

[108] »Velika pučka skupština u Koprivnici«*, Podravac, br. 3. XI. 1918.*

PROCJENA CENTRALITETA NASELJA PODRAVINE U KASNOM SREDNJEM VIJEKU

EVALUATION OF CENTRALIZATION IN PODRAVINA SETTLEMENTS IN THE LATE MIDDLE AGES

Ranko Pavleš
Podravka d.d.
Ante Starčevića 32
(Kontakt: Mlinarska 32, Starigrad)
HR - 48 000 Koprivnica
ranko.pavles@kc.t-com.hr

Primljeno / Received: 19. 8. 2009.
Prihvaćeno / Accepted: 4. 11. 2009.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
UDK/UDC 94 (497.5-37) Podravina

SAŽETAK

Na primjeru Podravine u članku se nastoji uspostaviti model procjene centraliteta srednjovjekovnih naselja. U prvom dijelu se razrađuje hijerarhija naselja gradskog tipa od Koprivnice kao najurbaniziranije i privredno najjače preko gradova srednje važnosti (Ludbreg, Prodaviz, Gorbonok) do manje važnih (Rasinja, Podkameno, Vlaislav, Sušica, Đurđevec). U drugom dijelu se vrednuju seoska naselja te se uz dosadašnji kriterij procjene centraliteta koji se oslanjao samo na postojanje crkvenih objekata u pojedinom selu nastoji uvesti i procjena na osnovi upravnih i sudskih funkcija vezanih uz naselje koje se na vlastelinstvima vrše preko institucije vesnikata. U ovom dijelu su posebno obrađeni posjedi malog plemstva jer su na drugačiji način utjecali na važnost sela u kojima su živjeli.

Ključne riječi: Podravina, srednji vijek, centralitet naselja.
Key words: Podravina, middle age, centralization settlements

UVOD

U kasnom srednjem vijeku bilo je dovršeno formiranje mreže naselja na području današnje sjeverozapadne Hrvatske te uspostavljena hijerarhija po važnosti među njima. Dokumenti su za ovo razdoblje brojniji i raznovrsniji nego za ranije doba te nam omogućavaju da steknemo kakvu - takvu sliku značaja pojedinog naselja.

Područje obrađeno u članku je najveći dio onoga što se danas naziva Podravina u užem smislu, a omeđeno je Ludbregom na zapadu, Kloštrom Podravskim na istoku, rijekom Dravom na sjeveroistoku te dravsko - savskim razvođem na jugozapadu. Zahvaćen vremenski raspon je XV. i prva četvrtina XVI. stoljeća.

GRADSKA NASELJA

Slobodni kraljevski grad - Najviši stupanj povlaštenosti, ali i urbanog razvoja u Podravini je imala Koprivnica što je značilo vrlo visok pravni položaj, najrazvijeniju gradsku infrastrukturu

te najširi utjecaj na okolinu od svih podravskih gradova. O visokom statusu Koprivnice među ovdašnjim gradovima ipak treba govoriti s ogradom i reći da o njoj imamo najviše sačuvane građe pa tako i najpotpunija saznanja. Može se pretpostaviti da bi se neki odnosi važnosti među naseljima promijenili ako bismo imali slične izvore i za sva ostala podravska gradska naselja.

Važnost Koprivnice kao najznačajnijeg podravskog naselja u srednjem vijeku potvrđena je nizom dokumenata, a o tome sam već pisao na drugom mjestu[1] pa ću ovdje samo ukratko navesti osobine centraliteta Koprivnice. Osnovni način djelovanja na okolinu Koprivnica je vršila preko trgovine. Grad je imao dnevni i tjedni sajam,[2] a vjerojatno i godišnji na dan zaštitnika župe Svetog Nikole. Potvrđeno je i trgovanje koprivničkih trgovaca izvan grada.[3] O obrtu u Koprivnici podaci su vrlo oskudni, ali je po analogiji s drugim središtima zanatstvo moralo imati važnu ulogu u gradu. Vojna i obrambena funkcija proizlazila je iz toga što je grad imao bedeme i time u ratnim vremenima utjecao na šire područje. Grad je bio i jak vjerski centar s franjevačkim samostanom i župnom crkvom u kojoj je 1501. godine služilo devet svećenika (s još dva u filijalnoj kapeli Svetog Emerika u Starom gradu).[4] Uz ovako brojno svećenstvo sigurno je bilo razvijeno i obrazovanje. Uz Koprivnicu se od sredine XV. stoljeća nalazio vlastelinski kaštel iz kojeg se upravljalo posjedom od Drave do bila Bilogore.

U kasnom srednjem vijeku Koprivnica je bila pod jakim pritiskom velikaša, vlasnika koprivničkog vlastelinstva, ali su oni uglavnom ubirali prihode koje je Koprivnica prije davala kralju te potvrđivali neke gradske zakone, a grad je uspio sačuvati nezavisno sudstvo i uopće svoju autonomiju. Ipak se u ovo vrijeme osjeća smanjena aktivnost građana u odnosu na XIV. stoljeće što može biti posljedica pritiska vlasnika, ali i opće stagnacije gradova u kasnom srednjem vijeku. Usprkos svemu grad je zadržao prvo mjesto u hijerarhiji naselja Podravine.

Vlastelinska gradska naselja - Duž podravske magistrale od Ludbrega do Gorbonoka rasporedio se niz vlastelinskih gradića. Osnovali su ih vlastelini i uglavnom su služili potrebama vlastelinstava, ali su djelovali i u okviru šire mreže urbanih centara i bili podložni općim zakonima nastanka i razvoja ove vrste naselja. Podaci o gradskim naseljima su često vrlo oskudni te nam za neka od njih ostaje tek oznaka »oppidum« da ih po njoj uvrstimo među gradove.

Najzapadniji podravski vlastelinski grad bio je **Ludbreg**. Kao urbano središte (»oppidum Ludbreg«) prvi put je spomenut tek 1461. godine,[5] ali ludbreški grad vjerojatno možemo, kako je pretpostavio Josip Adamček,[6] izjednačiti sa naseljem »Podgradie« koje se spominje u dokumentima iz 1359., 1360. i 1464. godine[7] i tako pisanu povijest naselja pomaknuti dublje u prošlost. U popisima poreza grad ima četrdesetak poreznih dimova.[8] Položaj Ludbrega na pola puta između

---

1 Ranko Pavleš, Razlozi i uvjeti nastanka Koprivnice i njeno mjesto među srednjovjekovnim urbanim naseljima, Podravina, br. 11., Koprivnica, lipanj 2007. godine, s. 88. - 106.

2 Emilije Laszowski, Podatci o Koprivnici u srednjem vijeku, Vjesnik zemaljskog arhiva, god. II., Zagreb, 1900. godine, s. 223.

3 Tadija Smičiklas i drugi, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, (dalje CD), sv. XIV. Zagreb, 1916. godine, s. 67. - 68. i 333.

4 Franjo Rački, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, sv. IV., Zagreb, 1872. godine, s. 214.

5 Magyar orszagos leveltar (dalje MOL), DI 101752., 1461. 6. III., www.mol.gov.hu , 13. 07. 2009. (i ostali podaci iz Mađarskog državnog arhiva su sa iste web stranice)

6 Josip Adamček, Ludbreg i njegova okolica u doba feudalizma, monografija Ludbreg, Ludbreg, 1983. godine, s. 84.

7 MOL, DI 101674., 1359. 30. IX., 13. 08. 2009.
-Hrvatski državni arhiv, Batthyany, Ludbreg, fond 913., 1/1., 1360. 12. VII.
-MOL, DI 101755., 1464. 13. IV., 13. 08. 2009.

8 Josip Adamček, Ivan Kampuš, Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV. i XVI. stoljeću, Zagreb, 1976. godine, s. 12., 27., 59., 94. i 127.

Varaždina i Koprivnice, uz prijelaz na rijeci Bednji te na početku puta koji je dolinom ove rijeke vodio na jugozapad davao mu je mogućnost da se razvije baš u pravcu urbanog središta, ali ipak malo možemo reći o stupnju do kojeg je to uspio. Važnost naselja povećavalo je središte za slavonske prilike velikog vlastelinstva (oko dvije stotine poreznih dimova početkom XVI. stoljeća)[9] u kojem je obično sjedio i njegov vlasnik. Odavde se upravljalo i drugim imanjima ludbreških vlastelina (npr. Svinuša u varaždinskoj i Bistrica u zagrebačkoj županiji) što je svakako povećavalo važnost ludbreškog grada. Čini se da je sva uprava vlastelinstva bila koncentrirana u vlastelinskoj utvrdi jer se iz dokumenata ne vidi da bi negdje na imanju bilo još neko središte uprave kako je to bilo na nekim drugim podravskim vlastelinstvima.

Ludbreg je u crkvenom pogledu bio važno središte iako je sama župa Presvetog Trojstva bila srednje važnosti. Godine 1501. uz župnika ovdje su bila i četiri prebendara,[10] a župnikov posjed uz grad je bio svega dva porezna dima.[11] Župnik je imao imanja i u selima Štefanec[12] i Lazačovec[13] (kalnički kotar), ali ona vjerojatno nisu bila vezana za župu nego ih je župnik držao samo privremeno. Od druge polovine XIV. stoljeća u gradu postoji franjevački samostan.[14] Znamo da su franjevci posjedovali dio sela Serafinovca[15] što je vjerojatno u popisima poreza iz 1495. i 1507. godine iskazano kao četiri porezna dima.[16] U Ludbregu se 1410. godine spominje i crkva Krvi Kristove[17] koja je kao cilj hodočašća povećavala ugled naselja.

Za **Rasinju** kao gradsko naselje saznajemo 1408. godine[18] kada su njeni stanovnici navedeni kao građani (»cives«). Dokument govori ponešto i o upravi varoši jer se navodi vesnik i uz njega bivši rasinjski vesnici koji mu vjerojatno pomažu. Kasnije se naselje naziva »civitas Raszina« (1462. godine),[19] »oppidum Raszina« (1481. i 1501. godine)[20] i »oppidum Raszina Kereszthur« (1515. godine).[21] Kao »oppidum« Rasinja je jednom spomenuta i u popisu poreza iz 1507. godine,[22] ali broj poreznih dimova koje drže građani nije posebno iskazan što nam onemogućava da upotrijebimo barem jedan kriterij (veličinu gradskih zemalja) za ocjenu snage naselja. Dakle, samo nazivi »oppidum«, »civitas« i »cives« govore o tipu naselja koje se nalazilo u Rasinji dok o aktivnosti građana u srednjem vijeku ne saznajemo ništa. Uz grad se nalazila vlastelinska utvrda kao središte uprave velikog imanja sa 160 do 198 poreznih dimova[23] početkom XVI. stoljeća (dva puta je popisan znatno manji broj dimova[24] što ne bih uzimao u obzir jer se sigurno radi o djelomičnom izuzeću od poreza ili promjeni kriterija, a ne o stvarnom smanjenju i povećanju broja podložnika). I u ovoj su utvrdi kao i u ludbreškoj gotovo uvijek sjedili vlasnici posjeda jer im je

---

9 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 12., 27., 59., 94. i 127.
10 F. Rački, Popis..., s. 227. i 228.
11 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 27.
12 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 12
13 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 14., 25., 51., 92. i 121.
14 Mira Ilijanić i Marija Mirković stavljaju osnivanje ludbreškog samostana u 1373. godinu (Mira Ilijanić, Marija Mirković, Urbani razvoj Ludbrega, Ludbreg monografija, Ludbreg, 1983., s. 131.), a Paškal Cvekan jednom u istu godinu (Paškal Cvekan, Koprivnica i franjevci, Koprivnica, 1989., s. 61), a drugi put u 1377. godinu (Paškal Cvekan, Od Gorbonuka do Kloštra Podravskog, Kloštar, 1990., s. 25.).
15 MOL, Dl 101752., 1461. 6. III., 13. 08. 2009.
16 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 12. i 27.
17 HDA, Batthyany, Ludbreg, fond 913 1/1., f. 51., 1410. 28. X.
18 E. Laszowski, Podatci..., s. 216.
19 Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (dalje AHAZU), sign. I d 32., s. 834. i 858.
20 AHAZU, I d 32., s. 856. i 860.
21 AHAZU, I d 32., s. 836.
22 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 27.
23 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 27., 60. i 94.
24 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 12. - 13. i 127.

ovo bilo glavno imanje. U rasinjskoj župi 1501. godine službuje čak sedam svećenika,[25] ali su barem trojica njih u službi vlasnika imanja kao njihovi kapelani te nisu vezani uz naselje. Krajem srednjeg vijeka rasinjsko se vlastelinstvo raspalo na tri dijela što je vjerojatno utjecalo na smanjenje važnosti same Rasinje. Točka na kojoj se razvilo naselje bila je pogodna za razvoj mjesta s povećanim centralitetom jer se ovdje nalazilo križište podravske magistrale s poprečnim putem koji je išao od prijelaza preko Drave kod Selnice i Torčeca preko Rasinje dolinom potoka Glibokog do Apatovca i Glogovnice.

Podkameno (Subkuvar, Kewaralya) je bilo gradsko naselje na području današnjeg sela Starigrada kraj Koprivnice koje nije uspjelo zadržati položaj postignut u prvoj polovini XV. stoljeća pa ga po Nevenu Budaku možemo nazvati neevoluirajućom urbanom jezgrom.[26] Varoš se razvila ispod vlastelinske utvrde Kamengrada sagrađene negdje u drugoj polovini XIV. stoljeća. Već 1414. godine[27] spominju se građani »de sub Kuwar«, a od 1441. do 1466. godine[28] gradski sudac s prisežnicima izdaje isprave što je važno obilježje povlaštenog naselja. Nakon 1466. godine više se za Podkameno ne piše da je gradsko naselje, a niti ima bilo kakve urbane osobine te postaje samo jedno od središta vesnikata na koprivničkom vlastelinstvu. Uzrok gubitka statusa naselja je najvjerojatnije napuštanje utvrde Kamengrad radi koje je naselje i dobilo povlašten položaj.

U popisu župa iz 1501. godine uz ovdašnju kapelu Svetog Emerika su dva svećenika.[29] Prema nekim pokazateljima (npr. Svetim Emerikom upravlja »plebanus« tj. župnik koji ima i svog pomoćnika)[30] može se zaključiti da je u prvoj polovini XV. stoljeća kapela imala status župne crkve te da je, iako je početkom XVI. stoljeća bila dio koprivničke župe, ipak zadržala određeni ugled i značaj.

Sveti Ladislav (Vlaislav) - Stanovnici Svetog Ladislava na istoimenom imanju zagrebačkog biskupa istočno od Koprivnice prvi se put nazivaju građanima »ciues« 1408. godine.[31] Početkom XVI. stoljeća gradić je imao oko trideset i pet poreznih dimova. Cijelo vlastelinstvo pod koje je uz zemlje oko Svetog Ladislava spadao i vesnikat Miholjanec imalo je više od sto poreznih dimova.[32] U popisu župa iz 1501. godine ovdašnji župnik ni njegovi vjerojatni pomoćnici se ne spominju, ali iz popisa poreza znamo da je župa imala posjed veličine od dva do tri porezna dima.[33]

Prodaviz - Naselje Prodaviz koje je postojalo na mjestu današnjeg sela Virja naziva se »oppidum« od 1439. godine.[34] Nakon toga grad pokazuje rijetke, ali značajne znakove važnosti. Tako se ovdje 1484.[35] i 1493. godine[36] spominju trgovci. U popisima poreza 1507. - 1520. godine[37] pod grad Prodaviz je zapisano od 118 do 150 poreznih dimova što znači da je imao teritorij veći čak i od nekih kraljevskih gradova. Naselje nije imalo samostan, ali je uz ovdašnju crkvu 1501. godine[38] službovalo čak dvanaest svećenika s još tri u područnim kapelama. I područje župe je bilo

---

25 F. Rački, Popis..., s. 213.
26 Neven Budak, Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku, Zagreb - Koprivnica, 1994. godine, s. 25.
27 Kamilo Dočkal, Kamengrad u svjetlu Streze, Zbornik Muzeja grada Koprivnice, sv. 1/8., s. 113. Riječ građani upotrebljava Kamilo Dočkal. Nije mi poznato kako stoji u izvorniku.
28 K. Dočkal, Kamengrad..., s. 119., 120. i 123.
29 F. Rački, Popis..., s. 214.
30 K. Dočkal, Kamengrad..., s. 121.
31 E. Laszowski, Podatci..., s. 216.
32 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 28., 60., 95. i 128.
33 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 28., 60., 95. i 128.
34 Jozsef Teleki, Hunyadiak kora Magyarorszagon, Budapest, 1853. godine, sv. 10., s. 59.
35 Paškal Cvekan, Virje, Virje, 1976. godine, s. 56.
36 MOL, DI 125372., 1493. 14. II., 13. 08. 2009.
37 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., 28., 60., 95. i 128.
38 F. Rački, Popis..., s. 214.

veliko i zahvaćalo prostor oko današnjeg Virja te na sjever sve do rijeke Drave.[39] Svećenstvo je u Prodavizu držalo i veliki posjed od ukupno čak dvadeset i pet poreznih dimova.[40]

Utvrđeno središte uprave se sigurno može dokumentirati tek od 1477. godine[41] kada je ovdje spomenut kaštel. Iz načina kako je popis sastavljen može se zaključiti da se odavde upravljalo polovicom đurđevečkog vlastelinstva, ali je kaštel bio podređen utvrdi u Đurđevcu što potvrđuje postavljanje podkaštelana u prodavizki kaštel 1505. godine.[42]

Prema svemu navedenom grad Prodaviz s obzirom na stupanj centraliteta moramo staviti u grupu s većim vlastelinskim gradskim naseljima Ludbregom i Gorbonokom.

Sušica - Gradsko naselje (»oppidum«) pod ovim imenom spominje se samo jednom tj. 1495. godine[43] i uz nju napuštena istoimena utvrda. Postoji mogućnost da je ovo naselje isto što i grad Đurđevec.

Đurđevec - Kao i Prodaviz i grad Đurđevec se kao »oppidum« javlja od 1439.[44] Početkom XVI. stoljeća grad ima zemljište veličine do trideset i četiri porezna dima, a ovdašnji župnik drži deset dimova.[45] U župi Svetog Jurja osim župnika 1501. godine služe još tri svećenika.[46] Čini se da je grad bio utvrđen jer se 1549. godine[47] spominju razorene palisade. Đurđevečka vlastelinska utvrda koja je uglavnom sačuvana do danas bila je sjedište uprave jednog od najvećih posjeda srednjovjekovne Slavonije.

U slučaju Đurđevca imamo potvrđen primjer kako je grad odnosno institucije vezane uz njega utjecao na okolno plemstvo. Naime, plemić Andrija Budor, posjednik u nedalekom Budrovcu, utemeljio je u đurđevečkoj župnoj crkvi svoj oltar, zaposlio svećenika koji će se brinuti o njemu i istome sagradio kuću u gradu.[48]

Osim župe koja je imala prilično veliki teritorij, Đurđevec je imao slabe znakove centraliteta, ali mu je značaj podizala vlastelinska utvrda. Naselje možemo svrstati u grupu sa npr. gradićem Rasinjom.

Gorbonok (danas Kloštar Podravski) - Gorbonok se kao urbano središte (»oppidum«) spominje vrlo kasno tj. tek 1506. godine.[49] U popisima poreza 1507. - 1517. godine[50] ovo gradsko naselje se navodi, ali broj njegovih poreznih dimova nije iskazan samostalno kao za druge gradove nego zajedno s okolnim vlastelinskim zemljama te ne znamo kolika je bila snaga naselja u zemljišnom posjedu. Uz grad Gorbonok se obično povezuje župa Svetog Adrijana.[51] U vrijeme popisa župa 1501. godine[52] ovdje nema župnika, a po popisu poreza iz 1495. godine[53] župnik je imao mali posjed od svega dva porezna dima. Navedeni podaci ne bi dozvoljavali da grad Gorbonok smjestimo

---

39 Ranko Pavleš, Područje srednjovjekovne župe Prodaviz, Scientia Podraviana, br. 17. Koprivnica, 2003. godine, s. 23. - 24.
40 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 28., 60., 95. i 128.
41 AHAZU D-X-76.
42 Nada Klaić, Koprivnica u srednjem vijeku, Koprivnica, 1987. godine, s. 132.
43 AHAZU D-X-76.
44 J. Teleki, Hunyadiak..., s. 59.
45 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 28., 60., 95. i 128.
46 F. Rački, Popis..., s. 214.
47 Rudolf Horvat, Prilozi za povijest Podravine 1538. - 1591. godine, Vjesnik zemaljskog arhiva, sv. XV., Zagreb, 1913. godine, s. 20. - 24.
48 Emilije Laszowski, Oporuka Andrije Budora iz Budrovca iz 1529. godine, Vjesnik kraljevskog državnog arhiva, god. VI., Zagreb, 1934. godine, s. 50. - 57.
49 MOL, Dl 101385., 1506. 22. XI., 13. 08. 2009.
50 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 34., 66. i 104.
51 Josip Buturac, Popisi župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, Starine JAZU, sv. 59., Zagreb, 1984. Godine, s. 62.
52 F. Rački, Popis..., s. 207.
53 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 8.

previsoko u hijerarhiji podravskih naselja da u njemu nije postojao franjevački samostan. Franjevci ovdje djeluju od kraja XIII. stoljeća i svakako su povećavali važnost naselja. Zanimljivo je navesti praksu koja nije poznata iz drugih podravskih samostana, a to je polaganje zakletve optuženih pred vratima ovog samostana.[54] Značajno je da se zaklinju ljudi koji nisu s gorbonočkog vlastelinstva. Ovdje se također pokapaju neki okolni plemići (Budori od Budrovca).[55] Samostan je imao posjed od četiri porezna dima[56] što je vrlo slično imanjima ostalih podravskih samostana.

Negdje bliže ili dalje od varoši nalazio se vlastelinova utvrda Gorbonok kao sjedište uprave posjeda sa oko sto i četrdeset poreznih dimova, a odavde se vjerojatno upravljalo i nekim udaljenim imanjima (npr. Račica Sveti Stjepan s južne strane Bilogore i Temerje kraj Koprivnice.[57] Ukupan broj poreznih dimova upravljanih iz Gorbonoka možda se penjao i do dvije stotine, pa možemo reći da se posjed po važnosti mogao mjeriti s drugim velikim podravskim imanjima (npr. s Rasinjom ili Ludbregom) te je sjedište uprave vjerojatno doprinosilo važnosti grada. Treba naglasiti da za sada nisu sasvim jasni odnosi grada i utvrde pa ni odnos župne crkve i naselja te zato ne možemo centralitete svih ovih entiteta jednostavno zbrojiti i staviti u jednu točku.

Osim nabrojenih urbanih naselja možda su u ovom kraju postojale još neki gradići o kojima igrom slučaja nemamo podataka. Tako npr. na vlastelinstvu **Bednja** naselje **Sveti Petar** koje je bilo prilično veliko nije zabilježeno postojanje gradskog naselja, ali u jednom popisu podložnika ovog imanja[58] navedeni su trgovac, zlatar i mesar tj. zanimanja koja bi se lakše mogla povezati s nekim gradom nego sa selom. I na vlastelinstvu **Herbortiji**[59] koje je bilo i dovoljno veliko i dovoljno udaljeno od većih urbanih središta moglo je postojati gradsko naselje. Na oba vlastelinstva postojala je po jedna župa[60] s tim da su u Svetom Petru bila dva svećenika s još jednim koji je bio kapelan bednjanskih vlastelina, a u Herbortiji su uz župnika bili još kapelan i altarista.

SEOSKA NASELJA

Za razliku od današnjih seoskih naselja koja imaju mnogo elemenata za određivanje centraliteta (općina, župa, banka, ambulanta, ljekarna, trgovine i dr.), za srednjovjekovna sela dokumenti nude tek nekoliko njih. To su postojanje župne crkve ili kapele, plemićke kurije odnosno središta vesnikata na vlastelinstvu. Možda su stupnju centraliteta sela doprinosili i neki drugi faktori kao što su prijelazi na potocima ili na rijeci Dravi, mlinovi, neki seoski obrti ili kakvo lokalno križište putova, ali mi o njihovom utjecaju možemo samo nagađati.

Pri određivanju vrste centraliteta koje je imalo neko selo u srednjem vijeku mislim da treba odvojiti sela na vlastelinstvima od onih u rukama malog plemstva jer su svoje centralne funkcije ostvarivala na drugačiji način.

Centralitet sela na vlastelinstvima - Vlastelinstva pa i posjedi srednje veličine bili su podijeljeni na vesnikate kao osnovne upravne jedinice. Vesnikatom je kao predstavnik i seoske samouprave i vlastelina upravljao vesnik (»villicus«) s gospodarskim, sudskim i upravnim funkcijama

---

54 Josip Stipišić, Miljen Šamšalović, Isprave u arhivu Jugoslavenske akademije, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije (dalje ZHIJA), vol. 5., Zagreb, 1963. godine, 1522. 21. XI., 1522. 5. XII., s. 558.

55 E. Laszowski, Oporuka..., s. 50. - 57.

56 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 34., 66. i 104.

57 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 9., 28., 34., 67. i 104.

58 Josip Lukinović, Povijesni spomenici zagrebačke biskupije, sv. VI., Zagreb, 1994., s. 393. - 394.

59 Ranko Pavleš, Herbortija i Slanje, dva srednjovjekovna posjeda, Scientia Podraviana, br. 18, Koprivnica, 2004. godine, s. 19. - 23.

60 F. Rački, Popis..., s. 213.

te se brinuo da eksploatacija kmetova teče što urednije (sakupljanje daća, davanje tlake i dr.), a također i da neke djelatnosti korisne za ove kmetove budu obavljene (održavanje reda, komunalni poslovi). Vesnikati su se nazivali po jednom od sela na svom teritoriju, a u ocjeni centraliteta polazim od teze (nepotvrđene u izvorima) da je u selu po kojem je nazvan vesnikat zasjedao vesnik povećavajući važnost naselja. Veličine vesnikata bile su vrlo različite. Pretpostavljam da je centralitet »glavnog« sela bio tim veći što je veći bio vesnikat. Za neke vrlo male vesnikate koji su se sastojali od samo jednog sela zapravo i ne možemo reći da su imali središnje značenje. Pošto je ocjena centraliteta povezana s vesnikatima zasnovana uglavnom na hipotezama za sada ne bih vrednovao središnja naselja u vesnikatima po veličini područja kojim je iz njih upravljano.

Vjerojatno je svako vlastelinstvo imalo vesnikate, ali o tome nemamo podatke za sva podravska vlastelinstva. Tako znamo da je ludbreško vlastelinstvo bilo podijeljeno na dvije provincije, ali o vesnikatima nema ni riječi u dokumentima. O upravnim podjelama na bednjanskom, rasinjskom i gorbonočkom veleposjedu znamo još i manje. Za koprivničko, đurđevečko i svetoladislavsko imanje postoje podrobni podaci o unutarnjoj organizaciji.

Najviši stupanj centraliteta među selima na vlastelinstvima svakako su imala ona naselja koja su imala i župnu crkvu i bila središte vesnikata. Na koprivničkom vlastelinstvu ovakvo je naselje bio samo **Peteranec - Sveti Petar**. Početkom XVI. stoljeća u Peterancu je sjedište vesnikata veličine četrdesetak poreznih dimova i župna crkva Svetog Petra sa samo jednim svećenikom. Na đurđevečkom vlastelinstvu bilo je više sela koja su bila i sjedište vesnika i župe. Jedno od njih je bio **Ivanec** sjeverno od Koprivnice. U popisu župa iz 1501. godine ovdje službuje samo župnik koji posjeduje jedan porezni dim, a vesnikat ima samo šesnaest dimova. Vjerojatno se o istom vesnikatu radi i pod imenom Gorica kako je zapisan 1507. godine. Nešto istočnije nalazio se vesnikat **Struga** (vjerojatno na području današnjih sela Sigetec i Hlebine) sa sjedištem u istoimenom selu. Ovo je bio najveći vesnikat na vlastelinstvu sa stotinjak poreznih dimova, a uz župnu crkvu su službovala dva svećenika dok je župni posjed bio veličine četiri dima. Zatim je još dalje na istoku bio vesnikat **Sveti Pavao - Pavljanci** srednje veličine (osamnaest poreznih dimova), a župnik je posjedovao tri dima. Iste veličine je bio i vesnikat **Sredice** kraj današnjeg Novigrada Podravskog**.** Ovdje su službovala dva svećenika, a župa Svete Elizabete je posjedovala dva porezna dima. Dvadesetak dimova imao je i vesnikat **Sušica** kraj Đurđevca. I ovdje je župnik imao dva porezna dima. Na vlastelinstvu Svetog Ladislava zagrebačkog biskupa **Sveti Mihalj - Miholjanec** je imao i župu i vesnika. Vesnikat je imao dvadesetak poreznih dimova, a za župu ne znamo ni broj svećenika ni župni posjed. Sam posjed je spadao pod Sveti Ladislav. Na ovom posjedu je vesnikat bio i uz **Sveti Ladislav**, a činilo ga je sve što je bilo izvan gradskog naselja tj. ostatak vlastelinstva (osim Miholjanca). Područje ovog vesnikata bilo je veličine oko pedeset dimova. Nije jasno je li sjedište vesnika bilo u naselju Sveti Ladislav ili u nekom od područnih sela pa tako ne možemo pouzdano odrediti centralitet koji donosi postojanje vesnika.

Sljedeća grupa sela po važnosti bila bi ona koja su imala kapelu i sjedište vesnika. Na koprivničkom vlastelinstvu takav je bio **Starigrad** nakon što je izgubio gradske povlastice. Po popisima poreza od 1507. do 1520. godine vesnikat Starigrad je imao tridesetak poreznih dimova, a uz kapelu Svetog Emerika službovala su 1501. godine dva svećenika. Slično je bilo i s **Molvama** na đurđevečkom vlastelinstvu s tridesetak poreznih dimova i kapelom Blažene Djevice. **Gorbonokfew** (južno od Đurđevca) na istom vlastelinstvu imao je dvadesetak poreznih dimova, a u popisima poreza se ovdje spominje svećenik (posjeduje imanje sa četiri dima) što znači da je postojala barem kapela.

Naselja samo sa sjedištem vesnikata bila su na koprivničkom vlastelinstvu **Zdenčec** (zapadno od Koprivnice) i **Brežanec**. Ova dva vesnikata su bila vrlo različita po svojoj veličini i strukturi jer dok je Zdenčec imao četrdesetak poreznih dimova i obuhvaćao nekoliko sela, Brežanec se sa-

stojao od svega sedam dimova i vjerojatno samo jednog sela. Na đurđevečkom vlastelinstvu naselja samo sa sjedištem vesnikata bila su **Prikraj** (vesnikat s osamdeset poreznih dimova - vjerojatno se nalazio istočno od Koprivnice), **Kočice** ili **Loka** (desetak dimova - vesnikat uz Dravu kod Molvi), **Javorovci** (dvadeset dimova), **Novak** (broj dimova vesnikata jako koleba između tri i dvadeset osam dimova; nije poznat položaj vesnikata), **Hotova** (dvadesetak dimova - vesnikat nepoznatog položaja uz potok Hotovu) i **Županci** (od jedanaest do trinaest poreznih dimova; vesnikat je bio sjeverozapadno od Đurđevca).[61] Samo kapelu je vjerojatno imalo selo **Gregorjanci** između Prodaviza (Virja) i Miholjanca.[62]

Na vlastelinstvima za koja nam nije sačuvana podjela na vesnikate možemo tek pretpostaviti koja su sela imala veću važnost od drugih. Tako pretpostavljam da je selo **Sveti Đurđ** na ludbreškom vlastelinstvu bilo i središte nekog dijela ovog imanja. Ovdje je postojala župa s prilično velikim župnikovim posjedom od desetak poreznih dimova.[63] Na rasinjskom vlastelinstvu je **Torčec** sa svojim kaštelom bio sjedište vlastelinskog službenika zaduženog za upravu dijela posjeda što je potvrđeno u izvorima.[64] Ovo je i jedini slučaj na podravskim vlastelinstvima da seosko naselje ima vlastelinsku utvrdu. Sličan službenik je možda bio i u **Kuzmincu**. I ova dva sela su također bila i središta župa (za Torčec je to vjerojatno iako ne i potvrđeno u dokumentima iz kasnog srednjeg vijeka, npr. u popisu župa iz 1501. godine).

Centralitet sela na imanjima sitnog plemstva - Za razliku od sela na vlastelinstvu (s izuzetkom Torčeca) neka sela u vlasništvu malih i srednjih plemića imala su i jedno ili čak više sjedišta uprave tj. kurije odnosno kaštele plemića - vlasnika. Neki od ovih plemića imali su posjede samo u jednom selu te nisu povećavali centralitet naselja, ali ih je bilo koji su držali zemlje u više sela te je naselje u kojem su imali sjedište bilo mjesto gdje su kmetovi iz drugih sela dolazili obavljati poslove s vlasnikom. Značaj ovih plemićkih kuća i dvorova je u tome što su se u pravilu nalazili u seoskim sredinama raspršujući niz funkcija po prostoru (kao npr. i veliki dio župa i kapela te neki samostani) za razliku od vlastelinskih utvrda koje su redovito bile uz varoši odnosno na mjestima koja su i inače imala povećanu koncentraciju djelatnosti. Za dio ovakvih naselja je u dokumentima izričito navedeno da se u njima nalazila plemićka kurija dok za dio ovo možemo pretpostaviti po predikatu koji je nosila neka plemićka obitelj.

Polazeći od sjeverozapada prvi je od manjih posjeda s kakvom - takvom samostalnošću bila **Kapela** kraj rijeke Drave. Iako joj je povijest bila vezana uz bednjansko vlastelinstvo ipak je obitelj Lausinger od 1464. do 1516. godine[65] nosila pridjevak »de Kapolna« što znači da je cijelo ovo vrijeme držala barem dio imanja i da joj je ono bilo glavni posjed. Zapadno od Ludbrega pružalo se imanje Slanje na kojem je selo **Križovljan** imalo župnu crkvu dok za sjedište uprave posjeda (koje je možda bilo u Slanju) ne znamo iz dokumenata vjerojatno zato što su vlasnici ovog posjeda uglavnom imali sjedišta izvan njega.[66]

Slijedi niz imanja malih plemića izmiješanih sa zemljama rasinjskog vlastelinstva. Takvo imanje je bio i **Kutnjak** koji se javlja od 1392. godine[67] kao posebni posjed i kao plemićki pridjevak. Plemići »de Kothnyak« spominju se do 1435. godine,[68] ali su mali plemići do kraja srednjeg

---

61 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 27., 28., 60., 95. i 128.
F. Rački, Popis..., s. 213. i 214.

62 Ranko Pavleš, Koprivničko i đurđevečko vlastelinstvo, Koprivnica, 2001. godine, s. 218. - 219.

63 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 12. i 27.

64 MOL, DL 93688., 1501. 1. I., 13. 08. 2009.

65 J. Stipišić, M. Šamšalović, Isprave..., ZHIJA, vol. 3., Zagreb, 1960. godine, 1464. 10. VI., s. 599.; ZHIJA, vol. 5., 1516. 13. XII., s. 536.

66 R. Pavleš, Herbortija..., s. 19. - 23.

67 J. Stipišić, M. Šamšalović, Isprave..., ZHIJA, vol. 2., s. 326.

68 MOL, DL 44073., 1435. 31. XII., 13. 08. 2009.

vijeka ovdje imali manje čestice zemlje. **Brestovec** kraj današnjeg sela Đelekovca je također bio samostalan posjed i središte zemalja plemića »de Brezthowcz« i kao takav se spominje od 1357.[69] do 1469. godine.[70] Plemići »de Emeryhowcz« tj. »**od Imbriovca**« navode se u dokumentima od 1433. godine.[71] U Imbriovcu je bilo i središte župe.[72] U istom dokumentu iz 1433. godine spominju se i plemići »**od Čanovca**« nazvani po nestalom selu koje se nalazilo između Imbriovca i Koledinca gdje je od njega ostao toponim Čanovec.[73] Na području današnjeg Bolfana postojalo je imanje **Obrež** po kojem su neki plemići imali pridjevak.[74] Na posjedu je bila kapela Svetog Wolfganga.[75] Kraj Rasinje je u današnjem selu **Grbaševcu** bila vlasnik obitelj Gerwas s imenom sela kao pridjevkom.[76] Obitelj je izumrla u muškoj liniji početkom XVI. stoljeća.

Iako je dio područja oko današnjeg sela **Ivanca** kraj Koprivnice spadao pod đurđevečko vlastelinstvo ipak su ovdje i mali plemići imali zemlje, a neki su po Ivancu nosili i pridjevak kao npr. obitelji Klobuk i Posegay.[77] Početkom XVI. stoljeća spominje se obitelj Grekšić s pridjevkom »**de Grexyncz**«[78] što je ime posjeda koji se nalazio negdje na području Ivanca ili Pustakovca. Na području današnjeg sela **Subotice** zapadno od Koprivnice postojalo je u srednjem vijeku istoimeno imanje koje se sa »svojim« plemićima spominje samo 1408. godine,[79] a i ovo je donekle dvojbeno. Inače je Subotica imala staru župnu crkvu Svete Margarete.[80] U blizini je bilo selo i posjed **Doljanec** u kojem se plemići »de Dolyancz« navode samo 1439. godine.[81]

S istočne strane koprivničkog vlastelinstva nalazila se druga grupa malih plemićkih posjeda. Jedan od njih je bio **Herešin** na mjestu današnjeg istoimenog sela poznat po piscu i diplomatu Stjepanu Brodariću. Brodarići su početkom XVI. stoljeća ovdje imali do dvanaest poreznih dimova.[82] Južnije se nalazilo područje zvano **Temerje** s nekoliko sela koje su većim dijelom držali plemići od Gorbonoka sa sjedištem u današnjem Kloštru Podravskom, ali je bilo i nekoliko imanja malog plemstva. Većina je ovih plemića nosila pridjevak »de Themerye«, a spominju se kao takvi od 1408. godine.[83] U Filipovcu, jednom od ovdašnjih sela, 1513. godine[84] izričito je spomenuta plemićka kurija. Ovdje i u okolini vjerojatno nije postojao samo jedan plemićki dvor nego više njih. U jednom od naselja u Temerju (možda se ovo naselje zvalo Trnje) stajala je župna crkva Svetog Mihalja.[85] Čini se da je u Temerju postojala raspršenost funkcija tako da ne možemo jedno naselje označiti kao centralno.

U popisima poreza 1495. - 1520. godine[86] kao posjednici u **Komarnici** iskazani su mali plemići koji zajedno drže dvadesetak poreznih dimova. Problem s Komarnicom kao i sa svim imanjima nazvanim po nekom vodotoku jest da često ne znamo radi li se o jednom ili više naselja.

---

69 MOL, DL 103295., 1357. 5. V., 13. 08. 2009.
70 MOL, DL 100785., 1469. 14. VI., 13. 08. 2009.
71 J. Lukinović, Povijesni..., sv. VI., s. 394.
72 F. Rački, Popis..., s. 213.
73 Topografska karta, 1: 5. 000., sekcija Ludbreg 30., Izdanje Savezna geodetska uprava SFRJ, Beograd, 1969.
74 J. Stipišić, M. Šamšalović, Isprave..., ZHIJA, vol. 3., 1471. 10. VIII., s. 612.
75 Nadbiskupski arhiv Zagreb, Kanonske vizitacije različne, Prot. 4/IV., s. 82.
76 E. Laszowski, Podatci..., s. 216.
77 J. Stipišić, M. Šamšalović, Isprave..., ZHIJA, vol. 5., 1522. 30. I., s. 555.
78 J. Stipišić, M. Šamšalović, Isprave..., ZHIJA, vol. 4., 1502. 27. I., s. 504.
79 E. Laszowski, Podatci..., s. 216.
80 F. Rački, Popis..., s. 213.
81 J. Teleki, Hunyadiak..., s. 59.
82 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 13., 27., 60., 95. i 128.
83 J. Stipišić, M. Šamšalović, Isprave..., ZHIJA, vol. 2., 1408. 18. III., s. 341.
84 J. Stipišić, M. Šamšalović, Isprave..., ZHIJA, vol. 4., 1513. 22. III., s. 545.
85 E. Laszowski, Oporuka..., s. 50. - 57.
86 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 13., 28., 61. - 62., 95. - 96. i 129. - 130.

Pretpostavljam da se ipak radi o nekoliko imanja uz srednji i gornji tok potoka Komarnice od kojih su samo neka bila na području današnjeg Novigrada Podravskog s kojim autori najčešće izjednačavaju srednjovjekovnu Komarnicu. Vjerojatno su komarnički plemići sagradili gradišta čiji su ostaci na južnom rubu Novigrada i na području Javorovca.[87] Pitanje povezano sa smještanjem stare Komarnice je i ubikacija crkava koje su u dokumentima označene kao »de Kamarcha«. U kasnom srednjem vijeku to su crkva Blažene Djevice Marije i kapela Svete Klare. Crkva je bila važno mjesto hodočašća,[88] a 1501. godine uz nju su osim župnika i dva kapelana[89] što je razmjerno veliki broj svećenika za crkvu izvan velikih posjeda i varoši. Moja je teza da se nalazila na mjestu gdje je danas toponim Crkvišče kod Srednjih Mosti. Kapela Svete Klare je današnja grobljanska kapela u Novigradu i vjerojatno je bila filijala župne crkve u Prodavizu (Virju).[90] Pretpostavljam, dakle, da su i ovdje kao i u Temerju bili rasuti posjedi malih plemića bez nekog jačeg središta. Teze o postojanju komarničkog grada ili komarničke utvrde (u smislu jačeg utvrđenja iz kojeg se upravljalo širim područjem) nemaju osnove.[91]

Jugoistočno od Đurđevca nalazila se sljedeća grupa imanja malog i srednjeg plemstva. Ovdje je na mjestu današnjeg istoimenog sela postojao posjed **Čepelovec** s plemstvom koje je nosilo pridjevak po njemu. U popisima poreza 1507. - 1517. godine pod Čepelovcem je popisano do 26 dimova raznih vlasnika.[92] Na imanju su 1530. godine bila naselja Gornji i Donji Čepelovec, a u ovom potonjem se spominje plemićka kurija.[93] Slične veličine kao Čepelovec bio je posjed **Prugovec**[94] također sa »svojim« plemstvom. Ipak, ovo imanje je imalo nešto veću važnost jer je na njemu postojala župna crkva.[95]

Između Prugovca i Čepelovca nalazio se posjed **Budrovec** o čijoj povijesti i topografiji znamo više nego o drugim podravskim imanjima slične veličine. Na posjedu je postojao kaštel i uz njega mlin, ribnjak i majur.[96] Također je ovdje stajala i kapela Svetog Wolfganga[97] pod patronatom vlasnika Budrovca i filijala župne crkve u Đurđevcu. Početkom XVI. stoljeća iz Budrovca se upravljalo s nekoliko malih imanja rasutih po sjevernom dijelu Križevačke županije. Tako su budrovečki plemići imali zemlje i kmetove jugoistočno od Koprivnice (Themerye), na području Velikog i Malog Otoka (Athak), u Bolfanu (Obres)[98] te istočno od Križevaca (Bliznafew).[99] Sa samim Budrovcem i selima uz njega[100] Andrija i Mihalj Budrovečki drže u ovo vrijeme oko trideset i pet poreznih dimova. Osim znakova koji pokazuju centralitet Budrovca (kaštel, kapela, središte posjeda) iz dokumenata se iščitava i upućenost ovdašnjih ljudi na obližnja veća središta. Kako sam spomenuo, budrovečka kapela je bila filijala crkve Svetog Jurja u Đurđevcu, ali je Andrija Budor u istoj crkvi podigao oltar uz koji je držao posebnog svećenika kojemu je u varoši sagradio kuću.

---

87 Zvonko Lovrenčević, Srednjovjekovne gradine u podravskoj regiji, Podravski zbornik, Koprivnica, 1985. godine, s. 168. - 170., 178. - 179.
88 J. Lukinović, Povijesni..., sv. V., s. 172.
89 F. Rački, Popis..., s. 214.
90 R. Pavleš, Područje..., s. 23.
91 Tezu o komarničkoj utvrdi iz koje se upravljalo većim dijelom Podravine pa onda i o gradu Komarnici ili Novigradu razvila je najdalje Nada Klaić, ali na pogrešnom tumačenju izvora. (v. Nada Klaić, Koprivnica u srednjem vijeku, Koprivnica, 1987., s. 104. - 109.)
92 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 34., 66. i 104.
93 Monumenta habsburgica, vol. I., s. 357.
94 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 8., 34., 36., 67. i 104.
95 F. Rački, Popis..., s. 207.
96 E. Laszowski, Oporuka..., s. 50. - 57.
97 J. Stipišić, M. Šamšalović, Isprave..., ZHIJA, vol. 4., 1507. 12. V., s. 523.
98 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., 13., 27., 60. i 95.
99 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., 26., 52., 58., 93. i 122.
100 J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., s. 66. i 104.

S druge strane isti je Andrija u svojoj oporuci odredio da ga pokopaju u franjevačkom samostanu u Gorbonoku (Kloštar Podravski),[101] a njegovi kmetovi se u nekoj parnici zaklinju pred vratima istog samostana.[102]

Uz Dravu je, na mjestu današnjih Podravskih Sesveta, u srednjem vijeku postojalo imanje **Sesvete**. Početkom XVI. stoljeća posjed ima tridesetak poreznih dimova i uglavnom je u rukama plemića iz porodice Vitez.[103] Prema popisu župa iz 1501. godine[104] u župnoj crkvi Svih Svetih službuje samo župnik.

U široj okolici srednjovjekovnog Gorbonoka odnosno današnjeg Kloštra Podravskog, bilo je još manjih i većih plemićkih imanja (Tiboninec, Beloševec, Kopačevec i dr.), ali ih ovdje ne bih analizirao jer mi nije poznat njihov točan smještaj.

ZAKLJUČAK

Na osnovi iznesenih podataka može se donijeti nekoliko zaključaka. Naselja urbanog tipa možemo podijeliti u tri kategorije. U prvoj je svakako Koprivnica kao središnje naselje cijele Podravine s najvišim stupnjem centraliteta. U drugoj grupi su vlastelinski gradovi srednjeg značaja kao što su Ludbreg i Gorbonok s franjevačkim samostanima te Prodaviz s nekim drugim pokazateljima važnosti (jaka župa, trgovci itd.). U trećoj kategoriji su manja urbana naselja o kojima većinom znamo samo da su imala povlašteni položaj. To su Rasinja, Podkameno, Vlaislav, Đurđevec i, možda, Sušica. Uz svako od naselja gradskog tipa nalazila se i vlastelinska utvrda koja je povećavala njihov centralitet, ali ne postoji korelacija između značaja utvrde i važnosti naselja. Inače su sve podravske varoši (kao i vlastelinski gradovi) smješteni na jednoj crti tj. u blizini podravske magistralne prometnice.

Seoska naselja su podijeljena u dvije grupe: ona na vlastelinstvima i ona u vlasništvu malog i srednjeg plemstva. Značaj pojedinog sela ocjenjivan je po tome postoji li u njemu neki crkveni objekt odnosno neko sjedište uprave. Vlastelinska sela sam dalje podijelio u nekoliko grupa. U prvoj grupi su sela u kojima je bilo i sjedište župe i središte vesnikata, a u drugoj ona s kapelom i vesnikom. Treća grupa sela je imala samo vesnikat. Na kraju je samo jedno selo (Gregorjanec kraj Virja) s kapelom. Problem koji je ograničio doseg ovog dijela istraživanja je nedostatak podataka o unutarnjoj organizaciji za neka podravska vlastelinstva. Kriterij za određivanje centraliteta sela u vlasništvu plemića bilo je kao i u prethodnom slučaju postojanje župnih crkava i kapela u selima, ali i plemićkih kurija. Koliko su podaci dozvoljavali nastojao sam odrediti utjecaj pojedinog plemićkog sjedišta na bližu i dalju okolinu. Može se zaključiti da su ova mala središta ipak doprinosila raspršivanju funkcija izvan varoško - vlastelinskih centara iako u ograničenom opsegu jer su u srednjovjekovnoj Podravini prevladavala vlastelinstva.

Model razrađen u ovom radu posebno što se tiče seoskih naselja vjerojatno se može upotrijebiti i na druge dijelove srednjovjekovne Slavonije te doprinijeti boljem razumijevanju tadašnjeg života. Naravno, za to su potrebna daljnja istraživanja kako topografije tako i društvenih odnosa kao i eventualna poboljšanja samog modela.

---

[101] E. Laszowski, Oporuka..., s. 50. - 57.
[102] J. Stipišić, M. Šamšalović, Isprave..., ZHIJA, vol. 5., 1522. 21. XI., 1522. 5. XII., s. 585.
[103] J. Adamček, I. Kampuš, Popisi..., 8., 34., 66. i 104.
[104] F. Rački, popis..., s. 214.

SUMMARY

Using Podravina region as a case study, the article tries to establish an evaluation model of centralization in medieval settlements. The first part deals with hierarchy of urban settlement types, from Koprivnica, as the most urbanized and economically the most developed town, on to towns of medium importance (Ludbreg, Prodaviz, Gorbonok), all the way to settlement of less importance, such as Rasinja, Podkameno, Vlaislav, Susica, Djurdjevec. The second part evaluates rural settlements, adding to the existing criteria of evaluation in centralization (based on existence of churches and sacral objects in certain village), the evaluation based on administrative and judiciary functions relating to a settlement, exercised on these estates through so-called function of 'vesnikat'. This paper particularly deals with small estates of lesser nobility, as they had different influence on the villages they lived in.

KAJKAVŠTINA U RANIM PODRAVSKIM TOPONIMIMA

KAJ-DIALECT IN EARLY KAJKAVIAN TOPONYMS

Mijo Lončarić
Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
Republike Austrije 16
10000 Zagreb
mloncar@ihjj.hr

Primljeno / Received: 20. 9. 2009.
Prihvaćeno / Accepted: 4. 11. 2009.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
UDK / UDC 625.7 (497.5) Podravina

SAŽETAK

Na temelju prvih zapisa hrvatskih riječi, a to su uglavnom toponimi, utvrđuju se osobine hrvatskoga jezika, upravo kajkavštine, u Podravini od 12. do 16. stoljeća.

Analiza najstarijih zapisanih podravskih toponima, većinom ojkonima, uglavnom potvrđuje dosadašnja znanja i pretpostavke o kajkavštini toga područja.

- *O akcentuaciji građa ne daje gotovo nikakve podatke.*
- *Jat i poluglas izjednačeni su na prijelazu 15. na 16. st., do kada se čuvaju posebne fonološke jedinice za njih. Kontinuanta je jata zatvoreno e, koje u dugom slogu može biti također dvoglasnik, i to uzlazni (ie) češće, ili silazni (ei), rjeđe. Kontinuanta poluglasa ima vrijednost centralnoga neodređenog samoglasnika, šva (D). Poluglas se jednači s jatom u vrijednosti kontinuante jata. Prijelazni govori oko Našica koji se pod utjecajem pridošlih novoštokavskih govora razvijaju u štokavskom smjeru jednače kontinuantu poluglasa sa a, kontinuanta jata s kontinuantom e = ę (ali se u nekoliko mjesta oko Našica fakultativno još čuva posebna fonološka jedinica na mjestu jata).*
- *Zapisi upućuju na dulje čuvanje slogotvornoga l (lu) kao posebnoga fonema i posebne fonološke jedinice na mjestu stražnjega nazala, u vrijednosti samoglasnika između o i u - zatvoreno o (ol) do 15. st. Kod lu negdje to može biti pisarska tradicija.*
  S obzirom na jednačenje kontinuanti stražnjega nazalnog samoglasnika i slogotvornoga l zapisani likovi potvrđuju da je njihova kontinuanta imala posebnu fonološku vrijednost posvuda do 17./18. st., a kasnije se negdje izjednačila ili sa starim o ili sa u. U Podravini danas nema posebnoga fonema kao njihove kontinuante, ali je nalazimo na susjednim područjima: varaždinskom, kalničkom, u Moslavini.
- *Zapisi upućuju na ranu generalizaciju sufiksa sa o i kod osnova gdje se očekuju sufiksi sa e, već od početka 14. st.*

Ključne riječi: kajkavski dijalekt, rani kajkavski toponimi
Key words: kaj-dialect, early kajkavian toponyms

U raspravi *Hrvatski jezik u »Felicijanovoj ispravi« i u drugim slavonskim dokumentima iz XII. stoljeća,*[1] želio sam pokazati koliko se može zaključivati o hrvatskom jeziku u srednjovjekovnoj Slavoniji[2] na temelju suvremenih zapisa. Naveo sam da je riječ uglavnom o toponimima zapisanima u latinskim ispravama, da je često postojala pisarska tradicija zapisivanja nekih, posebno važnijih toponima, u određenom liku, koja je bila pod utjecajem mađarskoga i latinskoga, manje njemačkoga, jezika, a toga je utjecaja bilo i kasnije, negdje više - negdje manje.

Ranije sam, u radu 1985. istakao takav pristup Stjepana Pavičića iz l920. godine, gdje sam pokazao da Pavičić tada na temelju naše tadašnje povijesne dijalektologije i povijesti jezika uopće nije mogao dobro interpretirati neke zapise. Kasnije je to pokušao Pavle Ivić (l956) i dok mu je to uspjelo za neke jezične karakteristike (npr. jat - posebna fonološka jedinica), nije dobro interpretirao zapise za poluglas i staro slogotvorno *l*.[3]

Za ilustraciju pisarske tradicije mogu se uzeti imena triju najvećih mjesta, gradova iz toga područja - Koprivnice, Virovitice i Križevaca. Za Koprivnicu pisalo se *Koproncha*[4] i slično (prvi put 1316. godine), a tek 1461. zapisano je *Caprinitza,* što je blizu hrvatskom liku (nedostaje samo *v*, dok *a* na mjestu *o* odgovara mađarskoj grafiji). Kao što je često slučaj, ime tekućice - rječice, potoka - po kojem je grad dobio ime, zapisano je, prvo, mnogo ranije - već 1207. (CD III), i, drugo, mnogo sličnije današnjem liku imena - *Quopurniche*. Grad Križevci zapisan je najprije u liku *Križ* (*Cris* 1223)*,* i kasnije katkad tako, ali obično je to *Crisio, Crisium*. Virovitica je bilježena kao *Wereuwche* 1234, *Werewche* 1239, *Vereucha* 1242, *Veröcze* 1244. i slično dalje, a u prepoznatljivom hrvatskom liku 1444. *Wyrowythycza*.[5]

Za analizu obuhvatio sam (Gornju) Podravinu u današnjem širem smislu, bez istočnoga Podravlja, istočne slavonske Podravine. Katkad uzimam i imena i izvan toga područja, iz susjednih krajeva, radi usporedbe, potvrde zaključka ili zato što nalazimo drukčije stanje. Katkad i zato što za neku pojavu u Podravini nema dovoljno potvrda. To su, dakle, Međimurje, varaždinsko, vrbo-

---

1 Kao što je poznato, ta isprava iz 1134. godine prva je poznata sačuvana isprava iz sjeverne Hrvatske. Od drugih pisanih spomenika iz 12. st. zbog važnosti posebno spominjem jedan, iako je izvan obuhvaćenoga područja, tj. potječe iz Požeške kotline. To je natpis *BRAT JAN*, uklesan u kamen. Iako fragmentaran, može se smatrati prvim spomenikom na hrvatskom jeziku, i to narodnim jezikom, bez utjecaja starocrkvenoslavenskoga, pisanim latinicom, dakle vrlo blizu vremena nastanka Bašćanske ploče na glagoljici.

2 Srednjovjekovna Slavonija obuhvaćala je sjevernu Hrvatsku, dok današnja Slavonija obuhvaća uglavnom njezin dio koji je bio pod turskom vlašću, i kao što je navedeno u radu Lončarić, Finka l986 (329) Slavonci i Podravci pokazivali su mi u Podravlju u polju među koja dijeli Slavoniju od od »Podravine«. Upotrijebio sam naziv ime *Podravlje,* jer je *Podravina* dvoznačno, odnosno troznačno, tj. upotrebljava se za Podravlje, kraj uz Dravu, pa se razlikuju Donja (ili Slavonska) Podravina i Gornja Podravina, koja se danas ne smatra Slavonijom, između Drave i Bilogore. Gornja Podravina također se uzima u širem i užem smislu. U prvom obuhvaća ne samo nizinu uz Dravu, a u užem smislu (»prava«) Podravina obuhvaća samo nizinu uz Dravu.

3 Ivić je pretpostavio da je vrijednost poluglasa u Slavoniji bila otvoreno *e (ä)* (Ivić l958 : 301f.), kao dalje na istoku, međutim, ja sam zaključio (za što je veoma ilustrativan bio zapis za grad Pakrac kroz nekoliko stoljeća), da se je dugo čuvala posebna jedinica na mjestu poluglasa, u vrijednosti šva (*D*) (Lončarić 1985). Slogotvorno *l̥* također je neko vrijeme čuvalo posebnu fonološku vrijednost, ali se u Slavoniji najprije izjednačilo s kontinuantom stražnjega nazala, koja je također čuvala posebnu fonološku vrijednost u glasu tipa *o,* u Slavoniji zatvorenijeg od etimološkoga *o,* a kasnije je došlo do različite sudbine te kontinuante (u štokavskim govorima jednačenje s *u,* a u kajvštini i danas imamo tri različite sudbine: također jednačenje s *u,* jednačenje s *o* i čuvanje posebne fonološke vrijednosti.

4 Ako je potvrda imena navedena u Heller, *Comitatus Crisiensis* i *Comitatus Veroecensis,* u Dickenmannovu djelu *Studien zur Hydronymie des Savesystems* te kod Pavleša, *Koprivničko i đurđevačko vlastelinstvo,* onda ne donosim posebno podatakk o izvoru. U ostalim slučajevima naznačuje se izvor. Ako je mjesto s nekim imenom pripadalo đurđevačkom vlastelinstvu, označeno je slovom *Đ,* a ako je pripadalo koprivničkom vlastelinstvu onda sa *K.* Drugim se posebnim kraticama, osim uobičajenima, ne služim.

5 Pregled grafije zapisa hrvatskih imena u starim ispravama, između ostaloga, daje Dickenmann (l966) u poglavljima *Orthographische Fragen* i *Ungarische Einflüsse,* te Šimunović 2002.

večko, bjelovarsko-bilogorsko i virovitičko područje te Sjeverna Moslavina. Središte područja obuhvaćalo je staru hrvatsku župu||županiju Komarnica, te susjedne župe,[6] dijelom ili u cjelini: Gušće (*de Gwescha, Gaska*),[7] grđevačku, česmičku, rovišćansku, križevačku i kalničku. U crkvenoj organizaciji pripadalo je područje komarničke župe uglavnom Komarničkom arhiđakonatu, a ostala i arhiđakonatima Kalnik i Gušće. Kasnije je područje komarničke župe pripadalo koprivničkom i đurđevačkom i ludbreškom vlastelinstvu.[8]

Najstarije su isprave u sjevernoj Hrvatskoj prilično kasne, prva je Felicijanova iz 12. st. Među važne ulazi isprava kralja Emerika iz 1201. o posjedu zagrebačkih biskupa u srednjoj Podravini,[9] ali ona ima malo zemljopisnih imena. Zanimljiva je po tome što se posjed zove točno tako kako se i danas zove potok gdje je taj posjed bio, tj. *Komarnica*. Zapisan je kao *Camarnica,* što odgovara mađarskom pisanju. Više je isprava u kojima se navodi po nekoliko toponima. Za Podravinu u užem smislu važne su dvije mlađe isprave iz 15. st., iz 1439. i 1477. godine, u kojima se donose popisi naselja koprivničkoga i đurđevačkoga vlastelinstva, s oko 130 imena naseljenih mjesta. Imena naseljenih mjesta obuhvaćenoga područja navode su u 6. i 10. svesku niza *Die historischen Ortsnamen von Ungarn: Comitatus Crisiensis* i *Comitatus Veroecensis.*

Ako je u kojoj ispravi potvrđen koji drugi anojkonim, u kojem nalazimo podatak o jezičnoj pojavi koja nas zanima, također ga spominjem.

Ovamo pripada toponim *Međimurje*. On originalno, u govorima u kojima se to može vidjeti, glasi *MeC(imorje,* etnonimi *Meβimorec, Meβimorka*. O njemu sam također pisao, pa ne bih ovdje šire obrazlagao, nego sam iznio rezultat (Lončarić 1994). Dugo se je povezivao s imenom rijeke *Mura,* međutim riječ je o dvije različite etimologije. S Murom je pučkom etimologijom povezivan i u njemačkim i mađarskim prevedenicama *Mur-insel, Muraköz.* Rješenje je bilo vrlo jednostavno, tj. daju ga stari kajkavski rječnici, koji imaju apelativ *meβimorje,* u značenju 'otok', npr. *Insula … otok, szredische, megimorje* (Belostenec, s. v. *Insula*). Tako glasi i latinska prevedenica za Međimurje: *Insula,* koja se proširuje i na *Insula Mura Dravana.*[10]

Ako se zemljopisna imena gledaju s općejezičnoga gledišta, što ovdje i želimo, onda se može promatrati ograničen broj pojava, uglavnom fonoloških, upravo fonemnih. Neću analizirati motivaciju pojedinih ojkonima ni drugih toponima na koje se osvrćem u ojkonima, a tvorbu ako je to

---

6 Za starija razdoblja, za manje teritorijalno-administrativne jedinice, prije formiranja velikih županija, u kojima su manje starije obično sačuvani kao kotari, uzimaju jedni autori naziv *župa*, a drugi *županija* (v. Mažuranić, *Prinosi,* s.v. *2. župa*). U novije vrijeme povijest i problem prikazani su u djelu *Hrvatske županije kroz stoljeća.*

7 Za tu jedinicu, kao i za kasniji arhiđakonat, također se uzimaju različiti hrvatski nazivi, *Gušće* (Dočkal) i *Gvešče, Gaćišće.* Od njih je prvi najobičniji, a etimologiju mu je pokušao odrediti još Ćuk, a u novije vrijeme pozabavio se njome Putanec (v. Gulin 2002, bilješka 15, na str. 73/74; zahvaljujem ovdje akademiku Šimunoviću, koji me je upozorio na literaturu, kao i u nekoliko drugih slučajeva). Marković (2002 : 272) upozorava da treba imati na umu dva današnja toponima na tom području. Prvi je *Gušte,* koji odgovara liku *Gušće/Gušče,* ali treba dodati da je takav lik mogao nastati tek nakon dolaska novoštokavaca ili intervencijom zapisivača, koji su ga »normirali« (kao npr. imena gradova *Rijeka, Osijek*). Drugi je toponim *Gradišće*, koji može potjecati od staroga grada župe Gušće.

8 Srednjovjekovne odnose na istoku, koje danas zahvaća Virovitičko-podravska županija, sažeto je u novije vrijeme prikazao Marković 2002.

9 Prikazala ju je Lelja Dobronić 1951. godine. Na srednju Podravinu odnose se dva posjeda, Komarnica i Zdelja, na susjedna područja Kamenik kod Kalnika, nešto dalje Biškupec kod Varaždina, Duža, Gušće / Gaćište i Vaška kod Virovitice, te Dubrava (Donbro) kod Vrbovca.

10 Prefiks *meβi* odgovara slovačkom *meβi.* Sa slovačkim jezikom se kajkavski dio hrvatskoga jezika susretao na području današnje Mađarske, prije dolaska Mađara, prije 10 stoljeća. Srednjoslovački dio jezika ima također znatne južnoslavenske crte, a i u kajkavštini susrećemo neke zapadnoslavenske crte (npr. є umjesto o u nastavku 1. l. mn. prezenta *-me*. U češkom je jeziku potvrđena odgovarajuća imenica *mezimoře* u značenju 'poluotok, rt' (Krajčović, Lončarić 1998).

od važnosti za glavnu analizu.[11] U pristupu toponimima i u nazivlju polazim od stavova i terminologije u Šimunović 1972.

S obzirom na specifičnu kajkavsku akcentuaciju građa ne daje gotovo nikakvih podataka, što se s obzirom na suprasegmentna (ne)bilježenja moglo i očekivati.[12] Ti bi podaci bili važni posebno zbog dvaju razloga. Na tom području ostvaren je susret triju važnih kajkavskih tipova, posebno s obzirom na akcentuaciju. To su, najprije, tzv. kajkavski konzervativni govori, koji najbolje čuvaju osnovnu kajkavsku akcentuaciju, zatim govori s unakrsnom metatonijom akuta (novoga praslavenskog dugoga uzlzanog naglaska) i cirkumfleksa - staroga silaznoga naglaska (što podsjeća na metatoniju praslavenskoga akuta i cirkumfleksa u dijelu litavskoga jezika), što je otkrio Stjepan Ivšić (Ivšić l936). Treća je akcentuacija s ograničenim mjestom naglaska na zadnja dva sloga (naglasne) riječi (Franjo Fancev: »Zweisilbengesetz«). U blizini je i četvrta vrlo specifična akcentuacija, u Međimurju, gdje su ukinute sve suprasegmentne opreke osim mjesta naglaska. Kvantiteta se prerfonologizirala u kvalitetu.

Od ostalih fonoloških pojava može se analizirati nekoliko. Među njima su i dvije koje su posebno karakteristične za kajkavštinu, i to (1) sudbina jata (**ě*) i poluglasa (**ə*),[13] te (2) razvoj stražnjega nazala (**Q*) i slogotvornoga **l̥. K*ao što je poznato, specifičnost je kajkavštine - u okvi-

---

[11] Ipak bih se usput osvrnuo na nekoliko motiva u imenima, koja mi se čine posebno zanimljiva.
Na rubnom području, zapadno od Križevaca zapisano je *Zlanchina* oko 1433. Naime, mjesta koja su dobila ime po kiselim mineralnim vodama redovno imaju u osnovi *slatina,* dok je ovdje *slan.* Leksemi *sladak, slan* svode se na isti indoeuropski korijen *sald-/*sa-ld-* 'slan, začinjen, wohlschmeckend' (Skok, s. v. *sladak*).
Na pučkoj etimologiji zasniva se današnji ojkonim *Tkalec* (danas su to zapravo dva sela: Gornji i Donji Tkalec). Ime sela nije prvotno motivirano glagolom *tkati,* nego imenicom *kal* 'blato'. To se vidi i po zapisima hrvatskoga imena, ali i po latinskom imenu: *Lah, Calissa locus* 1217, *Laga* 1223, *Caluch, Kalacz* 1226 (u potonja dva primjera *a, u* na mjestu su poluglasa, šva), *Kalista* 1270. bit će *Kališće,* kao i 1408. *Kalysthye, Calisthe.* Lik koji odgovara današnjem imenu sela, a zasniva se na pučkoj etimologiji, tj. dovodi ime u vezu s *tkati* javlja se prvi put 1570. *Thkalecz.*
Zapadno od Križevaca, sačuvala su se imena u kojima je prepoznatljiv stari slavenski etnonim **duleb-* - rijeka i selo *Dulepska* i etnik *Dulebl'ani.*
Posebno je zanimljiv je etnik za selo *Slanje* kraj Ludbrega - *Slavenci.* Ime je potvrđeno od 13. st. u likovima: 1248. *Zlowna,* 1253. *Zlayna,* 1334. *Zlauina,* a od kraja 15. st. dolaze opet likovi u kojima se prepoznaje današnji naziv: 1495. *Zlayno*, 1507. *Zlanya.* Moguće su dvije pretpostavke o neslaganju ojkonima i etnika. Poznati su takvi slučajevi, npr. stanovnici sela Markuševca kraj Zagreba nazivaju se *Šimunčani,* po župi sv. Šimuna. Može se pretpostaviti da se kod Slanja radi o dva različita toponima: jedan s osnovom *slan-,* koji se odnosi na prirodno okruženje, a drugi **slav-/*slov-,* koji je etničkoga porijekla, odnosi se na stanovništvo. Tako je ostalo sve do danas: ojkonim je geografskoga porijekla, a etnik etničkoga. Druga je mogućnost da je *Slavina* dala *Slańe* fonološkim razvojem. Na primjer, na susjednom području rijeka Bednja ima lik *Beja.* S tim se može povezati i ime sela *Slovinska Kovačica*, kod Bjelovara, za razliku od novijega naziva *Vlaška Kovačica,* koje je ime nastalo dolaskom Vlaha u Slavoniju (*Parva Valachia*). U atributu *slovinska* čuva se stari lik *Slovinje* za Slavoniju.

[12] Dickenmann (1966:201) također govori o tome da građa ne pruža uvijek dovoljno podataka za utvrđivanje fonološkoga lika imena, npr. za stare izjednačene skupove ***stj=*** skj.* Šimunović (2002:207) to dalje razrađuje (v. ovdje kod *stj, skj).*
Ovdje bih se samo vrlo kratko osvrnuo na nastanak spomenute akcentuacije, o čemu sam na temelju Fancevljeva i Ivšićeva istraživanja, a kasnije i na temelju Junkovićeve interpretacije, već iznosio svoje mišljenje (Lončarić 1977) . Što se tiče uzroka ponovio bih da to treba gledati u širem arealnom kontekstu, s obzirom na to da se za starija razdoblja i za slovački jezik, u koji je prelazila kajkavština prije 10. st., i za mađarski jezik pretpostavlja akcentuacija s fiksiranim mjestom na predzadnjem slogu. Ovdje bih samo dodao nešto u vezi s apsolutnom kronologijom navedene pojave. Pokazao sam (isto) da se ta akcentuacija dijelom poklapala s nekim srednjovjekovnim administrativnim granicama. Najzanimljiviju inovaciju u kajkavštini, metatoniju akuta i cirkumfleksa, treba staviti u vrijem stvaranja osnovne kajkavske akcentuacije, dakle, u vrijeme otpadanja poluglasa, što je u vrijeme dolaska Mađara. Tada sam iznio pretpostavku da je akcentuacija s ograničenjem na zadnja dva sloga nastala sigurno do 14. stoljeća, kada u osnovi možemo već govoriti o svim važnijim hrvatskim dijalektima. Za tako veliku promjenu, inovaciju bio je potreban i velik unutarsustavni razlog, kakav više ne nalazimo nakon 10/11. stoljeća (v. i Lončarić 1996).

[13] Govorim o jednom poluglasu jer polazim od suponiranoga prahrvatskoga vokalizma, u kojem su poluglasi izjednačeni u jednome, a njihov je refleks imao vjerojatno fonetsku vrijednost šva.

ru svih slavenskih idioma - da su se prva dva i druga dva fonem u kajkavštini međusobno izjednačili, s iznimkom nekih rubnih govora. Također se može pratiti sudbina **dj, *stj=*skj, *zdj=*zgj,* sekundarni suglasnički skupovi i neke pojave od manje važnosti, te pojedinačne pojave.

Najveći broj toponima tvoren je sufiksom s nepostojanim poluglasom, šva

-C(e)c < *C(∂)c,* gen. *-Cca,* odnosno mn. *-Cci* (o čemu će dalje biti više riječi). (Sufiks s nepostojanim šva bilježim sa *-(e)c,* jer je kasnije nepostojano šva dalo zatvoreno *e*.)

Kvantitativni odnos imena na *-(e)c* i ostalih obično je takav da ih je više od polovice s tim sufiksom, a manje od polovice s drugim sufiksima. Kao ilustraciju uzet ćemo jednu relativno zatvorenu cjelinu, društveno-teritorijalnu jedinicu, vlastelinstvo. Istina, treba imati na umu da su imena bilježena kroz dva i pol stoljeća, kroz koje vrijeme granica i opseg vlastelinstva nisu bili stalni, uvijek jednaki. Od 115 imena u đurđevačkom vlastelinstvu, samo 50 nije s navedenim sufiksom. Kasnije se rijetko susreću zapisi sa *-ec*.

Znatno je manje toponima s »nenepostojanim« poluglasom, danas samoglasnik tipa *e* (obično zatvoreno), kojim se tvore deminutivi, i gdje se na mjestu poluglasa bilježi vokal, obično *e,* jer dolazi i u kosim padežima, npr. *gradec - gradeca* (*Gradecz* Đ 1439), *zdenčec - zdenčeca* (*Zdenchecz* K 1477).

PREGLED TVORBENIH NAČINA

Toponimizacija na razini apelativa

• imenica

∅ = *Breg, Limbos, Nowak, Pathak, Zygeth*
-(e)c = *Zygetecz*
-a = *Greda, Loka, Dezka/Dizka* 1615 (kasan zapis)
-ana = *Polyana*

• pomeničenih pridjeva

-o = *Kopriwna* 1439, *Koprivno* 1477; *Raven;* vjerojatno f. *Neteča,* tj. 'netekuća voda', a ne m. (*Neteč),* kako je zapisano *Netech* 1396.

Sufiksacija

-in = *Krnyn*
-ov-ica = *Machkowyca, Cerovica*
-en-ica = *Czygleniycza*
-ov-ina = *Rachkowina*
-n-ščina = *Babynschina Nedelischina*
-išče = *Zredysche*
-ica = *Drawycza, Gorycza* (4), , *Kuchycza*
-je = *Bezje/Bozje, Oresye, Brezye*

Prefiksacija

Prikraj > *Pricraye* 1396, *Prikraye* 1439, *Prykray* 1477. Toponim se prvo javlja kao lokativna sintagma, pri čemu je važno da je s nastavkom tvrdih, a ne mekih osnova, tj. sa *-e*, a ne sa *-i*.

Prefiksalno-sufiksalna tvorba

Podgradya, Podbseschye, Zgorje

PREGLED FONOLOŠKIH OSOBINA

Kao ishodišni likovi fonoloških i morfoloških jedinica uzimaju se općekajkavski, odnosno općehrvatski likovi ako se mogu suponirati. Ako se takvi likovi ne mogu suponirati s dovoljno čvrstom argumentacijom, onda se uzimaju eventualno suponirani praslavenski likovi iz literature. U rijetkim slučajevima ishodišni se likovi ne suponiraju.

Poluglas

Kontinuanta poluglasa pojavljuje se često jer dolazi u najčešćem sufiksu

-*C(ə)c,* kao i genitivu njegova množinskoga oblika, odnosno u genitivu množine imena na -*ci*. Međutim, u drugim imenima i tvorbama javlja se rijetko. Fonetska vrijednost bila mu je šva (ə), a po jednačenju s kontinuantom jata bila je zatvoreno *e [ẹ].*

Sufiksi -(e)c; -ec; -ci

-(e)c. Zapisani likovi velikom većinom završavaju na -*Cc,* bilježi se osnova koja dolazi u kosim padežima, bez obzira je li ime u jednini ili u množini (što je kasnije obično singularizirano). Dakle, bilježi se posljednji suglasnik osnove - upravo sonant, najčešće *v* - i sufiksalni suglasnik *c*. Ako je to ime na -*(o)vəc || -(o)vci,* onda se *v* bilježi sa *u* ili *w,* a *c* se obično piše *cz*, rjeđe *ch* (češće u ranijim razdobljima). Nepostojani poluglas nije se bilježio vjerojatno ni zbog toga što je bio neodređeni centralni glas tipa šva, vjerojatno i s reduciranim izgovorom.

Kao prve primjere navodim zapise imena sela Zrinski Topolovac: 1397. *Thapolouch,* 1398. *Tapalouch,* 1406. *Thapalouch,* 1412. *Topolouch,* 1439. *Thapolowcz,* 1449. *Thololovacz,* 1498. *Thapalowcz* itd. Drugi je s ruba obuhvaćenoga područja, to su na kalničkom području današnji (Gornji i Donji) Dubovec. Zapisivan je obično sa -*wcz*, ali prvi je zapis *Dobouch* 1238, 1334, *Dubowcz* 1461, *Dobovc*. Posebno je zanimljiv vrlo rani zapis sa -*ec*: *Dobowecz* 1353. Na đurđevačkom području zapisano je 1439: *Popowcz, Zedlarowcz, Zwetilowcz, Gwlyncz, Drasewcz, Kwczekowcz, Jedusowcz, Knesewczy, Desenowcz, Chechowcz* itd.

-Cec. U manjem broju potvrda na mjestu nepostojanoga poluglasa, ili već zatvorenoga *e,* zapisano je *e,* tj. -*Cec* umjesto -*Cc*. Razlog može biti da nije postojala tradicija pisanoga lika, da pisar nije bio upoznat s tradicijom, dovoljno »učen«, s jedne strane, odnosno ime je dolazilo u N jd. i već je bio jasan samoglasnik koji u tom padežu dolazi, a pisar ili informator nastojali su na vjernom zapisu lika koji se upotrebljava. Primjeri su:

Drasowecz Đ 1477, dok je 1439. zapisan kao *Drasewcz*. Sa šireg područja, zapadno od Križevaca, za današnji Martinec nalazi se rani zapis *Scherbakovec* 1306, a drugi iz 1439. ima obično -*wcz*.

Potrebno je posebno osvrnuti se na jedinstveni lik *Thopolovacz* 1449, dakle sa *a,* a ne *e* za današnji (Zrinski) Topolovac, na Bilogori, između Koprivnice i Bjelovara. Prvi je zapis »pravilan« *Thapolouch* 1397. Zapis sa *a* može biti utjecaj pisareva idiolekta, novoštokavca s područja gdje je poluglas već dao *a,* ili je moguće da su bježeći pred Turcima tamo došli štokavci koji su već imali tu promjenu.

Zapisi sa -*Cec,* nasuprot onima bez *e,* jedna su od potvrda da je u N jd. postojao samoglasnik, u vrijednosti šva, koji se kasnije izjednačio s kontinuantom jata, tj. u zatvorenom *e*.

Hrvatska, kao i druga južnoslavenska mjesna imena na -*ci, -ovci, -inci* prikazao je Władysław Lubaś. On se u prvom redu pozabavio imenima u množinskom obliku, ili onima koje je on sma-

trao takvima,[14] a koji su većinom etničkoga porijekla i patronimnog, dok su oni s oblikom jednine »topografski« ili deminutivni (Lubaś 28).

-ec. *Gradec - Gradecz* Đ 1439; na zapadnom rubu, zapadno od Križevaca, današnji Pogančec zapisan je 1481. *Poganchecz* i kasnije slično, redovno sa *e*; jedanput se kasnije javlja kao *Poganecz* 1570, kada se krajem 16. st. javljaju dva sela s tim imenom kod Koprivnice. Kod Križevaca kasni je zapis *Potochecz* 1653, za selo koje je najprije zapisano kao *Pathak* (= *potok*) 1495.

Torčec - rubno, čazmansko područje, na području današnje Tomašice: 1399. *Terchech,* a 1403. *Vtrochech, Wthorchech, Torchech* i slično dalje. *Torčec* kod Koprivnice javlja se kasnije

Zdenčec - Mjesto kraj Koprivnice, zapisano kasno, danas ne postoji: *Zedenchecz* 1507, *Zdenchecz* 1513. Na susjednom su području, Moslavini, dva mjesta toga imena: 1406. *Zdenchech,* koji je danas službeno *Zdenčac*. Drugo mjesto *Zdenchecz* 1495. danas je *Zdenčec*.

Uz to ime može se spomenuti da je mnogo poznatije ime sa sufiksom *-(e)c ||*

-ci, također na rubu područja, danas *Zdenci,* zapisano prvi put 1244. u mađariziranom liku *Ezdench,* 1255. *Izdench,* 1316. *Zdench,* s mnogo kasnijih zapisa u različitim mađariziranim i nemađariziranim likovima.[15]

Ostali primjeri. Drugih je primjera za poluglas malo.

Bozye (Minor et Maior) Đ 1396., *Bozyo* 1439., a 1477. *Bezye (maior, minor).* U osnovi je korijen *bəz,* od čega je *bazga* i kajkavski *bezga, bezek, beCga*. Danas postoji polje *Bezgovje* kod Koprivnice, a od dva *Bazja* kod Virovitice Gornje ima danas štokavski (šćakavski) govor (ijekavskošćakavski bosanski dijalekt, v. Brozović, Lončarić-Finka). Kolebanje u pisanju između *e - o* svjedoči o centralnome, neodređenom izgovoru kao šva.

Raven (m.), rubno zapadno od Križevaca: prvi zapis na mjestu nepostojanoga poluglasa ima u, što svjedoči također o središnjoj artikulaciji šva: Rau(u)m 1238. Idućа dva, također rana, zapisa na mjestu poluglasa nemaju ništa, što je u skladu s imenima na -(e)c: Ravn || Raun 1249, ali od početka 14. st. piše se e: Raven 1306. i sl. dalje.

Kasni zapis iz 1615. (Sancti pauli de) Dizka || Dezka svjedoči o zatvorenome izgovoru e, u kojem su već izjednačeni jat i poluglas. Ovaj primjer treba navesti posebno zbog toga što je zapisivač (vizitator) uočio zatvoreno e, i nije se mogao odlučiti kako to treba zapisati, pa ga piše na dva načina.

**vəs* 'selo' - Nije sigurno, iako je vrlo vjerojatno, da se u zapisima *Zrednyawecz 1512. Zrednjywcz 1513, Zrednyavez* 1517. nalazi leksem *ves,* tj. 'selo', pa bi ime glasilo *Srednja ves.* Danas toponim nije sačuvan, treći zapis govori za takvo čitanje, drugi ne, a prvi je neutralan. Iako na obuhvaćenom području danas postoje sela koja imaju u imenu riječ *ves,* u starim ih zapisima rijetko nalazimo.

Ovdje se može spomenuti i staro ime današnjega Virja, koje se obično navodi kao *Prodavić,* ali što će biti vjerojatno krivo, kao što pretpostavlja i Pavleš, jer samo vrlo rijetki i kasni zapisi mogu se tako čitati. Najsigurnije za takvo čitanje bilo bi *Prodawich,* tek iz 1580. Važna mjesta, kao što je bilo i staro Virje, tj. sjedište plemenske žup(anij)e Komarnica i kasnije vlastelinstva (đurđevačkoga) imala su obično neko latinizirano ili pomađareno tradicijsko ime, kao npr. Ko-

[14] U radu Lončarić 1978. istaknulo se da Lubaś zapis *Jagnedowch* iz. 1351. pretpostavlja množinski oblik, smatra ga etničkim, dok treba vjerojatno uzeti singularni oblik. Izvodi ga, čini se, krivo od *ja"gnja)d,* misleći na životinje, dok je motivacija *jagnjed*, drvo - vrsta jablana, kako to imaju kajkavski leksikografi.

[15] Samoglasnici su dodavani na početak stranih leksema koji su počinjali skupovima koji nisu mogli stajati na početku riječi u mađarskome jeziku, npr. *iskola* za lat. *skola* (Hadrovicz).

privnica i Virovitica. Tako i ime za Virje u liku koje se obično spominje sigurno ima kao složenica u drugome dijelu mađarsku riječ *viz* 'voda', npr. *Prodauiz* 1267. i slično dalje. Zato smatram da je dobro Pavlešovo čitanje *Prodaviz.* Druga je stvar kako je nastalo ime, koje je moglo izvorno hrvatski biti izvedenica tipa *Prodavec||Brodavec*, ali je moglo biti i složenica, kojoj je drugi dio mogao biti *vəs,* dakle 'selo', možda *Proda||Broda ves,* čemu bi odgovarao današnji lik *Prodna||Brodna ves.*[16] Tomu u prilog može govoriti još jedno mjesno ime, s nešto istočnijega, virovitičkog područja. Prvi su zapisi, istina, iz nešto kasnijega vremena, s početka 16. st.: 1517. *Nowavicz,* 1524. *Novavyz,* što će mađarska etimologija shvatiti kao *viz* 'voda', a vjerojatno je u osnovi također bila *vəs,* tj. *Nova ves.* Kasnije se ime javlja još jedanput, ali samo kao *Nova* 1535.

s(ə)- U točki o poluglasu može se navesti i naziv koji je prefiksalno-sufiksalna složenica s prefiksom *s(ə)-:*[17] *Zgorje* 1477. zapisano je 1439. kao *Izgorya,* danas *Zgori* kod Hlebina. Lik *Izgorja* sa *iz-* mađarski je utjecaj (kao *iskola, Izdenchecz* itd.).

Jat

Kontinuanta jata bilo je zatvoreno *e,* koje je u dugom slogu moglo biti uzlazni (*ie)* ili silazni *(ei)* dvoglasnik. S njime se kasnije izjednačila kontinuanta poluglasa (šva). U dvadesetak sela istočnije, u našičkom kraju, sa štokavskim (šćakavskim) govorom čuva se i danas (fakultativno) posebna jedinica na mjestu jata u vrijednosti zatvorenoga *e* (Sekereš 1982).

brěg* - Uz značenje 'brdo, brijeg' i danas se u narodnim govorima u slavonskoj Podravini i u srednjoj Slavoniji rijetko čuva i značenje 'obala' (moji podaci). Današnji (Koprivnički) Bregi kod Koprivnice vjerojatno su, sudeći po konfiguraciji tla, dobili ime po značenju leksema 'obala'. Zanimljiv je zapis *Breeg* Đ 1439, s dvostrukim *e,* što upućuje na dug samoglasnik, dugo zatvoreno *e.* 1534. zapisano je *Bregh*.** Naselje *Bresancz* 1477 K danas, danas *Brežanci,* dio je Koprivnice. Etničkoga je porijekla, vjerojatno znači 'ljudi s obale, nastanjeni na obali'.

**rěka* - Najstariji je zapis s deminucijom: *Rechicha* 1337, a odnosi se na potok, koji se ulijeva u Koprivnicu. Naselje je *Reka* zapadno od Koprivnice, uz veći potok Koprivnica, po kojem je i grad dobio ime: *Reka* 1440*,* i kasnije tako. Danas dijalektno postoje dva lika: kajkavski *Reika* i (novo)štokavski *Rieka.* Kasnije se javlja još jedno mjesto istoga lika, bliže Križevcima *Koprivnichka Reka* 1781.

**oréh* - U sjeverozapadnoj Hrvatskoj više je sela u čijem je imenu taj leksem: Đ *Oresya* 1225, 1439, *Oresye* 1477. Na kalničko-križevačkom području: *Orehouch* 1370, slično i kasnije. Zanimljiv je kasniji zapis iz 1554. *Horehowch,* s protetskim *h,* što odgovara i protetskom *h* u tom leksemu u nekim kajkavskim govorima.

**brěst* - *Brezthowcz* Đ 1477

**brěza* - Na rubu, kod Kloštra P.: najprije neprozirno *Pabres* oko 1439, a 1495. *Podbresye. Bresovica* 1217. na širem području, ispod Kalnika, danas je naselje uključeno u selo Kalnik. Zapis je zanimljiv zbog toga što vrlo rano i u prvom zapisu ima lik koji odgovara današnjem liku (*Brezovica*). I redovno je zapisivan tako da se može čitati na isti način. Odstupaju drugo spominjanje iz istoga stoljeća - *Preznicha* 1264. i mađarizirani lik *Brezencha*[18] iz 1346.

---

[16] Nada Klaić također se ne može odlučiti za hrvatski lik, obično se služi likom *Prodavić,* ali ima i pridjev *prodavečki,* prema *Prodavec* (Klaić 1987).

[17] Poznato je da je u kajkavštini, kao i u mnogim čakavskim govorima, došlo do kontaminacije dvaju starijih prijedloga: **s(ə)* (< **sь)* i *iz* (<**izь)* i odgovarajućih dvaju prefiksa **s(ь)-, * iz(ь)-.* Oni su u glavnini kajkavštine dali morfonološki jedan prijedlog *z||ze* i prefiks *z(e)-*, koji obuhvaćaju značenja dvaju ishodišnih prijedloga i prefiksa.

[18] Taj lik odgovara današnjem liku mađarskoga imena sela u mađarskoj Podravini, gdje je bilo Hrvata, a hrvatski se također zove *Breznica.*

*zděla - Današnje *Zdelice* javljaju se kao ime mjesta najprije bez deminutivnoga sufiksa: *Zdelia* 1201, *Zdela* 127o, *Zdelya* 1412, kako se zove i potok, a tek od kraja l8. st. javlja se lik *Szdelicza* 1781.

*preséka - Rubno, zapadno od Križevaca: *Preseka* 1334, *Prezeka* 1495. i tako kasnije. Zanimljivi su zapisi iz 16. st. koji odstupaju od lika koji je danas služben: *Pryezeka* 1570, *Pryeszeka* 1576, a upućuju na dvoglas, duljinu, ali u prefiksu: *Prieseka*. U 17. st. dolazi jedan ikavski lik: *Preszika,* i to na mjestu jata u osnovnoj riječi, što može biti osobina pisareva osobna idioma, idiolekta.

*korěn - Današnje *Korenovo* zapisano je najprije kao *(de) Koren* 1334, obično tako i kasnije, pa i nakon 1500. kada se prvi put pojavljuje kao *Korenovo.*

*mlěko || *mǝlin ?? - *Mlechinzca* 1337 Đ ime je potoka blizu *Rečice;* nije jasno je li u vezi s riječju *mlijeko*, ili je krivo zapisano (*mle-* umjesto *mel-*) pa je u vezi s *melin* 'mlin', možda *Melinčica*. Tada bi to bio primjer za poluglas.

Q

*koQl'a - Pojavljuje se u dvama imenima, s dvama sufiksima: *Kwthycha* Đ 1439, *Kochycza* 1477, *Cwchycza* 1510; K *Kochane* 1477, *Kochan* 1513. Zapisi jednoga i drugoga imena upućuju na posebnu fonološku samoglasničku jedinicu s vrijednošću zatvorenoga *o*.

*loQka - *Louka* Đ 1395, *Loka* Đ 1477, l508. *Loko.* Zapis *Lonka* iz 1396. i dalje bit će po mađarskoj tradiciji.

Subotica (u narodnom govoru i *Sobotica*) sa sekundarnim *oτ* - *Zaboticha* 1408. K. Tada je prvi put mjesto zapisano u hrvatskom liku, inače se piše mađarski *Zombothel,* prvi put vjerojatno 1272.[19]

*korQš-[20]- Dio Križevaca koji se zove *Koruška,* a kroz njega teče i istoimeni potok, zapisivan je i sa *o* i sa *u* na mjestu stražnjega nazalnog samoglasnika. Slično je stanje i danas na okolnom području, već prema tome koja je kontinuanta u kojem selu: *Corusca* 1218, *Coruska* 1265, *Koruška* 1351, ali *Koroška* 1359. i sl. dalje. Naravno, za ranije vrijeme treba pretpostaviti poseban samoglasnički fonem, s vrijednošću između *o* - *u,* zatvoreno *o [oϖ].*

*proτg 'pruga' - *Prugovac*, zapadno od Virovitice: *Porog* 1334, *Progocz 1471, Progowcz* 1481. Prvi zapis sa *u: Prwgowcz* 1517. U mjestu i okolici stražnji nazal danas ima kontinuantu *u,* ali u istočnijim mjestima s kontinuantom *o* čuje se i *Progovec.* S obzirom na etimologiju imena moguće je da je u početku patronimičkoga porijekla, ali je kasnije povezano s apelativom u značenju 'pruga'.

l[21]
o

***vlk - Prvi je zapis s početka 15. st., i to sa *l* na mjestu starijega slogotvornog *l* - *Wlchakouschyna* 1406, Bilogora južno od Koprivnice. Kako se pretpostavlja, na temelju drugih zapisa i potvrda, da se tada na tom području slogotvorno *l* više ne čuva, bit će riječ o pisarskoj tradiciji. Još

---

[19] U zapisima se povezuje s antičkim naseljem, pa se u popisu iz 1334. javlja kao *Sabaria.* Zett pokazuje da su takva imena nastala prema sajmenom danu u tjednu. U blizini je Subotice i selo Torčec, kojem je u osnovi naziv za 'utorak'.

[20] Ovdje ne možemo rješavati je li u osnovi romanski korijen **kar(ant)-* 'kamen(it)' ili keltski **carantos* 'prijateljski', što se može proširiti na 'lijep', kao u slučaju *Ljubelj, Ljubeščica* (v. Bezlaj, Skok).

[21] Daleko na istok u Slavoniji susreće se pojava inače karakteristična za kajkavštinu, tj. jednačenje kontinuante slogotvornoga *l* s kontinuantom stražnjega nazalnog samoglasnika. Ta zajednička kontinuanta u početku i tamo čuva svoju posebnu fonološku jedinicu, u vrijednosti zatvorenoga *o* (v. Lončarić l985). Suprotno od toga, na zapadnoj periferiji, u zapadnom Međimurju i krajnjem zapadnom Zagorju ima drukčiju sudbinu od kontinuante stražnjega nazala, tj. jednači se sa starim *u.*

je jedan sličan zapis, sa *ul*, što se može tumačiti na sličan način: *Vulxa* K. Druga dva zapisa, jedan iz prve polovice, a drugi iz druge polovice istoga stoljeća imaju *o* > *Wochetincz* 1439, a 1477. *Wokethyncz.*

Sa susjednih područja imamo ranije zapis za imena s tim korijenom. Najraniji je iz Moslavine za *Vukovje,* zapis je sa *l* - *Wlchete, Welchete* 1256, a zatim tek u 18. st., sa *u* - *Vukovie.* Bliže je kasniji zapis, kod Vrbovca za *Vukšinac* - *Wolkoy* 1293, *Wlkanouch 1391, Wlkachynecz* 1457, a dalje samo likovi koji upućuju na *u.*

**stlp* - Rani je zapis s ruba područja u sjevernoj Moslavini za današnju Stupovaču: *Stupna* 1257+1295, *Stopna* 1314. I dalje se izmjenjuju *o* - *u,* što upućuje na poseban fonem.[22]

št' (< *stj = skj)[23]

Peščenik K zapisano je vrlo rano, kao *Pestechnuk* oko 1251, ali čini se da je došlo do prekida naseljenosti jer se ponovno javlja tek krajem 18. st. *Peschenik* 1751.

Središče > Zredysche Đ 1393. (iste godine i kao Zredasche, Zredischa, Zeredyscha, Zredisthe, Zredycze (kao današnje Gornje Sredice na Bilogori).

Babinščina >Babynschina Đ 1477

Šćapovec > rubno, u prvim zapisima lik ne svjedoči za *šč,* a ni u nekim kasnijim zapisima: *Chapouch* 1378, a tek od 1436. *Schyapoucz.*

Slogotvorno r (r̥)

Nisu posvje jasni likovi *Korbonuk* Đ 1263, uz što se spominje potok *Gurbunuc*, što će biti isto ime. Obično se piše *Gorbonok*, npr. *Gorbonokfew* 1349, *de Gorbonok*. Danas je na tom zemljištu mjesto koje nema veze sa starijim imenom - Kloštar Podravski.

**vr̥h* - *Veliuerch* 1338 u Komarnici.[24]

**br̥do* - Rubno, kod Vrbovca: *Zaberdya* 1351, i dalje s različitim načinima pisanja, ali uvijek sa *e* uz *r,* do kraja 19. st.

cirkva - Ovdje ću spomenuti i toponim s kajkavskim *ir* koji dolazi u *cirkva,* prema štokavskom *crkva* i čakavskom *crikva*. To je zapis imena sela s rubnoga područja, i to vrlo rani: *Cirkuena* 1261, što odgovara i današnjem službenom *Cirkvena*. Od toga je zanimljiviji današnji dijalektni lik koji glasi *Cîerkvena,* dakle refleksom sekundarnoga jata na mjestu dugoga *i* u skupu *i:r.* Tako nalazimo na Bilogori također *mier, mêr̥* za 'mir', zatim *êr̥, îer* u posuđenom glagolskom sufiksu *irati,* npr. *galopêr̥rati || galopierati.*

***čer-**

Praslaveski skup **čer-* u kajkavštini je obično (negdje i u čakavštini) dao »punoglasje« *čere, čerie, čerei, čerē̥),* s dugim drugim zatvorenim *e,* koje je u nekim govorima prešlo češće u uzlazni, a rjeđe u silazni dvoglas. To je »punoglasje« potvrđeno u imenu sela *Črešnjevica* kod Viro-

---

[22] Dickenmann dobro i moslavačko *Soplonca,*danas *Stupčanica,* izvodi od *stup-.*

[23] Iako se za praslavenski za izjednačene skupove **stj=skj* uzima vrijednost *šč*, a paralelno s time za **zdj=zgj* pretpostavlja se vrijednost *žđ*, ja sam (opširnije u Lončarić 1988) iznio mišljenje da to nije vjerojatno za dio zapadnoga južnoslavenskog prajezika, zapadni dio južnoga praslavenskoga, iz kojega su se razvili šćakavski, kajkavski i čakavski idiomi, već da tu treba polaziti od št', źd'. Tako su već postupili neki, autori npr. Brozović, Lisac (FO 380) u izvodima odgovarajućih suglasnika nekih od tih govora.
Šimunović (2002:27) pokazuje da je Ivić (1958) krivo pretpostavljao da su ti skupovi u istočnoj Slavoniji dali *št,* jer je uzimao kasne podatke, nakon dolaska novoštokavaca. Čak početkom 16. stoljeća zapisi još govore za *šć.*

[24] Neobičan je prvi dio *veli,* možda treba biti *beli,* jer su se *b* - *v* zamjenjivali pri pisanju. Zbog samo jednoga zapisa teško je o tome zaključivati.

vitice, dijalektno *Trešńevica*: 1231. *Ceresneu* i kasnije, a 1347. *Cheresneuicha,* kao i kasnije *Czeressnyevicza* 1781.

***(j)elьša**

Od četiriju praslavenskih varijanti leksema za 'joha' (**olьha ||olьša || (j)elьxa|| *(j)elьša*) u većini kajkavštine ishodišni je lik **(j)elьša*.[25] Samo je jednom imenu u osnovi taj leksem s očekivanim likom: K *Alsevch* 1355, *Jalsouch* 1362, *Jalseuch* 1364, *Alsewcz* 1477. i sl., a u 17 st. *Jalsowcz* 1628. Dolaskom stanovništva s istoka, od 16. st. javljaju se toponimi i s drugim ishodišnim likom, npr. danas *Jošne, Jošići.*

xr-

**xrast > Rašćani* južno od Križevaca: *Hrastyan* 1401, *Hraschan* 1495, *Hrasthyan* 1517. Prvi potvrđeni zapis bez *x* u 19 st. *Rastovac.* Na rubu područja danas su dva mjesta toga imena. Zapis za prvo ran je, ali upućuje na drugi lik: *Haraztanycha* oko 1264, dakle *Hrašćanica*. S obzirom na lik isti je slučaj i s drugim mjestom, samo što se prvi zapis javlja kasno: *Hraztina* 1507*, Hraztyna* 1513, a tek 1781. *Hrasztovecz.*

xruška

Za 'kruška' obično se suponiraju dva praslavenska lika (**gruša || kruša*), međutim potrebno je suponirati i treći - **xruš-,* koji dolazi u kajkavštini i slovenskom jeziku (Schustar-Šewc, Lončarić 1999:103).[26] Malo je imena s tim leksemom: *Ruševac*: *Hrusewcz* Đ 1439, *Hrwsowcz* 1495: *Ruškovac,* rubno ?? *Hrsouch* 1378, i tako kasnije dakle kao i Ruševac, a tek od 18. st. s proširenom osnovom, a tada se početno *x* već izgubilo : *Russkovecz.*

-ov(e)c || -ev(e)c

Kod ovoga morfonološkoga tvorbenog para zanimljivo je da su vrlo rano zapisani likovi sa *o* gdje bi po pravilu bili likovi sa *e,* čak i tamo gdje danas imena imaju *e*. Primjeri: *Bogarasowcz* 1315, *Belosowcz* 1495*, , Farkassowcz* 1439, *Mathewsowcz* 1514. *Drasewcz* 1439*,* ali 1477. kao *Drasowecz. Knesewzzy* Đ 1439., a *Knezoucz* 1444. *Banychewcz* Đ 1439. Današnji Klokočevac zapisivan je obično sa *e,* ali i sa *o: Klokocheuch* 1262, *Klokochouch* 1341. Današnji *Kostanj*, sa šireg područja, zapadno od Križevaca, imao je prethodnika sa sufiksom *-(e)c*. Suprotno od očekivanoga, starije su potvrde sa *o* od onih sa *e*: *Gaztanowch* 1397, *Kozthanyowcz* 1495. i tek 1566. prvi put sa *e - Koztanyewch*.

-ovje||-evje

Isto je pitanje kod ovoga para sufiksa kao i kod prethodnoga - *Bukouia* 1513. nešto je mlađi zapis. Ranije je mjesto zapisano kao *Bucouina* 1359, *Bwkowyna* 1481. Danas glasi *Bukovje (Križevačko),* s dijalektološkim zapisom *Bukôvje,* a 1806. zapisan je štokaviziran lik *Bukovlje*. Zanimljiv je zbog dva zapisa iz 17. st. - *Bukewye* 1630. i *Bukeuie* 1634. - gdje se pojavljuje specifično kajkavsko *e*. To će vjerojatno biti u vezi s govorom pisara.

---

[25] Čini se da je cijela Slavonija imala varijantu koja je inače karakteristična za kajkavštinu, tj. sa *(j)e-,* npr. kod Broda je 1422. potvrđeno *Jalsawyk, Jalsawycha* (Lončarić 1985).

[26] Skup *xr-,* karakterističan za kajkavštinu, umjesto *kr- za 'kruška'* susreće se prije dolaska novoštokavaca s Turcima daleko na istoku Slavonije, također i u posavskoj Slavoniji, npr. kod Slavonskoga Broda današnja Rušćica zapisana je još 1448. kao *Hrustycza*, *(alia) Hrusticza (et tertia) Hrusthycza* (Lončarić 1985).

ḷ

Imena u kojima se nalazio palatalni lateral (*lζ*) redovno se javljaju u likovima u kojima se on čuva. Zapisi koji upućuju na depalatalizirano *l* javljaju se tek od 18. st. - *Szelanczi* 1783, a *Dolyancz* K 1439. Danas se toponim *Dolanec||Dolanci* čuva u vinogradskim brdima zapadno od Koprivnice.

poḷana - S tim toponomiziranim leksemom više je imena na širem području: Đ *Polyana* 1477 (1439. zapisano kao *Palyna*); kod Križevaca zapis za današnju Poljanu *Polana* već 1277, a 1306. *Polyana*. I kasnije se izmjenjuju ta dva pisana lika. *Selanec,* rubno - kalnički kraj, javlja se kasno, u prvom zapisu s likom bez sufiksa

-(e)c: Zelyan 1507, a 1517. *Zelyancz,* 1598. *Zeliancz.*

ń

Malo je primjera za palatalni nazal (*ń*). Današnja rudina *Konjska* na Bilogori naslijedila je ime nekadašnjega sela, a zapisani likovi redovno na mjestu *ń* upućuju na *n*. Međutim, već drugi zapis, rani kao i prvi, iz 13. st. sugerira palatal: *Konzka* 1232, *Konyska* 1266. Zapis *Zarosyna* vjerojatno treba čitati *Sarošńa*, što će biti od mađ. *saros* 'blatan'.

-je (zbirno)

U ranim zapisima često ta imena završavaju na *-ja,* što odgovara njihovu genitivu jednine ili nominativu (=AV) množine. To bi moglo također govoriti za vrlo otvoreno *e,* koje je strani zapisivač izjednačavao sa *a,* jer se za kajkavštinu, a i za Panoniju, barem njezinu većinu, pretpostavlja otvoreno *e* kao kontinuanta izjednačenoga staroga *e* i prednjega nazalnog samoglasnika. *Prilesje - Prilesia* 1201, zapadno od Križevaca. *Zabrdje - Zaberdya* 1351, *Zberdye* 1507.

-o

Podravsko *o* zapisivano je katkad na mađarski način, tj. sa *a.*[27]

Tako je zapisano i ime sela *Pathak* Đ 1477*,* dakle *Potok,* kako se i danas piše mađarska posuđenica iz slavenskih jezika za 'potok'. Ranije je na rubnom području (Dubrava) zapisano selo *Othotk,* koje se kasnije, 1512. javlja također kao *Athak*.

Današnje Vratno zapisano je kao *Wrathna* 1352. Današnji Domankuš u prvom zapisu koji odgovara sadašnjem imenu zapisan je sa *a* na mjestu *o: (Zelnicza-)Damankus* 1438, ali već u istom stoljeću javljaju se *Domankwsowcz* 1493. i *(Zsenth)domankws* 1495. Današnje Sošice*,* brijeg južno od Đurđevca zapisan je kao *Susicha* 1334. Tako se piše i kasnije, ali u kasnom zapisu iz 17. st. ima *(in) Zosicze* 1658.

SUMMARY

The analysis of the oldest written Podravina toponyms, mostly place-names, in general confirms the existing knowledge and theories on Kajkavian dialect of that area.

- basically there are no records on accentuation.

- *Jat* and semivowels were leveled on the turn of 15th to 16th century, and until the transition separate phonology units had been in use; continuance of *jat* is unaspirated *e,* which in the second syllable can also be a diphthong, more often an ascending diphthong (*ie*), or a descending one (*ei*),

[27] Mađarsko otvoreno *o [oζ]* piše se mađarskom grafijom kao *α,* odnosno grafija *α* izgovara se kao otvoreno o. Dugo *α,* danas grafija *á,* izgovara se [a]. V. također Šimunović 2002:19 i Dickenmann 1966:202-205.

which is less often; continuance of semivowel serves as a central value of close vowel, šva (*Δ*). Semivowel is assimilated with *jat* at *jat* continuance value; transient speech around the town of Nasice, influenced by newly acquired neo-štokavian forms assimilates semivowel with *a, jat*-continuance with continuance *e= ę* (however, certain settlements around Nasice optionally keep a separate phonology unit instead of *jat*).

- records show a continuous keeping of syllable-forming *l* (*lu*) as a special phoneme and special phonology unit in the place of back nasal, valued as a vowel between *o* and *u* - closed *o* (*o*/) until 15th century; as for the *lu* grapheme, sometimes it refers to scribe traditions.

Since assimilation of continuances in back nasal vowels and syllable-forming *l* , the written forms confirm that their continuances had special phonology values everywhere in 17th/18th century; later, it was assimilated either with an old variant *o* , or with *u*. Today, there is no special phoneme in Podravina, as its continuance; however, we find those in the neighboring regions: Varazdin, Kalnik or Moslavina.

- found written documents indicate there was an early generalization of suffixes with *o* as well as with the words with suffixes *e*, since the beginning of 14th century.

lζ. forms indicating de-palatalization are found since 18th century; even today situation is different in certain kajkavian dialects.

LITERATURA

Adamček Josip 1984: Ludbreg i njegova okolina u doba feudalizma. Ludbreg (monografija) : 81-123. Ludbreg 1984.

Adamček Josip, Kampuš Ivan 1976: Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV. i XVI. stoljecu. Izvori za hrvatsku povijest. Zagreb 1976.

Bezlaj, France: Etimološki slovar slovenskega jezika, I-III. Ljubljana l976-1995.

Bösendorfer, Josip 1950: Agrarni odnosi u Slavoniji. Zagreb 1950.

--- 1910: Crtice iz Slavonske povijesti. Osijek 1910.

Brdarić, Franjo 1934: Arhiđakonat komarnički 1334.-1934. Časti i dobru zavičaja. Novigrad l934 : 338-362.

Brozović, Dalibor 1963: O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata. Filologija, 6 : 45-56.

Brozović, Leander 1978: Građa za povijest Koprivnice. Koprivnica 1978.

Buturac, Josip 1984: Popisi župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. god. Starine JAZU 59 : 86-110.

Codex Diplomaticus/Diplomatički zbornik, III-XVIII. 1905-1990.

Cvekan Paškal 1990: Od Gorbonuka do Kloštra Podravskog. Kloštar Podravski 1990.

Ćuk, Juraj 1916: Podravina od Bednje do Vočinke do polovine XIV. vijeka. Vjesnik zemaljskog arhiva, 18 : 169-232.

Dickenmann, Ernst 1939/1966: Studien zur Hydronymie des Savesystems. I. Budapest l939; II. Heidelberg 1966.

Dobronić, Lelja 1951: Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz 1201. god. Rad JAZU 283 : 19-51.

Dočkal, Kamilo 1956: Srednjovjekovna naselja oko Streze. Starine JAZU 46:145-202.

Feletar, Dragutin 1988: Podravina. Koprivnica 19882.

Finka, Božidar, Šojat, Antun 1974: Hrvatski ekavski govori jugozapadno od Vinkovaca. Radovi Centra za znanstveni rad JAZU u Vinkovcima, 3 : 1-131.

FO = Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom. Sarajevo l981.

Goldštajn, Ivo l955: Hrvatski rani srednji vijek. Zagreb 1995.

Gulin, Ante 1999: Hrvatski srednjovjekovni kaptoli. Loca credibilia sjeverne i središnje Hrvatske. Zagreb 1999.

Hadrovics, Lászlo 1969: Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Budapest 1969.

Hamm, Josip 1934: Matija Petar Katančić, njegova djela i njegov dijalekat. Zagreb 1934. (dizertacija, rukopis).

--- 1949: Štokavština Donje Podravine. Rad JAZU, 275: 1-70.

Horvat, Rudolf 1933: Hrvatska Podravina. Zagreb 1933.

--- 1940: Poviest Đurđevca. Zagreb 1940.

Heller, Georg, Nehring Karl : Die historischen Ortsnamen von Ungarn. München. 1976: VI. Comitatus Veroecensis; 1978: X. Comitatus Crisiensis.

Herkov Zlatko 1979: Organizacija čazmanske provincije u početku XV. st. Čazma 1226.-1976. Čazma 1979.

Hraste, Mate 1958: Značaj zapadnoga štokavskog govora za istoriju i dijalektologiju srpskohrvatskoga jezika. Južnoslovenski filolog, 23 : 77-81.

Hrvatske županije kroz stoljeća. Zagreb 1996.

Ivić, Aleksa l916: Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije u XVI. i XVII. stoljeću. Starine JAZU, 35.

Ivić, Pavle 1958: Die serbokroatischen Dialekte, Gravenhage 1958

Ivšić, Stjepan 1913: Današnji posavski govor. Rad JAZU, 196 : 124-254.

--- 1936: Jezik Hrvata kajkavaca, Ljetopis JAZU, 48: .

--- 1951: Iz naše akcentuacije i dijalekatske problematike. Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1 : 359-376.

Junković, Zvonimir 1973: Jezik Antuna Vramca i podrijetlo kajkavskoga dijalekta, Rad JAZU, 363.

Kancijan, Antun 1985: Traganje za podrijetlom imena sela ludbreske Podravine. Podravski zbornik 85 : 114-122.

Karger, Adolf 1963: Die Entwicklung der Siedlungen im westlichen Slavonien. Wiesbaden l963.

Katičić, Radoslav 1969: Narodi i jezici antičke Slavonije, Antički simpozij.

Klaić, Nada - 1971: Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb.

--- 1976: Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb.

--- l987: Koprivnica u srednjem vijeku. Koprivnica 1987.

Krajčović, Rudolf 1974: Slovenčina a slovanské jazyky. Praslovanská genéza slovenčiny. Bratislava 1974.

Kudumija, Mato l968: Đurđevac. Đurđevac 1968.

Laszowski Emilije: Podaci o Koprivnici u srednjem vijeku. Vjesnik zemaljskog arhiva, 7 (1900) : 1-4.

Lončarić, Mijo 1974: Jagnjedovački govor. Hrvatski djalektološki zbornik 4 : 179

-262

--- 1982: Sjevernomoslavački kajkavski govori (s kartom sjeveroistočne kajkavštine). Rasprave Zavoda za jezik, 6-7 : 55-120.

--- 1986: Bilogorski kajkavski govori (= RZJ XII).

--- 1985: Toponimi u osvjetljivanju predmigracijskog jezičnog stanja u Slavoniji. Zbornik referata i materijala V. jugoslovenske onomastičke konferencije. Sarajevo l985 : 95-101.

--- 1990: Jezični odnosi u Podravini. Arheološka istraživanja u Podravini i kalničko-bilogorskoj regiji, 181-191. Zagreb l990.

--- l994: Toponim Međimorje/Međimurje. Studia Slavica Savariensia, 2 : 15-22.

--- 1995: Hrvatski jezik u »Felicijanovoj ispravi« i u drugim slavonskim dokumentima iz XII. stoljeća. Zagrebačka biskupija i Zagreb, 194-l994 : 127-132. Zagreb l995.

--- l996: Kajkavsko narječje. Zagreb 1996.

Lončarić, Mijo; Finka, Božidar 1986: Govor virovitičkoga kraja. Virovitički zbornik, 1234-1984 : 329-338. Virovitica 1986.

Lopašić, Radoslav 1887: Prilozi za povijest Hrvatske XVI. i XVII. stoljeća iz Štajerskog arhiva u Gracu. Starine JAZU 19.

Maresić, Jela 1996 : Tragom nekih povijesnih imena podravskih sela. Đurdevački zbornik, 137-144. Đurđevac 1996.

Marković, Mirko 2002: Slavonija : povijest naselja i podrijetlo stanovništva. Zagreb 2002.

Mažuranić, Vladimir: Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik. Zagreb 1908-1922.

Pavičić Stjepan - 1920: O govoru u Slavoniji do ratova s Turcima i velikih seoba u 16. i 17. stoljeću. Rad JAZU, 222 : 194-269.

--- 1953: Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji. Zagreb 1953.

Pavleš, Ranko 2001: Koprivničko i đurđevačko vlastelinstvo. Povijest, topografija, organizacija. Koprivnica 2001.

Petrić Hrvoje: Novigradska Podravina od ranoga srednjeg vijeka do početka 20. stoljeća. Općina Novigrad Podravski/ Izabrane teme, 43-80. Novigrad Podravski 2001.

Popović, Ivan - 1960: Geschichte der serbokroatischen Sprache, Wiesbaden 1960.

Povijesni spomenici zagrebačke biskupije, V. Zagreb 1992.

Rački Franjo 1872: Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. god. Starine JAZU, 4 : 201-229.

Raukar, Tomislav 1997 : Hrvatsko srednjovjekovlje, prostor, ljudi, ideje. Zagreb 1997.

Rešetar, Milan 1907: Der štokavische Dialekt. Wien 1907.

Rončević-Brozović, Dunja 1997: Hidronimi s motivom vrelišta na povijesnom hrvatskom jezičnom području. Folia onomastica croatica, 6 : 1-40.

Sekereš, Stjepan 1974: Govor slavonske Podravine. Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske (Novi Sad), 17/2 : 125-172.

--- 1975: Govor Virovitice i okolice. Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice Srpske (Novi Sad). 18/2 : 161-202.

--- l982: Govori s nezamijenjenim jatom u našičkom kraju. Hrvatski dijelektološki zbornik, 6 : 497-269.

Skok, Petar: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I-IV. Zagreb l971-1974.

Skøld, Hannes 1925: Ungarische Endbetonung. Lunds Universites Årsskrift, XX.

Šimunović, Petar 1972: Toponimija otoka Brača. Supetar l972.

--- 2002: Ojkonimija srednjovjekovne Vukovske župe. Folia onomastica croatica, 11 : 1-41.

Šišić, Ferdo 1896: Županija virovitička u prošlosti. Osijek 1896.

Zett, Robert 1997: Wochenmarkt-Ortsnamen: eine mittelalterliche ungarländische Namenlandschaft. Folia onomastica croatica, 6 : 195-203.

ULOGA GRADA ZAGREBA U GRADSKOM SUSTAVU UGARSKE U KASNOM SREDNJEM VIJEKU

THE CITY OF ZAGREB IN THE URBAN NETWORK OF HUNGARY IN THE LATE MIDDLE AGES

Szabolcs Varga
College of Theology of Pécs,
7621 Pécs, Papnövelde u. 1-3
Magyarország/Mađarska
szavarga@gmail.com

Primljeno / Received: 16. 1. 2009.
Prihvaćeno / Accepted: 4. 11. 2009.
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Rad ima dvije pozitivne recenzije
UDK / UDC 9437 (497.5) Zagreb

SAŽETAK

U kasnom srednjem vijeku Zagreb, glavni grad Hrvatske spadao je među veće gradove Hrvatsko-Ugarske Kraljevine, no za točno određivanje njegove uloge i utjecaja trebalo se pričekati sve do nedavnih dana. Razlog za ovo su bili vrlo napeti sukobi između različitih povijesnih škola, koje su se bavile istraživanjima o tome, koja naselja zapravo mogu dobiti titulu grada u srednjovjekovnoj Ugarskoj.

Key words: Urbanisation, Middle Ages, early modern period, monastic orders, trade, urban history

Ključne riječi: Urbanizacija, srednji vijek, rani novi vijek, samostanski redovi, trgovina, urbana povijest

Csánki Dezső i Mályusz Elemér su bili predstavnici dviju najudaljenijih suprotnih strana povesničara. Csánki smatra gradom sve značajnije tržišne centre, koji se nalaze u jurisdikciji feudalnih gospodara i trgovišta (*oppidum*), tako da je brojao 800 gradskih naselja na području srednjovjekovne Ugarske.[1] Za razliku od njega, Mályusz polazi od definicije grada koju je postavio Werbőczy István, a to je da gradom priznaju jedino zidinama ograđena, po kralju privilegirana gradska naselja (*civitas*).[2] Između ova dva ekstrema je tražio zajednički nazivnik András Kubinyi. On je predložio ozbiljne izmjene u određivanju pravnih kategorija gradova, a istraživanja je fokusirao prvenstveno na urbane funkcije pojedinih naselja.[3] Ovime je u 70-im godinama otvorio put za egzaktnija istraživanja koje su sada već imale jednake kriterije.

Godine 1971. je odredio mjesto grada Zagreba u gradskom sustavu Ugarske.[4] Pri svom istraživanju, klasifikaciju gradskih naselja u Ugarskoj Kraljevini, odredio je na osnovi broja studenata

---

1 Csánki Dezső, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. CD. Arcanum kiadó, 2002.

2 Mályusz Elemér, Geschichte des Bürgertums in Ungarn. u: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 20 (1927) 356-407. str.

3 Historiografiju teme je sažeo Kubinyi András, Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. /Dél-alföldi évszázadok 14./ Szeged, 2000. 7-11.

4 Kubinyi András, A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. u: Településtudományi Közlemények 23 (1971) 58-78. p.

upisanih na sveučilišta u Krakovu i Beču između 1440-1514. g. Na temelju ovoga Zagreb je spadao tek u srednju kategoriju, zajedno s gradovima Velikim Varadinom i Varaždinom.[5] Iako je petnaest godina kasnije Teke Zsuzsa izrazila sumnju u vezi ovoga, i na temelju zagrebačkih tridesetnica iz 16. stoljeća grad je smatrala značajnijim naseljem,[6] od tada je malo postignuto po ovom pitanju. Izuzev još jednog novijeg rada[7] Teke Zsuzse, mađarska povijest se nije bavila s problematikom urbanizacije niti Zagreba niti Slavonije.[8] To je čudno zbog toga, jer je područje južno od Drave u srednjem vijeku spadalo među najrazvijenija područja Ugarske Kraljevine, ne zaostajući po izvorima prirodnih bogatstava iza ostalih regija. Potonja tvrdnja se još više odnosi na Zagreb, jer su se već u nekoliko debelih svezaka pojavili izvori o srednjovjekovnoj povijesti grada.[9] Razvoj u istraživanju Ugarske urbanizacije pokazuje i činjenica da je Kubinyi András stalno poboljšavao svoju metodu, i u posljednjim godinama za svoja istraživanja je uzeo u obzir više točaka,[10] što je dovelo do mnogo profinjenijih nalaza. Na temelju njih je primijetio da ima nekoliko gradova, koji - iako ne pripadaju taverničkom ili predsjedničkom sudačkom forumu, niti su rudarski gradovi - spadaju u najnaprednija naselja i skupa s njima, uključujući i Zagreb, definira kao slobodni kraljevski grad.[11] U istraživanju urbanizacije Kubinyi ovim studijama vrši pionirske napore, i pošto njegova istraživanja dobijaju sljedbenike, istraživanja urbanih oblasnih sustava u većini regija nekadašnje Kraljevine Ugarske danas su već privedene kraju. Pored područja u Erdelju koje su naseljavali Mađari i Sasi, još jedino u Slavoniji nitko nije istraživao ove pojave.

Hrvatska povijest je naspram mađarske posvetila veliku pažnju pitanju urbanizacije Slavonije. Koristeći istu teoriju o hijerarhijskom poredku prostora kao Kubinyi, Neven Budak je obradio monografiju Varaždinske Županije.[12] Budak se i u svojim drugim studijama bavio urbanom kulturom sjeverozapadne Slavonije,[13] jedan studij je posvetio srednjovjekovnoj povijesti Križevaca.[14] O srednjovjekovnoj povijest Zagreba istraživači imaju na raspolaganju još obimniju stručnu lite-

---

5 Kubinyi, 1971. A középkori magyarországi városhálózat…op.cit. str. 75

6 Teke Zsuzsa, A zágrábiak gyapjúszövet-behozatala a 16. század közepén. u: Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. /Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 6./ Budapest, 1989. str. 86

7 Teke Zsuzsa, Egy firenzei kereskedő a Jagelló-korban: Raggione Bontempi 1488-1528. u: Századok 141 (2007/4) str. 976-977

8 Jedini pozitivni iznimak je *Vasi Szemle,* koja je objavila sažetke na mađaskom jeziku o izlaganjima o povijesti gradova sa Mogersdorfske konferencije 1972. Vasi Szemle 27 (1973 / 1)

9 Izvornici o gradu su do sada izdati u 23 toma. Protocolum civitatis post incendium 1674. / Gradski zapisnik nakon požara 1674., nastavak (1680.-1686.) /Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae / Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba priestolnice kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske 23./ transkripcija latinskog teksta Lelja Dobronić - Branka Molnar. Zagreb, 2004. Izvori prije 1526-te su objavljeni u sjedećim tomovima: Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae / Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba priestolnice kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske I-XI., sabrao Krst. Ivan Tkalčić. Zagreb, 1880-1905.

10 Sada nećemo nabrojati ove izvore, no koristimo sljedeće svezke: Kubinyi, Városfejlődés... op. cit., Kubinyi András, Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a késő-középkorban. u: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk. Font Márta. /Tanulmányok Pécs történetéből 9./ Pécs, str. 2001 43-51., ; Kubinyi András, Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. u: Történelmi Szemle XLVI (2004/1-2) str. 1-31.

11 Kubinyi András, »Szabad királyi város« - »királyi szabad város« u: Urbs 1 (2006) str. 60.

12 Neven Budak, Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku (Urbanizacija Varaždinske županije do kraja 16. stoljeća), Zagreb-Koprivnica, 1994.

13 Neven Budak, Die Entwicklung Stadtischer Siedlungen in der nordwestkroatischen Gespanschaft Varazdin im Mittelalter. u: Österreichische Osthefte 37 (1995/2), str. 379-390.

14 Neven Budak, Križevci u srednjem vijeku, u: Historijski Zbornik XLV (1992) str. 169-178.

raturu,[15] ali unatoč ovim uspjesima rezultati ovih djela se i dalje smatraju jednostranima. Jezični problemi i politička zbivanja 20-og stoljeća sputavale su nadogradnju stečenih rezultata hrvatske i mađarske povijesti.[16] Kao posljedica toga rezultati mađarskih istraživanja urbanizacije, kao ni njene metode nisu uključene u hrvatske radove. Tako je na primjer izostalo uspoređivanje stanja Zagreba, Varaždina[17] i Križevca, a također nedostaju i istraživanja[18] o razvitku trgovišnih gradova.[19] Zbog toga je urbanizacija Slavonije (županije Zagreb, Križevci, Varaždin i Virovitica) do danas ostala nerazjašnjena mrlja povijesne znanosti.[20] Stoga ćemo u našoj studiji na temelju metoda koje je usvojila mađarska historiografija pokušati odrediti položaj Zagreba u kasnom srednjem vijeku u okviru ugarskih gradskih sustava.

Međutim, prije nego što počnemo svoje tumačenje, moramo razjasniti nešto što proizlazi iz srednjovjekovne situacije grada. Grad na obali Save se u srednjem vijeku sastojao od dva velika dijela. Od biskupijskog grada i kaptola koje su nastale oko Zagrebačke katedrale, koju je utemeljio (Sveti) Ladislav I. *(Kaptol)*; i 1242. godine od Bele IV. privilegiranog slobodnog kraljevskog grada (*Gradec, Mons Grecensis*). Dva naselja su imala različita pravna položaja, što je tijekom srednjeg vijeka dovodilo do oštrih sukoba između dviju strana.[21] Dakle u strogom smislu govoreći biskupski grad ne bismo mogli uzeti kao predmet ove istrage. Odnos prigradskih naselja (*suburbium*) je također upitan budući da su se nalazila izvan gradskih zidina. Slična je situacija i sa pavlinskim samostanom (*Promontorium Zagrabiense*), koji se nalazi na nekoliko kilometara od grada u Remetincu, a također nije spadao pod gradsku jurisdikciju. Unatoč tome odlučili smo ih uključiti u naše istraživanje, jer su bili u tako čvrstim vezama sa slobodnim kraljevskim gradom pa ih možemo ignorirati. Stanovnici prigradskih naselja su uživali iste pravne privilegije kao stanovnici unutar zidina,[22] stoga smo ovu činjenicu uzeli u obzir tijekom utvrđivanja broja obrta i vjerskih ustanova. Naravno ovo utječe na rezultate, no posljedicu koju to povlači sa sobom - pošto nemamo drugog izbora - moramo prihvatiti. Ovo je važno naglasiti jer mađarska istraživanja ur-

---

15 Uključujući ali ne ograničavajući se na: Klaus-Detlev Grothusen, Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Ein Beitrag zum Städtewesen Südosteuropas im Mittelalter. /Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftssforschung der Europäischen Ostens Band 37./ Wiesbaden, 1967; Nada Klaić, Povijest Zagreba. Zagreb, 1982; Zlatko Stublić (Ured), Zlatna bula 1242.-1992. Zagreb, 1992; Ivan Kampuš, Zagrebački Gradec 1242. - 1850. Zagreb, 1994.

16 Ovo se ne odnosi samo na urbanizaciju nego i na privrednu povijest, društvenu i kulturnu povijest. Varga Szabolcs, A 15-17. Századi horvát történelem kutatásának új irányairól (1990-2004) u: Századok 139 (2005/4) str. 1035-1047.

17 Izvore koji se odnose na srednjovjekovnu povijest grada je izdao Zlatko Tanodi, Poviestni spomenici slobodnoga kraljevskoga grada Varaždina, svezak I, Zbornik isprava 1209. - 1526., Varaždin, 1942.

18 Emilij Laszowski je okupio gradske privilegije slavenskih naselja i na temelju njih bi se moglo pokrenuti određivanje sustava trgovačkih gradova. Emilij Laszowski, Prilog za povijest sajmova u Hrvatskoj i Slavoniji, u: Vjesnik kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskoga Zemaljskoga Arkiva IV (1902), str. 67-79; VII (1905), str. 84-119; 229-236.

19 Jedini izuzetak je Koprivnica, koja iako je 1365-te dobila privilegije slobodnog kraljevskoga grada, u 15-tom stoljeću ponovo pada pod vlastelinsku jurisdikciju. A u 16-tom stoljeću je u posjedu porodice Ernuszt. Za povijest srednjeg vijeka pogledati: Rudolf Horvat, Poviest slob. I kr. Grada Koprivnice. Zagreb, 1943. Povijest Koprivnice u ranom novom vijeku je izvanredno obradio Hrvoje Petrić, Koprivnica u 17. stoljeću. Okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu, /Bibliotheca historia Croatica Knjiga 36./ Meridijani, Samobor, 2005.

20 Ovo je nemilo stoga što je Slavonija bila jedna od najgušće nastanjenih regija u Ugarskoj Kraljevini i raspolagala je vrlo rasprostranjenom mrežom trgovačkih gradova. Teritorij četiri županije koje su spadale u istu provinciju isnosila je blizu 20.000 četvornih kilometara sa stanovništvom od 260 - 300.000 duša na kraju 15-og stoljeća. Kubinyi András, A magyar királyság népessége a 15. század végén, u: Magyarország történeti demográfiája (896-1995) Millecentenáriumi előadások. Szerk. Kovacsics József. Budapest, 1997., str. 107-109

21 Ista je bila situacija u Esztergomu i Đuru.

22 30. III. 1505. Vladislav I. Jagelović je ukinuo sve vrste poreza za stanovnike grada i okolnih prigradskih naselja. Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. III. str. 37

banizacije imaju jaki pravni pristup temi, i ne promatraju ovakva naselja uvijek kao jednu cjelinu.

Jednako problematična je i kronologija. András Kubinyi je ispitivao probleme ugarske urbanizacije koje se odnose na period između 1440. i 1514., i njihove razloge je vjerodostojno dokazivao. Međutim regionalna događanja mogu značajno utjecati na ove rezultate. U Slavoniji je posle smrti Vladislava I. Jagelovića bjesnio građanski rat koji je utjecao na život grada. Ulrik Celjski je tijekom svojih nastojanja da izgradi svoju nezavisnu upravu prigrabio Zagreb, i tek nakon njegove smrti 1457. ga je ponovno uspio uzeti u svoju nadležnost kralj Ladislav V. Posmrtni.[23] Godine 1469. turska četovanja sve češće stižu do grada, što je ozbiljan problem za ljude koji žive ovdje.[24] Nakon smrti Matijaša Hunyadija (I.) u regiji izbija novi međuplemićki rat, a nakon njegova svršetka utjecaj Ivaniša Korvina otežava život u Zagrebu.[25] Ovim primjerima smo htjeli ukazati na jedinstvene probleme tijekom kasnog srednjeg vijeka u Slavoniji koji su utjecali na život u Zagrebu, te su imali učinak i na na broj studenata koji su se upisivali na inozemne fakultete, na osnovi kojih brojeva se jedan dio ovog rada i zasniva. Svime ovime želimo izraziti činjenicu da kriterijski sustav korišten u mađarskoj historiografiji nije povoljan za primjenjivanje u različitim okolnostima. U slučaju Zagreba treba ostaviti otvorenu mogućnost za nova istraživanja i možda egzaktnija ispitivanja.

András Kubinyi uzima deset kriterija u svojim istraživanjima i u svakoj kategoriji utvrđuje maksimalnih šest bodova. Dakle jedna naseobina može dobiti najviše 60 bodova, no ovakav rezultat ne dosiže ni jedan grad. Grad Budim smatran najgradskijom naseobinom dobija 54 bodova po Kubinyijevom sustavu. Na temelju dobijenih vrijednosti on svrstava gradska naselja u sedam kategorija i na osnovi tih kategorija klasificira mađarske gradove.[26] Po njima se Budim, Bratislava, Košice, Segedin, Pešta, Sopron i Oradea smatraju takoreći prvorazrednim gradovima. Ovdje spadaju još i ona centralna mjesta koja su dobila najmanje 41 bod za centralizaciju.[27] Iza Stolnog Biograda [Fehérvár] na drugom mjest se nalazi Pečuh - najbliži grad do Zagreba, koji je međutim »samo« drugorazredni grad sa svojih 39 bodova. Slavoniju ne predstavlja nijedan grad. Zagreb čak nije ni bio među prvih petnaest naselja u Kubinyijevom radu iz 1979. Naravno to je više zbog činjenice da ni o samom gradu, a ni o Slavoniji nisu završena istraživanja. A ako je Zagreb pak spomenut, slobodni kraljevski grad i biskupijski grad su tretirani kao dvije različite cjeline i na ovim temeljima pripisivana mu je manja vrijednost od one koju je stvarno imao. Ovo želimo korigirati vođeni spoznajom da gradove ne možemo ocjenjivati po pravnim kategorijama nego po stvarnoj težini koju su imali u prostoru. Prema tome Zagreb je u sutonu srednjeg vijeka spadao među najgradskija naselja u Ugarsko-Hrvatskoj Kraljevini.

U slučaju Zagreba poredak deset kategorija je bio slijedeći; 1. Pitanje vlastelinskog centra i postojanje rezidencije.[28] O Kaptolu je jasno da je bio i biskupski i kaptolski centar. Matijaš je do-

---

[23] Pálosfalvi Tamás, Vitovec János: Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. u: Századok 135 (2001/2), str. 444.

[24] Rujna 1469-te je zabilježeno prvo veće uništavanje koje se proširilo i na veliki dio okolnih teritorija. Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. II. str. 325-327

[25] Budim, 11. X. 1490. Naredba Ladislava II. gradu Gradecu, u kojoj daje na znanje da je Slavonsku provinciju poklonio Korvinu »et fidelitate vestre serie presencium strictissime mandamus, pro duceque et domino vestro legittimo habere et tenere...« Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. II. 1894. str. 478

[26] Pošto autor na više mjesta podrobno razjašnjava svoj bodovni sustav, ovdje ga ne ponavljamo. Kubinyi, Pécs gazdasági jelentősége...op.cit. str. 45-47

[27] Kubinyi, Városfejlődés és vásárhálózat...op.cit. str. 15

[28] 1. srednji posjedi; 2. centar velikih posjeda; 3. rezidencija velikih posjeda; 4. rezidencija s nasljednim županstvom, 5. vojvodski, banski centar, kraljevska rezidencija, kraljičina prirezidencija; 6. kraljevski prijestol. Bodovni sustav kriterija vidjeti: Kubinyi, Városfejlődés és vásárhálózat...op.cit. str. 13-15.

zvolio 1469. ojačavanje kaptolskog dijela zidina palisadom.[29] U prvim desetljećima 16. stoljeća po nalogu biskupa Tome Bakača oko katedrale Svetog Stjepana podignute su zaštitne zidine. Uprkos ovome Zagreb ne možemo okvalificirati kao biskupsku utvrdu. Za ovo slijede tri boda. Pitanje banskog ili županskog centra je problematičnije od zidina. Zahvaljujući specifičnome razvoju, u Zagrebačkoj i Križevačkoj županiji županskuu titulu su nosili banovi podčinjenici - vicebanovi.[30] Njihov je zadatak bio upravljanje administracijom i sprovođenje pravosuđa, čiji je forum bio pokrajinski sud obje županije, koji je održavan prilikom glavnih skupština (*generalis congregatio*). One su se općenito održavale u Križevcima[31] ili Zagrebu,[32] no znalo se dogoditi da su održane i na nekim drugim mjestima.[33] Ovo još ne dokazuje da je Zagreb bio banski centar. No zahvaljujući Matijašu Hunjadiju i Ivanišu Korvinu, koji su rado provodili duže vremena u gradu[34] i odavde vršili svoje zadaće, ipak ga možemo smatra banskim centrom.[35] Na osnovi ovoga Zagrebu možemo pripisati pet bodova.

2. Rad sudskog centra i testimonalija.[36] Zagrebački kaptol je posjedovao testimonaliju,[37] i kao što smo ranije naveli u gradu su i banovi održavali parnice. Po primjenjenim kriterijima za to dobija još pet bodova. Ovdje moramo zastati na trenutak jer Kubinyi održavanje palatinske skupštine svrstava u posebnu kategoriju, što znači jedan plus bod, no ovo je problematično u slučaju Slavonije. Po Ferencu Eckhartu u Slavoniji je ulogu palatinske skupštine popunjavala banska skupština.[38] Stoga nije obrazložena dvostruka klasifikacija ova dva pravosudna foruma jer svaki banski sudski centar zadovoljava zahtjeve palatinske skupštine. Na osnovi ovoga ne mogu se davati plus bodovi naseljima. Problem se može riješiti ako uzmemo u obzir narodnu skupštinu iz 1481., kojom su po vladarovom ovlaštenju predsjedavali palatin i državni sudac. Ali u radu koji obrađuje povijest ovog događaja autor dosljedno apostrofira događaj kao provincijalnu skupštinu Slavonije, ni jednom je ne zove palatinskom skupštinom.[39] Ako pak prihvatimo definiciju Lászlóa Solymo-

---

29 Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. II. 1894. str. 331

30 Varga Szabolcs, Änderungen der Stellung Kroatiens innerhalb des Königreichs Ungarn in der Frühen Neuzeit. (rukopis)

31 Npr. 1501. Matije Mesić, Gradja mojih razprava u »Radu«, u: Starine V (1873) str. 135.-138

32 13. I. 1520. je objavljeno da će skupština biti održana ovdje. J. Stipišić - M. Šamšalović, Isprave u Arhivu Jugoslavenske Akademije. (Nastavak do 1526. godina). U: Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 5 (1964) br. 4371.

33 Skupština je održavana i u Zdencima. Emilij Laszowski, Zaključci hrvatskoga sabora u Zdencima od 20. januara 1478. pogledom na obranu Hrvatske od Turaka, u: Vjesnik kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskoga Zemaljskoga Arkiva XVIII (1916) str. 81-87

34 Matijaš je od kraja 1480. godine do ožujka 1481. proveo neprekidno tri mjeseca u palači Karla Roberta - koja se nalazila na teritoriji grada, gdje mu se kasnije pridružila i kraljica Beatrix. Vjekoslav Klaić, Povijest Hrvata. Zagreb, Od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća. Knjiga peta. Četvrto doba: vladanje kraljeva iz porodice Habsburga (1527-1740), 1982. 151.

35 Schönherr Gyula, Hunyadi Corvin János 1473-1504. /Magyar történeti életrajzok/. Budapest, 1894. Korvin je boravio u palači podignutoj za vrijeme Karla Roberta kada je dolazio u Zagreb. Tkalčić, Monumenta historica... op.cit. II. 1894., str. XXII.

36 1. županijski sudski centar u kratkom vremenskom periodu; 2. stalni županijski sudski centar ili jedna testimonalija; 3. stalni županijski sudski centar i jedna testimonalija, ili dvije testimonaljije, ili testimonalija sveobuhvatne jurisdikcije; 4. stalni županijski sudski centar i jedna testimonalija sveobuhvatne jurisdikcije; 5. vojvodski ili banski sudski centar; 6. kraljevska kurija. Ako je narodna skupština održana pored grada, grad bi dobio jedan bod, ako je skupština održavana dva ili više puta, grad dobija dva boda. U 15. stoljeću ako se pored grada održavala palatinska skupština grad dobija jedan bod, no ukupan broj ne smije prelaziti šest.

37 Najnovije o zagrebačkom kaptolu i testimonaliju:Ante Gulin, Hrvatski srednjovjekovni kaptoli. Loca credibilia sjeverne i središnje Hrvatske. Zagreb, 2001., str. 19-63

38 Eckhart Ferenc, Magyar alkotmány és jogtörténet. Budapest, 1946., str. 171

39 Vidi analizu Zagrebačke skupštine u: Tringli István, Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 1998., 291-319.

sija o palatinskim skupštinama,[40] vidjeti ćemo da ona potpuno podupire sabor održan u Zagrebu. Hrvatski povjesničar koji se bavi ovom temom također smatra važnim istaknuti da je ovo u biti kraljevski sud (*regale iudicium*), koji je sazvan po posebnom vladarskom nalogu (*de speciali commissione et mandato… domini nostri regis*), jer je Matijaš ovlastio palatina Mihaila Orszaga i državnog suca Stjepana Batora za sprovođenje sabora.[41] Stoga ako se pridržavamo Kubinyijevih kriterija i banski sudski centar ne smatramo ekvivalentnim sa palatinskom skupštinom, zbog plus bodova za Zagrebačku skupštinu održane 1481., naselju ipak možemo pripisati maksimalnih šest bodova.

3. Uloga grada u financijskom upravljanju.[42] Zagreb je do sredine 14-og stoljeća bio važan financijski centar. Sve do 1351. je tu kovan banski dinar velike kvalitete, dok proizvodnju nije ukinuo Ludovik I. Veliki. Dugo vremena nakon toga nemamo izvora koji spominju kovanje novca, ali iz razdoblja prije Mohačke bitke ponovo nalazimo spise o kovnici novca u Zagrebačkoj komori.[43] Od 1524. do 1525. ovdje je kovana »nova moneta«, koja je bila loše kvalitete.[44] U Zagrebu je tijekom srednjeg vijeka radio veoma važan ured tridesetnice (carinarnice) koji je nakon Mohačke bitke još desetljećima zadržao svoj značaj.[45] U drugom dijelu 13. stoljeća već se spominje ured tridesetnice koji se nalazi pod kraljevskim dvorcem sagrađenom na planini Gradec »in portu Zawae, qui Kyralrewy dicitur, iuxta magnam viam«.[46] Među Zagrebačkim tridesetarima/carinicima 1482. možemo naći Domenika Martellia iz Firence,[47] a 1503. iz istog grada Ivana Pastora,[48] te Benedikta,[49] srodnika Sigismunda Vemerija rizničara i zagrebačkog biskupa. Unatoč tome što je jedna od zadnjih postaja transporta soli iz Segedina bio Zagreb,[50] te što su u neposrednoj blizini pokušavali otvoriti solane,[51] ili što je sol igrala važnu ulogu u tranzitnoj trgovini grada i u očuvanju namirnica, nemamo podataka o radu solne kamare. Na osnovi ovoga Zagreb dobija najmanje tri boda. Nemamo informacija ni o rudarskoj kamari makar je nedaleko, u Samoboru, radio rudnik bronce. Eksploatacija rude ovdje je započela tek 1530-ih godina.[52]

---

[40] »U srednjem vijeku, najčešći oblik provedbe zakona je bila proskribicija. Palatin *(comes palatinus)* je putovao zemljom i po ovlašćenju vladara redovno održavao palatinske skupštine i parnice radi sputavanja zločinaca. Sazvao je predstavnike jednog ili više županijskih plemstava u određeno vrijeme na određeno mjesto. Glavni zadatak skupštine je bio iskorjenjivanje kradljivaca, baraba i ostalih zločinaca.«

[41] Klaić, Povijest Hrvata...op.cit. 153.

[42] 1. filijalna komora, ili ured tridesetnice/carine; 2. glavna carina, ili kamara tj. dva filijalna ureda; 3. jedna glavna i jedna filijalna kamara (harmica), ili tri filijalna ureda; 4. dvije glavne, ili jedna glavna i dve filijalne kamare; 5. riznica ili paladinska kamara; 6. riznica ili paladinska kamara osim kojih posluje još bilo kakva kamara.

[43] Emilij Laszowski, Zagrebačka kovnica novca g. 1525., u: Vjesnik kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskoga Zemaljskoga Arkiva XVII (1915) str. 344-347.

[44] Možda su i dinari bolje kvalitete 1526. sa žigom Z-V kovani ovdje. http://www.numismatics.hu/cikkek/Penzverdek11.htm (24. 10. 2007. okt. 24.)

[45] O njihovom radu na raspolaganju su nam više podaci: Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. II 1894., str. 289; 305; 513

[46] Pach Zsigmond Pál, A harmincadvám az Anjou-korban és a 14-15. század fordulóján, u: Történelmi Szemle 1999/3-4 6. fusnota

[47] Tada je titula bila »tricesimator regie maiestatis regni Sclavoniae«. Teke, Egy firenzei kereskedő…op.cit., str. 977

[48] Isto

[49] Kubinyi András, Hivatalnok-karrier a XV. század végén: Vémeri Zsigmond királyi kincstartó, zágrábi püspök, u: Kubinyi András, Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. /METEM Könyvek 22./ Budapest, 1999., str. 167

[50] Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. I. 1889., str. 9

[51] Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. II. 1894., str. 428-429

[52] Othmar Pickl, Kupfererzeugnung und Kupferhandel in den Ostalpen. u: Hermann Kellenbenz (Hgg.), Schwerpunkte der Kupferproduktion und des Kupferhandels in Europa 15OO-165O. Köln-Wien, 1977., str. 117-124

4. U Kubinyijevom sustavu 4. kriterij je stanje crkvene uprave.[53] Iz ove točke gledišta situacija je jednostavna - ako kaptolsko naselje i slobodni kraljevski grad promatramo skupa, Zagreb ima biskupiju i stolni kaptol te mu stoga možemo dati četiri boda. Čak i u tom slučaju mu možemo pripisati ta četiri boda, ako ne znamo o postojanju društvenih kaptola.[54] Ako se odlučimo drugačije i Kaptol ne uzimamo u obzir onda bodove donose samo exempt župe. U Gradecu, zajedno s prigradskim naseljima u kasnom srednjem vijeku poznate su četiri župe. Katedrala Sv. Marka,[55] crkva podignuta u čast Svetog Martina u njemačkom predgrađu,[56] župa Svetog Antuna u latinskoj četvrti[57] i crkva s patronatom Svete Margite također u predgrađu.[58] Ako župe zasebno vrijede jedan bod onda Gradec, bez obzira na biskupijski centar, ima pravo na četiri boda.

5. Uz crkvenu upravu usko je vezan i broj vjerskih institucija.[59] Erik Fügedi je gotovo prije četiri desetljeća ukazao na to da je nastanjivanje siromašnih redova značajno mjerilo urbanizacije.[60] Po njemu znamo da su se pavlini voljeli naseljavati u blizini gradova te su imali veliki utjecaj u njihovom razvoju.[61] Zbog toga smo odlučili da pavline iz Remetineca uzmemo u obzir pri određivanju bodova grada Zagreba. Slične vrijedne nalaze Fügedi je našao i u vezi dominikanaca. Prema njemu red propovjednika (*Ordo Praedicatorum*) se naseljavao ondje gdje je već postojao veći trgovački centar. Štoviše, pri biskupijskim rezidencijama su se naseljavali samo ako je naselje funkcioniralo kao važan trgovinski centar. Možemo samo žaliti da Fügedi unatoč svemu Zagreb nije uzeo među svoje opservacije, tako da ga ni nema na mapi priloženoj ovom istraživanju.[62] Znamo da su dominikanci u Zagrebu već od 1223. unutar zidina sagradili crkvu u čast Svete Katarine. Dominikanski samostan podignut u čast Svetog Nikole se nalazio izvan gradskih zidina na lijevoj obali potoka Cirkvenice u latinskoj četvrti (*Vicus Latinorum*).[63] Budući da samostan više nije bio siguran za stanovanje zbog turskih napada, Matijaš je odredio 1473., da se izgradi novi samostan pored kapele Svete Katarine, koju su već odavno dominikanci održavali.[64] Koncem 15. stoljeća više zagrebačkih dominikanaca je studiralo u Padovi i kao aktivni trgovci knji-

---

[53] 1. exempt župe; 2. desetinski okrug; 3.exempt, ili prepošt s dekanatskom upravom; 4. biskupija; 5. nadbiskupija; 6. prvosvećenička rezidencija.

[54] Kubinyi András, Püspöki rezidenciák a középkori magyar királyságban. u: Kubinyi András, Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. /METEM Könyvek 22./ Budapest, 1999., str. 222

[55] Grothusen, Entstehung und Geschichte...op.cit. str. 178-179. Imenovanje župnika je spadalo u jurisdikciju grada. Crkva je teško oštećena 1502. u potresu, a 1645. je potpuno izgorjela u požaru. Kasnije je obnovljena u baroknom stilu. Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. II., str. 474; 494; 496; 511

[56] Grothusen, Entstehung und Geschichte...op.cit. str. 180. Danas se nalazi na Jelašićevom trgu, ovdje stoji već od 14. stoljeća. Lelja Dobronić, Gradski teritorij, njegova urbana i ruralna naselja. u: Zagrebački Gradec 1242 - 1850. Zagreb, 1994., str. 33

[57] Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. II., str. 397; 471; 473

[58] Župa svete Margarete je bila druga u gradu, 1334. je već postojala. Grothusen, Entstehung und Geschichte... op.cit., str. 180

[59] 1. Izuzev siromašnih redova i nemoćnica svaki samostan je i društveni kaptol; 2. dvije ili više ovih institucija, kao i siromašni samostani ili nemoćnica; 3. jedan siromašan samostan ili pak nemoćnica, i bilo kakvi drugi samostan ili društveni kaptol, odnosno dva siromašna samostana ili nemoćnica; 4. dva samostana siromašnog reda ili nemoćnica, i pored njih bilo kakav samostan ili društveni kaptol, odnosno tri siromašna samostana, ili nemoćnica; 5. tri siromašna samostana ili nemoćnica i bilo kakav samostan, ili društveni kaptol, odnosno četiri siromašna samostana, ili nemoćnica; 6. četiri siromašna samostana ili nemoćnica, kao i bilo kakvi drugi samostan, ili kaptol, odnosno više od četiri siromašna samostana i nemoćnica.

[60] Fügedi Erik, Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. u: Századok 106 (1972/1) str. 69-96

[61] Fügedi, Koldulórendek...op.cit. str. 76-77

[62] Fügedi, Koldulórendek...op.cit. str. 93

[63] Grothusen, Entstehung und Geschichte...op.cit. str. 182

[64] Tkalčić, Monumenta Historica...op.cit. II. str. 352-353

gama imali su veliki utjecaj na kulturu grada.[65] Samostan je funkcionirao i nakon Mohačke bitke - ovdje je našao utočište redovnik Stjepan Pečuški 1527.,[66] i tek je sredinom 16. stoljeća prestao s radom.[67] Krajem 16. stoljeća mjesto dominikanaca preuzimaju isusovci. Također pored dominikanaca i franjevci su se naselili na Kaptolu u godinama prije provale Tatara. Njihovu popularnost u urbanoj sredini pokazuju velike donacije koje su im građani davali u 14. i 15. stoljeću.[68] Godine 1499. je zagrebački biskup Osvald Thuz darovao 25 forinti u svojoj oporuci zagrebačkom franjevačkom samostanu.[69] Franjevci i dalje ostaju u gradu te njihova uloga postaje sve važnija, jer koncem 16. stoljeća Slavonija i dalje ostaje u kršćanskoj nadležnosti, a pored Varaždina još samo u Zagrebu postoji franjevački samostan.[70] Veći učinak na grad od franjevaca imao je pavlinski samostan osnovan pored Zagreba od 1274. do 1288. u čast Blažene Djevice Marije.[71] Oni su pronosili kult Sv. Pavla Pustinjaka, a moguće je da su imali i veliku ulogu u širenju štovanja Djevice Marije i Svete Krune u Slavoniji.[72] Pavlinski redovnik Bálint Hadnagy je zabilježio da su jednom uhićenom zagrebačkom građaninu spali okovi s ruku nakon što je zavapio Svetom Pavlu. Drugi uhićeni hrvatski plemić, kojeg je zarobio Mađar Balaž također je zatražio pomoć svetog pustinjaka i na taj način se spasio.[73] Pavlinski pustinjaci su također bili izloženi pljačkaškim napadima osmanskih trupa koje su 1481. spalile samostan, a redovnike ubili. Stalna prijetnja je doprinijela tome da pavlini potraže utočište svojim vrijednostima među zidinama grada. Gradsko vijeće im je 1487. dalo jednu oronulu kulu za obnovu u koju će skloniti svoje pokretnine i u kojem mogu davati noćišta onima koji potrebuju.[74] Grad im je dopustio i točenje vina pod uvjetom da svake godine na blagdan Svetog Martina plate jednu forintu.[75] Štoviše, s vinom koje su dobijali za devetinu mogli su slobodno trgovati, te su to vino u često prodavali u Koruškoj.[76] Biskup Osvald, u ranije već spomenutoj oporuci, spominje i pavline, ostavljajući im tisuću forinti i pedeset forinti pustinjačkim samostanima.[77]

---

[65] Harsányi András, A Domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen 1938., str. 247-249. Njima je pripadao i Antun Zagrebački koji je 1476. otišao na studije u Padovu, kao i sin Zagrebačkog Nikole Emerik. Zadnji se 1480. se vratio kući i bavio se trgovinom knjiga. Od 1490. do 1497. je slavonski vikar. Postoje podatci o tome da je 1475. zagrebački fratar Lovro Požeški skupljao milostinju za knjige, a Augustin Zagrebački je u Budimu kupio tiskano Sveto Pismo 1476.

[66] Szakály Ferenc, Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. /Humanizmus és reformáció 23./ Budapest, 1995., str. 44

[67] Između 1537. i 1568. Romhányi Beatrix, Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest, 2000., str. 74. Po drugim mišljenjima dominikanci su prisutni u gradu do 1597. kada napuštaju samostan, koji 1607. preuzimaju Isusovci. Lelja Dobronić, Zagrebački Gornji grad nekad i danas. Zagreb, 1967., str. 73

[68] Karácsonyi János, Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. kötet. Budapest, 1922., str. 297-298

[69] Ovaj iznos se međutim činio preskromnim u odnosu na druge donacije. Biskup Osvald vjerojatno nije osobito podržavao rad zagrebačkog franjevačkog samostana. Tkalčić, Monumenta Historica...op.cit. II., str. 518

[70] Franjo Emanuel Hoško, Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća. Zagreb, 2000., str. 28

[71] Romhányi, Kolostorok...op.cit., str. 55; Kisbán Emil, A magyar Pálosrend története. I. kötet. Budapest, 1938., str. 43-44. Kisbán napominje de je moguće da su pavlini živjeli u okolici još prije tatarskog pohoda. Odnosno na pavlinske pustinjake. Ante Sekulić, Remete: Pavlini u Hrvatskoj. Zagreb, 1986.

[72] Sačuvano je više medalja s proštenja iz 15. stoljeća koje su hodočasnici nosili doma iz svetišta. Medalje su na jednoj strani prikazivale Djevicu Mariju, a s druge strane Sv. Stjepana s kraljevskim atributima u rukama u mađarskoj svječanoj odori. Dömötör Tekla (Szerk.): Magyar Néprajz VII. Népszokás Néphit Népi vallásosság. Budapest, 1990 str. 374

[73] Sarbak Gábor, Miracula Sancti Pauli Primi Heremitae. Hadnagy Bálint pálos rendi kéziönyve, 1511. /□□□□□ XIII./ Debrecen, 2003 str. 93; 107. Citira: Pásztor Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Budapest,2000., str. 108

[74] Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. II., str. 429-430

[75] Kisbán, A magyar Pálosrend...op.cit., str. 45

[76] Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. III., str. 51

[77] Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. II., str. 516-517

Iako ne spadaju među siromašne redove ali ako govorimo o Zagrebu moramo spomenuti i cistercite.[78] Svoju crkvu su podigli u čast Djevice Marije i igrali su važnu ulogu u životu grada sve do svojeg odseljenja 1500. godine.[79] Isprve su se naselili na jednom savskom otoku a potom su se između 1307. i 1315. preselili u grad. No nije ovo bio najznačajniji cistercitski samostan u regiji, nego je to bila opatija koju je osnovao Andrija II. 1205. u Topuskom, koja je održavala bliske odnose s Clairvaux-om. Zagrebački samostan je bio topuska filijala.[80] Cisterciti su se naseljivali i pored bolje razvijenih gradova, gdje bi se odmah uključivali u proizvodnju i robnu trgovinu. Zagrebačka zajednica je 1259. dobila pravo vlasništva nad dva mlina koja su se nalazila na obali potoka Medvešćaka, koji je proticao između slobodnog kraljevskog grada i Kaptola, a 1291. je već imala i javnu kupaonicu ispod samostana Djevice Marije. Od kraja 13. stoljeća pored samostana se nalazi i mesnica te se sve veći broj trgovaca naseljuje u ovaj prigradski dio.[81] Do 15. stoljeća ovde se razvilo jedno posebno naselje, koje je spadalo pod gradsku crkvenu jurisdikciju. Ovdje je stajala i kapela Svetog Leonarda, vjerojatno za pastorizaciju njemačkog naroda koji je živio u ovom predgrađu.[82] Zahvaljujući dažbinama stanovništva red je imao velike vinogradarske posjede oko grada, te su imali veliki utjecaj i u gospodarstvu. Od 1470. godine stalne turske prijetnje su utjecale na njihov život, te je u srpnju 1476. Matijaš naredio opatu cistercitskog samostana da svoje male kolibe i kućice, koje su bile izložene turskim napadima, sruše i da tamošnje življe presele u zidom ojačani Kaptol.[83] Možda su zbog potresa 1502. napustili grad, a 1510. već nisu živjeli u njemu. Julije II. je dao odobrenje zagrebačkom biskupu Luki da premjesti župnu crkvu Svetog Emerika u cistercitski samostan, koji je već duže vremena bio prazan.[84] Postoje pretpostavke da su u gradu i redovnice imale samostan, no tragove koji bi ojačali ovu tvrdnju nismo našli u prostudiranim izvorima.[85]

U crkvene institucije spadaju i špitali/ubožnice i pribježišta. Iz ove točke gledišta se Zagreb izdigao visoko iznad ostalih ugarskih gradova sa svoje četiri ubožnice. Jedino je još Budim imao toliko ubožnica. Veliki broj pribježišta nam vjerojatno može objasniti ulogu koju je Zagreb igrao u međugradskoj trgovini u Slavoniji.[86] Ubožnice su mogli osnivati i vlastelin i grad, a ovdje navodimo primjere koji se većinom odnose na sam grad. Pribježište posvećeno u čast Svetog Antu-

---

[78] Hervay F. Levente: Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria. Roma 1984., str. 200-207; Gjuro Szabo, Samostan cistercita u Zagrebu, u: Vjesnik kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskoga Zemaljskoga Arkiva XIII (1911.), str. 238-246.

[79] Lékai Lajos O. Cist.,A Cisztérciek. Az eszmény és valóság. Budapest, 1991., str. 480. Zagrebački samostan im je ukinut 1510. po papinskom odobrenju.

[80] Ksenija Brigljević, The Cistercian Monastery and the Medieval Urban Development of Zagreb, u: Annual of Medieval Studies at the CEU 1993-1994. Szerk. Sághy Marianne. Budapest, 1995., str. 102.

[81] Brigljević, The Cistercian monastery...op.cit., str. 104-105

[82] U 15-om stoljeću u ovom predgrađu je bilo sve više kuća koje su imale podrum i više od jednog kata. Jednu ovakvu kuću je prodao »in vico dicti monasterii [monasterium beate Marie virginis] nostri« Conradus Rawsar de Landeshut, koja je sa istoka međila kuća prebendera, s juga put [via publica], a sa zapada pak kapela Svetog Leonarda.

[83] Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. II., str. 370

[84] »in quodam antiquo et pene deserto monasterio Cistrciensis ordinis« Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. III., str. 79. Prestanak rada cistercitskog samostana u Zagrebu je sastavni dio procesa započetog od strane Matijaša, kada je inače mnogo samostana predano siromašnim redovima ili pripojeno biskupijama. Kubinyi András, Mátyás és a monasztikus rendek. u: Kubinyi András, Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. /METEM Könyvek 22./ Budapest, 1999., str. 246

[85] Kubinyi András, Egyház és város a későközépkori Magyarországon. u: Kubinyi András, Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. /METEM Könyvek 22./ Budapest, 1999., str. 297

[86] Kubinyi András, Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők és ispotályok a késő középkori Magyarországon. u: Kubinyi András, Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. /METEM Könyvek 22./ Budapest, 1999., str. 264

na nalazio se u latinskom predgrađu, a pribježište Svetog Petra se također nalazio izvan zidina.[87] Pribježište Djevice Marije je bilo u neposrednoj blizini katedrale Svetog Marka, a Svete Elizabete koje je bilo na Kaptolu. Od navedenih se ubožnica ono Svetog Petra brinulo o gubavcima.[88] Pošto literatura uvjetuje da su ove institucije pokazatelji najmarkantnijeg stupnja razvoja jednog naselja, možemo zaključiti da je Zagreb u kasnom srednjem vijeku bio vrlo urbanizira sredina. Tri siromašna reda i tri ubožnice koje funkcioniraju u 16. stoljeću, ukupno vrijede šest bodova. Ako uzmemo u obzir samo slobodni kraljevski grad na Gradecu, onda dominikanci, cisterciti i dvije ubožnice donose naselju pet bodova.

6. Evaluacija naselja po 6. točki dobija se po broju upisanih studenata na Bečkom i Krakovskom sveučilištu od 1440. do 1514.[89] Po ovoj evaluaciji je András Kubinyi zaključio da Zagreb u hijerarhiji gradova pripada tek četvrtom redu. U izloženom razdoblju ukupno trideset studenata pohađa spomenute institucije. Oko 25 studenata u Beču i 5 u Krakovu vrši svoje studije u dužem ili kraćem vremenskom periodu. Ovo je bilo dovoljno samo za 20. mjesto. Štoviše, među studentima je vidljiva niska stopa participacije obrtnika. Među bečkim studentima samo se jedan od učenika zanimao za priozvodnju sukna.[90] Razloge ovomu možemo samo nagađati. U ovome je najvjerojatnije igrala ulogu činjenica da su biskupija i veliki broj klera koji su živjeli u gradu određivali njegovo lice. Do početka 16. stoljeća najvažniji čimbenik tržišta je bila crkvena važnost grada. Utjecaj crkve ilustrira i mjesto koje zauzima zagrebački biskup u hijerarhiji ugarskih crkava. 1525. godine godišnjih prihod biskupije je procjenjen na 18-20 tisuća forinti, s time je zagrebačka biskupija peta najbogatija biskupija poslije Pečuške, Jegarske, Veliko Varadinske i Erdeljske.[91] Po zakonima od 1498. godine, od ovih prihoda je biskup trebao sastaviti banderij, tj. 400 konjanika s kojima je organizirao i obranu pet dvoraca, koje je biskupija posjedovala: Čazmu, Dubravu, Ivanić, Garić i Hrastovicu.[92] Značaj biskupije podržava i veličina kaptola kojim je upravljao. Zagrebački stolni kaptol Sveti Stjepan je brojao 32 kanonika i ovime je bio u nizu skupa s Vesprimom, nakon Esztergoma, Pečuha, Jegarske i Đura.[93] Članovi kaptola su imali velika imanja u okolici, a 1500. su dobili polovicu negdašnje budimske kuće biskupa Osvalda.[94]

Religiozno lice grada su dodatno ojačali prebendari koji su došli kao podrška kanonicima, a 1511. ih je bilo 24. Samostalnu zajednicu u Ugarskoj su prvi put osnovali u Zagrebu, a 1466. su utemeljili i vjersku udrugu za štovanje časti Presvete Djevice Marije. Prebendari su također živjeli u zasebnim kućama koje su do 16. stoljeća sve češće izgrađivane od kamena i to na više katova. One su se ujedno mogle naći i na području kaptola i na području grada.[95] Prebendari su dobili i javnu kupaonicu na obali rijeke Medvešćak nakon odlaska cistercita. Vrijednost joj je procjenjivana na 2000 forinti.[96] Naspram običnim svećenicima, prebendari nisu trebali plaćati desetinu za svoje vinograde. Prihod od dobara im je bio otprilike polovica jednog kanoničkog stalluma, dakle svakako ih možemo smatrati imućnima.[97] Ako uzmemo u obzir samo srednji sloj svećenstva vidimo da se radi o značajnoj skupini, koja svojim bogatstvom i utjecajem utječe na razvoj

---

87 Od 16. stoljeća o potonjem nemamo informacije. Zadnji put se spominje 1433. Tkalčić, Monumenta historica... op.cit. II., str. 73

88 Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. II., str. 73; Kubinyi, Orvoslás, gyógyszerészek...op.cit., str. 264

89 1. od 5-10 studenata; 2. 11-20; 3. 21-30; 4. 31-60; 5. 61-90; 6. upisanih više od 91.

90 Kubinyi, A középkori magyarországi városhálózat...op.cit., str. 73

91 Balogh István, Velenczei diplomaták Magyarországról (1500-1526) Szeged, 1929. str. LXXX

92 Kubinyi, Püspöki rezidenciák...op.cit., str. 220

93 Mályusz Elemér, Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 1971., str. 117-118

94 Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. III., str. 2

95 Mályusz, Egyházi társadalom…op.cit., str. 162-163

96 Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. III., str. 170

97 Mályusz, Egyházi társadalom…op.cit., str. 74

grada. Ovako se teško mogao razviti samostalni građanski sloj čiji bi sinovi rado posjećivali škole Beča ili Krakova.

Na relativno nizak broj studenata, koji su pohađali studije u inozemstvu na prekretnici 15. i 16. stoljeća, je također mogla utjecati i plemićka klasa koja je živjela u gradu, budući da se iz njihovih redova manje studenata odazivalo na studije u inozemstvo. Godine 1469. je beogradski kapetan Emerik Bradach Ladomerski kupio kuću u gradu,[98] 1496. je spomenuta kuća u vlasništvu Tome i Franje Batthyanyi,[99] a nekoliko godina kasnije Emerik Török se žali da mu je oduzeta zagrebačka imovina.[100] Tendencija useljavanja plemića u grad je u 16. stoljeću nastavila svoj porast, što je imalo velikog utjecaja na razvitak grada.

Treći razlog relativno malog broja upisanih studenata je da su ova dva sveučilišta bila predaleko za Zagrepčane, koji su i inače zbog zemljopisne blizine radije išli u Italiju. Krajem srednjeg vijeka mnogi su putovali iz Zagrebačke biskupije u Rim. Aplikacije u uredu »Poenitentiaria Sacra Apostolica« u arhivi papinskog dvora, pokazuju da se Zagrebačka biskupija sa svojih 652 zahtjeva zastupala u Kuriji,[101] što je iznosilo 22% od sveukupnih ugarskih podnesaka. Ovaj visok udio se više može pripisati zemljopisnom položaju negoli povećanoj religioznosti od ostalih regija u Ugarskoj. Zanimljivo je da je među njima veoma mali broj zagrebačkih građana u odnosu na cijelu biskupiju. Gabriela Erdélyi je našla podatke ukupno o 27 Zagrepčana, od kojih su dva bila svjetovna a 25 svještena lica u nekakvoj crkvenoj funkciji.[102] Isto se odnosi i na sveučilišta, jer matične knjige publicirane od strane Endrea Veressa, nisu prepune imenima zagrebačkih studenata.[103] Što god da je bio uzrok malog broja zagrebačkih studenata na stranim sveučilištima, za upisanih trideset studenata grad dobija tri boda.

7. Sljedeći aspekat je broj obrtnika, ili obrtničkih i trgovačkih cehova.[104] U Zagrebu zbog nerazvijenog obrtništva postojao mali broj cehova u kasnom srednjem vijeku. No, na raspolaganju su nam ostali takvi pisani izvori koji u ovom razdoblju spominju više obrtničkih udruga. U izvorima iz 15. stoljeća brojimo ukupno 18 cehova različitih struka. Među njima je bilo i cehova koji su imali samo nekoliko majstora, na primjer staklara (*vitripares*) i kolara (*carpentarii*) je bilo po 1, mlinara (*molendinatores*) 2, strijelara (*sagittarii*) 3 i krznara (*pellifices*) 4. Veći broj majstora su brojali zlatari (*aurifabri*) 7, mesari (*carnifices*) 13, krojači (*sartores*) 17 i obućari (*sutores*) kojih je bilo 29. Potonji su uglavnom živjeli u njemačkom predgrađu (*Vicus Theutonicorum seu sutorum*). Iz ovoga možemo zaključiti kakva je bila etnička struktura na kraju srednjeg vijeka.[105] Zlatari su uglavnom bili Talijani i pretežno su se nastanjivali u latinskom predgrađu. Oni su se naselili vrlo rano još u 13. stoljeću, na što ukazuje i patronat Sv. Marka u katedrali.[106] Zlatari su prvenstveno usluživali potrebe crke. Relativno veliki broj mesara i obućara pokazuje da su se gra-

---

98 Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. II., str. 324. 1511-te porodica još uvijek posjeduje kuću. Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. III., str. 104

99 Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. II., str. 507-508

100 Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. III., str. 86

101 Erdélyi Gabriella, A »Sacra Poenitentiaria Apostolica« hivatala és magyar kérvényei a 15-16. században II. u: Levéltári Közlemények 76 (2005/1), str. 82

102 Ovdje se želimo zahvalit Erdélyi Gabrielli što nam je ove podatke nesebično posudila.

103 Veress Endre, Matricula et Acta Hungarorum in universitatibus Italiae Studentium / Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221-1864. /Olaszországi Magyar Emlékek III./ Budapest, 1941.

104 1. jedan ceh; 2. 2-3 ceha; 3. 4-5 cehova; 4. 6-7 cehova; 5. 8-9 cehova; 6. iznad 10 cehova.

105 Grothusen, Entstehung und Geschichte...op.cit. str. 175. Ova četvrt se prostirala u podnožju brijega na desnoj obali potoka. Ivan Kampuš, Die wirtschaftliche und gesellschaftliche Entwicklung Zagrebs im 16. and 17. Jahrhundert, u: Mogersdorf. Internationales kulturhistorisches Symposion. Hrvatski referenti 1972.-2004. CD (1972.)

106 Grothusen, Entstehung und Geschichte...op.cit. str. 175

đani Zagreba pokušali uključiti u trgovinu govedinom i kožom s tendencijom prema Italiji.[107] Grad je imao značajne koristi od ove trgovine,[108] iako su veći dio prihoda dobijali talijanski i ptujski trgovci.[109] Ivan Pastor raniji upravitelj tridesetnice i zagrebački sudac, redovito trguje s tisućama goveda i prvi se okušao s morskim transportom goveda 1518.[110] Najbolji pokazatelj interesa zagrebačkih trgovaca u međunarodnoj trgovini u ovom razdoblju je mnoštvo pisama u kojima zahtijevaju da im se prizna dodjela državnih carinskih poreza koje im je podario Bela IV.[111] Sporni odnosi s austrijskim pokrajinama su doveli do porasta značaja rute koja je prolazila preko Zagreba, a njegova dobit je koristila cijeloj regiji. Za veliki broj krojača postoji jedno relativno jednostavno objašnjenje: 1480. godine Firentinska proizvodnja sukna je ponovno dostizala svoj vrhunac, a u Mađarskoj je postojala ogromna potražnja za njihovim proizvodima koje su u velikim količinama baš preko Zagreba importirane u državu.[112] Pored skupe talijanske tkanine - koju su uvozili kao nadomjestak za izvezena goveda i kožu - zagrebački trgovci su rado trgovali i s jeftinijim ugarskim suknima. Firenca je imala jedan od svojih većih stovarišta u Zagrebu.[113] U Zagrebu u 15. stoljeću se ipak nisu najbrojniji obrtnici skupljali u cehove. Kralj Matijaš je 1466. potvrdio cehske povlastice remenarima (*corrigiatores*), uzdarima (*frenipares*) i krznarima (*pellifices*), u istom danu kao i obućarima (sutores).[114] Godine 1480. Matijaš opet boravi među gradskim zidinama i ovu prigodu koriste cehovi da im vladar nanovo potvrdi privilegije koje im je nekoć podario. Novina je da je ovdje spomenut po prvi put sedlarski (*sellipares*) ceh.[115] Pored njih postoji i neizvestan podatak o bratinskom savezu lončara i tesara, no u drugim izvorima ne nalazimo nikakvu potporu ovoj informaciji.[116] Godine 1521. gradska magistratura odobrava novi statut daljnja tri ceha poimence; vapnarima (*calcaripares*), bravarima (*seratores*) i oštračima mačeva (*gladiatores*; vulgo - *chyzarok*).[117] Skupa s predhodnima, na koncu srednjeg vijeka možemo potvrditi da postoji ukupno osam cehova u gradu. I samim tim po temelju bodovnog sustava pripisujemo još pet bodova Zagrebu.

---

[107] Stručna literatura ove teme je toliko velika da ne može stati u okvire ovog rada. Ovdje se pozivamo samo na najvažnje. Othmar Pickl, Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert. u: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas (5. bis 10. Oktober 1970) Hgg. Von Othmar Pickl. /Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Band 1/ Graz, 1971. 71-131; Szakály Ferenc, A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. u: Somogy Megye Múltjából 4. Kaposvár, 1973. 55-112.

[108] Grad je 1503. dobio pravo na zaustavljanje robe od Maksimilijana I. Od tada postaju sve važniji sajmovi na Osvaldovo (VIII. 5). Od tada je sve više Talijanskih trgovaca dolazilo u grad i nadgleda zagrebačko tržište. Othmar Pickl, Pettaus Kampf um sein Niederlagsrecht (1520-1535). Ein Beitrag zur Handelspolitik Ferdinands I. u: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung LXXVIII (1970.), str. 433-434

[109] 1505. Vladislav II. ponovno zabranjuje Andriji Henningu napadati zadrebačke trgovce i otimati im stoku, kao što je to radio s jednim od kojega je uzeo 26 volova. Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. III., str. 43. Iste godine građani Zagreba se žale da im je Ferdinand Frangepan otjerao stoku i uzeo kože. Tkalčić, Monumenta historica... op.cit. III., str. 46

[110] Othmar Pickl, Die Auswirkungen der Türkengefahr auf den Handel am Hofzaun des Reiches. u: Bericht über den zehnten Historikertag in Graz, veranstaltet vom Verband Österreichischer Geschichtsvereine in der Zeit vom 2O. bis 23. Mai 1969. /Veröffentlichungen des Verbandes Österreichischer Geschichtsvereine 18./ Graz, 1970., str. 187

[111] Vladar je 1267. oslobodio građane grada od plaćanja harmice i bilo kojeg drugog danka na teritoriji cijele zemlje. Ove povlastice među ostalima potvrdio je i kralj Matijaš 1464. MOL DL 38705

[112] Teke, Egy firenzei kereskedő...op.cit., str. 977

[113] Član Firentinskog trgovačkog društva je bio i Gugliermo di Antonio Federighi koji je prodavao sukna, a baš su ga u Zagrebu opljačkali 1499. Teke, Egy firenzei kereskedő...op.cit., str. 976

[114] Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. II., str. 307-310

[115] Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. II., str. 402-404

[116] Grothusen, Entstehung und Geschichte...op.cit., str. 250-254

[117] Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. III., str. 209-217

Ovdje moramo spomenuti još nešto. Zagreb je bio bogato vinogradarsko područje gdje su stanovnici grada i vjerske institucije posjedovale velike posjede pod vinovom lozom. Dokaz postojanja ovog obrtništva, iako ga ne nalazimo među izvorima koji spominju cehove, možemo naći u prodajnim ugovorima i oporukama, u kojima se u velikom broju spominju vinogradi ili pak vinarski alati.[118] Iz povijesti ugarske ekonomije poznato je da su dva najvažnija artikla u zlatnom dobu 16. stoljeća bili stoka i vino. Isto ovo se vidi i u slučaju Zagreba. Ovo potvrđuje sumnju da je ovdašnja urbanizacija u mnogim aspektima bila slična kao razvoju gradova u Ugarskoj.

8. Sljedeći aspekat je pitanje prometnih čvorišta.[119] Izvori ne dopuštaju njihovo detaljanije razčlanjivanje, no možemo zaključiti da je u razvoju Zagreba ključnu ulogu igrao šrometni položaj. Grad je ležao na tranzitu između Budima i Italije i povezivao je Ugarsku Kraljevinu sa tada najvažnijom lukom Senjom. Ova ruta se do kraja 15. stoljeća veoma ojačala, te nije slučajnost da je kralj Matijaš peštanske trgovce - na njihovu molbu - oslobodio od carine na putu između Senja i Zagreba.[120] Preko Zagreba je prolazila i najznačajnija cesta do Dubrovnika, tzv. »via Sagrabie«, a zagrebački zlatari su gajili bliske odnose s dalmatinskim gradovima. Stoga je razumljivo da je humanist Feliks Petančić (*Ragusinus Dalmata*) rođen u plemićkoj obitelji u Raguzi bio sudac grada Zagreba između 1511. i 1512.[121] Ivan Pastor je iz Raguze dobijao svoje ključne informacije kada je za Ferdinanda vršio diplomatske poslove.[122] Odavde je slao svoje ljude u Bosnu i ovdje su mu stizale najvažnije novosti iz Istanbula od svojeg prisnog prijatelja Trogirskog (*Trau*) rođenog Tranquillo Andreisa.[123] Iz Zagreba se lako moglo doći iz smjera Ugarske Kraljevine i Hrvatske do gradova Varaždina, Križevaca i Siska, a preko ove rute su također bili dostupni Budim, Pečuh i Segedin. U smjeru juga i zapada na povoljnoj udaljenosti su se nalazili već spomenuti Dubrovnik i Senj, a putnici su kroz njih stizali do Kranjske i Koruške, a iz Dalmacije prijeko Srijema do Erdelja.[124]

Na koncu 15. stoljeća do Italije preko Zagreba prevoze značajnu količinu mađarskog bakra. Godine 1497. je Vladislav II. zapovijedio zajednici grada Zagreba da svim mogućim sredstvima zaštiti ovu značajnu količinu bakra, koju nose prema Senju i koja staje u Zagrabu; jer je po informacijama Matijaš Korvin hoće preoteti od Ivana Thuza.[125]

Značaj cestovne mreže koja je prolazila kroz grad jasno pokazuje i naredba Ferdinanda I. Habsburškog 1529., kojom je pokrenuo redoviti poštanski promet između Zagreba i Graca.[126] Grad je također igrao ključnu ulogu u obrambenom sustavu protiv Turaka. Slavonske trupe su se već prije početka pohoda u doba Jagelovića okupljale ovdje,[127] a nakon 1521. austrijske pomoćne tru-

---

[118] Zagrebački kanonik Franjo Lumnički je u svojem testamentu ostavio prebenderima - koje je on osnovao - vinograde i bačve. Mályusz, Egyházi társadalom…op.cit., str. 97

[119] Na koliko se centalnih mjesta može stići iz naselja a da se pri tom ne prolazi kroz druga. Ako centralno mjesto raspolaže pravom na zaustavljanje robe broj bodova se povećava za dva, a ne može biti veći od šest. 1. 1-2; 2. 3-4; 3. 5-6; 4. 7-8; 5. 9-10; 6. 10 i više.

[120] Csánki, Magyarország történelmi földrajza…op.cit. CD

[121] Drugi put do Dubrovnika je vodio kroz Srijemsku Mitrovicu (via Sancti Demetrii). Josip Lučić, Prilog vezama Dubrovnika i Gradeca/Zagreba u srednjem vijeku, u: Zagrebački Gradec 1242 - 1850. Zagreb, 1994., str. 242-244

[122] Pastor je u proljeće 1529. iz Dubrovnika pisao svoje izveštaje; vidi u: Emilij Laszowski, Monumenta Habsburgica Regni Croatiae, Dalmatia, Slavoniae. I. /Monumenta Spectantia Historia Slavorum Meridionalium 35./ Zagreb, 1914., str. 141-142; 144-150; 160-161

[123] Životopis Tranquilla, vidi u: Barta Gábor, Egy sikertelen humanista a 16. században. (Tanquillo Andreis és Magyarország). In: Az értelmiség Magyarországon a 16.-17. században. Szerk. Zombori István. Szeged, 1988. 61-77.

[124] O srednjovjekovnoj hrvatskoj cestovnoj mreži vidi: Lovorka Čoralić, Put, putnici, putovanja. Ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama. Zagreb, 1997.

[125] Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. II., str. 510-511

[126] Velimir Sokol, 450 godina pošte u Zagrebu 1529.- 1979. Zagreb, 1979.

[127] Nije slučajnost da je zagrebački kaptol protestirao protiv ulaska vojnika. Tkalčić. Monumenta historica...op.cit. II., str. 333; Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. III., str. 38

pe su se sve češće pojavljivale u gradu.[128] Na osnovi ovih čimbenika Zagrebu možemo dati maksimalnih šest bodova.

9. Sljedeća kategorija su sajmovi.[129] Pošto je Zagreb bio trgovački centar, veliki izvor prihoda su mu značili sajmovi. Bela IV. je odobrio 1242. da pored dnevnih tržnica mogu održavati i tjedne sajmove ponedjeljkom i petkom. Godine 1256. je omogućio održavanje godišnjeg sajma na dan Svetog Marka (25. III). Godine 1372. kralj Ludovik I. Veliki je dopustio da i na dan Sv. Margarete (18. I.) grad može održati sajam.[130] No najvažniji sajam je bio 20. kolovoza na dan svetog Stjepana, koji je održavan na prostoru kaptola. Ovo je ujedno bio i najveći problem između slobodnog kraljevskog grada i Kaptola što je dovodilo do najviše nesuglasica. Godine 1511. dvije strane se opet parniče, a iz sačuvanih dokumenata ove parnice dobijamo sliku o broju ovih sajmova.[131] Pošto je grad nijekao pravo Kaptola na svakodnevnu tržnicu i godišnji sajam, izaslani suci su izvršili ispitivanje svjedoka. Pitanja su se odnosila na trgovačku aktivnost Stjepana Kewlkeda koji je stanovao na području kaptola. Ispitanici su u većini slučajeva potvrdili da domaći i inozemni trgovci već dugo vremena mogu slobodno trgovati svakakvom robom na području zagrebačkog kaptola, posebno u kući Stjepana Kewlkeda i u ubožnici svete Elizabete. A također i u drugim kućama Kaptola, svakog dana, bilo da je dan skupštine ili bilo koji drugi dan. Do tada su ovo radili bez ikakvog protesta od strane grada, a i stanovnici iz grada su tu bez ograničenja mogli prodavati svoju robu - »nisi a tempore condam Johannis Coruini ducis contradicere inceperunt« i održavati dnevne sajmove »forum quottidianum« bez ikakvih problema. Plemić Gaspar Kyssewith de Lomnycza je posvjedočio da je Stjepan u svojoj kući prodavao i čuvao svu svoju robu, a da su inozemni trgovci svoje skladištili u ubožnici Svete Elizabete, »tam de partibus maritimis quam eciam de Alemania conduxerunt bolthas et domos et mariorum generum mercancias in eisdem habuerunt et libere semper vendiderunt«. Po Pavlu Horvatu Tinninskom kada je s Matijašom Korvinom došao u preuzimanje banskog ureda ovdje je nabavio sve potrebne stvari. Više ispitanika je također tvrdilo da je u dućanu Kewlkeda uvijek bilo ulja, papra i šafrana, dok su drugi isticali mnoštvo tkanina. Baltazar Batthyany se tako prisjeća - koji je još za vrijeme Matiša bio kapetan Medvedgrada - da je radije išao na konak u Kaptol nego u dvor, jer je ovdje mogao nabaviti sve. Svjedočenja iz ove istrage dopunjuje carinski dekret iz 1482., koji ukazuje raznolikost tamošnje trgovinie u kojoj pored začina dominiraju tkanine, a veliki značaj ima i promet morske ribe i soli.[132] Stoga možemo zaključiti da tri godišnja sajma i dvije tjedne tržnice po važečim kriterijima vrijede četiri boda.

10. Posljednji aspekt je pravni položaj naselja.[133] Pošto je Bela IV. 1242. Gradecu dao privilegije slobodnog kraljevskog grada - a naselje tijekom srednjega vijeka nije nikada izgubilo ovu povlasticu na duže vrijeme - mogli bismo mu dati maksimalnih šest bodova. Utjecaj privilegija koje je grad Zagreb dobio pokazuju i činjenice da je 1252. stanovnicima Križevaca ban Stjepan

---

[128] Thallóczy Lajos - Hodinka Antal, A horvát véghelyek oklevéltára I. kötet. 1490-1527. Magyarország melléktartományainak oklevéltára. 1. kötet. / Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak. 31./ Budapest, 1903., str. 115-118; 182-187; 193-195

[129] Pošto su više puta održavali tjedne sajmove u istom naselju, svaki tjedni sajmeni dan dobiva jedan bod a stočni sajam po dva boda. Njih računamo na sljedeći način: 1. 1 bod; 2. 2 boda; 3. 3-4 bodova; 4. 5-8 bodova; 5. 9-11 bodova; 6. iznad 12 bodova.

[130] Grothusen, Entstehung und Geschichte...op.cit., str. 178; 180

[131] Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. III., str. 101-109

[132] Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. II., str. 414-417

[133] 1. nNaselje prije 1490. samo jedan podatak naziva oppidumom; 2. naselje sa naziva oppidumom jednom ili više puta tek nakon 1490.; 3. postoje više podataka o tome da je nazivan oppidumom, od kojih su bar nekoliko prije 1490. I tada dobiva tri boda ako je ponekad zvan possessio; 4. civitas vlastelina, koje uglavnom ili stalno nazivaju ovako. Kraljevski feudalni gradovi spadaju u istu ovu skupinu. 5. od slobodnih kraljevskih gradova, predsjednički i gradovi erdeljskih Sasa i rudara. 6. »sedam« (u stvari osam) slobodnih kraljevskih gradova tj. taverničkih gradova.

podario ista prava kao stanovnicima Zagreba,[134] a grad Bihać je zatražio i dobio od Vladislava VI. 1279. slične privilegije.[135] Kraljevski grad opasan zidinama služio je kao primjer Beli IV. pri osnivanju Budima.[136] Izvješće iz 1308. ga također spominje kao jedan od najznačajnijih naselja u kraljevstvu.[137] Poslanici grada su bili prisutni na saboru sazvanom od strane Žigmunda 1405., a od deset spomenutih najznačajnijih gradova 1308., samo je Zagreb znao sačuvati svoje privilegije do konca srednjeg vijeka.[138] Unatoč svemu do kraja srednjeg vijeka mu ipak ne možemo dati maksimalan broj bodova. Godine 1424. Žigmund je poklonio grad s mnoštvom okolnih posjeda Borbali,[139] a nekoliko desetaka godina kasnije Vladislav I. Jagelović je bio prisiljen dati kraljevski posjed u zalog.[140] Sve ovo je doprinijelo tome da se nesumnjivo izuzetno važan i visoko urbanizirani Zagreb ne nalazi među taverničkim i predsjedničkim gradovima. Po našem ocjenjivačkom sustavu mu možemo pripisati samo četiri boda.

Ako sve ovo sažmemo, Zagreb bi po najblažem mjerilu dobio 46 bodova, što bi ga stavilo na neposredno treće mjesto iza Bratislave. Ako kaptolski dio grada računamo zasebno, tada bismo morali izvršiti korekcije u zbrajanju bodova u katagoriji crkvenih uprava i institucija, kao i sajmova. Na temelju najradikalnijih proračuna ako katedralu Svetog Marka smatramo jedinom župom u gradu, Zagreb dobija samo jedan bod, no još i ovako ostaje među prvima sa svoja 42 boda.

Međutim, ovaj rezultat trebamo veoma pažljivo vagnuti, jer ako pogledamo odnos između Zagreba i Pečuha primjetit ćemo da je utjecaj centralnog grada Baranjske županije bio veći.[141] Ovo možemo konstituirati iz dva razloga. Dok su Slavonci odlazili u Pečuh na testimonaliju [loca credibilia] sa svojim problemima, u Zagreb nisu stizali podnositelji iz Južnog Podunavlja. Poslije 1526. građani Pečuha su bili u prisnijim vezama s Bečom i večma su se oni prihvatili upravljanja slavonskim harmicama organiziranih 1538. iako je zagrebačkim trgovcima bilo od većeg značaja da imaju udjela u upravi ovog ureda. Ovo međutim - prema sadašnjim saznanjima - nisu ni pokušali. Carinom je upravljao Pavao Bornemissza, a u pitanjima dvorske administracije Slavonije posredovao je kraljevski savjetnik i prefekt komore, pečuški prepošt Albert Peregi.[142] Poslije ovoga nije iznenađujuće da je grad Zagreb zamolio Farkaš Schreibera, kojega znamo iz istraživanja Ferenca Szakalya, da zastupa njihove interese kod Ferdinanda.[143] Ovi podaci pokazuju da je Pečuh imao bolje odnose sa Bečom nego Zagreb, no ove informacije ne možemo bodovati u korištenom sistemu. Istina je da je ova situacija postojala samo do 1543., ali uprkos svemu daje nam razloga za razmišljanje.

Kubinyi u svojim najnovijim radovima o urbanizaciji gradova, uzima u obzir i kriterije koji se nisu mogli uklopiti u gornje kategorije, no uveliko su imali doprinos u urbanizaciji jednog naselja. Među njih spadaju topografija, broj stanovništva, centralizacija grada, postojanje vjerskih zajednica i javnih kupaonica, kao i prisutnost Židova.[144] Teritorijalne mjere Zagreba nisu bile velike.

---

[134] Szűcs Jenő, Az utolsó Árpádok. Budapest, 2002., str. 117
[135] Thallóczy - Horváth, A horvát véghelyek…op.cit., str. 19
[136] Szűcs, Az utolsó Árpádok…op.cit., str. 80
[137] Mályusz Elemér, Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest, 1984., str. 151
[138] Mályusz, Zsigmond király…op.cit., str. 166
[139] MOL DL 39284
[140] Engel Pál, Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. /História Könyvtár Monográfiák 17./ Budapest, 2001., str. 295
[141] Varga Szabolcs, Connections between Slavonia and Southern Transdanubia in the first part of the 16th century. u: Podravina vol VI broj 12. 2007. 117-136.
[142] Varga Szabolcs, Pécsiek Ferdinánd király szolgálatában (rukopis)
[143] Emilij Laszowski, Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae / Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba priestolnice kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske XII. 1929., str. 226
[144] Kubinyi, Városhálózat…op.cit., str. 16-21

Sagrađen na brežuljku, grad trokutastog oblika koji se prostirao od sjevera k jugu 500 i od istoka ka zapadu 350 metara.[145] Međutim, izvan zidina grada u 14. stoljeću su u sve većem broju počela nicati nova naselja. Pored njemačke i latinske četvrti, sjeverno od kaptolskog dijela grada nastaje naselje Vila Nova koja je bila pod jurisdikcijom crkve. U blizini grada nastaje i četvrt »Nova Ves« ili »Töpferstrasse«, čiju duhovnu skrb vrši župa Svete Margarete. Zbog svoje razuđenosti Zagreb je već u srednjem vijeku imao ulični mrežu, što je također dokaz njegove razvijenosti. Grad je ne samo geografski nego i etnički bio veoma fragmentiran. Ovdje žive zajedno od 14. stoljeća Latini, Slaveni, Nijemci i Mađari koji imaju ravnopravnog udjela u gradskom vijeću.[146] Od 1355. imamo podatke o Židovima u gradu, koji su koncem srednjeg vijeka neprestano bili nazočni u životu Zagreba. Dokumenti ih spominu u više slučajeva, kao i zgradu »Domus iudeorum«.[147]

U pogledu populacije prisiljeni smo se oslanjati samo na procjene. U dosadašnjim radovima broj stanovnika se stavlja negdje između 1000 i 3000.[148] Jedini sigurni pokazatelji broja su sačuvani porezni sažetci. Po spisku iz 1507., na Gradecu je 425 kućanstva bilo obvezno plaćati porez, uz njih još pet posjeda zagrebačkog biskupa u latinskom predgrađu i 232 doma zagrebačkog kaptola pokraj Save.[149] Godine 1517. je zabilježeno 450, a 1520. 460[150] kućanstva obveznih za plaćanje poreza u gradu. No zbog stalne ratne opasnosti građani su se počeli odseljavati, pa je tek u 17. stoljeću počeo ponovni porast stanovništva. To znači da koncem srednjeg vijeka možemo računati s najmanje 2000 ljudi koji u pravnom smislu žive na području grada, a tu možemo dodati i one koji su bili pod starateljstvom kaptola i biskupije. Stoga je Zagreb tada i po svojoj veličini bio veoma značajno naselje.

Aktivno sudjelovanje građana i svećenstva u gospodarstu vidjelo se i na izgledu grada. Grad je imao javnu kupaonicu,[151] a od druge polovice 15. stoljeća u spisima srećemo sve veći broj višekatnih kamenih kuća. Nije rijetkost da poslovni ljudi iz Firence koji su se željeli nastaniti ovdje, plate i sto zlatnika za pojedine nekretnine.[152] Ozbiljan gospodarski potencijal pokazuje i činjenica da je grad 1495. bio u mogućnosti posuditi 800 forinti Ivanu Corvinu.[153] Kapital akumuliran u gospodarstvu polako pritječe u područja obrazovanja i kulture. U ovome je naravno crkva bila na prvom mjestu. Kaptol je čak liječniku Henricus Almanusu godišnje isplaćivao 50 forinti, sve dok je doktor medicine radio na teritoriju Kaptola ili slobodnog kraljevskog grada.[154] Osvald Thuz je naručio kaljevu peć od zagrebačkih majstora[155] po budimskom primjeru, a u isto vrijeme je s bečkim majstorima izgradio i novi svod kora u svojoj katedrali. Ove informacije pokazuju sliku grada koji se širi i raste i sposoban je prihvatiti novine podjednako iz Italije i iz Budima.

U desetljećima nakon Mohačke bitke uloga Zagreba je postala još značajnija. Zadržati Zagreb i preko njega Slavoniju nasuprot nasrtima Ivana Zapolje, a kasnije i Turaka, bilo je ključno pitanje kralja Ferdinanda. Hrvatsko plemstvo koje je bježalo ispred osmanske najezde ovdje nalazi uto-

---

145 Dobronić, Gradski teritorij…op.cit., str. 31

146 Ovako je bilo sve do 1608. kada su latini, vjerojatno zbog smanjenja svoje populacije izostali iz vijeća.

147 Vladimir Bedenko, Društvo i prostor srednjovjekovnoga Gradeca, u: Zagrebački Gradec 1242 - 1850. Zagreb, 1994., str. 39

148 Po Budaku sredinom 15. stoljeća u naselju je živjelo 3500 stanovnika, a na kraju 16. stoljeća 1500-2000. Neven Budak, Gradec u kasnom srednjem vijeku, u: Zagrebački Gradec 1242 - 1850. Zagreb, 1994., str. 89

149 Josip Adamček- Ivan Kampuš, Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i. XVI. stoljeću. /Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Izvori za hrvatsku povijest, 3./ Zagreb, 1976., str. 18

150 Adamček- Kampuš, Popisi…op.cit., str. 81; 116

151 Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. III., str. 133

152 Grothusen, Entstehung und Geschichte...op.cit., str. 241

153 Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. II., str. 505

154 Tkalčić, Monumenta historica...op.cit. II., str. 482-483

155 http://www.btm.hu/--ARCHIV--/kalyha/kalyha.htm

čište u sve većem broju, a nakon što Križevci dolaze u prvu liniju fronte, hrvatsko-slavonski pokrajinski stalež, koji je na putu ujedinjenja, održava svoju skupštinu u Zagrebu. Stalež je dostojno mogao pisati 1557. Ferdinandu slijedeće: »Ceterum supplicant iidem status et ordines regni regie maiestati quam humillime, dignetur eius maiestas ad civitatem suam regalem Montis grecensem, que est metropolis istorum regnorum sue maiestatis…«,[156] jer uistinu Zagreb je tada već neosporno postao glavni grad regije.

SUMMARY

The study is investigating the role of Zagreb in the Hungarian urban network on the basis of the methods worked out by András Kubinyi. The city was the centre of the Slavonian church administration, a chapter and a loca credibilia operated within its walls. Compared to other cities, many monastic orders established their seats here. The strong presence of the Church promoted the development of the crafts. The importance of Zagreb was was shown by several royal privileges. Zagreb was not only the most significant Slavonian city, but also one of the most important settlements of the Kingdom of Hungary.

[156] Ferdo Šišić, Acta comitalia Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III./ Hrvatski saborski spisi. Knjiga treća. Od godine 1557. do godine 1577. Zagreb. /Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 39./ Zagreb, 1916., str. 8

DIE ROLLE DER FAMILIE BATTHYÁNY IN DER GRENZVERTEIDIGUNG GEGEN DIE OSMANEN IM 16. UND 17. JAHRHUNDERT

THE ROLE OF THE BATTHYÁNY FAMILY IN THE BORDER DEFENCE AGAINST THE OTTOMANS IN THE 16TH AND 17TH CENTURIES

Géza Pálffy
Institut za povijesne znanosti
Mađarska akademija znanosti
Budapest
rueber@t-online.hu

Primljeno / Received: 18. 5. 2009.
Prihvaćeno / Accepted: 4. 11. 2009.
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Rad ima dvije pozitivne recenzije
UDK/UDC 664.71/497.5 (091)

SUMMARY

Based on a one-and-a-half decade archival research mainly in Budapest and Vienna, the study gives a survey of the role of members of the Batthyány family in the border defence against the Ottomans in the 16th and 17th centuries; focusing on their military functions, the family's rise, and its place in the Hungarian aristocracy. During its history the family played important part in Slavonian, Hungarian and Austrian territories, therefore the new results might enrich Hungarian as well as Croatian and Austrian historiography.

The Batthyány family rose in the 15th century in Slavonia between the Drava and Sava Rivers, mainly in Kőrös County. Boldizsár I Batthyány (1452-1520), serving at the royal court at Buda, acquired not only castles and estates here, but at the height of his life he was deputy ban of Slavonia (vicebanus Sclavoniae) for almost a decade (1509-1517). Thus in addition to his judicial and administrative duties at the side of the frequently absent bans he came to play an ever more important part in the defence against the Ottomans, being one of the organisers and everyday managers of the border defence of the Slavonian hinterland. His son, Ferenc I (1479-1566) continued the conscious land and matrimonial policy in Slavonia. He rose from the group of lesser nobility to the lords and aristocrats leading the country; he even had the third high office of the Kingdom of Hungary and Croatia, Ban of Croatia and Slavonia (banus Croatiae et Sclavoniae), and as such he was one of the leaders of the country's defence against the Ottomans. Due to the increasing Ottoman threat he shifted the family's centre from the vicinity of the Slavonian-Ottoman frontier to the Hungarian-Austrian border, and acquired major estates there, in Vas County (Németújvár/Güssing, Rohonc/Rechnitz, Szalónak/Schlaining).

Thus not only did the Batthyánys rise from a lesser noble family to a major Hungarian magnate family, their lands also shifted to the more protected hinterland in the Kingdom of Hungary by the mid-16th century. As a result, heads of the family (Ferenc I and Boldizsár III, 1537-1590) did not have to fulfil higher military functions by the early-17th century to play an important part with their advice and private armies in the putting up of a new defence system against the Ottomans in Hungary. The Ottoman occupation of Kanizsa (1600), however, put them into a completely new situation to

which Ferenc II (1573-1625) and then his descendants adapted gradually. As captain general at Körmend (Oberhauptmann zu Kermend) in 1601-1602, then as district captain general of the Transdanubia (Kreisgeneral in Transdanubien, 1604-1609) Ferenc grew to play an ever more active part in the defence of the Kingdom of Hungary, Styria, Lower Austria, and his own estates in Vas County. His son, Ádám I (1610-1659) was leader of defence at the border fortresses across from Kanizsa and also at the counties of West-Transdanubia from 1633 until his death, that is captain general of the border fortresses facing Kanizsa and of the Transdanubian district (Grenzoberst der gegenüber von Kanischa liegenden Grenzfestungen und Kreisgeneral in Transdanubien). In addition, in 1655 he managed to have this position hereditary, securing it to his son Kristóf III (1637-1687), and then to his grandson Ádám II (1662-1703). This was a unique phenomenon in the several hundred kilometre long Croatian-Hungarian border defence from the Adriatic to the border of Transylvania.

From 1633 to the early-18th century members of the Batthyány family were at the same time representatives of the military interests of the Habsburg Monarchy and the Kingdom of Hungary, the foreign sovereign and the Hungarian estates. A unique and long-lasting compromise was born this way between the Batthyánys, a truly influential family in Transdanubia, and the Aulic War Council (Wiener Hofkriegsrat) overseeing the defence system in Hungary, in order to secure the defence of the imperial city Vienna and its south-eastern Hungarian-Austrian border region against the Ottomans.

Key words: Kingdom of Hungary, Croatia, Slavonia, Border Defence against the Ottomans, Aulic War Council in Vienna, Batthyány Family, Hungarian Aristocracy, Ban of Croatia and Slavonia, Vice-Ban of Slavonia, Captain Generalcy of the Border Fortresses facing Kanizsa, Transdanubian District Captain Generalcy, Early Modern Period

EINLEITUNG: DIE BISHERIGEN FORSCHUNGSRESULTATEN[1]

Dank der ungarischen und österreichischen historischen Forschung gehört die Familie Batthyány zu den bestbekannten und besterforschten ungarischen Aristokratenfamilien. Davon legen nicht nur die in den letzten Jahrzehnten in Ungarn sowie im Burgenland erschienenen Monografien und Quellenausgaben, sondern auch die neulich erschienenen verschiedenen Studienbände und Ausstellungskataloge beredtes Zeugnis ab. Diese förderten höchst wertvolle Kenntnisse über die Familie Batthyány des 16. und 17. Jahrhunderts zu Tage: Wissenswertes zu Besitzverhältnissen und Gütern, zur Hofhaltung und der Privatarmee, zur Bautätigkeit, der Buchsammlung und der künstlerischen Repräsentation, zur kroatischen Siedlungspolitik und zur türkischen Gefange-

[1] Das Thema wurde mit Unterstützung des ungarischen Forschungsfonds »OTKA«, Nr. K 60618 bearbeitet. Aus dem Ungarischen übersetzt von Peter J. Hatos, Zollikerberg und Géza Pálffy, Budapest. Lektorat von Bálint Dobozi, Zürich.

nenhaltung, sowie ganz allgemein zur Kulturgeschichte.[2] Und obwohl wir in allen diesen Werken viele ausgezeichnete Daten über die Tätigkeiten einzelner Familienangehöriger finden, wartet die Aufarbeitung der politisch-militärischen Rolle dieser Familie in der Frühen Neuzeit auf gründliche Forschungstätigkeit in der Zukunft. Eine Ausnahme hievon bilden lediglich zwei Einzelbiografien: über Balthasar III., einen Gönner der Naturwissenschaften, sowie die neuerdings gründlich untersuchte Laufbahn des bestbekannten Familienmitglieds Adam I.[3]

Die folgenden Ausführungen möchten zur besagten Forschungstätigkeit insofern beitragen, als sie die Rolle der Familie Batthyány im 16. und 17. Jahrhundert in der Grenzverteidigung gegen die Osmanen aufzeigen. Dies ist auch darum besonders wichtig, weil in der ansehnlichen Fachliteratur bezüglich der militärischen Ämter einzelner Familienmitglieder recht verschiedene und oft sich widersprechenden Angaben und Ämterterminologien zu finden sind. Unsere Studie soll zudem dazu Gelegenheit bieten, dass wir die im Ungarischen Königreich im 16. und 17. Jahrhundert auf dem Gebiet der Militärverwaltung sowie in der Grenzverteidigung gegen die Osmanen

---

[2] Hier kann man nur die wichtigste Monographien, Quelleneditionen, Studiensammlungen und Kataloge aufzeichnen. In der Reihenfolge des Erscheinens: *A körmendi levéltár Memorabiliái / Acta Memorabilia in tabulario gentis principum de Batthyány reperibilia.* Hg. Béla Iványi. Körmend 1942; *Címeres levelek a keszthelyi és körmendi hercegi levéltárakban / Litterae armales in tabulariis Principum de Batthyány et de Festetics reperibiles*. Hg. Béla Iványi. Veszprém 1943; Vera Zimányi, *Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*. Eisenstadt 1962; Vera Zimányi, *A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI-XVII. században.* Budapest 1968; János J. Varga, *Szervitorok katonai szolgálata a XVI-XVII. századi dunántúli nagybirtokon.* Budapest 1981; *Batthyány Kristóf európai utazása 1657-1658.* Hg. László N. Szelestei - Béla Iványi. Szeged 1988; *»Vitéz-e avagy ájtatos?« I. Batthyány Ádám sajátkezű bűnlajstroma s »némely fontos kicsiség«.* Hg. Szilasi László. Szeged 1989; *Pálffy Pál nádor levelei (1644-1653). Pálffy Pál levelei Batthyány Ádámhoz és Borbálához.* Hg. Éva S. Lauter. Budapest 1989; *A körmendi levéltár reformációra vonatkozó oklevelei.* I. *1527-1625.* Hg. Béla Iványi - László Szilasi. Szeged 1990; István György Tóth, *Jobbágyok, hajdúk, deákok. A körmendi uradalom társadalma a 17. században.* Budapest 1992; *»Ím küttem én orvosságot«. Lobkowitz Poppel Éva levelezése, 1622-1644.* Hg. Katalin Kincses. Budapest 1993; *Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert / Odabrani dokumenti o seobi Gradišćanskih Hrvata u 16. stoljeću.* Hg. Géza Pálffy - Miljenko Pandžić - Felix Tobler. Eisenstadt / Željezno 1999; András Koltai, *Adam Batthyány und seine Bibliothek.* Eisenstadt 2002; István Monok - Péter Ötvös - Edina Zvara, *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek.* Eisenstadt 2004; *Batthyányak évszázadai / Die Jahrhunderte der Batthyány's. Kiállítás katalógus / Austellungskatalog.* Hg. Monika Zsámbéky. Szombathely-Körmend 2005; *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27-29.* Hg. Zoltán Nagy. Körmend-Szombathely 2006; *Tanulmányok évszázadok történetéből.* Hg. Zsuzsanna J. Újváry et al. Piliscsaba 2006; Béla Iványi - István Fazekas - András Koltai, *Pázmány Péter és a Batthyányak.* Hg. András Koltai. Budapest 2008; *Mindennapi élet a török árnyékában. Kora újkori társadalom- és életmódtörténet.* Hg. Zsuzsanna J. Újváry. Piliscsaba 2008; zur weiteren Literatur siehe noch András Koltai, *A Batthyány család körmendi központi levéltárának kutatástörténete.* In: *Levéltári Közlemények* 71 (2000), Heft 1-2, S. 207-231.

[3] Balthasar: Szabolcs Ö. Barlay, *Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról.* Budapest 1986, S. 183-238; Monok, I. - Ötvös, P. - Zvara, E. *Balthasar Batthyány*; Dóra Bobory, *Batthyány Boldizsár és humanista köre. Erudíció, természettudomány és mecenatúra egy 16. századi magyar főúr életében.* In: *Századok* 139 (2005), S. 923-944; Dóra Bobory, *The Sword and the Crucible: Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth-Century Hungary.* Newcastle upon Tyne 2009; Adam: István Fazekas, *Batthyány I. Ádám és gyermekei.* In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon. »adott Isten hozzánk való szeretetéből … egy kis fraucimmerecskét nekünk«* Hg. Katalin Péter. Budapest 1996, S. 91-114; Szilasi, L. *»Vitéz-e avagy ájtatos?«*; István György Tóth - Zsuzsa J. Újváry - János J. Varga - Vera Zimányi, *Supplicationum merita. A Batthyány I. Ádám földesúrhoz és dunántúli főkapitányhoz intézett kérvények kivonatai.* In: *Történelmi Szemle* 40 (1998), S. 299-331; István Fazekas, *Die Rekatholisierung Adam Batthyánys im Jahr 1629.* In: *Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum.* Hg. Gustav Reingrabner - Gerald Schlag. Eisenstadt 1999, S. 297-304; Koltai, A. *Adam Batthyány*; András Koltai, *Adam Batthyány in Wien. Die Hofkarriere eines ungarischen Hochadeligen in der Mitte des 17. Jahrhunderts.* In: *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526-1740).* Hg. Václav Bůžek - Pavel Král. České Budějovice 2003, S. 275-304; András Koltai, *Portré végvidékkel. Batthyány Ádám és a képzőművészet (1636-1659).* In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban.* Hg. Nóra G. Etényi - Ildikó Horn. Budapest 2008, S. 401-435.

auftretenden größeren Veränderungen am Beispiel dieser politisch-militärische höchst einflussreichen Familie verfolgen.

EPOCHEN- UND GRENZWECHSEL EINER ARISTOKRATENFAMILIE: AUS SLAWONIEN NACH WESTUNGARN

Obwohl die alten, ursprünglichen Güter der Batthyánys in den Komitaten Zala (z.B. Felsőörs), Somogy (Atád) und Fejér (dort auch das namensgebende Dorf Battyány) lagen,[4] hat die Familie von der Mitte des 15. Jahrhunderts sukzessive auch bedeutende Herrschaften in Slawonien (in den Komitaten Agram, Kreuz und Warasdin) erworben. Das Land zwischen der Drau und Save besaß damals innerhalb des Ungarischen Königreiches Selbstverwaltung, d.h. es bildete zu diesem Zeitpunkt - im Gegensatz zur Behauptung der kroatischen und österreichischen Geschichtsschreibung - mit dem Königreich Kroatien und Dalmatien noch kein »dreieiniges Königreich«.[5] Die Batthyánys stiegen seit dem zweiten Drittel des 15. Jahrhunderts in erster Linie im Komitat Kreuz - dank dem Erwerb der Burgen Greben sowie die Schlösser Garignica, Kristallóc, Szvibovc, Mogor und Újudvar und deren Herrschaften durch den königlichen Page und Kämmerer Balthasar I. (1452-1520) - in die Reihe der reichsten Gutsbesitzer Slawoniens auf.[6] Da jedoch der Sohn von Balthasar, Franz I. (1479-1566), von König Ludwig II. (1516-1526) die Herrschaft Güssing im Komitat Eisenburg von der ausgestorbenen Familie Újlaky erst 1524 erhielt,[7] zählten die Batthyánys bis zur Schlacht bei Mohács (1526) eher zu den slawonischen als zu den ungarischen bedeutenden adeligen Grundbesitzern.

Dies war auch anhand der verschiedenen militärischen Funktionen ersichtlich, die die Familienoberhäupter innehatten. Balthasar nämlich - der während der Regierung von Matthias Corvinus (1458-1490) vorwiegend wegen seiner höfischen und militärischen Verdienste aufstieg - war davor mehrmals Ban der Festung Jajce gewesen (lat. *Banus Jajcensis*, 1493-1495, 1501-1502).[8] Diese Festung war eine Schlüsselstellung in Bosnien, dem Pufferstaat zwischen den Königreichen Ungarn und Kroatien bzw. dem Osmanischen Reich. Auf dem Zenit seines Lebens wurde er für fast ein Jahrzehnt - von 1509 bis 1517 - Vizeban von Slawonien (lat. *vicebanus Sclavoniae*),[9] und Stellvertreter des Obersten Landesrichter (*viceiudex curiae regiae*), Laurenz Újlaky.[10] Da die Osmanen zu jener Zeit bereits regelmäßig Streifzüge in das Land zwischen der Drau und der Save unternahmen und so auch in die Steiermark und nach Krain eindrangen,[11] spielte Batthyány, was

---

4 György Rácz, *A Batthyány család a középkorban.* In: *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27-29.* Hg. Zoltán Nagy. Körmend-Szombathely 2006, S. 27-36.

5 Szabolcs Varga, *Az 1527. évi horvát-szlavón kettős »királyválasztás« története.* In: *Századok* 142 (2008), 1075-1134, hier S. 1080-1104; Géza Pálffy, *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century.* Boulder, Co. et al. 2009, S. passim.

6 Tamás Pálosfalvi, *Grebeni Hermanfi László alnádor. Egy tekintélyes szlavón köznemesi politikus pályaképe.* I-II. In: *Századok* 141 (2007), S. 843-877, hier insbes. 843-847, 851-863, 871-877, und ebd. 142 (2008), S. 267-313, hier 303f., 310ff.

7 Zimányi, Z. *A rohonc-szalónaki uradalom*, S. 14.

8 *Jajcza (bánság, vár és város) története 1450-1527.* Hg. Lajos Thallóczy - Sándor Horváth. Budapest 1915, S. 96-159, passim.

9 Szabolcs Varga, *Szlavónia berendezkedése a késő középkor és kora újkor határán (1490-1540). PhD értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.* Pécs 2008, S. 325f.

10 György Bónis, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Budapest 1971, S. 358.

11 Vasko Simoniti, *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju.* Ljubljana 1991, S. 5-23; Ignacij Voje, *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja.* Ljubljana 1996, S. 17-54; Leopold Toifl - Hildegard Leitgeb, *Die Türkeneinfälle in der Steiermark und in Kärnten vom 15. bis zum 17. Jahrhundert.* Wien 1991, S. 6-11, 33-41.

den Schutz dieser Länder gegen die Osmanen anbetraf - insbesondere auch wegen den zahlreichen Abwesenheiten der Bane (Georg Kanizsai, Andreas Both, Johannes Ernuszt, Emerich Perényi und Peter Beriszló)[12] - eine entscheidende Rolle. Aufgrund seiner Funktion war er neben seiner verwaltungs- und Gerichtstätigkeit der eigentliche Organisator und das ausführende Organ des Grenzschutzes von ganz Slawonien. Gleichzeitig war seine Rolle auch aus dem Blickwinkel der gesamtungarischen Grenzverteidigung nicht unbedeutend. Das Verteidigungssystem des spätmittelalterlichen Ungarischen und Kroatischen Königreiches bestand nämlich seit den Reformen von Matthias Corvinus in den 1470er-Jahren aus drei Grenzzonen: von der Adria her nach Osten gehend 1) die Banschaft Kroatien-Slawonien, 2) die so genannte niederungarische Oberhauptmannschaft (lat. *supremus capitaneatus partium inferiorum*) und 3) die Woiwodschaft Siebenbürgen.[13] Vizeban Batthyány verwaltete und führte so einen kleineren und doch entscheidenden Teil des Verteidigungssystems Ungarns.

Dieses »Fundament« in Slawonien trug wesentlich dazu bei, dass der begabte Sohn Balthasars, Franz I. (1497-1566), in der Lage war, die höfische und militärische Karriere seines Vaters weiter zu führen und schließlich zu den Großherrn, die das Königreich Ungarn regierten, aufzusteigen. Am königlichen Hof zu Ofen (Buda) wurde er zusammen mit dem Thronfolger - dem späteren König Ludwig II. - erzogen und war bereits 1514 Kämmerer (*cubicularius*).[14] Dies alles bestimmte aus mehreren Gründen sein zukünftiges Schicksaal und auch dasjenige seiner Familie. Nach der Besteigung des Thrones durch Ludwig II. (1516) beschleunigte sich seine Karriere am Hof: Einerseits wurde er bereits 1519 königlicher Oberstmundschenk (lat. *magister pincernarum regni Hungariae*, 1519-1522), dann für kurze Zeit Oberststallmeister (lat. *magister agazonum*, 1522).[15] Franz Batthyány wurde so zum so genannten »echten Baron« des Königreiches (lat. *veri barones regni*), und zählte zu den wichtigen Aristokraten, welche das Reich der Stephanskrone regierten. Andererseits wählte er im Januar 1524 seine Frau, Katharina Schwetkovitsch, aus dem höfischen Umfeld: Sie war Hofdame der Königin Maria von Habsburg.[16]

Seit März 1525 war Franz Batthyány bereits der drittwichtigste Großherr des Landes, Ban in Kroatien und Slawonien (lat. *banus Croatiae et Sclavoniae*).[17] Die wahren Gründe zur Erreichung dieses Amtes waren eindeutig seine bedeutenden slawonischen Güter sowie die politischen und militärischen Verdienste seines Vaters in diesem Land. Gesamthaft betrachtet erreichte somit Franz sowohl in der gesellschaftlichen als auch in der militärischen Hierarchie eine höhere Stufe als sein Vater. Er war im Namen seines Herrschers Befehlshaber mit aller Vollmacht über eine der Grenzverteidigungszonen des Ungarischen Königreiches.

Zudem befehligte Franz Batthyány von 1525 an gerade jene Grenzschutzzone, welche für Ungarn, aber auch für den Schutz der Steiermark, Krain und Kärnten - unter der Regierung des

---

12 Varga, Sz. *Szlavónia berendezkedése,* S. 312-315.

13 Ferenc Szakály, *Phases of Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács (1365-1526).* In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 33 (1979), S. 65-111, hier 98-103; Géza Pálffy, *The Origins and Development of the Border Defence System against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth Century).* In: *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of the Ottoman Conquest.* Hg. Géza Dávid - Pál Fodor. Leiden 2000, S. 3-69, hier 10-13.

14 József Fógel, *II. Ulászló udvartartása (1490-1516).* Budapest 1913, S. 66.

15 József Fógel, *II. Lajos udvartartása 1516-1526.* Budapest 1917, S. 55, 135.

16 Iványi, B. *Acta Memorabilia,* S. 52, Nr. 187; vgl. András Kubinyi, *The Court of Queen Mary of Hungary and Politics between 1521 and 1526.* In: *Mary of Hungary. The Queen and Her Court 1521-1531. Budapest History Museum, 30 September 2005 - 9 January 2006. Slovenská národná galéria, 2 February - 30 April 2006* [Catalogue]. Hg. Orsolya Réthelyi et al. Budapest 2005, S. 13-25.

17 Ernennung, 12. März 1525, Buda: Géza Dongó Gyárfás, *A báni tiszt jogfolytonossága II. Lajos és I. Ferdinánd korában.* In: *Történelmi Tár* (1899), S. 317-319, hier 317f., Nr. I, bzw. Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest; Kézirattár (im Weiteren OSzK Kt.) Fol. Lat. 95, fol. 24r-25r.

österreichischen Erzherzogs Ferdinand - eine immer wichtigere Rolle spielte. Auf Gesuch seines Schwagers König Ludwig II. entrichtete der Erzherzog bereits seit 1521 - und nicht seit 1522, wie es in der österreichischen Geschichtsschreibung öfters zu lesen ist[18] - eine substanzielle Unterstützung für die Abwehr gegen die Osmanen.[19] In den nächsten Jahren kamen regelmäßig im Sold der Krainer und Kärntner Stände stehende österreichische Truppen in Kroatien und Slawonien an, die als Pufferzone für die drei innerösterreichischen Länder akut in Gefahr waren. Aus diesem Grund erachtet die österreichische, steirische und amerikanische Militärgeschichtsschreibung die Banschaft Kroatien-Slawonien als organische Vorwegnahme der späteren Militärgrenze. Oft wird dies sogar mit dem Adjektiv »österreichisch« (*österreichische Militärgrenze, Austrian Military Border*) oder »kroatisch« (*kroatische Militärgrenze, vojna krajina u Hrvatskoj, hrvatska krajina)* bezeichnet.[20] Eine solche Terminologie - die im 19. Jahrhundert während der Österreichisch-Ungarischen Monarchie oder später im Geiste österreichischer oder kroatischer Nationalgeschichte zur Beschreibung der von Franz Batthyány geführten Banschaft entstand - ist von der historischen Wahrheit weit entfernt. Diese Grenzschutzzone gehörte bis 1526 nämlich eindeutig zum Ungarischen Königreich, genauer ausgedrückt zur Stephanskrone und war eine wichtige Schutzbastei der ungarisch-kroatischen Realunion.[21] Auch dann, wenn sie gleichzeitig österreichisches Gebiet, d.h. die erwähnten drei Länder schützte.

Gemäß neuster Forschung behielt Franz Batthyány sein Amt als Ban bis Sommer 1533;[22] seit Anfang 1528 zusammen mit dem kroatischen Großherrn Ivan Karlović, nur eine kurze Periode ausgenommen, namentlich von seiner Abdankung in Juli 1527 bis zu seiner Neuernennung im Januar 1528.[23] Der Großherr, der die Schlacht bei Mohács überlebte, durfte seinen wichtigen militärisch-politischen Posten auch unter seinem neuen Herrscher, König Ferdinand I. (1526-1564), behalten.[24] Sein Lebensweg, in Kenntnis des Gesagten, führte ihn verständlicherweise fast sofort in das Lager des neuen, aus der Habsburgerdynastie stammenden Herrschers und nicht in die Partei des Gegners, König Johann Szapolyai (1526-1540). Er unterstützte Ferdinand von Habsburg nicht nur wegen seiner eigenen Gattin und wegen seines Amtes als Ban, aber auch darum, weil seine neu erworbene Herrschaft Güssing in der Nachbarschaft der steirischen Grenze lag. Zudem blieb auch König Ferdinand seinem einflussreichen Getreuen nichts schuldig. Er schenkte Batthyány 1527 die Burgherrschaften von Rechnitz und Schlaining in der Nähe der niederösterreichischen Grenze, im Komitat Eisenburg.[25] Mit diesem Akt stärkte und sicherte sich Ferdi-

---

[18] Jakob Amstadt, *Die k. k. Militärgrenze 1522-1881 (mit einer Gesamtbibliographie). Inaugural-Diss.* Würzburg 1969; Gunther Erich Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747.* Urbana 1960; Gunther E[rich] Rothenberg, *Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881.* Wien-München 1970.

[19] *Codex Diplomaticus Partium Regno Hungariae Adnexarum.* I. *A horvát véghelyek oklevéltára. 1490-1527.* Hg. Lajos Thallóczy - Antal Hodinka. Budapest 1903, S. 34-38, Nr. XXXV, S. LXII-LXXIII, Nr. 1-10.

[20] Neben den in Anm. 18 zitierten Werken siehe noch *Die k. k. Militärgrenze. Beiträge zu ihrer Geschichte.* Wien 1973; *Die österreichische Militärgrenze. Geschichte und Auswirkungen.* Hg. Gerhard Ernst. Regensburg 1982; *Vojna krajina. Povijesni pregled - historiografija - rasprave.* Hg. Dragutin Pavličević. Zagreb 1984; Karl Kaser, *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535-1881).* Wien-Köln-Weimar 1997.

[21] Mit weiterer Literatur siehe Pál Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895-1526.* London-New York 2005 und Pálffy, G. *The Kingdom of Hungary.*

[22] Die bisher bekannte späteste Angabe als Ban vom 27. Juni 1533: Hrvatski državni arhiv, Zagreb; Obiteljski arhivski fondovi, [711.] Arhiv Drašković, Kut. 90. Spisi drugih obitelji, Franjo Batthyány, 1533.

[23] Zur Abdankung im Juli 1527: *Középkori leveleink (1541-ig).* Hg. Hegedűs Attila - Papp Lajos. Budapest 1991, S. 147-148, Nr. 68; die neue Ernennung von Batthyány (gemeinsam mit Karlović), 18. Januar 1528: Hrvatski saborski spisi / Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae. Knjiga prva. Od godine 1526. do godine 1536. Hg. Ferdo Šišić. Zagreb 1912, S. 146, Nr. 94 und Iványi, B. *Acta Memorabilia,* S. 76, Nr. 43.

[24] Die Bestätigung im Banamt von König Ferdinand, 9. März 1527: Dongó Gyárfás, G. *A báni tiszt*, S. 319, Nr. III.

[25] Zimányi, Z. *A rohonc-szalónaki uradalom*, S. 15.

nand I. schließlich die Habsburgtreue des drittwichtigsten Oberstwürdenträgers des Ungarischen Königreiches.

Aus diesen Gründen begann nicht nur in der Geschichte des Ungarischen Königreiches, sondern auch in der Familiengeschichte der Batthyánys eine neue Epoche. Noch korrekter wäre es, von einem Epochen- und Grenzwechsel zu sprechen. Ein Epochenwechsel, weil der Güssinger Zweig der Familie im von den Habsburgern regierten Ungarn von da an bis ins 20. Jahrhundert Mitglied des Oberhauses im ungarischen Reichstag war und zudem zu den bedeutendsten ungarischen Aristokraten zählte. Ein zweiter Grund, von einem Epochenwechsel zu sprechen, war, weil aus einer wohlhabenden slawonischen Adelsfamilie hiermit eine das Königreich bestimmende ungarische Aristokratenfamilie wurde. Dies aber ging einher mit einem besonderen, für Jahrhunderte folgenschweren Grenzwechsel. Da die Osmanen nach dem Fall von Jajce Anfang 1528 die slawonischen Burgen und Herrschaften immer mehr bedrohten, tauschte die Familie Batthyány ihre früheren, an der türkisch-ungarischen Grenze liegenden Güter in Herrschaften um, die nahe der österreichisch-ungarischen Grenze lagen.

Somit zählten fortan Güssing, Rechnitz und Schlaining für lange Zeit zu den wichtigsten Residenzen der Familie. Und obwohl die slawonischen Güter bis zu ihrer türkischen Eroberung Mitte der 1540er-Jahre noch in den Händen der Batthyánys blieben[26] - sie wurden von Christoph II. (†1570), einem Neffen von Franz verwaltet -, herrschte in diesem Gebiet bereits Mitte der 1530er-Jahre täglich große Gefahr. Mit Recht schrieb Katharina Schwetkovitsch Anfang Juli 1538 an Christoph Batthyány, der in der Burg Greben wohnte: »Ich rate Dir, dass Du unter keinen Umständen nirgendwohin gehen sollst, weil mein Gatte auf Dich für immer böse zu werden beginnt. Auch ich würde es Dir übel nehmen, weil Du es ja auch weißt, dass es für Dich in solchen Zeiten nicht nötig ist dorthin [nämlich nach Kristallóc] zu gehen, wo Du in jedem Busch vor dem Feind Angst haben musst.«[27] In Kenntnis dieser Tatsachen wird es erst recht verständlich, warum es die Familie Batthyány unter Inkaufnahme großer finanziellen Opfer auf sich nahm, ihre dortigen kroatischen Untertanen organisiert auf ihre neuen westungarischen Güter umzusiedeln.[28] Die Konsequenzen des Grenzwechsels der Batthyánys sind so bis zum heutigen Tag auch in der ethnischen Zusammensetzung des Burgenlands ersichtlich.

IM SICHEREN HINTERLAND: DIE BATTHYÁNYS UND DIE TÜRKENFRAGE NACH DEM FALL VON OFEN (1541)

Der Erwerb der westungarischen Herrschaften hatte auch die entscheidende Konsequenz, dass die Güter der Familie Batthyány auch noch nach dem Fall der ungarischen Hauptstadt Ofen, in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts - als die Osmanen bereits 40 Prozent des Territoriums des spätmittelalterlichen Ungarischen Königreiches erobert hatten - im relativ sicheren Hinterland lagen. So können wir uns nicht darüber wundern, dass in diesen Jahrzehnten kein einziges Mitglied der Familie für längere Zeit eine bedeutende militärische Funktion ausübte. Der 1566 im Jahre des Falles von Szigetvár verstorbene Franz Batthyány zum Beispiel hat, nachdem er als Ban zurückgetreten ist (1533), nie mehr einen höheren militärischen Rang bekleidet.

---

[26] Ive Mažuran, *Turska osvajanja u Slavoniji (1526.-1552.)* In: *Osječki zbornik* 6 (1958), S. 93-134, hier insbes. 93-113.

[27] Pálffy, G. - Pandžić, M. - Tobler, F. *Ausgewählte Dokumente*, S. 86f., Nr. 42.

[28] Ebd., S. passim und Josef Breu, *Die Kroatensiedlung im Burgenland und in den anschließenden Gebieten.* Wien 1970.

Dessen ungeachtet übernahm Batthyány bei der Gestaltung der neuen Grenzverteidigung des Königreiches Ungarn, zu dieser Zeit bereits an die Habsburgermonarchie angeschlossen, indirekt eine bedeutende Rolle. In erster Linie darum, weil er aufgrund seiner Habsburgtreue, seiner außergewöhnlichen politisch-militärischen Erfahrung und seines großen Einflusses in Ungarn der einzige intime ungarische Ratgeber König Ferdinands in den Jahren 1540 bis 1560 war: Namentlich auf seinen Wiener und Grazer Ratgebermissionen bekam er auch vom Hofzahlmeister ein ordentliches und nicht gerade kleines »Liefergeld« (monatlich zuerst 125, dann ab 1556 sogar 200 rheinische Gulden).[29] So nahm er zum Beispiel im März 1556 an einer der wichtigsten Militärkonferenzen zur Organisation der ungarischen Türkenabwehr in Wien teil,[30] bzw. Anfang 1543 installierte er selbst Nikolaus Zrínyi/Nikola Zrinski in sein erstes wichtiges Landesamt, in das Banamt von Kroatien und Slawonien.[31] Von seinem Ansehen zeugt zudem, dass man im Ungarischen Rat (*Consilium Hungaricum*) viel auf seine Meinung gab, sowie die Tatsache, dass anlässlich der Krönungszeremonie von Erzherzog Maximilian im September 1563 in Pressburg - da es keinen Palatin gab - er selbst die Heilige Krone Ungarns, obwohl in einem Tragstuhl geliefert, tragen durfte.[32]

In den Jahren 1570 bis 1580 wurde Balthasar III. (1537-1590), Sohn von Christoph II., Oberhaupt der Familie. Im Gegensatz zu seinen Ahnen konnte er sich mit bedeutenden militärischen Ämtern nicht rühmen, obwohl von März 1568 bis zu seinem Tode (1. Februar 1590) ungarischer königlicher Obersttruchsess (*dapiferorum regalium magister*) war.[33] Als bescheidene Ausnahme gilt der Frühjahr 1568, als er die Stellvertretung von Franz Török, Kreisoberst (Kreisgeneral) in Transdanubien (lat. *partium Transdanubianarum supremus capitaneus*), übernahm, der vorübergehend in Oberungarn weilte.[34] Török bzw. Batthyány war auf diesem Posten für die Leitung der aufständischen Truppen der Komitate (lat. *insurrectio*) von Transdanubien bzw. die des Kreisgeneralkontingents zuständig.[35] Balthasars Name taucht sogar - zwar weiß davon die bisherige Literatur nichts - neben mehreren ungarischen Großherren (Franz Nádasdy und Georg Zrínyi) im September 1581 für das Amt des Kreisgenerals auf.[36] Später Anfang 1583, dann im Sommer 1584

---

29 Österreichisches Staatsarchiv, Wien (im Weiteren ÖStA); Hofkammerarchiv (HKA), Hofzahlamtsbücher Bd. 8, fol. 134ff. (1552-1553), Bd. 9, fol. 149r-v, Bd. 10, fol. 171r-v (1554), Bd. 12, fol. 270f. (1556), Bd. 13, fol. 106r, fol. 147v, fol. 149r-v (1557), Bd. 14, fol. 68r (1558), Bd. 20, fol. 521ff. (1565); vgl. noch ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (im Weiteren HHStA), Ungarische Akten, Allgemeine Akten (Hungarica AA) Fasc. 90, Konv. B, fol. 28-31 (6. Mai 1565).

30 ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 76, Konv. A, fol. 40-55 und Steiermärkisches Landesarchiv, Graz (im Weiteren StLA); Landschaftliches Archiv (Laa. A.), Antiquum XIV, Militaria, Sonderreihe Sch. 936 [Militärrechnungen], 1556, unfoliert.

31 *Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok / Codex epistolaris et diplomaticus Comitis Nicolai de Zrinio.* Hg. Samu Barabás. Bd. I. *Levelek. 1535-1565.* Budapest 1898, S. 39, Nr. XXI.

32 Martinus Georgius Kovachich, *Solennia inauguralia serenissimorum ac potentissimorum principum utriusque sexus, qui ex augusta stirpe Habspurgo-Austriaca Sacra Corona Apostolica in reges Hungarorum, reginasque periodo tertia redimiti sunt.* Pestini 1790, S. 19 und Pál Križko, *Az 1563. évi koronázási ünnepély.* In: *Századok* 11 (1877), S. 27-48, hier 38.

33 Ernennung, 3. März 1568: OSZK Kt. Fol. Lat. 95, fol. 39r-v und Iványi, B. *Acta Memorabilia,* S. 123, Nr. 218; zu seiner Bezahlung ab diesem Tag vgl. noch ÖStA HKA Familienakten B-P 66, fol. 3 und ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn (im Weiteren HFU) rote Nr. 52, 1587 Dez. fol. 166.

34 »ne autem per suam absentiam provinciae nostrae Cisdanubianae quid detrimenti accidat, ex ipsius commendatione te, qui vices interim suas agas, clementer substituimus, tibique benigne praecipimus, ut administrandi istius capitaneatus officium subeas...« (Wien, 29. März 1568) OSZK Kt. Fol. Lat. 95, fol. 39v-40r, vgl. noch Magyar Országos Levéltár, Budapest (im Weiteren MOL); P 1314, A herceg Batthyány család levéltára, Missiles Nr. 49551 (24. April 1568) und ebd. Nr. 49553 (7. Juni 1568).

35 Z.B. ÖStA Kriegsarchiv (im Weiteren KA), Protokolle des Wiener Hofkriegsrates (HKR Prot.) Exp. Bd. 147, fol. 109 (28-30. April), fol. 115 (17. Mai) und Reg. Bd. 148, fol. 136 (17. Mai).

36 ÖStA HHStA Ungarische Akten, Comitialia Fasc. 385, Konv. B, fol. 32 (15. Sept.) und fol. 37 (19. Sept.).

neben Simon Forgách und Nikolaus Pálffy auch für den Posten eines Hofkriegsrates.[37] Für diese Stelle war er aber wahrhaftig nicht geeignet. Trotz seines Einsatzes am Herrscherhof in Wien und Paris[38] hatte Balthasar ein viel größeres Interesse an den Naturwissenschaften, an der Alchemie und an der Sammlung von Büchern als an den täglichen militärischen Organisationsaufgaben.

Trotzdem wäre es ein Fehler zu glauben, dass Balthasar Batthyány in den Jahren 1570 bis 1590 keine aktive Rolle im Kampf gegen die Osmanen gespielt hätte. Auch wenn er persönlich eher selten, nahmen die Truppen seiner ansehnlichen Privatarmee an mehreren Aktionen in Transdanubien und Slawonien teil: meistens an der Seite der berühmten ungarischen und kroatischen Offiziere der Zeit wie Franz Nádasdy und sein Schwager, Georg Zrínyi Kreisoberst Transdanubiens oder gar an der Seite von Oberst an der Windischen (Slawonischen) Grenze, Veit von Hallegg.[39] Zum Schutz seiner Güter arbeitete Balthasar sogar mit den Ständen der Steiermark zusammen,[40] bzw. unterstützte mit der Arbeit seiner Untertanen auch die Fortifikation des Festung Kanischa (Kanizsa) und der mit steirischer Hilfe ganz neu errichteten Grenzburg Weitschawar.[41] Dies waren sehr verständliche Schritte, da - wie Batthyány im Sommer 1579 schriftlich nach Wien darüber berichtete - die Osmanen immer häufiger Streifzüge gegen seine westungarischen Güter unternahmen.[42] In den Jahren um 1580 überließen die Osmanen selbst den Marktflecken Güssing zwecks Besteuerung den Spahis.[43]

IM DIENSTE DER HABSBURGERDYNASTIE UND DER UNGARISCHEN STÄNDE: FRANZ II. BATTHYÁNY UND SEINE NACHFOLGER

Für die Nachkommen von Balthasar brachte die Eroberung der Festung Kanischa im Jahre 1600 eine völlig neue Situation. Als Folge dieser Eroberung kam die türkisch-ungarische Grenze, welche im 16. Jahrhundert noch relativ weit, östlich von Szigetvár und nach 1566 östlich von Kanischa verlief, plötzlich in die Nähe der Batthyány-Herrschaften. Zum Schutz der noch frei gebliebenen Territorien Transdanubiens wie auch zur Verteidigung seiner eigenen Güter konnte es sich somit kein Batthyány-Familienmitglied mehr das leisten, was noch Franz I. oder Balthasar III. im sicheren Hinterland taten. Von nun an musste die Familie in der Verteidigung Transdanubiens vor den Osmanen eine ebenso aktive Rolle übernehmen, wie dies die Familien Zrínyi oder Nádasdy

---

37 1583: StLA Laa. A. Antiquum XIV, Militaria, Sonderreihe Sch. 928 [Bauten; Batthyány], Wien 31. Januar 1583 und Güssing 14. Februar 1583; 1584: ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 176, fol. 6 und Exp. Bd. 175, fol. 4.

38 Koltai, A. *Adam Batthyány,* S. 3f. und Bobory, B. *The Sword and the Crucible*, S. 18-23.

39 Verschiedene Beispiele aus den 1570-1580er Jahren: Gergely Pethő, *Rövid magyar kronika...* Kassa 1753; *Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576-1586). A velencei kir. állami levéltár császári udvarból való követjelentései alapján.* Hg. Mór Kárpáti-Kravjánszky, Budapest 1933; Géza Pálffy, *Plemićka obitelj Budor iz Budrovca u razdoblju od 15. do 18. stoljeća.* In: *Podravina: Časopis za multidisciplinarna istraživanja* 2 (2003) broj 3, S. 5-75 und László Nagy, *Az erős fekete bég. Nádasdy Ferenc.* o. O. 1987, S. 124-149, passim.

40 StLA Laa. A. Antiquum XIV, Militaria, Sonderreihe Sch. 928 [Bauten; Batthyány]; ÖStA KA Akten des Innerösterreichischen Hofkriegsrates, Vindica 1583 März Nr. 1 und 1585 Mai Nr. 1, bzw. Franz Otto Roth, *Balthasar III. Batthyánys Bittschreiben um steirische Hilfe für Westungarn.* In: *Lebensraum der Grenze. Festschrift Fritz Posch zur Vollendung des 60. Lebensjahres.* Hg. Franz Pichler - Ferdinand Tremel. Graz 1971, S. 177-193.

41 Iványi, B. *Acta Memorabilia,* S. 123-132, passim; zur Festung Weitschawar s. *Auf Sand gebaut Weitschawar / Bajcsa-Vár. Eine steirische Festung in Ungarn.* Hg. Diether Kramer. Graz 2005.

42 ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 39, Konv. 3, 1579 Juli fol. 247f.

43 Klára Hegyi, *»Aranyásó szpáhik« a királyi Magyarországon.* In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* Hg. Glatz Ferenc. Budapest 1993 S. 103-111, hier 105f.

in den Jahren 1550 bis 1590 zum Schutz ihrer Güter in der Murinsel, um Kanischa oder um Scharwar (Sárvár) gemacht haben.[44]

Dieser Wandel zeigt eindeutig, dass der Sohn Balthasars III., Franz II. (1573-1625), der als königlicher Hauptmann aktiv im Langen Türkenkrieg (1591-1606) teilgenommen hatte,[45] in den Jahren 1600 und 1601 eine wichtige Rolle in jenen Verhandlungen in Wien, Schottwien und Graz spielte, in denen der Ausbau des neu zu konzipierenden, gegenüber von Kanischa liegenden Grenzgeneralats erarbeitet wurde.[46] Der junge Großherr beschäftigte sich jedoch nicht nur mit Plänen und Ratgebern, sondern übernahm 1601/02 als Oberhauptmann von Körmend auch eine bedeutende Rolle in der Grenzverteidigung.[47] In diesem Amt übernahm er - infolge seiner in der Hofkriegskanzlei ausgestellten Instruktion - gleichzeitig auch das Kommando über einige südlich von Körmend in den Komitaten Eisenburg und Zala liegenden Grenzburgen (Szécsisziget, Lenti, Alsólendva, Csesztreg, Lövő, Szecsőd, Hollós, Hídvég, Csákány, Szentpéter, Csörötnek); dies, während in der Gegend an der Raab und von Scharwar Franz Nádasdy mit Titel »Oberst der Festung Scharwar und derselben zugetanen neuen Ortflecken« ähnliche Aufgaben besorgte.[48] Die Erfahrungen in Körmend hatten dann die entscheidende Konsequenz, dass Batthyány bald alles unternahm, um diese Burgherrschaft zu erwerben. Dies gelang ihm im Jahre 1605.[49] So wurde Körmend und dessen Umgebung die vorgeschobene Grenzschutzzone gegen die Osmanen zum Schutz der drei wichtigsten Residenzen der Familie (Güssing, Rechnitz und Schlaining).

Doch zur Zeit der Erwerbung von Körmend war Franz Batthyány bereits seit einigen Monaten zuerst substituierter, nach Mai 1605 bereits installierter Kreisoberst in Transdanubien,[50] eine Funktion, die er nach mehreren Abdankungen bis 1609 bekleidete.[51] Aus seiner Familie war er der erste, der dieses wichtige Amt nicht nur gelegentlich ausübte. Als Kreisgeneral konnte er gleichzeitig nur einen weniger bedeutenden Teil des Grenzschutzes kontrollieren. Ein halbes Jahrhundert nach 1526 hatte die Grenzverteidigung des Königreiches Ungarn als ein besonderer Kompromiss zwischen der Wiener Kriegsführung und den ungarischen Ständen - in Nachahmung des ständischen Dualismus oder der dualistischen Staatsorganisation - eine doppelte Eigenart. Anders ausgedrückt bildeten sich zwei Ämter von Generalaten (Oberhauptmannschaften)

---

44 Zu Thomas und Franz Nádasdy: Géza Pálffy, *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526-1598.* Győr 1999, S. 109-119, 214-220 und Nagy, L. *Az erős fekete bég,* S. 204-234; zu Georg Zrínyi: Nataša Štefanec, *Heretik Njegova Veličanstva. Povijest o Jurju IV. Zrinskom i njegovu rodu.* Zagreb 2001, S. 78-111.

45 1595: MOL P 1313, A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány család törzslevéltára, Memorabilia (im Weiteren Memor.) Nr. 651, 1598: ebd. Nr. 662, 1599: ebd. Nr. 666.

46 Éva Simon, *Magyar nagybirtokosok tervezetei a Kanizsával szembeni végvidék kiépítéséről.* In: *Zalai történeti tanulmányok.* Hg. Káli Csaba. Zalaegerszeg 1997, S. 61-86; Géza Pálffy, *Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16-17. században.* 2. Aufl. Pápa 2000, S. 56-60; József Kelenik, *Egy végvidék születése. A Kanizsa ellen vetett végek kialakulásának története 1600-1601.* In: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére.* Hg. Gábor Hausner et al. Budapest 2005, S. 311-357.

47 Instruktion für Batthyány, Wien 1. Februar 1601: ÖStA KA Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv (im Weiteren HKR KIA) IX c 4; 1602: MOL P 1313, Memor. Nr. 683.

48 *Bestallung* für Nádasdy, 19. Dez. 1600: ÖStA KA Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Bestallungen (im Weiteren Best.) Nr. 671, bzw. Gehorsambriefe für seine ungarischen, deutschen und wallonischen Soldaten: ebd.

49 Tóth, I. Gy. *A körmendi uradalom,* S. 17ff.

50 Als Verwalter des Kreisgeneralamts Anfang 1605: MOL P 1313, Memor. Nr. 709, Nr. 711 (Jan.), Nr. 712-713/1 (Febr.), Nr. 716 (März), Nr. 721 (Apr.). Befehl König Rudolfs an Erzherzog Matthias zur Installation von Batthyány, Prag, 28. April 1605: ÖStA KA Akten des Wiener Hofkriegsrates Exp. 1605. Juni Nr. 163.

51 Zu seinen Abdankungen in 1607: ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 217, fol. 211 (29. März) und fol. 335 (19. Nov.), in 1609: *Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái.* II. *1601-1620, 1631-1641.* Hg. Péter Tóth. Szombathely 1992, S. 90f., Nr. 1177.

heraus: das Amt des Grenzobersten und dasjenige des Kreisobersten.[52] Während Grenzoberste oder Grenzgenerale von einer so genannten Hauptfestung (z.B. Karlstadt, Warasdin, Kanischa, Raab, Neuhäusel und Kaschau) die einzelnen Grenzburgen der Grenzbezirke, die so genannten Grenzgeneralate, leiteten, beschäftigten sich Kreisoberste oder Kreisgenerale im selben Gebiet und gleichzeitig in einem Landesteil (Kreis) mit den militärischen Angelegenheiten der Stände. Sie führten das adelige Aufgebot sowie diejenigen militärischen Truppenbestände, welche aus dem auf dem ungarischen Reichstag bewilligten Kriegssteuern (lat. *dica*) bezahlt wurden. Schematisch formuliert: Grenzoberste waren in erster Linie Beauftragte der aus der Habsburgerdynastie stammenden ungarischen Könige bzw. des Wiener Hofkriegsrates, Kreisoberste hingegen waren Verwahrer der militärischen Rechtssphäre der Stände.

In Transdanubien in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts entstanden, in erster Linie wegen der Verteidigung von Wien, Niederösterreich und der Steiermark, zwei Grenzgeneralate (dasjenige von Raab und Kanischa, nach 1600 gegenüber von Kanischa liegend) und ein Kreisgeneralat. Doch wegen der Macht der ungarischen Stände konnte das Amt des Generals eines der vier Kreise in Ungarn und Kroatien (Oberungarn, Niederungarn, Transdanubien und Kroatien-Slawonien) ausschließlich durch einen ungarischen-kroatischen Aristokrat besetzt werden: z.B. in Transdanubien vor Franz II. Batthyány am Ende des 16. Jahrhunderts durch Georg Zrínyi (1582-1598) oder Franz Nádasdy (1598-1604), nach ihm durch Thomas Széchy (1609-1618) und in der Folge durch Paul Nádasdy (1622-1633).[53]

Der militärische Wirkungskreis der ungarischen Stände verminderte sich mit der Errichtung des Wiener Hofkriegsrates und der Grenzgeneralate nachhaltig. Aber wenn man in Betracht zieht, dass aus der ständischen Kriegssteuer nur gut 10 Prozent der Ausgaben des Verteidigungssystems gedeckt werden konnten,[54] war die Rolle der Stände in der lokalen Führung des Grenzschutzes doch beachtlich. Dies ist in Kenntnis dessen besonders wahr, als das Amt des Grenz- und das des Kreisgenerals - mit Ausnahme der kroatisch-slawonischen Gebiete - gleichzeitig öfters von ungarischen Aristokraten bekleidet wurden. Im 16. Jahrhundert gelang dies etwa mehrere Male Georg Zrínyi, der 1574-1575 und dann 1582 bis 1590 zugleich Grenzgeneral von Kanischa und Kreisgeneral von Transdanubien war,[55] das heißt, er stand gleichzeitig im Dienste des Herrschers und der Stände. Obwohl die ungarische und österreichische Geschichtsschreibung diese erfolgreiche Zentralisation mit dem starken Ständetum für weitgehend unvereinbar hält, wurde diese Entwicklung dadurch möglich, da einige ungarische und kroatische Aristokraten in beiden erwähnten Ämtern eine unvergängliche Rolle übernahmen.[56]

In der Familie Batthyány gelang dies erstmals Adam I. (1610-1659), obwohl dies auch schon sein Vater Franz zur Verteidigung seiner Herrschaften gerne getan hätte; deutlich wird dies durch die Übernahme des Amtes als Oberhauptmann von Körmend Anfang des 17. Jahrhunderts. Doch der protestantische Großherr hatte in den erwähnten Thomas Széchy und Paul Nádasdy ernsthaf-

---

52 Pálffy, G. *The Origins and Development*, S. 39-49; Géza Pálffy, *Die Türkenabwehr in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert - ein Forschungsdesiderat.* In: *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 137 (2002), S. 99-131, hier 112ff.

53 Ebd., S. 118.

54 István Kenyeres, *Die Finanzen des Königreichs Ungarn in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts.* In: *Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert.* Hg. v. Friedrich Edelmayer - Maximilian Lanzinner - Peter Rauscher. München-Wien 2003, S. 84-122, hier 91f., 111-115.

55 Pálffy, G. *Die Türkenabwehr*, S. 118 und 126.

56 Pálffy, G. *The Kingdom of Hungary*, S. passim.

te Rivalen, die an der Leitung der Verteidigung der Region ebenfalls interessiert waren.[57] Neben Franz' Religion war der Wiener Kriegsführung seine bedingungslose Königstreue zudem durch seine Parteinahme (1620/21) für Gabriel Bethlen, den Fürst von Siebenbürgen (1613-1629), in Frage gestellt.[58] Im Falle seines Sohnes war die Situation ganz anders. Am 15. November 1633 bekam er, unter gespenstisch ähnlichen Umständen wie Franz I. 1525, die kroatisch-slawonische Banschaft, sowohl das Amt des Grenzgenerals gegenüber von Kanischa als auch den Posten des Kreisgenerals von Transdanubien.

Einerseits diente Adam seit 1630 gleichfalls am Hof des Herrschers, und zwar ebenfalls als wirklicher Kämmerer wie sein großer Vorfahre; natürlich nicht am Königshof in Ofen, sondern am Kaiserhof in Wien.[59] Andererseits wählte auch er in der Person von Aurora Katherina Formentini seine Frau aus diesen Kreisen - ebenfalls eine Hofdame -, und hielt mit ihr seine Hochzeit Anfang Februar 1632 noch dazu in der Wiener Hofkapelle.[60] Seine Habsburgtreue garantierte seine Bekehrung zum Katholizismus 1629[61] sowie der Erhalt des ungarischen Grafentitels am 16. August 1630.[62] Bei der Erwerbung der wichtigen Generalposten in Transdanubien ihn unterstützten mehrere ungarische Aristokraten, unter allem auch der bergstädtischer Grenzgeneral und Kreisoberst in Niederungarn (1626-1644), Stephan Pálffy.[63]

Adam Batthyány bekam für die zwei Generalämter zwei verschiedene Instruktionen. Zwar wurden beide Dokumente in der Kanzlei des Wiener Hofkriegsrates ausgestellt, doch war die Grenzgeneralinstruktion auf Deutsch, die Kreisgeneralinstruktion in der »offiziellen Sprache« des Ungarischen Königreiches, Latein, abgefasst.[64] Auf die erste legte er seinen Eid (*iuramentum instructionis*) auf Deutsch, auf den anderen auf Lateinisch in Wien ab.[65]

Obwohl die Ernennung von Batthyány Ende 1633 noch nur provisorisch war, d.h. er offiziell nicht installiert wurde,[66] trotzdem kam der junge Aristokrat zu einer entscheidenden Funktion in West-Transdanubien, aber auch im Grenzschutz der zentralen Region der Habsburgermonarchie. Ebenso wurde er im November 1633 ungarischer königlicher Rat, Anfang 1640 ungarischer königlicher Obersttruchsess, und somit Oberstlandeswürdenträger.[67] Die höfische, ungarländische und ständische politisch-militärische Karriere wurde beim reichen ungarischen Aristokraten so-

---

57 Nach dem Tode von Széchy am 9. Februar 1618 war Franz Batthyány wieder ein Kandidat zum Generalamt: MOL P 1313, Memor. Nr. 914 (20. Dezember 1618).

58 Koltai, A. *Adam Batthyány,* S. 15f.; Péter Illik, *Kártételek a Batthyány-birtokokon »az rebellió« alatt (1619-1622).* In: *Tanulmányok évszázadok történetéből.* Hg. Zsuzsanna J. Újváry et al. Piliscsaba 2006, S. 113-133.

59 Koltai, A. *Adam Batthyány in Wien*, S. 275-304.

60 Koltai, A. *Adam Batthyány,* S. 40-45 und *Auszug aus den Matrikeln der k. k. Hof- und Burgpfarre in Wien.* Hg. August Doerr. Smilkau 1901, S. 8, Nr. 209.

61 Fazekas, I. *Die Rekatholisierung Adam Batthyánys*; Iványi, B. - Fazekas, I. - Koltai, A. *Pázmány Péter,* S. 100-110.

62 MOL P 1313, Majoratus Lad. 27, Nr. 49 und MOL A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii Vol. 7, pp. 961-962; vgl. noch Iványi, B. *Litterae armales,* S. 17, Nr. 4.

63 MOL E 144, Magyar Kamara Archívuma (im Weiteren MKA), Történelmi emlékek, Belügy, 1.doboz fol. 887f. (Neuhäusel, 29. Oktober 1633).

64 *»Gräniczobrister gegen Canischa werts«*, bzw. *»partium regni Hungariae Cisdanubianarum supremus capitaneus«* ÖStA KA HKR KlA IX c 9 (Konzept) und MOL P 1315, Batthyány I. Ádám, Másolati könyv b, pp. 58-63 und pp. 53-57 (zeitgenössische Abschrift).

65 Deutsche Version: MOL P 1322, A Batthyány család körmendi központi igazgatósága, A földesúri famíliára, illetve az uradalmi alkalmazottakra vonatkozó iratok (im Weiteren Föld. fam.) Nr. 353, p. 135 (zeitgenössische Abschrift) und ÖStA KA Best. Nr. 1243. (Konzept); lateinische Version: MOL P 1322, Nr. 353, p. 134.

66 Vgl. dazu die Ersuchen von Batthyány um seine Installation: MOL P 1315, Batthyány I. Ádám, 1634: Nr. 11, 1636: Nr. 23, Nr. 27.

67 Ernennung, 12. November 1633: OSzK Kt. Fol. Lat. 95, fol. 58v-59r; Ernennung, 15. Januar 1640: 1640: MOL P 1313, Majoratus Lad. 27, Nr. 51.

mit vereinbar. Vielen seiner ungarisch-kroatischen Aristokratenkollegen im 16. und 17. Jahrhundert konnte er somit gleichzeitig Vertreter der Interessen der Habsburgermonarchie und des Ungarischen Königreiches, das heißt des fremden Herrschers und der ungarischen Stände, oder anders ausgedrückt, ein Vertreter der Loyalität und des Patriotismus sein.[68]

DAS JAHRHUNDERT DER FAMILIE IN DER UNGARISCHEN GRENZVERTEIDIGUNG: VERERBLICHER GRENZ- UND KREISOBERSTENPOSTEN IN TRANSDANUBIEN

Adam Batthyány versah während fast eines Vierteljahrhunderts erfolgreich beide Generalämter, und wie seine Vorfahren nahm manchmal in den Aktionen gegen die Türken teil.[69] Obwohl auch er die täglichen Streifzüge der Osmanen nicht stoppen konnte,[70] funktionierte unter seiner Leitung die vereinigte königlich-ständische Grenzverteidigung doch effizienter als in den vorangegangenen Jahren, als die beiden Ämter meist von verschiedenen Großherren besetzt waren. Dies brachte auch dem ungarischen Aristokraten viel. Ab Sommer 1637 - als nach seiner endgültigen Ernennung (24. April)[71] Mitte August seine Installation stattfand[72] - war das Kontingent des Kreisgenerals (150 Husaren und 100 Fußknechte) bereits in seiner Burg Körmend stationiert.[73] Das bedeutete nichts anderes, als zur Verteidigung der Batthyány-Herrschaften nebst der ansehnlichen Privatarmee auch die von den Ständen finanzierten Truppen hinzugezogen werden konnten. Dies war aber bei seinen Vorgängern nicht anders. Ende des 16. Jahrhunderts stationierten die Kreisgeneraltruppen von Georg Zrínyi in Verteidigung seiner Güter in Murinsel in der Fe-

---

68 Am Beispiel der Familie Zrínyi aus dem 16-17. Jahrhundert neuerdings Géza Pálffy, *Verschiedene Loyalitäten in einer Familie. Das kroatisch-ungarische Geschlecht Zrinski/Zrínyi in der »supranationalen« Aristokratie der Habsburgermonarchie im 16. und 17. Jahrhundert.* In: *Militia et litterae. Ungarnbilder und historisches Selbstverständnis in der europäischen Geschichte, Literatur und bildenden Kunst am Beispiel der beiden Nikolaus Zrínyi*. Hg. Wilhelm Kühlmann - Gábor Tüskés. Tübingen 2009 (im Druck).

69 Zur militärischen Tätigkeit von Adam Batthyány siehe außer in den Anm. 1-2 zitierten Werken Béla Iványi, *Végvári élet a Dunántúlon a XVII. században.* Budapest 1958. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest; Kézirattár Ms. 5301/7; Veronika Müller, *A zalai végek mindennapi problémái a XVII. század első felében.* In: *Zalai Gyűjtermény* 8 (1978), S. 81-93; Vera Zimányi, *Privatheere der Großgrundbesitzer und Gutsherren im 16. und 17. Jahrhundert: Am Beispiel der Batthyány.* In: *Burgenland in seiner pannonischen Umwelt. Festgabe für August Ernst.* Eisenstadt 1984, S. 442-448; László Fenyvesi, *Az igali portya és a körmendi kótyavetye balkáni tanulságai. (Adalék a hódoltsági rác-vlach-iflák-vojnik problematikához, 1641).* In: *Magyar és török végvárak (1663-1684).* Hg. Sándor Bodó - Jolán Szabó. Eger 1985, S. 199-218; János J. Varga, *Gefangenenhaltung und Gefangenenhandel auf dem Batthyány-Grundbesitz im 16.-17. Jahrhundert.* In: *Burgenländische Heimatblätter* 4 (1995), S. 145-162; Hajnalka Tóth, *Török rabok Batthyány I. Ádám uradalmaiban.* In: *Aetas* (2002) Heft 1, S. 136-153; Géza Pálffy, *Ransom Slavery along the Ottoman-Hungarian Frontier in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* In: *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth - Early Eighteenth Centuries).* Hg. Géza Dávid - Pál Fodor. Leiden-Boston-Köln 2007, S. 35-83 und Újváry, Zs. (Hg.), *Mindennapi élet a török árnyékában*, passim.

70 Péter Illik, *»Háborús békeévek« a Batthyány-birtokokon (1630-1650).* In: ebd., S. 43-56.

71 Instruktion, 24. April 1637: ÖStA KA HKR KIA IX c 9 (Konzept); MOL P 1313, Memor. Nr. 1004/a-b. (Original) und MOL P 1315, Batthyány I. Ádám, Másolati könyv b, pp. 43-47 und pp. 39-42 (zeitgenössische Abschrift).

72 Instruktion des Hofkriegsrates für Paul Pálffy und Georg Adolf Garnich Oberstmustermeister zur Installation von Batthyány, 4. August 1637: ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 278, fol. 147; zum Bericht von Pálffy an die Hofkammer über die Installation: ÖStA HKA Protokolle der Hofkammer (im Weiteren Prot. der Hofkammer) Exp. Bd. 762, fol. 546, vgl. noch MOL P 1315, Batthyány I. Ádám, 1637: Nr. 30-31.

73 MOL P 1322, Föld. fam. Nr. 327, Nr. 432 und József Kelenik, *A Kanizsa elleni végvidék katonai erejének változásai 1633-1638.* In: *Hadtörténelmi tanulmányok.* Hg. Molnár András. Zalaegerszeg 1995, S. 5-51.

stung Kanischa, bzw. in den 1620er Jahren diente das Kreisgeneralkontingent von Paul Nádasdy in seiner Residenz Schwarwar.[74]

Diese seltsame Übereinkunft zwischen dem Wiener Hofkriegsrat und der Familie Batthyány endete nicht mit dem Tod von Adam im Frühling 1659. Der ungarische Aristokrat konnte nämlich im März 1655 mit einem Ersuchen mit dem Hofkriegsrat vereinbaren,[75] dass nach seinem Tod - in Anerkennung seiner Verdienste für seinen Herrscher und für das Vaterland (*»servitia erga Suam Maiestatem et Patriam praestita«*) - sein erstgeborener Sohn, Christoph III. (1637-1687), dann nach ihm sein kleinerer Sohn Paul (1639-1674), die Ämter beider Generals erben sollten.[76] Dies geschah fast ebenso auch im Falle von Adam II. - seinem Enkel, dem Sohn von Christoph - mit dem Unterschied, dass er nach der Abdankung von Christoph im März 1685, das heißt noch zwei Jahre vor seinem Tod (6. März 1687), die militärischen Ämter seines Vaters, namentlich gemäß der Bewilligung König Leopolds Ende Februar 1682,[77] übernahm.[78] Nach der Rückeroberung von Kanischa im April 1690 wurde er auch das Generalamt der neuen Kanisischen Grenzen, und seit März 1691 bekam er den Titel des Feldmarschalleutnants der kaiserlichen Armee.[79] In Kenntnis dieser Angaben nannte der berühmte deutsche Militäringenieur, Martin Stier (1620-1669), die gegenüber von Kanischa liegenden Grenzfestungen an seiner im Jahr 1661 gefertigten, handgeschriebenen Ungarnkarte recht als *»Pattianische Gränitz Plätze«*.[80]

Dies bedeutete nichts anderes, als es einer ungarischen Aristokratenfamilie gelang, von 1633 bis zum Tod von Adam im Sommer 1703 die Führung eines bedeutenden Teiles der Grenzverteidigung in Ungarn sich erblich zu sichern bzw. sie als Familienerbe zu betrachten. Dies ist auch in Kenntnis der gesamten Türkenabwehr des Ungarischen und Kroatischen Königreiches im 16. und 17. Jahrhundert ein Unikum. Selbstverständlich gab es zahlreiche Beispiele dafür, dass aus derselben ungarischen (Csáky, Erdődy, Esterházy, Nádasdy, Pálffy), kroatischen (Drašković, Zrinski), niederösterreichischen (Teufel), Krainer (Auersperg, Lenkovitsch), steirischen (Herberstein, Trauttmansdorff) oder gar deutschen (Mansfeld) Aristokratenfamilie mehrere Mitglieder vielleicht in demselben Grenz- oder Kreisgeneralat das Generalamt bekleideten.[81] *Aber es gab kein ähnliches Beispiel für das Vererben, und noch dazu gleich zweier Oberstenfunktionen an den erstgeborenen Sohn in einer Familie. Nicht einmal die kroatisch-slawonischen Aristokratenfamilien (Drasković, Erdődy, Zrinski) konnten dies erreichen, nicht einmal im Falle des Banamtes, ausgestattet mit einem geringeren militärischen Wirkungskreis. Das Erben zwei wichtiger*

---

[74] Am Beispiel von Zrínyi, 1582: Géza Pálffy, *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei.* In: *Hadtörténelmi Közlemények* 108 (1995) Heft 1, S. 114-185, hier 171, bzw. aus dem Jahr 1588: Archiv des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg; Weltliche Fürsten, Siebenbürgen ZR 7657, fol. 75, fol. 80; am Beispiel von Nádasdy, 1625-1627: ÖStA HKA HFU rote Nr. 130, 1626 Juli fol. 54-59 und MOL E 211, MKA Lymbus Series II, Tétel 26, fol. 507-513.

[75] Ersuchen von Batthyány, ohne Datum: »dignetur ex innata sua clementia officia generalatus et supremi capitaneatus mei (quibuis modo fungor) post obitum meum filio meo maioris natu, Christophoro de Batthyán benigne conferre...« MOL P 1315, Batthyány I. Ádám, 1655: Nr. 726. (Konzept) und ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 311, fol. 86.

[76] Hofkriegsratsdekret, 18. März 1655: OSZK Kt. Fol. Lat. 95, fol. 60v-61r; Dankbrief von Batthyány 8. Oktober 1655, Güssing: MOL P 1315, Batthyány I. Ádám, 1655: Nr. 734 (Konzept) und ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 311, fol. 441.

[77] Hofkriegsratsdekret, 24. Februar 1682: OSZK Kt. Fol. Lat. 95, fol. 66r-v.

[78] Instruktion, 7. April 1659: MOL P 1313, Memor. Nr. 1067; Eid, 7. April: ÖStA KA Best. Nr. 1623; Gehorsambriefe ebd. und OSZK Kt. Fol. Lat. 95, fol. 63r-v; zu seiner Bezahlung ab 23. Mai: ÖStA HKA Prot. der Hofkammer Reg. Bd. 855. fol. 325.

[79] Ernennung, 26. März 1691: ÖStA KA Best. Nr. 2155.

[80] Österreichische Nationalbibliothek, Wien; Handschriftensammlung Cod. 8332, Bl. 6, bzw. Pálffy, G. *Európa védelmében*, S. 69.

[81] Pálffy, G. *Die Türkenabwehr*, S. passim.

militärischen Ämter zeigt deutlich den enormen Einfluss der Familie Batthyány in West-Transdanubien - mit der nur die Familien Nádasdy und Esterházy wetteifern konnten - aber gleichzeitig auch die Beständigkeit jenes einzigartigen Kompromisses, welcher zwischen der ungarischen Aristokratenfamilie und dem Wiener Hofkriegsrat im 17. Jahrhundert zum Schutz der Kaiserstadt Wien und seiner südöstlichen Gebiete in Ungarn zustande kam.

EPILOG: SYMBOLISCHE RÜCKKEHR NACH SLAWONIEN - VERBLEIBEN IN UNGARN

Die Befreiung Ungarns von den Osmanen, beginnend 1683, führte zwar die Familie Batthyány teilweise nach Slawonien zurück, diese Rückkehr war in Tat und Wahrheit jedoch nur symbolisch. Nach dem Tode von Ban Nikolaus Erdődy (1670/78-1693) wurde Adam II. Batthyány im Juli 1693 gleichzeitig auch Ban in Kroatien-Slawonien, vor allem dank seinen Diensten als General der gegenüber von Kanischa liegenden Grenzen bzw. den in den Rückeroberungen von Ofen, Kanischa und Stuhlweißenburg.[82] Nach zwei weiteren Jahren kaufte er von der Familie Erdődy auch noch die Burg und Herrschaft von Ludbreg im Komitat Warasdin.[83]

Trotzdem war die Rückkehr der Batthyánys in diesem ehemaligen ungarischen Landteil nur noch sinnbildlich. Einerseits fusionierte in dieser Zeit infolge der osmanischen Eroberungen Slawonien mit Kroatien, und so kam allmählich bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts das bereits erwähnte »dreieinige Königreich« tatsächlich zustande.[84] Anderseits boten sich viele neue Möglichkeiten, in anderen Teilen des befreiten Ungarns Güter zu erwerben, so in den Komitaten Baranya, Tolna und Somogy in Transdanubien. Mit dem Erwerb von Boly, Mosgó, Somodor usw. ergriff der Kreisgeneral Transdanubiens, Adam II. Batthyány auch diese Chance.[85] Doch konnten die Neuerwerbungen mit den an der steirischen und österreichischen Grenze liegenden alten Herrschaften und Residenzen weder in ihrer Größe noch in ihrer geopolitischen Bedeutung konkurrieren. Die Nähe der alten Residenzen zu den zwei Hauptstädten des Ungarischen Königreiches, zu Pressburg und Wien, garantierte sozusagen die Position der Familie in der ungarischen Aristokratie und in der politischen Elite des Landes.

So muss der Grenzwechsel der Familie Batthyány nach 1526 als etwas Endgültiges betrachtet werden. Mit der Vertreibung der Osmanen aus ganz Ungarn endete für die Familie auch der Dienst in der Grenzverteidigung. Obwohl die Familie im 18. Jahrhundert mehrere Generäle (Adam Wenzel, Karl und Philipp) in der k. u. k. Armee stellte, bewahrten das Gewicht der Familie in der politischen Elite des Königreiches Ungarn und der Habsburgermonarchie seine Oberstlandeswürdenträger: vor allem die Söhne von Adam II., einerseits Palatin (1751-1765) Ludwig Ernst, andererseits der letzte Ban der Familie in Kroatien und Slawonien (1742-1756), Karl, der Anfang 1764

---

82 Ernennung, 7. Juli 1693: ÖStA KA HKR KIA VII 147 und OSZK Kt. Fol. Lat. 95, fol. 70r-71r; sein Eid: ÖStA KA Best. Nr. 2774.

83 Vera Zimányi, *A herceg Batthyány család levéltára. Repertórium.* Budapest 1962, S. 16.

84 Géza Pálffy, *Hrvatska i Slavonija u sklopu Ugarske Kraljevine u 16.-17. stoljeću (s posebnim osvrtom na političke, vojne i društvene odnose).* In: *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.-1918. Zbornik radova.* Hg. Milan Kruhek et al. Zagreb 2004, S. 113-123, hier 122f.

85 Zimányi, V. *A herceg Batthyány család levéltára,* S. 10f., 16, 19.

auch noch den Reichsfürstentitel erwarb,[86] bzw. der Sohn des ersteren, Joseph, der 1776 der Leiter der ungarischen katholischen Kirche, Erzbischof von Gran wurde.[87]

[86] Zoltán Fallenbüchl, *Magyarország főméltóságai 1526-1848.* Budapest 1988, S. 71, 75; Iványi, B. *Litterae armales,* S. 13, Nr. 9; Zsámbéky, M. (Hg.), *Die Jahrhunderte der Batthyány's,* S. 100-129.

[87] *Esztergomi érsekek 1001-2003.* Hg. Margit Beke. Budapest 2003, S. 347-354 und Zsámbéky, M. (Hg.), *Die Jahrhunderte der Batthyány's,* S. 130-145.

FLUVIAL-AEOLIAN SANDS IN CROATIA. ENVIRONMENTAL HISTORY CASE STUDY: DJURDJEVAC SANDS (ĐURĐEVAČKI PIJESCI)

FLUVIJALNO-EOLSKI PIJESCI U HRVATSKOJ. PRIMJER POVIJESTI OKOLIŠA: ĐURĐEVAČKI PIJESCI

Hrvoje Petrić
University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of History,
Institute of Croatian History
Ivana Lucica 3
HR-10000 Zagreb, Croatia
h.petric@inet.hr

Primljeno / Received: 14. 7. 2009.
Prihvaćeno / Accepted: 4. 11. 2009.
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Rad ima dvije pozitivne recenzije
UDK/UDC 33.432 (497.5)

SUMMARY

This paper deals with sand dunes area of fluvial and aeolian origins in South-East Europe, the northwest of Croatia, nearby the small town of Djurdjevac, due northeast of Zagreb, the capital of Croatia, close to the Hungarian state border. These sands cover an area of approximately 1000km^2 owing to combined effects of fluvial and aeolian processes during the Quaternary Period. Based on research of aeolian sheet sands on a greater region of Pannonian Valley, we can establish three stages of fluvial and aeolian formation of sand accumulation in Croatia: Stage1: approx. twenty thousand years ago (Würm glacial, the last Ice Age); stage2: Older Holocene; stage3: triggered by man and prolonged well into the Early Modern Period. This paper will deal with this third stage. Based on contemporary level of research, medieval archives do not provide any notice of «open» sands in this area; they might have been covered by humus before the Middle Ages. Under the influence of man, in the Early Modern Period (17th and 18th centuries) connective stems of plants (roots) gradually disappeared. There was aeolian erosion, so the sands reappeared on the surface. This brought up the issue of viable, sustainable development or rather, unsustainable one: is reappearance of Croatian sands (that previously had been under the humus layers) an example of disturbed ecosystem? As we consider the previous 'coexistence' of local population here with the sands, it's logical to assume that early medieval 'reappearance' of sand dunes wasn't just due to anthropogenous factor, but also to climate changes as well? The author leaves a door open to assumptions, that anthropogenous factors here, in the manner that change in economies (and/or new techniques and agrarian methods, as well as introduction of new plants) here influenced creation of «bare» sands, its resurface and move. It took great efforts to reattach these «bare» sands; the efforts put in motion since the late 19th century onwards. The plants that were introduced in the sand zone were quickly adjusting to the new terrain and life on sands. These plants enabled creation of humus substrate in the soil here. Slowly the new fertile lands appeared on the layers of sand, which in the 20th century grew with forest and grass vegetation and various agricultural crops; the sands

here were covered various flora and fauna, quite atypical for other regions of Croatia. It's important to notice how stopping of aeolian sheet layers, that had begun in the 19th century, is now revived and undergoing process until present day, by planting pine trees and spreading pine forests.

Key words: environmental history, Croatia, early modern period, pijesci, povijesna geografija, Đurđevac

Ključne riječi: povijest okoliša, Hrvatska, rani novi vijek, sands, historical geography, Đurđevac

INTRODUCTION - EOLIAN SANDS IN CROATIA IN GENERAL

The surface of eolian sands in northwestern Croatia (southeastern Europe) is the area of approx. 1000km^2. Named after the closest town (Djurdjevac), the Djurdjevac Sands in the northwest of Croatia, bordering Hungary, consist of 15-40m thick layers of sand on the outer rims, and the deepest dunes go to 80m-deep sand layers. The sand layer is 10-0m higher than the neighboring wetland soil. Sand terrain is curly and waved (sand shelves changing into banks, swales and ditches). Under the main northwesterly and southwesterly winds, these wind-formed sand dunes are mainly shaped in meridian, longitudinally direction, usually exceeding sand swales by 4-5m. The highest point of the sands is a dune east of the town of Djurdjevac.

Djurdjevac dunes were deposited through combined effects of fluvial and eolian processes during Quaternary period and its two geologic epochs: the Pleistocene and the Holocene epochs. The dunes could be considered the ultimate southern extension of far greater sand desert in Hungary's southern province Somogy, thus their genesis should be considered as related and interlinked. Here we have numerous distinct characteristics of sand dune (up to 30m of relative elevation), a parabolic, crescent-elongated shape, with sand ditches and swales formed through sand blow-off of Drava river sediment.

Most of the surface sands are related to accumulating eolian activities during Holocene period. These sediments either sit on older Pleistocene sands or were brought as fluvial deposits, mostly consisting of Drava river pebble, gravel and sands. At certain spots, eolian sands are horizontally turned into wavy, sandy clay, particularly where sand dunes make contact with alluvial plain. Similar to Pleistocene deposits, here, too, we have wind-borne sands of fluvial «paleodrava». On the «cliffs» of sand dunes, there's a dominating coarse-granulated material, while swales and hollows between the dunes have accumulated sand clay, unless particularly distinct linear-deflated hollows. Slanted multilayers in these dunes undoubtedly show eolian activities from the west and northwest.

Sand deposits there are identical to those of the neighboring Hungarian provinces on the other side of Drava river- Somogy and Zala- south of Balaton Lake and Danube-Tisa interamnia, between the two rivers, as well as Hungarian Nyírség (upper Potisje). These are sediments made by wind (Eolian erosion), majority formed from the turn of Ice Age (Pleistocene) into our era (Holocene), or rather, in Neolithic Period.

Based on Eolian sands research in a greater Pannonian Valley, we can establish three phases of Drava river eolian sand accumulation. The first one is from some 20 thousand years ago (Würm Glaciations maximum), or the last glacial period. The second phase was older Holocene and the third phase is influenced by human civilization and going all the way to Early modern period.

In Pleistocene, the glacial frontier reached the eastern rims of the Alps. Glaciers here moved huge deposits of various glacially formed accumulation of unconsolidated glacial debris (final moraine of soil and rock). Turning to Holocene period, glaciers started to melt. Rivers formed from glaciers meltdown were carrying (in this case, Drava River) fluvial drift, eroding lots of material from the Alps into the Pannonian Valley. Due to temperature difference, strong winds eroded silt-like debris of soil and sand from these final moraines and river alluvial deposits and re-deposited them in various parts of the Pannonian Valley. This is how winds helped huge deposits of sands be formed. Soon after, a relatively humid climate of the area (approx. 850mm of annual precipitation) helped the sands to grow vegetation.

The most recent research has confirmed how the genesis of Podravina sands could be tied to the oldest Holocene period, or rather, to the intensive climate changes on the turn of Ice Age (Pleistocene) into the current geological epoch (Holocene).

These deposits of fossil dunes have obvious fluvial origin that were, at the end of Würm period and early Holocene shifted and re-deposited by winds - through eolian erosion - forming a shallow, wavy relief of low Djurdjevac dunes. Morphogenesis of these sands is firmly linked to great Pleistocene glacial-fluvial south of Bakonyi Petrified Forest in Hungary, which, at the end of Würm and early Holocene period, was subjected to strong eolian erosion and partially reached Podravina region here. Because of the climate change and glacier melting, vast amounts of melted ice and snow from the Alps in redundant streams flooded and carried huge piles of soil material toward the Pannonian Valley.

On the rims of the Alps, in today's western Hungary in particular, there had been huge flooding which later added up to final moraines from earlier Pleistocene glacial movement. Winds were picking up material from the flooded surface, small grains of sand and other stuff, bringing it to Pannonian Valley. In those times, year-round cold winds from the frozen Alps were bringing down thick, heavy and cold air, that warmed up and became thinner over the Pannonian Valley, lifting up to higher planes. The Alps winds were eastwardly, bringing from the final moraines and flooded areas (Eolian erosion) vast amounts of alluvial sediments. This is how younger loess eolian sediments and sands were formed across the Pannonian Valley and in Hungary in particular. A smaller relict of those is our Djurdjevac sands.

According to pollen analysis of plants that had grown in Holocene period, we can conclude that during the eolian sands sediment, the most represented widely spread were herbaceous plants (herbs). Prevailing vegetation was the one characteristic for prairies and marshes. Certain, smaller traces of acicular trees pollens (pine, fir tree) were found too. The most common northwesterly and westerly winds, ever-present to this day, influenced the direction of sand dunes and their reshifting and reshaping.

We should bear in mind that in the first millennia these sands were moving, quick sands that wind drifted, carried and molded into true desert morphology - with dunes, even barhana. Due to geographical latitude-owed moderate climate that had formed here, relatively solid precipitation occurred. This affected the stabilization and taming of quick sands - the terrain got specific vegetation, adapting to sandy soil.

MIDDLE AGES - SANDS WERE COVERED WITH HUMUS SURFACE

Based on current research results, we conclude that medieval sources don't mention «open» sands in this region. The lack of mention does not mean sands weren't there at some point in the medieval period. It seems logical to back up the theory that «quick sands» weren't there even at

the end of the Middle Ages. The reliable sources mention the village of Molve (north of Djurdjevac), and it's possible that other settlements were there too. As Molve is a relatively old village mentioned back as early as mid 14th century, it's obvious the population of Molve in a way had developed a sort of a «coexistence with sands».

The similar situation is with today's village of Kalinovec (east of Djurdjevac). The archeologists have found grave sites, dating back to medieval times, on a today's sand dune. The very existence of the graves refers to a nearby church and a settlement in vicinity of the sands area. West of the found graves there was a swamp. The soil bed of this swamp terrain has a 4-8m thick layer of clay.

When it comes to Djurdjevac sands, one issue remains unanswered. Two medieval settlements had existed in the vicinity of Djurdjevac sands, however, both on non-sandy soil nearby Drava River. A document, dating to the late 14th century, mentions a theft of vine, stolen from Djurdjevac feudal manors. We can ask ourselves- where was the location of the vineyards, the wine was stolen from? As both villages had been nearby Drava River, it would not be logical to expect the vineyards on the hill slopes of distant Bilogora. The same reasoning can help us eliminate hill slopes in today's Hungary as potential vineyards location. The only place logical is the humus soil covering Djurdjevac sands.

It's obvious that further to abandoning these vineyards, located on the sand dunes near Djurdjevac in 16th century, the soil was slowly left to erode and later on, the winds that too could have opened up and «unearthed» the sands. In any case, to solve the mystery in the near future we would need comprehensive, systematic research of medieval localities and sites currently occupied by the sands.

»UNEARTHING« OF THE SANDS IN 17TH CENTURY

Here we have opened up an issue of so-called *sustainable development* or rather, is «unearthing» of Djurdjevac sands an example of irresponsible human behavior and so-called *unsustainable development*; or, is it a combination this and climate change, that has sped things up? It seems that at a certain point in the early modern times here we had dissonance and disturbance of equilibrium between man and his environment, resulting in «unearthing» the sands and its further uncontrolled spreading, restrained only on the turn of 19th to 20th century.

The situation is similar to the one in the sands of Deliblatska Pescara (Vojvodina region, in Serbia): as late as second-half of 18th century, it was a green area with forests and meadows, until a human secondary colonization destroyed vegetative cover layers, thus enabling formation of bare sands. There's little to read about this, even the 1552-1684 chronicles covering Ottoman invasions have no mention of quick sands, which leads to conclusion that there had not been any before.

Destructive anthropogenic processes had greatly influenced the latest genesis of Djurdjevac sands; extensive pasture, clearing of woods helped Eolian erosion, otherwise totally dormant and inactive in this post-glacial period (due to increase of humidity and spread of thick vegetation), to take effect. It's shown in lithostratigraphy profiles of individual dunes. All Pleistocene-created dunes have relatively thick layer of soil cover, and in younger dunes it's completely missing.

Additionally, we should take into account increased population numbers in settlements close to the sands, most probably in late 17th (surely during 18th century) influenced «unearthing» of sand dunes. After the vegetation linkage (roots) had disappeared, Eolian erosion took effect again and resurfacing of the sands.

17th century cartographic sources can help out re-create reconstruction of 17th century approximate appearance of the sands. Mid 17th century sources have provided 2 maps, both very descriptive of mid 17th century Djurdjevac greater area. It's interesting to notice absence of forest and woods around Djurdjevac, confirming the hypothesis that they had been cleared out in the sands area in early 17th century, most probably for defense purposes. Greater woods were covering the land alongside Drava River, terrain without military border strongholds. Start of colonization processes could be seen from sources telling of several settlements being formed. There is a mark on the map of desolate St. Mary church between Koprivnicka rijeka (Koprivnica stream) and Drava River, nearly halfway between Koprivnica and Djurdjevac; another one, marked as Rothernthurn, represents the area south of Djurdjevac that was beginning with settlement.

The 1673 map shows the area north of Djurdjevac an ait, an isle of a sort, a river sediment deposition between Drava flow and an eastward tributary stream. This depiction of Djurdjevac is identical to the situation some hundred years later, when secret maps showed sandy soil. This map has a marked area, between Djurdjevac and Molve, alongside western rim (that later were marshes), depicting sands.

After the Ottomans had left, the population from neighboring marshes and woods began returning to their «hearth», to their livestock and farming. However, through different activities on the land - wood clearing mostly, cutting down timber, cattle grazing - soil was bare and the sands became active, moving and turning from «alive» to «quick sands». Humans, again, caused repetition and reinforcement of eolian erosion and endangered survival again with unfavorable living conditions.

Once the sands terrain was repopulated and new settlements were formed, the «opening of sands» under anthropogenic influence occurred, probably helped by climate and hydrographic situation. Newly settled population engaged in intensive livestock raising, using the sands terrain for grazing. This is how the sands surfaced and the winds would shape dunes, and free the sands, creating ridges that could not be covered with vegetation, due to constant winds. Destroying and clearing of woods, cattle grazing and cart wheels leaving marks in the sand made it possible to keep it barren.

Local eolian and fluvial erosions were of importance in helping the sands to propagate and spread. The erosive processes significantly influenced today's micro morphology of Djurdjevac sands. More recent unearthing of the sands was strongly affected by destruction factors, too. This particularly applies to intensive settlement of the neighboring areas in Drava valley. Before the intensive grazing, wood clearing and scorching the land- the sands were completely tamed and stable.

It's pretty certain that human activities actuated eolian erosion; but- was it the human factor only? During the Middle Ages, people had lived here too, but historic documents have no mention of the surface sands. A thought, worth saying out loud- how come that medieval population never started eolian erosion? I doubt the medieval population was able to develop a special form of «coexistence» with the sands, significantly different from medieval way of life.

So, it's possible that some other factors enabled «resurface of the sands» in the Early modern times. To factors like human activities, we could probably add up the climate change, particularly so since the period of the Early modern times mostly overlap with so-called «Little Ice Age». This is why we should probably be looking for the reasons of «reopening of sands» in combined effects of the climate and man. However, future multidisciplinary research should definitely either confirm or reject this theory.

When we analyze the military maps of Djurdjevac regiment from the late 18th century, we can establish the existence and spreading of the sands in different areas around Djurdjevac. The big-

gest sand complex was north and east of Djurdjevac, as the maps strictly call these sand dunes. At the end of 18th century, the road travel from Djurdjevac to Molve, «across the sand dunes», was impossible whenever the weather was bad. Yet, heavy transport vehicles enabled the crossing of the sand dunes at any weather. All other roads, heading from the village and through the marshes (...) are passable with light carts only during hot, dry summers, when the marshes would be dried out; in wet weather, the roads were without firm ground and in heavy rains completely impassable». This is why people commuting between Molve and Djurdjevac were forced to use passage through the sands terrain, and folk tale even mentions occurrence of regular sand storms.

The next account with the sands was recorded by Djurdjevac teachers Anka and Milan Poljak in the year 1900, having recorded, among other things, the following: «Behind these meadows, that spread some 10 hours of walk to the north, there are the Sands, similar to African Sahara. The sands are spread from the northwest, with the village of Molve of an hour walking distance; to the southeast, with Kalinovac, also at one hour walking distance, that lies eastwardly; the sands surround Djurdjevac from the north and east and a fifth of Djurdjevac is within the sands already, as poor people settle down here, with their homes and gardens at small cost (...) yet, when the high winds blow, sand storms hurl and swirl the sands around, making ditches and hollows, piles and dunes and so on (...)»

Winds were easily lifting and moving around the particles of sand, so the relatively large sections of the sand terrains were slowly spreading and turning into «quicksand» sand desert. Similar cases of this development could be found in the sand desert Deliblatska pescara (Vojvodina province, Serbia), the most expressive example of continental «quick sands» in Europe.

Communication and commuting of peasants from big villages in southward terraces across the Podravina sands, that constantly moved around by eolian erosion, was difficult; particularly hard for them was to plow fields, use meadows and woods in northwardly laid alluvial soils by Drava river. Cart rigs had difficulty crossing the terrain from Novigrad, Virje, Djurdjevac or Kalinovac to Drava river, and then peasants formed caravan and cattle stopovers. These scattered stopover shelters, that first had been used for shepherds from spring to fall season, and thanks to breakup and division of family cooperatives later on (mainly by the end of 19th century), were turned into permanent hamlets. Even today there are still folk legends and tales of ´bloodied sands', as carts and people would disappear in sand storms.

REFORESTATION AND »CLOSING« OF THE SANDS

In recent times, the sands have mainly been covered with trees and bushes. The sands have developed specific flora and fauna, completely atypical and unlike other terrains of Varazdin Generalate and Krizevci county. Since 19th century, in fighting back the «quicksand», great systematic efforts have been undertaken to re-conquer the soil from the sands. In planting vegetation that can adapt easily to these sands, a great success has been achieved with acacia shrubs and trees (with large root surface that prevents migration of sand). These plants have enabled formation of humus substrate to feed the soil and make it fertile; in 20th century, the sands were planted with forest and grass vegetation, as well as various agricultural plants.

The first reforestation of the sands dates back to late 19th century, and relates to windscreen shielding (part of woods) from the sands, and starting grapes hybrids and vineyards. This first windscreen of wood was formed from planting black and silver pine trees, as well as acacia. During the calming down of sands and after the sands had settled, reforestation with black and silver pine and acacia trees continued. Settling down of the sands was done in a mechanical and a bio-

logical, or both ways at the same time. The mechanical ways prevented the sands from moving around by setting (digging in) boughs, and branches of common gorse, broom, alder shrubs etc.; biologically, it was done through sowing grasses (graminoids). The first seeds were acquired from the sand desert Deliblatska pescara, where it had been originally used to link quick sands to the firmer ground and later, own vegetation was used.

Out of many various types and technical methods of taming, linking and settling of the quick sands, the applied method was the one, successful in other European quicksand terrains; particularly successful was the one, applied in Deliblatska pescara desert. The experts used practical knowledge and experiences, as well as the basic principles of applied sciences, and started off the reforestation of the sands in four stages:

I. stage - scarping (terrain leveling of surface)

II. stage - sand settling

III. stage - planting of acacia shrubs

IV. stage - replacement of acacia with pine

These works that were undertaken in 20th century solved the problem of quick sands in the vicinity of Djurdjevac. A part of the sands, however, has been preserved and protected and in 1963 a part of unforested Djurdjevac sands was proclaimed the unique reserve and geographical-botanical park.

SAŽETAK

U radu se prikazuje pješčano područje fluvijalno-eolskog nastanka na sjeveru Hrvatske (u blizini grada Đurđevca, sjeveroistočno od Zagreba) na granici sa Mađarskom. Ovi pijesci se protežu na oko 1000 km^2. Ovi pijesci svoj nastanak zahvaljuju kombiniranom djelovanju fluvijalnih i eolskih procesa tijekom kvartara. Na temelju istraživanja eolskih pijesaka na širem prostoru Panonske nizine moguće je utvrditi tri faze formiranje fluvijalno-eolskih pješčanih akumulacija u Hrvatskoj: prva faza je iz vremena od prije 20-tak tisuća godina (maksimum würmskog glacijala tj. poslednjeg ledenog doba). Druga faza pripada starijem holocenu. Treća faza je uzorokovana djelovanjem čovjeka, a njen utjecaj seže rani novi vijek. U ovom radu ću obraditi tu treću fazu. Na temelju trenutnog stupnja istraženosti u srednjovjekovnim se izvorima ne spominju «otvoreni» pijesci na ovome području te ih je prije srednjega vijeka pokrio humus. Pod utjecajem čovjeka je u ranome novom vijeku (17. i 18. stoljeće) došlo do nestanka biljnog veznog materijala (korijenja). Javila se eolska erozija pa je došlo do ponovnog javljanja pijeska na površini. Time se otvara pitanje održivog odnosno neodrživog razvoja, odnosno nije li slučaj otvaranja hrvatskih pijesaka (koji su se nalazili ispod humusnog sloja) primjer poremećaja ekosustava. Uzevši u obzir primjer «suživota» stanovništva sa pijeskom u srednjem vijeku moguće je razmišljati na način da ranonovovjekovno «otvaranje» pješčanih površina vjerojatno nije imalo samo veze s antropogenim faktorom pa možemo pretpostaviti da su uz njega vjerojatno utjecaj imale i klimatske promjene. Autor ostavlja mogućnost djelovanja antropogenih faktora na način da je promjena gospodarenja (i/ili primjena novih tehnika i agrarnih kultura) na ovim prostorima imale utjecaj na stvaranje «golog» pijeska, odnosno na njegovo otvaranje i pokretanje. Za ponovno vezivanje «golog» pijeska je trebalo mnogo napora, koji su sustavno bili provođeni od kraja 19. stoljeća. Sađene su biljke koje su se brzo prilagođavale životu na pijesku. One su omogućile stvaranje humusnog supstrata u tlu. Time je postupno stvoreno plodno tlo na površini pijeska koje je u 20. stoljeću obraslo šumskom i travnom vegetacijom te različitim poljoprivrednim kulturama, a na pijescima se razvio osebujni biljni i životinjski svijet netipičan za druge prostore Hrvatske. Vrijedi istaknuti da po-

novno umrtvljivanje eolskog rada započeto tijekom 19. stoljeća traje sve do danas širenjem umjetnih nasada borovih šuma.

SOURCES

Archbishop's Archives Zagreb - Nadbiskupski arhiv Zagreb, Kanonske vizitacije, Prot. 4/IV; 90/II

Croatian National Archive Zagreb - Hrvatski državni arhiv (HDA), Ujedinjena Bansko-Varaždinsko-Karlovačka generalkomanda, Uvezeni spisi Varaždinskog generalata, 1578-1848.

Đurašin, Stjepan - Biljke s đurđevačkih pijesaka, Glasnik Hrv. prirodnoslovnog društva, XIII, Zagreb 1902.

Đurđevačka pukovnija - Hrvatska na tajnim zemljovicima XVIII. i XIX. stoljeća, knj. 8, Zagreb 2003.

Krmpotić, Ljudevit - Izvještaji o utvrđivanju granica Hrvatskog Kraljevstva od 16. do 18. stoljeća, Hannover-Karlobag-Čakovec 1997.

Mályus, Elemér - Zsigmondkori oklevéltár, Budapest 1951.-1958., vol. 1; vol. 2/1.

Österreichische Nationalbibliothek Wien (ÖNB), Codex 8608, fol. 32.; Codex 9225.

Poljak, Anka, Poljak, Milan - Gjurgjevac, Glasnik Hrvatskog prirodoslovnog društva, XII, Zagreb 1900.

Registar arheoloških nalaza i nalazišta sjeverozapadne Hrvatske, Bjelovar 1997.

Šandor, Franjo - Ekskurzija u podravske pijeske, Vijesti Geološkog povjerenstva za kraljevinu Hrvatsku-Slavoniju za god. 1910., sv. 1, Zagreb 1911.

Smičiklas, Tadija - Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Zagreb 1904.-1990, vol. 5; vol. 8; vol. 18.

Szántai, Lajos - Atlas Hungaricus, sv. 1, Budapest 1996.

BIBLIOGRAPHY

Blašković, Vladimir - «Hrvatska Sahara» nekad i danas, Podravski zbornik, 3, Koprivnica 1977.

Blašković, Vladimir - Prirodne osobine Đurđevačkih pijesaka, Ph.D. dissertation, manuscript, Zagreb 1957.

Blašković, Vladimir - Prirodne oznake Đurđevačkih pijesaka, Geografski glasnik, 25, Zagreb 1963.

Bognar, Andrija - Basic Geomorphological Problems of the Drava River Plains in SR Croatia, Geographical papers, 6, Zagreb 1985.

Bognar, Andrija - Geomorfološke značajke bazena porječja Drave, Geografski horizon, 1, Zageb 1996.

Bognar, Andrija - Tipovi reljefa kontinentskog dijela Hrvatske, Spomen - zbornik proslave 30. obljetnice Geografskog društva Hrvatske, Zagreb 1980.

Borsy, Z. - A Nyírség természeti földrajza, Budapest 1961.

Borsy, Z. - Blown sand territories in Hungary, Zeitschrift für Geomorphologie, 90, 1991.

Feletar, Dragutin - Prirodna osnova kao čimbenik naseljenosti Gornje hrvatske Podravine, Podravina, 13, Koprivnica 2008.

Feletar, Dragutin - Podravina, Koprivnica 1973.

Feletar, Dragutin - Podravina, Koprivnica 1988.

Franjo, Ivo - Geomorfološke osobine Molvarskih pijesaka, Podravski zbornik, 23, Koprivnica 1997.

Hirc, Dragutin (ur.), Prirodni zemljopis Hrvatske, knjiga prva - Lice naše domovine, Zagreb 1905.

Kranjčev, Radovan - Ekološka i biološka raznovrsnost Podravskih pijesaka, Đurđevečki zbornik, Đurđevac 1996.

Kranjčev, Radovan - Pijesci u Podravini, Đurđevački pijesci. Koprivnica-Đurđevac 2006.

Kranjčev, Radovan - Podravski pijesci. Ekološke prilike i isječci živog svijeta podravskih pješčara, Podravski zbornik, br. 19-20, Koprivnica 1994.

Kranjčev, Radovan - Priroda Podravine, Koprivnica 1995.

Kurtek, Pavao, Gornja hrvatska Podravina - Evolucija pejzaža i suvremeni funkcionalni odnosi u prostoru, Zagreb 1966.

Lóki, J. - Bels -Somogy futóhomok területeinek kialakulása és formái. Acta Geographica Debrecina, Debrecen 1981.

Marosi, S. - Belső-Somogy kialakulása és felszínalaktana, Földrajzi Tanulmányok, 11, Budapest 1970.

Matica, Mladen - Đurđevački pijesci, Podravski zbornik, 30, Koprivnica 2004.

Milojević, Borivoje Ž. - Banatska Peščara, Posebna izdanja SANU, knj. 153, Beograd 1949.

Pavleš, Ranko - Koprivničko i Đurđevečko vlastelinstvo, Koprivnica 2001.

Petrić, Hrvoje - Neodrživi razvoj» ili kako je krčenje šuma u ranome novom vijeku omogućilo širenje Đurđevačkih pijesaka, *Ekonomska i ekohistorija*, 4, Zagreb-Samobor 2008., 5-26.

Šavor, Ivan - Đurđevački pijesci, Sto godina šumarstva Bilogorsko-podravske regije, Bjelovar 1974.

ŽIDOVI U GOSPODARSTVU KOPRIVNICE I PODRAVINE

JEWS IN BUSINESS AND ECONOMY OF KOPRIVNICA AND PODRAVINA

Ljiljana Dobrovšak
Institut društvenih znanosti »Ivo Pilar«
Marulićev trg 19
10000 Zagreb
Ljiljana.Dobrovsak@pilar.hr

Primljeno / Received: 30. 10. 2009.
Prihvaćeno / Accpeted: 4. 11. 2009.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
UDK/UDC 94.329 (475.5)

SAŽETAK

Uz domaće trgovce, vrlo aktivni nositelji trgovačke djelatnosti u Koprivnici i Podravini bili su Židovi koji su od samog početka doseljavanja u podravski kraj bili uključeni u razvoj gospodarstva ovisno koliko su im date mogućnosti to dozvoljavale. Potkraj 19. stoljeća Židovi su držali veći dio koprivničke i podravske trgovine i sudjelovali su u svim važnijim gradskim gospodarskim poslovima, osobito u bankarstvu i industriji. Njihov utjecaj proširen je i na sva veća podravska naselja, pogotovo su trgovački bili aktivni u Legradu, Ludbregu, Malom Bukovcu, Novigradu, Drnju, Virju i po selima, a najveću ulogu su dosegnuli u vremenu između dva svjetska rata. Vrlo spretni i poslovni širili su svoje poslove unutar i izvan Podravine i zbog toga je njihov doprinos velik ne samo u privrednom razvoju, nego i u društveno-kulturnom životu Koprivnice i Podravine.

Ključne riječi: Židovi, Koprivnica, Podravina, gospodarstvo
Key words: Jews, Koprivnica, Podravina, economy

UVOD

U razdoblju između 15. i 17. stoljeća nema podataka o stalno naseljenim Židovima u sjevernoj Hrvatskoj, već se oni pojavljuju sve učestalije početkom 18. stoljeća, kada kao »putujući trgovci« posjećuju sajmove u sjevernoj Hrvatskoj.[1] Tada, a i nešto ranije (sredina 17.st.) zabilježena je i prva pojava Židova u krajevima oko rijeke Drave. Židovi su kao trgovci-pokućarci dolazili u Podravinu obilazili sela i nudili svoju robu, no zbog zakona o zabrani zadržavanja vraćali su se kući (po zakonskom članku 19./1729. Ugarskog sabora - dopušteno im je bilo *pravo térgovanja* ali ne i stalni boravak na prostorima Kraljevine Hrvatske i Slavonije).[2] Židovi se u Hrvatsku doseljavaju iz različitih dijelova Europe, iako najviše iz susjednih ugarskih županija te su u Podravini prednjačili aškenaski Židovi doseljeni iz srednje Europe koji su prvo naselili susjedne zapadne ugarske županije (Tolna, Somogy, Zala, Vas i Sopron), pa se nakon toga sele u manja trgovišta i gra-

1 *Katalog izložbe, Židovi na tlu Jugoslavije*, MUO, Zagreb, 1988, 136.
2 Mirjana GROSS/ Agneza SZABO, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb, 1992, 418.-419.

diće u blizini hrvatsko-ugarske granice.[3] Nakon *Tolerancijskog edikta* kralja Josipa II. iz 1781. i Patenta *Systematica gentis Judaeorum Regulatio* koji se za Ugarsku i Hrvatsku primjenjivao od 31. ožujka 1783. znatno se poboljšao položaj Židova na prostoru Ugarske, a on je ujedno i omogućio trajnije naseljavanje Židova u Hrvatsku, pa tako i Podravinu.[4] Njime su Židovi dobili dozvolu boravka u nekom mjestu, no on ipak nije značio da Židovi u mjestu smiju posjedovati kuću ili druge nekretnine, zemlju, niti da se smiju baviti svim poslovima i obrtima. Patent *Gens Judaica* je određivao manjem broju Židova mogućnost da postanu »tolerirani« i da se nasele na određenom području. U vremenu od 1783. do 1840. za Židove iz Ugarske (s time i za Židove u Hrvatskoj) izdani su brojni zakoni koji su im boravak i poslovanje onemogućavali, da bi 30-tih godina 19. stoljeća akcijom liberalnih vođa u Ugarskoj, došlo do preokreta te se tada u Ugarskom saboru na dnevnom redu pokreće pitanje emancipacije Židova. Tako je na inicijativu ugarskih političara unutar Ugarskog sabora izglasan zakonskih članak 29./1840. (*de Israelitis)* koji je važio i u Hrvatskoj i Slavoniji. Zakon je uz brojne olakšice, omogućio Židovima pokretanje tvornica, bavljenje trgovinom i svim obrtima, kupovanje nekretnina, pohađanje svjetovnih i konfesionalnih škola i useljavanje u slobodne kraljevske gradove, osobito u one koji su im do tada to branili pozivajući se na kraljevske povlastice. Istovremeno su ugarski Židovi unutar Ugarskog sabora zatražili potpunu emancipaciju i ukidanje tolerancijske takse. Iako se o emancipaciji na Ugarskom saboru raspravljalo jedino je postignuto da im je proširen krug zanimanja (1843.) i ukinula se tolerancijska taksa (1846) time su se ugarski Židovi (s njima i hrvatski) otkupili u iznosu od 1.200,000 forinti.[5]

Židovi su se u Kraljevini Hrvatskoj do izbijanja revolucije 1848. uglavnom naseljavali prvo na selu, pa zatim u manjim mjestima, trgovištima i tek kasnije usporedo s razvojem gradova i gospodarstva, sele u veće gradove, pa se takav razvoj može pratiti i kod doseljavanja Židova u Podravinu. Nakon sloma revolucije Židovi su bili u istom položaju u kojem su bili i prije izbijanja. *Oktroiranim ustavom* iz 1849. Židovi cijele Carevine proglašeni su jednaki s kršćanima u svim građanskim pravima, međutim *Silvestarski patent* iz 1850. nije potvrdio prijašnje odluke, pa su sve odredbe ostale »mrtvo slovo na papiru«. Istovremeno s restriktivnim mjerama iz bečkog središta usmjerenim prema centralizaciji države pokrenute su i najveće promijene unutar Monarhije koje su se dogodile i na političkom i sudbenom planu (1852. uveden je u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji *Opći austrijski građanski zakonik*). Pravno se položaj Židova u Carevini uvelike i nije promijenio, mada je država pokazivala određene namjere u daljnjem ukidanju zabrana koje su donesene u ranijim razdobljima. Prvi koraci prema službenom odobrenju emancipacije pokrenuti su tek 1860. godine kada su za Židove Monarhije izdane tri važne carske naredbe kojima se osposobljavaju Židovi da mogu biti svjedoci pri oporukama kršćana, dopušta im se naseljavanje u rudarska mjesta te im se podjeljuje pravna sposobnost da mogu stjecati vlasništvo nepokretnih

---

3 Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj-migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Zagreb, 1997, 13.

4 Krešimir ŠVARC, Kratka povijest koprivničke židovske zajednice, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998, 378; Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske-Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850. -1860*., Zagreb, 1985, 361.; Mirjana GROSS, Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću, *Gordogan*, siječanj-travanj, 23.-24., Zagreb, 1987., 26.

5 Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj-židovske zajednice*, I., drugo nadopunjeno izdanje, Zagreb, 2004., 23.-24.; više o Židovima u Koprivnici u ovom razdoblju vidjeti u Ljiljana DOBROVŠAK, Novi prilozi o Židovima u Koprivnici od kraja 18. stoljeća do 1848. godine, *Podravina*, vol. VII., br.13., Koprivnica, 2008., 84.-93. Béla BERNSTEIN, Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn, *Gedenkenbuch zur einnerung an David Kaufmann*, herausgegeben von Dr. M. Brann und Dr. F. Rosenthal, Breslau, 1900., 627. U otkup su bile uključene židovske zajednice iz hrvatskih i slavonskih županija i proporcionalno svojem udjelu u stanovništvu sudjelovale su ovako: zagrebačka židovska zajednica platila je 8.105,10 forinti, križevačka 2.713,20 forinti, požeška 1.085,20 forinti, srijemska 719,35 forinti, varaždinska 24.301,45 forinti i virovitička 5.205,45 forinti.

dobara, nekretnina i da mogu postati vlasnicima zemlje ukoliko ju sami obrađuju. Ubrzo je uslijedilo i zakonsko proglašenje ravnopravnosti prvo u Austriji i Ugarskoj (1867.), a onda i u Hrvatskoj (1873.).

Iako su Židovi pravnu i građansku ravnopravnost u Hrvatskoj stekli tek 1873. godine[6] ona u formalnom smislu nije bila prava ravnopravnost, jer po zakonu Židovima nije pružena puna emancipacija (zabranjivao se prijelaz katolika na židovstvo te nisu smjeli sklapati brakove sa nežidovima-katolicima). Od 1873. godine počinje njihovo gospodarsko, ali i političko uzdizanje u hrvatskom društvu, koje će biti zaustavljeno pojavom i dolaskom nacifašizma na vlast u Njemačkoj, a potom 1941. godine i uspostavom ustaške NDH.

POVIJEST ŽIDOVA U KOPRIVNICI I PODRAVINI

Židove na prostoru današnje Podravine možemo susresti još u vrijeme vladavine Osmanlija. Pretpostavlja se, da se u selu Drnju u 17. stoljeću obavljala razmjena zarobljenika, a istodobno je to bila karantena za obranu od kuge ali i raštel za trgovanje, pa se prema nekim neslužbenim podacima (L. Brozović) tu spominju prvi židovski trgovci vjerojatno s područja Osmanskog Carstva.[7] U 18. stoljeću (najraniji spomen je u drnjanskoj župnoj spomenici iz 1740.) jedan dio napuštene utvrde u Drnju zove se *Židovaroš*. Pri tome se nijednom ne spominju Židovi, ali se za dio utvrde koristi spomenuti izraz, pa je očigledno da je riječ o starijoj tradiciji doseljavanja židovskog stanovništva, pa čak i mogućnost postojanja geta za Židove.[8] Drugo najbliže trgovište u Podravini gdje su Židovi isto tijekom 17. stoljeća živjeli, je Legrad. Na planovima Giovannija Giuseppea Spalla 1670. i 1671. nalazi se ucrtano židovsko naselje »Juden Statt« koje se razvilo izvan utvrđenog dijela grada.[9] U spisima legradskog magistrata (1672.) među prisežnicima spominje se Samuel Ujláki, koji bi po imenu mogao biti Židov.[10] Potvrdu za prisutnost Židova nalazimo i u popisu davatelja poreza za Legrad iz 1676. jer se tada skupljao porez i od Židova, no ne navodi se za koliko obitelji niti se ne navode njihova imena. Prvi pouzdani podatak o stalnoj naseljenosti Židova u Legradu potječe tek iz kanonskih vizitacija 1698. godine.[11]

Iz ovog se može zaključiti, da su prvi Židovi u Podravinu vjerojatno počeli dolaziti krajem 17. i početkom 18. stoljeća iz susjednih ugarskih županija kako bi se na ovim prostorima bavili trgovinom, ali se zbog ranije navedenih zakona (iz 16.st.) nisu smjeli zadržavati. Uz te putujuće trgovce u krajevima oko rijeke Drave susrećemo i tzv. »privremeno« nastanjene Židove i pokućarce, koji dolaze u Podravinu iz ugarskih županija Zale i Somogya radi trgovine, obilaze sela, obavljaju

---

6 Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj-migracije i promijene u židovskoj populaciji*, Zagreb, 1997, 23.-24.

7 Leander BROZOVIĆ, *Građa za povijest Koprivnice*, Koprivnica, 1978.,47. Ljiljana DOBROVŠAK, Židovi i njihov utjecaj na transformaciju podravskog višegraničja krajem 19. i početkom 20. stoljeća, *Podravina*, br. 6., prosinac, Koprivnica, 2004., 24.; Hrvoje PETRIĆ, Vom Handel im alten Koprivnica (17.-19. Jh), *Podravina*, br.2., Koprivnica, 2002., 99.-114.

8 Hrvoje PETRIĆ, *Koprivnica u 17. stoljeću*, Okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu, Samobor, 2005., 261.

9 Mirela SLUKAN-ALTIĆ, Legrad-grad na sutoku rijeka i razmeđu država, *Podravski zbornik*, 28., Koprivnica 2002., 115., M. KLEMM, Planovi Čakovca, Kotoribe i Legrada iz druge polovice 17. stoljeća u Bečkom vojnopovijesnom muzeju, *Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU*, br.1., Varaždin, 1986., 198.

10 H. PETRIĆ, Vom Handel im alten Koprivnica, 109.-110.

11 *Magyar-Zsidó oklevéltár-Monumenta Hungariae Judaica (MZO)*, ured. Grünwald Fülöp és Scheiber Sándor, V./I. kötet 1096.-1700., Budpaest, 1959., 401.-402.; Lj. DOBROVŠAK, Židovi i njihov utjecaj na transformaciju podravskog višegraničja krajem 19. i početkom 20. stoljeća, 24.; H. PETRIĆ, Vom Halden im alten Koprivnica, 109.-110., Hrvoje PETRIĆ, *Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba*, Zbornik radova, Zagreb, 2004., 67.-68., 208.-220.

svoju djelatnost te se krajem tjedna, prije sabata vraćaju kući. Sredinom 18. stoljeća Židovi počinju boraviti u gradovima i mjestima s prešutnom dozvolom lokalnih i vojnih vlasti. U samoj Koprivnici prvi tragovi Židova zabilježeni su za vrijeme generala Becka 1753. koji im je omogućio trgovanje u gradu. Oni nisu živjeli unutar grada, već su dobavljali odijela (*mandure*) za austrijsku vojsku pa su zbog toga bili pod zaštitom vojnih vlasti.[12] Njihov boravak u Koprivnici nije bio dugog vijeka, jer se već 6. travnja 1756. na saborskoj sjednici Hrvatskog sabora govori o uklanjanju Židova s područja pod vojnom upravom u Koprivnici.[13] Od sredine 18. stoljeća u dokumentima mogu se pratiti židovski trgovci imenom i prezimenom. Tako se do sada mislio da je prvi imenom zabilježeni Židov u Koprivnici Izak David Jeüescher, židovski trgovac iz Osmanskog Carstva tj. Sofije, koji je iz Trsta krenuo u Zemun, a 1774. je uhapšen u Koprivnici.[14] Međutim, prema najnovijim podacima iz ugarskih arhiva, prvi zabilježeni Židov u Koprivnici je Sámuel Wolff, koji se u dokumentima navodi kao *Jud von Koprainitz aus Croatien*. On se 1756. sporio u Koprivnici po pitanju trgovačkog posla s gradskim trgovcem Gottliebom Schindlerom.[15] U većini gradova sjeverne Hrvatske i Slavonije (Križevci, Koprivnica, Bjelovar, Osijek i dr.) Židovima je tijekom 18. stoljeća u skladu s zakonom iz 1729. godine bilo dopušteno jednodnevno do trodnevno zadržavanje na sajmovima, uz plaćanje boravka.[16] To nam potvrđuje i molba građana Koprivnice koji 1770. godine pitaju Križevačku županiju koji namet da uzimaju od Židova kada trguju u gradu.[17] Iako, kao što vidimo, Židovi dolaze trgovati u Koprivnicu, međutim prve stalno zabilježene obitelji u Koprivnici su ipak tek s početka 19. stoljeća. One su stanovale izvan grada, mada se može pretpostaviti da su u selima oko Koprivnice živjele i ranije (Herešin, Sobotica, Rasinja, Ludbreg).[18] Nakon objave Patenta *Gens Judaica* 1783., Židovi su se počeli za stalno naseljavati na području Podravine. U kojem broju su se Židovi naselili u Hrvatsku, nedugo nakon objave Patenta, govori nam Jozefinski popis koji se provodio na području civilne Hrvatske i Slavonije (1785./87.). Prema Jozefinskom popisu u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji se 1785./1787. nalazi 18 židovskih obitelji sa 111 članova od toga su u Križevačkoj županiji popisane dvije obitelji sa 15 članova, uz po jednu obitelj u Križevcima (4 člana) i Koprivnici (6 članova).[19] Nakon toga započinje kontinuirano naseljavanje Židova ne samo u Koprivnicu već i u njezinu okolicu i cijelu Podravinu. Prema dosadašnjim nalazima istraživača, prve stalno naseljene četiri obitelji u gradu zabilježene su tek 1800. godine, a stanovale su izvan Koprivnice.[20] Broj Židova raste iz godinu u godinu i

---

[12] Gavro SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću, *Vjesnik kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, III., Zagreb, 1901., 185.-194. L BROZOVIĆ, *Građa za povijest Koprivnice*, 47.

[13] *Zaključci Hrvatskog sabora*, sv. VII., Zagreb, 1970, 148.

[14] HDA, *Acta Consilia Regium Croatica*, E 68., 1774.; Gavro SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću, 192.

[15] *Magyar-Zsidó oklevéltár-Monumenta Hungariae Judaica (MZO)*, ured. Scheiber Sándor, XIII. kötet 1296.-1790., Budapest, 1970., 422.-424., Lj. DOBROVŠAK, Utjecaj Židova, 25.

[16] *Katalog izložbe -Židovi na tlu Jugoslavije*, 136. G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj, Tolerancijalna taksa u zagrebačkoj županiji, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, Zagreb, IV, 1902; 189.-192.

[17] G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. st., 190.-191.

[18] Magyar Országos Levéltár (MOL), Helytartótanácsi Levéltár, C-55, *Departamentum Judaeorum*, kut. 76/1796., LJ. DOBROVŠAK, Židovi i njihov utjecaj na transformaciju podravskog višegraničja krajem 19. i početkom 20. stoljeća, 25.

[19] Ivan ERCEG, Pripreme i struktura Jozefinskog popisa, *Acta Historico-oeconomica*, vol. 18 (1), Zagreb, 1991., 16., Igor KARAMAN, Pregled stanovništva Hrvatske, Slavonija, Srijema i Bačke u doba Josipa II.-1787., *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, 29., Novi Sad, 1961, 89.-90. Za usporedbu važno je napomenuti da je tada u cijeloj Ugarskoj (zajedno s Hrvatskom) bilo 16.212 židovskih obitelji tj. 80.894 stanovnika židovske vjeroispovijesti.

[20] Hrvatski državni arhiv (HDA), *Križevačka županija*, kut.156./1800. spis 7./1800; kut. 157/1800; spis 88./1800.; Hrvoje PETRIĆ, *Općina i župa Drnje*, Drnje, 2000, 87; Hrvoje PETRIĆ, *Koprivnica na razmeđi epoha (1765.-1870.)*, Koprivnica-Zagreb, 2000, 17.; Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj,* 24.

prema popisu 1839./1840. (neprecizan popis) u Hrvatskoj živi po gradovima i selima oko 2.100 Židova,[21] a u Križevačkoj županiji njih 145. Masovnije useljavanje Židova uslijedilo je tek nakon 1851. godine kada su Židovi dobili slobodu stanovanja, tako da bi 1869. godine od 3.224 stanovnika u Koprivnici bilo već 110 Židova.[22] Podravina od 1857. do 1910. u cjelini demografski jača, pa se tako povećava i ukupan broj židovskog stanovništva, pa Židove nalazimo u selima koprivničke Podravine: Đelekovcu, Goli, Koprivničkom Ivancu, Novigradu Podravskom, Peterancu i Sokolovcu. Povećanju broja Židova u nekim gradovima i podravskim mjestima (Koprivnica, Gola, Drnje), pridonijela je izgradnja željezničke pruge Rijeka-Zagreb-Koprivnica-Zakany-Budimpešta koja je puštena u promet 1870. godine, tako da se udio Židova npr. u Drnju popeo 1890. na 1,6%, u odnosu na 1880. kada je bio 1,0%. Ovakva situacija će se ipak promijeniti krajem 19. stoljeća, kada Židovi sele u gradove, osobito one koja se nalaze na križištima putova, gdje je brži razvoj manufakture, industrije, obrta i trgovine, a koji im omogućava brže napredovanje u društvu.[23] Godine 1871. došlo do razvojačenja bjelovarskog generalata tj. đurđevačke i križevačke regimente, i tada su neka podravska mjesta postala dio civilne Hrvatske (Peteranec, Novigrad Podravski, Đurđevac i dr.). Razvojačenjem ovog kraja došlo je do naglog uspona trgovine u tim mjestima jer su njoj prednjačili Židovi.[24] Od 1873. do 1918. Židovi su se u Podravini i Koprivnici uključili u sve sfere kulturnog, političkog i gospodarskog života. Za vrijeme Prvog svjetskog rata u Podravinu (Koprivnicu) stigle su i prve sefardske obitelji: Albahari, Perera i Finzi.

UTJECAJ ŽIDOVA U GOSPODARSTVU PODRAVINE I KOPRIVNICE

Židovi su nedvojbeno imali jak utjecaj na razvoj gospodarstva ne samo u Hrvatskoj već i u Podravini. Već od samog doseljenja, Židovi se uključuju u privredne tokove Podravine. Iako im je zakonski članak 19./1729. branio naseljavanje, on nije sadržavao zabranu trgovanja po sajmovima. Zbog toga Židovi u početku djeluju samo kao pokućarci i sitni trgovci te vlasnici malih gostionica-svratišta, dok im je *Patent* uz obrtništvo omogućio i unosnije poslove i sudjelovanje u poduzetničkim pothvatima i pokretanju manjih manufaktura. Nedugo nakon donošenja Patenta uslijedio je i zakon o slobodnoj dozvoli kućarenja (torbarenja), pa je Židovima olakšana i ova vrsta trgovine. Kućarenjem su Židovi osvajali seosko tržište, pa se zbog toga Židovi počinju naseljavati prvo na selu, a u gradove dolaze samo za vrijeme velikih sajmova.[25] U Podravini Židovi sudjeluju i u razvitku splavarstva (fljosarstva) na Dravi. Računa se da je obitelj Hirschler, firmu za trgovinu drvom *Ujlaki-Hirschler i sin*, kako se kasnije nazivala, osnovala 1828./1830. u Donjoj Dubravi. Početkom 19. stoljeća Henrik Hirschler obilazio je međimurska sela u nudio je na prodaju sitnu robu. Svoj trgovački posao je integrirao s poslovima tada poznatog donjodubravskog krznara i trgovca građevinskim drvom Remuža Ujlakija. Tako je nastala firma *Ujlaki-Hirschler*, koja sudjeluje u prevezu drva od Dravograda nizvodno rijekom sve do ušća i dalje Dunavom do Smedereva. Henrikovi nasljednici Jakob, Leopold, Maks i Antun Hirschler vrlo su uspješno vodili poslove, osobito nakon 1848. godine, kupujući velike komplekse šuma u Sloveniji i Austriji i otvarajući

---

21 *Katalog izložbe- Židovi na tlu Jugoslavije*, 206.

22 K. ŠVARC, Kratka povijest koprivničke židovske zajednice, 1998, 375

23 Hrvoje PETRIĆ, *Općina i župa Drnje*, Drnje, 2000, 23-47.; Dragutin FELETAR / Vjekoslav PRVČIĆ, *Stara Koprivnica-Das alte Koprivnica-Old Koprivnica, Koprivnica*, 1993, 33.

24 Dragutin FELETAR, *Podravina- općine Koprivnica, Đurđevac, Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti*, Koprivnica, 1988, 124.-125.

25 Ljiljana DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)*, doktorska disertacija, 2007., 61.-86.

brojna predstavništva širom Habsburške Monarhije. Firma je do kraja 19. stoljeća narasla kao trgovački magnat, a Hirschleri su dobili visoki plemićki naziv-baruni. Izgradnja željeznice 1860. Budimpešta-Kotoriba-Pragersko pospješila je posao Hirschlerovih, jer oni nakon toga otvaraju svoje predstavništvo u Budimpešti, a dio balvana ili rezane građe iz Drave voze u Kotoribu i željeznicom odvoze na mađarsko tržište. Poslovi oko trgovine drvom za obitelj Hirschler bili su jako uspješni, pa su poduzetni Hirschleri proširili svoje poslovanje i na razmjenu druge trgovačke robe i živežnih namirnica. Njihova firma bila je jedna od najpoznatijih u ovom dijelu Monarhije, a Hirschleri su imali svoja predstavništva u gotovo svim ovećim mjestima. Godine 1908. firma je slavila 80 obljetnicu svojeg postojanja i imala je tridesetak predstavništva, blizu 500 zaposlenih i 16 pilana razbacanih po Hrvatskoj, Austriji i Sloveniji. Između dva svjetska rata firma *Ujlaki-Hirschler und Sohn / Ujlaky-Hirschler es fiá* počinje polako propadati da bi pred početak Drugog svjetskog rata bila na rubu propasti i više njezina aktivnost nije obnovljena. Godine 1939. Hirschlerov činovnik Eugen Kaufman pokušao je osnovati svoje zasebno poduzeće za trgovinu drvom pod imenom »Borka«, ali je ono propalo 1943. godine.[26]

Uz trgovačku djelatnost i splavarstvo, sredinom 19. stoljeća u Podravini se pojavljuju i Židovi pepeljari, zatim zakupnici prava vlastelina, odnosno manjih kraljevskih prava poput korištenja vodenica, gostionica, mesnica te naplate mlatarine, mostarine, zatim liječnici i ranarnici. No, ovo su tek pojedinačni primjeri, jer se Židovi u razvoj gospodarstva u Podravini mogu uključiti u većom mjeri tek nakon 1840. godine i objave zakonskog članka 29./1840. (*de Israelitis*) kojim su Židovi dobili pravo na utemeljivanje tvornica, pravo na trgovinu i obrt, ali su smjeli držati samo židovske kalfe. Izvan ovog članka su im odobrene još neke povlastice, kao što je i dalje potvrda torbarenja (1811. bio je izdan jedan zakon o torbarenju prema kojem su trgovci pokućarci smjeli prodavati samo onu robu koju su mogli nositi na leđima), i mogućnost da kao i kršćanski trgovci smiju otvarati trgovačke radnje u svakom mjestu. Budući da su se Židovi u Ugarskoj uključili u razvoj industrije i u pojedinim gradovima Ugarske utemeljili tvornice ili manje manufakture, pokazala se potreba za izgradnjom modernih financijskih institucija, pa su te iste godine 1840. državne vlastu donijele i novi »Zakon o financijama« u kojem su pazile na propisano vrijeme za obavljanje financijskih transakcija, odnosno poštovali su židovske blagdane.[27] U prvoj polovici 19. stoljeća trgovina čiji su dio postajali i Židovi imala je izuzetno važnu ulogu u izgradnji hrvatskog modernog građanstva. Trgovina je ujedno bila i glavni način stjecanja znatnijeg kapitala izvan feudalnih posjeda i zemljoradnje u koju Židovi nisu još uvijek mogli biti uključeni. Stoga nije čudno što je upravo ta grana djelatnosti bila najvažnija kod Židova. U ovom razdoblju Židove prema obavljanju trgovačkog posla možemo podijeliti na *veletrgovce,* koji prodaju robu manjim trgovcima, *trgovce* koji prodaju robu potrošačima, *kramare* koji posluju robom svakidašnje potrošnje u malim količinama i naposljetku na *pokućarce*.[28] Nakon sloma revolucije 1848./1849. *Oktroirani ustav* je ukinuo feudalni posjedovni odnos i omogućio slobodno stjecanje imetka uz pravnu sigurnost privatnog vlasništva. Ove odredbe se ipak nisu odnosile na Židove jer ih *Silvestarski patent* iz 1850. nije potvrdio. Ubrzo je 1850./51. ukinuta carinska granica između Ugarske i Austrije, koja je omogućila jedinstveno tržište. Godine 1851. austrijska vlada je donijela odluku da nitko ne može biti isključen iz trgovine i industrije zbog toga što je druge vjere, nacionalnosti ili porijekla. Ovime je austrijska vlada radila na poboljšanju razvoja gospodarstva i industrije u

---

[26] D. FELETAR, *Podravina*, 187.; Dragutin FELETAR, *Legrad*, Čakovec, 1971., 122.-123. ; Dragutin FELETAR, Zlatari i splavari na Dravi, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1976., 124.-131.

[27] Lj. DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji,* 98.-104.; *Zakona deržanog od I ta 1840 člani: VII., VIII., IX., X., XI., XX. i XXIX na horvatski jezik prevedjeni*, Zagreb, 1840., *Corpus Juris Hungarici-Magyar Törvéytár (1836.-1868.),* Budapest, 1896., 175.-176.

[28] M. GROSS, *Počeci moderne Hrvatske,* 262.

Ugarskoj, a kao posljedica je bila sve veća uloga Židova u privredi.[29] I ban Jelačić je 1851. proglasio *Privremeni obrtni i trgovački red* u kojem je svatko bez razlike vjere i narodnosti imao jednaka prava na trgovačku i obrtničku djelatnost.[30] U razvoj Podravine se nisu uključili samo domaći podravski Židovi, već i Židovi iz susjedne Ugarske koji su svojim kapitalom sudjelovali u gospodarskom napretku Podravine. Tako su Židovi iz susjedne Ugarske privredno pomagali pojedina pridravska mjesta. U Podravini je zbog interesa razvijajuće tekstilne industrije i jeftine radne snage i prije 1848. cvala eksploatacija pepeljare ili proizvodnja (luženje) potaše. Potaša se iz Podravine izvozila na zapad, ali su kapacitet i obujam proizvodnje bili minimalni. Osobita jaka središta pepeljarenja bila su pojedina pridravska mjesta. Tako su Židovi iz Nagykanisze oko 1850. godine u pridravskom mjestu Repašu kod Molvi podignuli devet kotlova za luženje potaše te time udarili temelje pepeljarenja u Podravini.[31] Kao posljedica spomenutih mjera u razdoblju od 1850. do 1859./60. počinju se stvarati i prve »dinastije« bogatih židovskih trgovaca i poduzetnika u Hrvatskoj (Hirschleri u Podravini). Uvođenjem *Obrtnog zakona* 1859./1860. proglašena je sloboda obrta te su njime ukinute sve zakonske prepreke koje su onemogućavale Židovima da privređuju kao i ostali stanovnici. Zakon im je omogućio posjedovanje nekretnina (1860.), dozvolio im je naseljavanje u rudarske gradove, bavljenje zanimanjima koja su im do tada bila zabranjena: farmacijom, proizvodnjom špirita i proizvodnjom brašna te je promijenio i njihov odnos prema ulaganjima, pa su Židovi okrenuli se izgradnji tvornica. Šezdesetih godina 19. st. nakon pada svih ekonomskih ograničenja i postupne emancipacije uslijed povoljnog odnosa bana Šokčevića prema Židovima nastaje jedna nova skupina privrednog građanstva kojoj pripadaju židovski veletrgovci, obrtnici, bankari, industrijalci, direktori, građevinski poduzetnici koji sudjeluju u ekonomskoj modernizaciji Hrvatske. Mnoge neuspješne pogone preuzimaju Židovi i pretvaraju ih u uspješna poduzeća.[32] Židovi su bili kreditori seljaštva u Hrvatskoj kada nitko drugi to nije htio biti. Nisu se upisivali hipotekarno na imanja seljaka, već su osiguravali ulog relativno visokim kamatama (pa su smatrani lihvarima), svjedocima, a značajnu je ulogu imalo i povjerenje između dviju strana. Nakon pada svih ekonomskih ograničenja i postupne emancipacije, Židovi krajem sedamdesetih i osamdesetih godina 19. st. postaju dio imućnog građanstva i inteligencije. U vremenu kada se osnivaju privatne banke i štedionice na dioničkoj osnovi, Židovi se uključuju u taj posao i osnivaju male štedionice u većini manjih sredina, pa tako i u Podravini (Đurđevac, Virje…). Početkom 20. stoljeća svojim jakim kapitalom u Hrvatsku prodiru Česi, ali i Srbi, što dovodi do zategnutih odnosa sa Židovima. Međutim, za Židove se pokazao povoljan izlaz kada je 1906. posebnom uredbom omogućeno da dionička društva osnivaju druga dionička društva. Od tada se počinju osnivati brojna društva u kojima dominiraju Židovi, ali što se ne vidi iz naslova poduzeća ili naziva tvornice, niti iz dioničkih skupština. Mnogi Židovi su na taj način ostali prikriveni vlasnici, zaštićeni od protužidovskih izgreda i paljevine imovine koji će uslijediti pred kraj Prvog svjetskog rata. Nakon ulaska u novostvorenu državu ubrzo su vodeću ulogu u privredi sve više preuzeli Srbi koji istovremeno imaju i političku moć u rukama. To je osobito pogodilo Židove u Podunavlju i Srijemu, pa mnogi napuštaju Hrvatsku ili se preseljavaju iz manjih mjesta u veće gradove (obitelj Wortmann se tako preselila iz Srijema u Koprivnicu gdje je u Basaričekovoj ulici nastavila proizvoditi likere). Niti u razdoblju od 1925. do 1941. nisu se Židovi mogli oduprijeti srpskoj dominaciji u gospodarstvu jer Beograd čini sve da preuzme gospodarstvo jugoslavenske

[29] Lj. DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji,*246.-252.
[30] Lj. DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji,* 271.
[31] D. FELETAR, *Podravina*, 188.; Dragutin FELETAR, *Studije i radovi o Podravini*, Čakovec, 1982, 133.
[32] Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Gospodarska politika u Hrvatskoj za vrijeme bana Josipa Šokčevića, *Hrvatski ban Josip Šokčević, zbornik radova*, Zagreb-Vinkovci, 2000., 165.-167.

države u svoje ruke. Najteži udar prije samog Holokausta prestižu Židova dogodio se 1939. u vremenu Banovine Hrvatske, kada se banska vlast prema Židovima ponašala krajnje neblagonaklono jer je postavljala povjerenike u židovske trgovine koje su se bavile prodajom hrane, ograničila je upis broja židovske mladeži na fakultete i istraživala tko je vlasnik dionica u dioničkim poduzećima s tendencijom nacionalizacije stranog (čitaj židovskog) kapitala. Ubrzo je uslijedio Holokaust i uništenje Židova u Hrvatskoj, pa je danas uloga Židova u razvoju gospodarstva u Hrvatskoj i Podravini samo prošlost.[33]

Židovi su po zanimanjima, ipak najčešće bili trgovci, obrtnici i vlasnici gostionica koji su uglavnom svoje trgovine smještali u uži centar gradova, manjih mjesta ili sela. Njihov utjecaj najviše se može pratiti u većim mjestima, kao u Koprivnici, koja se zbog svog povoljnog geografskog i prometnog položaja našla na križištima važnih putova te u Legradu, Ludbregu i Đurđevcu.[34]

Do početka 20. stoljeća u *Koprivnici* razvila se jaka grupa židovskih trgovaca koji su ranije bili vezani za neka manja okolna mjesta, kao npr. Drnje, a preseljenjem u grad utjecali su na razvoj Koprivnice i njezin privredni život. Potkraj 19. stoljeća Židovi drže veći dio koprivničke trgovine i sudjeluju u svim važnijim gradskim gospodarskim poslovima, pogotovo u bankarstvu, manufakturi i industriji. U samom centru na Florijanskom trgu bilo je dućana židovskih trgovaca i obrtnika, ali i pripadnika drugih naroda.[35] Židovske trgovine bile su poznate u cijelom gradu. Najznamenitije mjesto bilo je svratište/hotel *K caru austrijanskom /Zur östereichische Kaiser* (1848.), koje je godinama (od 1896.) držala znamenita koprivnička obitelj Schwartz (Švarc).[36] Trg je bio središte koprivničke gospodarske i kulturne »kreme« koja se sastajala u kavani *Mundi*[37] koju je vodila židovska obitelj Graf (Edmund Graf) od 1891. do 1919. godine. Uz njega, kavane su imali Moritz Hirschl (1901.-1921.), i Hinko Hirschler (1903.-1914.).[38] Izvan okvira cehovskog obrta do sredine 19. stoljeća u Koprivnici javljaju se i neki pothvati manufakturnih obilježja. Oni su bili glavni inicijatori osnivanja prvih koprivničkih i podravskih štedionica i banaka od 1872. na dalje. U novčarskom poslovanju osjetila se potreba za osnivanjem banke, tako da su 1872. koprivnički trgovci predvođeni Marko Breyerom (Židov) pokrenuli osnivanje *Dioničke štedionice*, ali zavod nije dugo trajao.[39] Nekoliko godina kasnije (1876.) osnovane su još dvije novčarske udruge *Gradska štedionica* u čijem su osnivačkom odboru bili Židovi (Arnold Betlheim i Samuel Steiner) i *Štedionica pripomoćnog društva*.[40] Židovski kapital sudjelovao je i u osnivanju *Pučke*

---

[33] Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998, 131., 138.-141.

[34] D. FELETAR/V. PRVČIĆ, *Stara Koprivnica*, 21.

[35] D. FELETAR/V. PRVČIĆ, *Stara Koprivnica*, 21; Ivan BRATKOVIĆ/Dragutin FELETAR/ Vjekoslav PRVČIĆ, Razvoj trgovine i ugostiteljstva u koprivničkoj Podravini, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1988, 41.

[36] D. FELETAR/ V. PRVČIĆ, *Stara Koprivnica*, 21; L. BROZOVIĆ, *Građa za povijest Koprivnice*, 128.; Krešimir ŠVARC, *Štikelci iz stare Koprivnice,* Koprivnica, 1996., 202.-203. Svratište *K caru austrijanskom,* osnovao je 1848. rasinjski barun Inkay, a krajem 19. stoljeća bilo je u vlasništvu Franza Pichlera, a od njega je 1896. prešlo u ruke Samuela Schwartza. Svratište je godine 1920. pregrađeno i dobilo ime samo *CAR*.

[37] Rudolf HORVAT, Uspomene iz moje mladosti (priređeni rukopis), *Podravski zbornik*, 23., Koprivnica, 1997, 28.

[38] Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Gospodarski razvoj grada Koprivnice u vrijeme načelnika Josipa Vargovića, *Scientia Podravina*, br.14., lipanj, Koprivnica, 1999., 6.-11.

[39] Igor KARAMAN, Osnove socijalno-ekonomske determinante povijesnog razvoja grada Koprivnice i njegove regije, *Koprivnica-grad i spomenici*, Zagreb, 1986, 21-22; D. FELETAR, *Podravina*, 204. U odboru štedionice bili su: predsjednik Janko Demetrović, tajnik Andrija Ostriš, blagajnik Lavoslav Leeb i odbornici Marko Breyer, Moritz Breyer i Nikola Bošnjak.

[40] D. FELETAR, *Podravina*, 204-205.; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Gospodarski razvoj grada Koprivnice, 10. Dokument o osnivanju *Gradske štedionice* u Koprivnici potpisali su: gradski ljekarnik Maksi Verli i trgovci Salamon Deutsch i Pavao Lopatny.

štedionice 1895. godine. Dugogodišnji ravnatelj *Pučke štedionice* bio je Izidor Hirschl /Hiršl.[41] Pokretači su većih tvornica. Tako je zalaganjem Ljudevita Schwarza, koji je 1906. bio unionistički zastupnik Koprivnice u Hrvatskom saboru, zatim križevačkog Židova, Adolfa Schwarza/Daničića (glavni dioničar, ali i većinski vlasnik Rafinerije u Bosanskom Brodu) i osobito gradonačelnika Josipa Vargovića, *Kemijska tvornica umjetnog gnojiva Danica* našla mjesto u Koprivnici i proradila 1906./1907. godine (kasnije je unutar nje 1922. pokrenuta i *Prva jugoslavenska tvornica šarafa*). Na ugovoru potpisani su od strane tvornice direktor: Eduard Landauer i Adolf Schwarz, a od koprivničke općine gradonačelnik Josip Vargović, dr. Slavko Wolf i Josip Novačić, gradski zastupnici. U rekordnom roku, dovršena je izgradnja tvornice i već 1908. isporučene su prve količine superfosfata tržištu, a 1910. je proradio i pogon za proizvodnju sumporne kiseline. Ova tvornica je svojim radom utjecala na poljoprivredu sjeverne Hrvatske, ali i na razvoj industrije u Podravini. *Danica* je bila poduzeće stranog kapitala (židovskog) i svi financijski poslovi su do 1918. odvijali se preko Komercijalne banke u Budimpešti. Do 1918. *Danica* je poslovala izvanredno uspješno, da bi nakon 1929. njezina poslovnost stagnirala te da bi tvornica s radom prestala 1937.[42] Uz ovu tvornicu možemo spomenuti i *Tvornicu octa i pecaru jakih alkoholnih pića Schwarz* (1880.)[43] *Tvornicu soda vode* Šandora Löwya i Löfflera (1900.), koju je kasnije preuzeo David Löwy (1903.-1919.), *Tvornicu umjetnog leda* M. Grossa (1916., nosioci ovog posla bili su Ignac Švarc, Josip Hirschler i sin, Maks Gross i J. V. Kartis), *Eksploatacija šljunka Singer* kod Botova (1912.),[44] *Koprivnički paromlin* (1907. u upravnom odboru bili su Makso Švarc, Ignac Švarc, F. Reich, Šandor Reich i Ignac Gross) i dr.[45] Jedna od najznačajnijih tvornica je i *Tvornicu ulja Braun*. Emanuel Braun inače vlasnik đurđevačkog mlina (osnovanog 1879.) iskoristio je svoje poslovne veze s Jurjem Ettingerom, bankarom koji je bio angažiran u koprivničkom paromlinu (osnovan 1902.) te je 1917. započeo u ovom mlinu s tiještenjem bundevskih koštica i izrađivanjem pogača za hranu stoke te miješanjem posija. Uljara je u Koprivnici osnovana službeno 3. listopada 1917. s glavnicom od pola milijuna kruna, a upravu su sačinjavali Ljudevit i Emanuel Braun, te Ludwig Hann. Tvornica je prestala s radom 1937.[46] I najvažniji istočno podravski ugljenokopi bili su vlasništvo Židova. Locirani su južno od Kloštra Podravskog i Pitomače i oko Velike i Male Trešnjevice (Črešnjevice), i od njih se 1904. stvorilo poduzeće *Pitomačko-črešnjevački ugljenici d.d.* Poduzeće je nastalo integracijom nekoliko starijih rudnika na obroncima Bilogore. Ovu akciju proveo je Vilim Singer, koji je od 1897. bio vlasnik rudnika u Trojstvu i koji se je ranije bavio istraživanjem nafte u Međimurju. Iako registrirani kao akcionarsko društvo, ovi su ugljenici bili obiteljsko poduzeće Singer. Lavoslav Singer, predsjednik društva sa Slavkom Singerom, ravnateljem *Jugoslavenskog kreditnog zavoda* u Beogradu, Albertom Singerom, prokuristom ugljenika i Dragutinom Singerom, prokuristom *Prve hrvatske štedionice* u Zagrebu, uvijek su držali više od polovine dionica.[47] I *Ugljenokopi Lepavina* otvoreni 1871. iako u početku nisu bili pokrenuti s

---

41 Milivoj KOVAČIĆ, Koprivnički apotekar-ljekarnik Josip Milhofer, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 2002., 212.

42 Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Tvornica »Danica« i njezino radništvo, *Podravski zbornik*, 1976., 26.-40., Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Koprivnička tvornica »Danica« do 1937. godine, *Podravski zbornik*, 22., Koprivnica, 1996, 127.; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Razvoj privrede i radničke klase u Koprivnici 1918.-1945., *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1980., 17.

43 D. FELETAR, *Podravina*, 179.

44 D. FELETAR, *Podravina*, 178.

45 K. ŠVARC, Kratka povijest koprivničke židovske zajednice, 380.; *Židovi u Koprivnici, katalog izložbe*, Muzej grada Koprivnice, ured. Dražen Ernečić, Koprivnica, 2005., 13.

46 Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Tvornica ulja u Koprivnici i njeno radništvo, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1984., 50.

47 D. FELETAR, *Podravina*, 183.; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Prijeratno podravsko rudarstvo, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1978., 56.

židovskim kapitalom, međutim kasnije prelaze u vlasništvo *Trgovačkog prometnog društva za ugalj d.d.* Otta i Antona Švarca (1905.) s dioničkom glavnicom od 2.500,000 kruna.[48] Židovi su bili pokretači i drugih važnijih pothvata u Koprivnici. Godine 1896. Gradskog zastupstva Koprivnice pokušalo je sklopiti ugovor s poduzetnikom Samuelom Schwarzom o podizanju električne gradske centrale, ali je »munjara« podignuta tek nakon Prvog svjetskog rata.[49] Najvažnije trgovine u gradu do Prvog svjetskog rata bile su u vlasništvu židovskih trgovaca. Najstarija trgovačka radnja bila je u vlasništvu obitelji Rosenberger.[50] Trgovine mješovitom robom držali su: Vilim Fischer (1870.-1876.), Josef Hirschler (1876.-1919.), Hanika Rosenberg (1894.), Paulina Heinrich (1904.-1912.), Leo Hirschl, Paula i Ernest Pichler, Hupert/Rupert Šimun, Mici i Olga Hirschl. Trgovine tekstilom i pomodnom robom; Žaki Rosenberg, Mosko Perera, Šandor i David Rosenberger, Julije Güensberger/ Ginsberger (1904.-1908., njegov dućan se zvao *K nevjesti*), Richard Kollmann (1900.-1911.), Heinrich Schwarz (1876. trgovina muške odjeće), Albert Heinrich; trgovinu plodinama, Adolf Scheyer (1882.-1901.) i Julius Alstädter (1909.-1910.); trgovinu piva i vina: Ignatz Gross (1907.); trgovinu šivaćih strojeva: Makso Gross (1903.-1909.); postolari i vlasnici trgovine kožom i cipelama: Geza Hisrchl (1906.-?) i Imenis Hirschler (1907.-?); prerada i trgovine kožom: Makso Goldstein (1909.-1911.); trgovina odijela: Aurel i Rudolf Schwarz, Cifo Švarc; trgovinu pletenom robom i kuhinjskim posuđem: Jakob Kollmann; kožari: Sternfeld, Teodor Weiss; nakupci: Dudo Finzi, Josip Fuchs; građevinski materijal: Otto Kollmann i Regina Heinrich (1895.-1904.); vinarija: Hugo Heinrich; trgovinu stakla: Samuilo Löwy (1895.);[51] i David Löwy (skladište stakla, porculana, svjetiljaka, ogledala i svetih slika);[52] bojadisaona tekstila: Wilim Grünwald (1892.- ?), Jakob Hochstadter (1905.-1914.); limarija: Žaki Švarc; kobasičari: Gerzon Handler (1900.-1921.) i Josip Fuchs (1909.-1917.) i dr.[53]

Karakteristika razvoja trgovine u Koprivnici je ta da su ju i između dva svjetska rata gotovo čitavu držali Židovi.[54] Iako je privredni razvoj Podravine u međuratnom razdoblju (1919.-1941.) stagnirao,[55] trgovački židovski utjecaj došao je do izražaja. Mnogi su svoje trgovačke radnje pokrenuli krajem 19. stoljeća, a njihovi nasljednici su tijekom međuratnog razdoblja nastavili dobro uhodani obiteljski posao. Do 1941. u Koprivnici su radile slijedeće židovske radnje: trgovinu manufakturne robe držao je Albahari Salamon, gostionicu i prenoćište Agica Eisenstädter, trgovinu mješovitom robom i žitom Alfred Eisenstädter, trgovinu mješovitom robom Bela Eisenstädter, trgovinu građevnog materijala Stanko Fuchs, trgovinu mješovite robe Josefina Grünwald i Dudo Finci, proizvodnju žestokih pića Judita Fischer, mesar i kobasičar je bio Vilko Handler, na Florijanskom trgu trgovinu vina i pića na veliko Hugo Heinrich, trgovinu kolonijalne, špecerajske i

---

48 M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Prijeratno podravsko rudarstvo, 50.-51.

49 D. FELETAR/ V. PRVČIĆ, *Stara Koprivnica* 1993, 37.

50 Josip MILHOFER, Sjećanja na koprivničke ljekarnice i farmaciju početkom XX. stoljeća, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1979., 223.

51 Daniel KOVAČIĆ, Kratki pregled povijesti koprivničkog gospodarstva u međuratnom razdoblju, *Podravski zbornik*, 24./25., Koprivnica, 1998./ 1999., 148, .Dragutin FELETAR, Koprivnički čizmarski ceh, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1979., 248.-250.; K. ŠVARC, Kratka povijest koprivničke židovske zajednice, 381.; *Židovi u Koprivnici,* 13.; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Gospodarski razvoj grada Koprivnice, 6.-10.

52 *Podravac*, br.1.-26. listopada 1918.- oglas za skladište Davida Löwy-a.

53 Daniel KOVAČIĆ, Kratki pregled povijesti koprivničkog gospodarstva u međuratnom razdoblju, *Podravski zbornik*, 24./25., Koprivnica, 1998./ 1999., 148. K. ŠVARC, Kratka povijest koprivničke židovske zajednice, 381.; *Židovi u Koprivnici,*13.; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Gospodarski razvoj grada Koprivnice, 6.-10.

54 Krešimir ŠVARC, Židovi u kulturnom i društvenom životu Koprivnice 1929.-1941., *Podravski zbornik*, Koprivnica, 2004., 221.-228.

55 Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941., *Podravski zbornik*, 1981., 32.-45.; Dragutin FELETAR, Ekonomsko-socijalne prilike u Podravini međuratnog razdoblja, *Kaj*, br. I.-II., Zagreb, 1987., 79.-89.

kratke robe Franz Hirschl, trgovinu mješovitom robom Miroslava Hiršl, krčmu i sitničarsku trgovinu Sidonija Hiršl, trgovinu mješovitom robom i zemaljskim plodinama Jakob ml. Hirschler, sitničariju M. Hirschler, otpremništvo je držao Artur Kollmann, a David Kollmann je bio trgovac. Trgovinu stakla i porculana je imao David Löwyi. Na Jelačićevom trgu trgovinu željezom je držao Dušan Marić. Trgovinu mješovitom robom imala je Paula Pichler, trgovinu manufakturne, kratke i pletene robe na Zrinjskom trgu Mosko Perera trgovinu soda vode na Radićevom trgu Frida Politzer, međunarodne transporte »Slavija« držao je Milan Reich, trgovine manufakturne i pomodne robe držali su braća Rosenberg na Jelačićevom trgu, a Josip Rosenberg na Starčevićevom trgu. Milan Scheyer držao je trgovinu mješovite robe na Jelačićevom trgu. Na Zrinjskom trgu, trgovine su imali: Josip Scheyer koji je bio vlasnik trgovine s špecerajskom robom i Eugen Trautmann koji je imao trgovinu mješovite robe. U Radićevoj trgovinu mješovite robe i kože držala je Lotta Weiller. Milan je Selinger držao trgovinu zemaljskih plodina, smjese i slame u Varaždinskoj ulici. Najpoznatijem svratištu »Car« u međuratnom razdoblju vlasnik je bio Milan Švarc. Na Jelačićevom trgu Ignaz Tauss je imao svratište i gostionicu *Križ*, a Teodor Weiss trgovinu kožom.[56] Trgovinu odjela za gospodu i djecu na Zrinjskom trgu držao je Hinko Švarc/Schwarz, kasnije njegov sin Aurel.[57] Radionica prvog domaćeg sapuna u Frankopanskoj bila je u vlasništvu Jakova Rosenberga, a trgovina koža i postolarskih potrepština Geza Hirshl (Hiršl).[58] Ravnatelj štedionice nakon Prvog svjetskog rata bio je Artur Scheyer.[59] Iz ovog je vidljivo da se je utjecaj Židova u trgovini Koprivnice naglo pojačao dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća, što je pridonijelo i njihovom većem ugledu unutar društva.[60]

Uz trgovačka zvanja, u velikom broju koprivnički Židovi su se bavili i intelektualnim zanimanjima. U Koprivnici su postojale dvije ljekarne (apoteke); jedna kraj župne crkve, a druga na glavnom trgu u kući Vjekoslava (Alojza) Fischla. Fischl je osnovao svoju ljekarnu 1888. godine, a 1919. prebacio ju je u jednokatnu kuću na glavnom trgu koju je kupio negdje oko 1919. godine, od Israela Mosesa, koji je imao trgovinu i gostionicu i mlin u Malom Bukovcu. Ljekarna se zvala »Ljekarnicom k Spasitelju«. Fischl je bio porijeklom iz Češke, rođen u Merklinu kraj Brna. Po zanimanju je bio ljekarnik, ali i uspješan trgovački poduzetnik, i za vrijeme Prvog svjetskog rata uspio se obogatiti na bojenju tkanina, jer je tijekom rata ponestalo tkanina i sukna za odjeću, te je stanovništvo bilo prisiljeno se ispomagati sa starim odijelima koje je valjalo bojati. Boje su se miješale i punile u posebnoj prostoriji, koja je bila odijeljena od ljekarne i to u dvorištu koje se protezalo sve do Svilarske ulice u kojem su se nalazile prostorije i spremišta. U doba rata Fischl je zapošljavao nekoliko radnica, jer su boje bile mnogo tražene, a slale su se poštom po cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji. Njegov posao s pripravom boje zamro je 1923. kada je Fischl iznenadna umro. Iza smrti Fischla, ljekarnom je upravljao Đuro Klaner sve do 1947. godine. Fischlova ljekarna se nalazila pored trgovačke radnje s tekstilom braće Rosenberger. Između 1920. i 1923. kod Fischla je radio njegov šogor Mr. Ph. Rudolf Wertheim koji je kasnije pokrenuo vlastitu ljekarnu kraj Osijeka. U ljekarni kao praktikant radila je Fischlova kćerka.[61] U drugoj poznatoj ljekarni

---

56 M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941., 39.-41.

57 *Podravac*, b. 5.- 24. studenog 1918.

58 *Demokrat*, br. 12.-21. ožujka 1920.; br.36.- 5. rujna 1920.

59 *Demokrat*, br. 2.-9. siječnja 1921.

60 D. KOVAČIĆ, Kratki pregled povijesti koprivničkog gospodarstva, 148.; I. BRATKOVIĆ/ D. FELETAR/ V. PRVČIĆ, Razvoj trgovine, 44. Prema popisu Zemaljske komisije za ratne zločine navodi se da je 1940. bilo 67 židovskih trgovačkih radnji i firmi u Podravini (kotar Koprivnica 47, Ludbreg 12 i kotar Đurđevac 8)

61 J. MILHOFER, Sjećanja na koprivničke ljekarnice i farmaciju početkom XX. stoljeća, 223.-226. Fischl je imao dvije kćeri, od kojih je mlađa Blanka studirala farmaciju i diplomirala 1924. Kasnije se udala za veterinara dr. Feliksa Polaka. Starija kćerka, Elza, udata Füredi umrla je kao udovica u Koprivnici 1976. godine. Njegova udovica Helfrida odvedena je i poginula je u ustaškom logoru 1941. godine.

»K zlatnom orlu«, vlasnika mr.pharm. Krešimira Derenčina, započeo je s radom kao pripravnik do 1931. Josip Milhofer (16.02.1904. Cvetkovac, kraj Koprivnice-?). Otac mu je bio gostioničar, trgovac vinom i proizvođač meda u Cvetkovcu i bili su jedina židovska obitelj u mjestu. Josip Milhofer, je imao tu sreću da je preživio Holokaust i kasnije se nastanio u Izraelu.[62]

Između dva svjetska rata, židovski liječnici su bili: Julije Scheyer, Hinko Kollman koji je bio općinski liječnik i u Goli i Koprivnici,[63] Željko Selinger,[64] Ivo Würzburger, Zora Goldschmidt, Zora Betlheim, Zvonko Gunsberger, Albin Heinrich, Erna Perera[65] i Slavko Hirschler koji je bio zubar, a 1937. imenovan »specijalistom za zube« u Koprivnici,[66] Granični veterinar bio je dr. Felix Polak.[67] Uz liječnike tridesetih godina 20. stoljeća u Koprivnici bilježimo i niz inženjera, bankara, odvjetnika, profesora, kemičara i drugih.[68] Ugledni odvjetnik bio dr. Rikard Steiner, Lav Singer, M. Milić i dr. Branko Švarc koji je u jednom periodu bio i koprivnički gradonačelnik.[69] Tu su i razni stručnjaci: Đuro Švarc, Slavko Löwy (inženjer), Hugo Schwartz, Zoltan Selinger, Šentag, Ervin Salamon, Zlatko Švarc (kemičar), Helga Füredi (kemičarka), Ivica Hiršl, dr. Pavao Wertheimer (biolog), prof. Milan Graf (muzikolog) i farmaceuti: Beno Wolfensohn, Lizika Kollman, Elza Weis i već spominjani Josip Milhofer.[70]

I u ovom razdoblju su Židovi uz već postojeće tvornice, osnivali nove. Godine 1921. u Basaričekovoj ulici u kući Vladoja Fischera, proradila je velepecara Fischer i Wortmann prozvana *Tvornica likera Fischer i Worthmann* (1921.), koja se bavila i proizvodnjom octa. Tvornica se održala do Drugog svjetskog rata. Prvu koprivničku tvornicu bojadisanih platna u manjem opsegu vodio je Vilim Grünwald i ona je tridesetih godina 20. st. prestala s radom.[71] Uz već postojeće ugljenokope (Lepavina) uzimali su u zakup i neke veće rudnike u okolici Koprivnice. Tako su poslije Prvog svjetskog rata rudnik Nikole Crnkovića u Podravskoj Subotici u zakup uzeli Josip Prvčić i Oskar Sonneschein, u čijim je rukama bio do 1935. U Podravskoj Subotici drugi ugljenik je od 1937. imao i Moric Blauhorn.[72]

Na selu u Goli trgovine su imali: Wilim Grünbaum (trgovina peradi) i Julio Herzer (trgovina mješovitom robom); u Koprivničkom Ivancu: Rosalija Moses (sitna trgovinska radnja); u Novigradu Podravskom: Antun Goldschmidt (sitničarija), Ignatz Goldschmidt (trgovina mješovitom ro-

---

62 Milivoj KOVAČIĆ, Koprivnički apotekar-ljekarnik Josip Milhofer, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 2002., 211.-220.

63 *Domaće ognjište*, br.27.-2. srpnja 1927. Hinko Kollman (1844.-28.6.1927.), liječnik u Koprivnici. Rodio se u Koprivnici, a liječničke nauke završio u Beču. Kao mladi liječnik službovao je u Srbiji, Aleksincu, Ćupriji, Smederevu i drugdje, te je kao liječnik sudjelovao u srpsko-bugarskom rat 1885.-1886. i kasnije u raznim mjestima u Hrvatskoj, te je najzad dugo godina bio općinski liječnik u Goli, a poslije prevrata preselio se u Koprivnicu gdje je i umro.

64 Milivoj KOVAČIĆ, Koprivnički liječnik dr. Željko Selinger, *Podravski zbornik*, 16., Koprivnica, 1990., 82.-88. Obitelj Selinger živjela je u Velikom Bukovcu, gdje je otac Željka, Dragutin imao gostionicu. Majka mu je bila Štefanija rođ. Sternberg. Željko je rođen 3. svibnja 1903. kao Dezsö (Željko). Školu je polazio u Velikom Bukovcu, a 1914. obitelj se preselila u Mađarsku u Budimpeštu. Poslije završetka rata, 1918., vraćaju se u novoosnovanu državu i nastanjuju se u Koprivnici, gdje se otac počinje baviti trgovinom žitarica i sijena. Željko je medicinu završio 1928. na sveučilištu Julijan Maksimilijan u Würzburgu u Bavarskoj. Kao liječnik vratio se u Koprivnicu početkom 1932. godine kada je otvorio liječničku ordinaciju. U Koprivnici je obitelj živjela dobro sve do početka okupacije, 1941. kada su nastupili progoni Židova. Među prvim koprivničkim uhapšenicima koji su smješteni u logor Danica nalazio se i Željko Selinger. Prema nekim pretpostavkama ubijen je u kolovozu 1941. godine.

65 K. ŠVARC, Židovi u kulturnom i društvenom životu Koprivnice 1929.-1941., 222.

66 *Podravske novine*, br.18.-1. svibnja 1937.; J. MILHOFER, Sjećanja na koprivničke ljekarnice i farmaciju početkom XX. stoljeća, 230.

67 *Podravske novine*, br. 3.-15. ožujka 1930.

68 K. ŠVARC, *Štikelci iz stare Koprivnice, Koprivnica*, 1996., 156.

69 K. ŠVARC, Židovi u kulturnom i društvenom životu Koprivnice 1929.-1941., 221.

70 K. ŠVARC, Židovi u kulturnom i društvenom životu Koprivnice 1929.-1941., 222.

71 M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Razvoj privrede i radničke klase u Koprivnici 1918.-1945., 19.

72 M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Prijeratno podravsko rudarstvo, 50.-51., 55.

bom), Berta Jelenić (krčmarska radnja) i Žiga Jelenić (trgovina mješovitom robom); u Sigetcu: Ljudevit i Danica Wolfsohn (sitničarija); u Sokolovcu: Drago Sonnenschein (trgovina mješovitom robom i sitničarija); u Velikoj Mučnoj: Beti Eisenstädter (trgovina mješovitom robom i gostiona) i Đuro Eisenstädter (trgovina mješovitom robom i mesnica); u Ždali je trgovinu mješovitom robom i ušurni mlin imao Pavao Pichler.[73] Ovakvo stanje je bilo sve do Drugog svjetskog rata. Nakon podržavljenja imetka Židova krajem 1941. i početkom 1942. i oduzimanja trgovina Židovima u Podravini se naglo osjetilo zamiranje privrednog života, a trgovina je poprimila čisto špekulativni karakter.[74]

Židovi se trgovinski šire i na ostala podravska naselja, trgovački su aktivni u Ludbregu, Malom Bukovcu, Đurđevcu, Novigradu, Drnju, Virju i Legradu.[75] Uz Koprivnicu značajno po broju prisutnog židovskog stanovništva bilo je podravsko trgovište Ludbreg.[76] Iako se povremeni židovski trgovci u Ludbregu spominju već 1769. godine,[77] prvi se Židovi doseljavaju tek 1798. godine.[78] Iz dokumenata je poznato da je 1813. pivnicu u mjestu imao Hirschl (navodi se kao Hirschl-Brauer).[79] Veća skupina Židova u Ludbreg doselila se tek nakon 1866. godine, a do 1880. njihov broj se rapidno povećao. Imućnije obitelji nastanile su se u Ludbregu, a siromašniji sunarodnjaci po selima (Rasinji, Kuzmincu, Donjem Martijancu, Malom Bukovcu). U prvo vrijeme bavili su se trgovinom ili su bili gostioničari,[80] a kasnije su se bavili i novčarstvom. U svakom malo većem selu oko Ludbrega bile su obrtne radionice, židovske krčme i dućančići.[81] U Ludbregu su najviše bili smješteni u samom središtu grada. Između dva rata najunosnije trgovine u Ludbregu su bile *Trgovina mješovitom robom* od obitelji Weinrebea S. i sin i *Trgovina tekstilnih otpadaka* u Poljancu od Milana Grünfelda i Andrije Heimer-a. Uz njih se spominju u Ludbregu trgovina Mavre Applera i sina, a Julije Hirschsohn držao je u Jelačićevoj, trgovinu mješovitom robom, kao i Mavro Satler i Samuel Weiss. Vilim Scheyer i sin su imali trgovinu u Strosmayerovoj u Ludbregu. U Kunovcu je trgovinu mješovite robe držao Ernest Kreutzer. U Malom Bukovcu trgovinu mješovitom robom držao je Koloman Sterberger. U Podravskoj Subotici Edo Hirschsohn, a u Poljancu, sakupljači jaja i peradi te vlasnici sitničarije su bili Robert i Elizabeta Hacker. U Velikom Bukovcu trgovinu mješovite robe držala je Ela Weiss.[82] Židovi su imali i nekoliko gostionica. Ludbreško svratište *K crnom orlu* u zakupu su držali Klauseri, Lauschevi su imali gostionicu u Čukovcu, Mitzkyevi u Svetom Đurđu i Šandor Pajtas (Pajtaš) u Ludbregu koji je bio više orijentiran na poljoprivredu, dok mu je gostionica bila usputno zanimanje.[83] Dvije dobro uhodane odvjetničke kancelarije vodili su dr. Spiegler/Špigler i dr. Schlesinger/Šlesinger.[84] Kao liječnik i ljekarnik

---

73 K. ŠVARC, Kratka povijest koprivničke židovske zajednice, 381.; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941., 40.-41.

74 M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941., 41.

75 I. BRATKOVIĆ/ D. FELETAR/ V. PRVČIĆ, Razvoj trgovine, 42.

76 Hrvoje PETRIĆ, Društvene i gospodarske osobine razvoja ludbreške Podravine u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća, *Podravski zbornik*, 23., Koprivnica, 1997, 74.

77 Gavro SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću, *Vjesnik kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog arhiva*, III., Zagreb, 1901, 187.

78 Lj.DOBROVŠAK, Novi prilozi o Židovima u Koprivnici od kraja 18. stoljeća do 1848. godine, 89.

79 Milivoj DRETAR, Povijest ludbreške židovske zajednice, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 2004., 120.

80 Marija WINTER, *Iz povijesti Ludbrega i okolice*, knjiga I. i II., Koprivnica, 2000, 150,

81 M. WINTER, *Iz povijesti Ludbrega*, 150-151.

82 M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941., 41.

83 M. DRETAR, Povijest ludbreške židovske zajednice, 123., Marija WINTER, Tragedija ludbreških Židova, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1986, 23

84 M. WINTER, Tragedija ludbreških Židova, 23.-31.

se spominje Mr. Josip Kon (Kohn) koji je došao iz Beča[85] i dr. Zor koji je u Ludbregu bio liječnik vrlo kratko.[86] Od 1900. Jakob Stern je bio vlasnik trgovačkom mlina u Malom Bukovcu, 1910. se spominje ciglana na parni pogon Hinka Friedfelda u Kapeli, dok je rudnik ugljena u Bolfanu držao Hinko Elles. Pekaru je imao Branko Weiss (Vajs) u Malom Bukovcu. Ludbreški Židovi bili su poslovni ljudi, pa je u najveća dva novčarska zavoda prevladavao židovski kapital.[87] U *Ludbreškoj banci i štedionici* Gross je imao udjel od 44,18%, dok je bankar Vilim Scheyer u *Ludbreškoj gospodarskoj podružnici* imao preko 82%.[88] U ludbreškom-rasinjskom području, na svom imanju u Slanju, poduzetni grof Lambert pokrenuo je razne manufakturno-industrijske inicijative i osnovao industrijska poduzeća (tvornica pokućstva koja je 1907. prodana, paromlin, tvornica celuloze i sl.). Kako su sva ta poduzeća vođena nesređeno, grof Lambert prodao je imanje 1910. Spitzeru i Pristeru, koji su ga kasnije rasparcelirali.[89] Kada su 1941. Židovi stavljeni izvan zakona, u njihove trgovine u Ludbregu najprije su postavljeni povjerenici, a vrlo brzo nakon toga Židovi su potpuno izbačeni iz svojih dućana. Velika željezarija trgovca Zlatka Weinrebea povjerena je njegovom trgovačkom pomoćniku Feliksu Šambareku, trgovina Maksa Scheyera pisaru Matiji Pavkoviću, Aplerova tekstila trgovina povjerena je ustaši Ivanu Gložniću,a privremeni direktor Ludbreške banke i štedionice postao je Ljudevit Vrančić, dugogodišnji činovnik te ustanove.[90] Time je i zamrla gospodarska uloga Židova u Ludbregu.

I razvoju *Đurđevca*[91] (Gjurgjevac) kao obrtničkog i trgovačkog mjesta pridonijeli su Židovi. Do ukidanja Vojne krajine samo je nekolicina Židova živjela u Đurđevcu, iako nam najstariji zapis o spomenu Židova u Đurđevcu navodi da su tu bili prisutni i početkom 18. stoljeća. U zakonskom članku 19./ 1729. godine zabranjuje se ulazak Židovima u ove krajeve, i navodi se da se Židovi koji su *prije pušteni u Gjurgjevac, imadu ne samo odanle, nego iz sviju mjesta odstraniti*.[92] Iako im je članak boravak branio, oni su očito u graničnom području boravili i trgovali kao torbari i pokućarci. Osobito jer im je bilo dozvoljeno da u graničnom području smiju boraviti tri dana, s time da svoju robu ne smiju javno izložiti.[93] U zapisu o proizvodnji pepeljike nakon 1800. zapisano je da su u đurđevačkom području u Repašu, Židovi iz Kanisze imali svoje instalacije s devet kotlova.[94] Međutim, oni se ipak u većem broju u Đurđevcu pojavljuju nakon 1868. godine i najčešće su trgovci.[95] Od poznatijih trgovaca to su bili: sitničar Sigmund Singer (1876.), Bernard Pollak, Ferdinand Brenner (1897.), te Jakob Gotlieb (1913).[96] U izvorima spominju se još Šandor Pichler, trgovac i vlasnik mlina, sitničar Šandor Kohn i trgovac Leopold Pollak koji je bio zakupnik točarine.[97] U međuratnom razdoblju trgovinu je Đurđevcu držao Josip Berger (trgovina mje-

---

85 Marija WINTER, Kulturno-prosvjetna društva u Ludbregu do 1941. godine, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1975., 147.

86 M. WINTER, Tragedija ludbreških Židova,23.

87 M. WINTER, Kulturno-prosvjetna društva u Ludbregu do 1941. godine, 146.-147.

88 M. DRETAR, Povijest ludbreške židovske zajednice, 123.

89 D. FELETAR, *Podravina*, 186.-187.

90 M. WINTER, Tragedija ludbreških Židova, 1986, 28.

91 Mato KUDUMIJA, *Đurđevac u svijetu i vremenu*, Đurđevac, 1968.; Rudolf HORVAT, Povijest Gjurgjevca, 1940.

92 G. SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću, 13

93 Vladimir MIHOLEK, Stari sajmovi i trgovine u Đurđevcu, *Podravski zbornik*, 26./27., Koprivnica, 2000./2001, 110.-111.

94 Marko BEDIĆ, Zapisi iz gospodarskog života gjurgjevačkog kraja tijekom 19. stoljeća, *Đurđevečki zbornik-U povodu 70. obletnice življenja Đuke Tomerlina-Picoka*, Đurđevec, 1996, 179.

95 Vladimir MIHOLEK, Prilog poznavanju povijesti obrtništva u Đurđevcu, *Podravski zbornik*, 19.-20., Koprivnica, 1993./94, 67.

96 V. MIHOLEK, Prilog poznavanju povijesti obrtništva u Đurđevcu, 74.; Marko BEDIĆ, Zapisi iz gospodarskog života gjurgjevačkog kraja tijekom 19. stoljeća, 183.

97 V. MIHOLEK, Stari sajmovi i trgovine, 112.

šovitom robom), mlin Marija Lichter i naravno radio je Braunov paromlin.[98] Najugledniji đurđevački Židov bio je Emanuel Braun (Vezsprém, Ugarska, 1845 - Đurđevac, 27. V. 1937.),[99] osnivač velikog đurđevačkog paromlina (1885.), a potom u Koprivnici (1894.) Novigradu Podravskom 1910. i Kloštru Podravskom 1912, a bio je i osnivač *Industrije ulja* u Koprivnici 1916. ali i voćnog rasadnika. Svoj kapital stekao kupovinom starih krpa, koje je onda prodavao Salamonu Bergeru i 1895. novoosnovanoj zagrebačkoj *Tvornici papira*.[100] E. Braun je više desetljeća uspješno vodio obiteljsku firmu u čijoj su upravi sudjelovali i njegovi sinovi Šandor i Ljudevit. U Đurđevcu su uz mlin radile i pilana i električna centrala, a početkom 20. st. otvoren je i rudnik lignita u Kozarevcu. Aktivno je sudjelovao u pošumljavanju Đurđevačkih pijesaka, tzv. podravske Sahare, a isticao se i dobrotvornim akcijama. Poticaj za osnivanje uljare bila je velika nestašica jestivih masti tijekom Prvog svjetskog rata, te postojeća velika količina uljarica, ponajprije bundevskih koštica. Uz pomoć bankara Jurja Ettingera, E. Braun je uz koprivnički paromlin počeo s tiještenjem bundevskih koštica i izrađivanjem pogača za hranu stoke miješanjem posija, što je bio važan proizvod koprivničke uljare sve do njezine likvidacije 1937. Prvu upravu su činili Braun, njegov sin Ljudevit, te Ludwig Hann. Nakon požara 1920. sagrađena je nova zgrada i montirani novi strojevi za rafinaciju, pa je ulje na rafiniranje stizalo iz Vrbasa, Dalmacije i Hrvatskog primorja. Godine 1925. s glavnicom od dva milijuna dinara koprivnička uljara bila je jedna od najvećih u zemlji. Započela je kao obiteljsko poduzeće obitelji Braun, a kasnije je bilo dioničko društvo s dioničarima. Poduzeće je opstalo 30 godina, ali nije moglo izdržati konkurenciju zagrebačke tvornice ulja (u vlasništvu Š. i S. D. Alexandera), te pred svoj kraj zbog velikih dugova sve više prelazi u vlasništvo banaka.[101] Radi poreznih razloga čitav je mlin 11. siječnja 1937. izdan u zakup jednom članu obitelji -Šandoru Braunu te je na glavnim skupštinama dioničara iskazivan fiktivni gubitak, iako su mlin i pilana i električna centrala poslovali povoljno. Uz to Šandor Braun je imao i koncesiju za iskorištavanje ugljenika u Kozarevcu kraj Đurđevca i koncesiju za iskorištavanje Drave. Kao najbogatiji čovjek Đurđevca, Šandor se vrlo brzo našao na udaru ustaških vlasti u Đurđevcu i 21. listopada 1942. otpremljen je u logor zajedno s čitavom obitelji, a mlin je zajedno s ostalim imetkom potpao pod Ured za podržavljenje imetka.[102] Uz Braunove se u Đurđevcu još izdvaja i obitelj Brenner koja je po svojoj trgovini bila poznata u široj okolici. Trgovinu mješovitom robom otvorio je Ferdinand Brenner 1897. i na njezinom čelu stajao do 1910. kada je umro, a naslijedila ga je žena Vilhelmina, da bi 1919. trgovinu preuzeo njih sin Robert.[103] Židovi su u Đurđevcu bili obrtnici i članovi zadruge, te su neki bili najimućniji i najugledniji stanovnici i oduvijek su bili nositelji cjelokupnog gospodarskog, društvenog i kulturnog života u Đurđevcu. Godine 1897. u Đurđevcu su tamošnji Židovi pokrenuli novu štedionicu i pred izbijanje drugog svjetskog rata imali su učešće od 23,63 %.[104] Mlin u Đurđevcu držao je Šandor Hirschler. Ovdje možemo spomenuti i Novigrad Podravski koji je ležao na granici koprivničkog i đurđevačkog kotara, a admi-

---

98 M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941., 40.

99 Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Tvornica ulja u Koprivnici i njezino radništvo, *Podravski zbornik,* Koprivnica, 1984., 50.-56.; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine, 131.; *Hrvatski biografski leksikon*, 2, Zagreb, 1989., 284.; *Koprivničke novine*, br. 48.-23. srpnja 1927.- jubilej uglednog industrijalca Emanuel Brauna; *Podravske novine*, br.22.-29. svibnja 1937.

100 M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine, 131.

101 M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Tvornica ulja u Koprivnici, 50.-56.

102 M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941., 43.

103 V. MIHOLEK, Prilog poznavanju povijesti obrtništva u Đurđevcu, 74.

104 Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941., 39.; *Podravac*, br. 24/1897.; br. 25./1897.- na osnivačkoj skupštini bio je Albert Kohn- predsjednik, Leopold Kohn-blagajnik, Heinrich Fischer-knjigovođa. U tekstu pisac navodi da je prije deset godina (1887) u Virju bilo 4 Židova, a sada ih je 20 i već otvaraju štedionicu.

nistrativno je bio pod Đurđevcem.[105] Iako je Novigrad bio poznat po svojim domaćim trgovcima, iznimku je učinio jedan doseljeni, prvi Židov trgovac u Novigradu Mavro Goldschmidt (Schleining u Gradišću, 1830.- Novigrad, 1910.) koji se izvrsno uklopio u ovu sredinu. Mavro se 1868. doselio u Novigrad i tamo otvorio trgovinu te robu dovozio dravskim putem. Uključio se u svakodnevni život Novigrad.[106] Uz njega je bio poznati i Mojsije Deutsch (1847, Ludbreg-1902. Novigrad).[107] Jedan od osnivača *Novigradske štedionice* 1906. bio je Mavrin sin, Ignatz Goldschmidt, koji je bio član ravnateljstva štedionice do 1911. godine. Ostala njegova djeca Rudolf, Antun (mesar, 1909.) i Marta kasnije su osnovali svoje vlastite veće ili manje trgovine. Uz njih su poznati i židovski trgovci Izidor, Adolf, Albert i Sigmund Weiss, koji su imali trgovinu u Hlebinama i u Virju.[108] U samom Virju među prvima trgovinu mješovite robe otvara Albert Weiss (1905.), a nakon njega oko 1913. otvara se trgovina sitne robe Leopold Pollak i trgovina mješovite robe Mavra Würzburgera.[109] U Virju je u staroj trgovačkoj kući u ulici u Gradišću trgovinu imao i Kohn, koji ju je kupio od Julijusa Tottara, inače sina vrlo uglednom trgovca Mije Tottara.[110] U Prvoj virovskoj dioničkoj štedionici učešće Židova iznosilo je 51 posto.[111] I u susjednim Molvama krajem 19. i početkom 20.stoljeća spominju se židovski trgovci: Weiss, Josip Gotlieb, Martin Hirschler (Hiršler)[112] i Spitzer.[113] U ostalim kotarskim mjestima Đurđevca, još su trgovine imali Josip Hirschler u Dragancima, u Pitomači Egon Fürst, Eugen Schlesinger i Josip Weber u Podravskim Sesvetama i Ernest Hirschler.[114]

Uz ova mjesta, valjano bi spomenuti i Legrad. Početkom 18. stoljeća (1710.) Legrad je kao mjesto preseljeno sa sjeverne na južnu stranu rijeke Drave. Prema tome Legrad je postao podravsko, a prestao biti međimursko mjesto. Upravo zbog svoga položaja i blizine mađarske granice Legrad se našao na putu židovskih migracija prema Hrvatskoj i vrlo rano je imao heterogenu strukturu stanovništva po narodnosti i vjeri.[115] Legrad je mjesto u kojem se uopće spominju prvi Židovi u Hrvatskoj (1672.) Naravno, to su bili trgovci. Međutim, zbog kasnijih zakonskih preprека Marije Terezije, očito je da su se Židovi iselili iz Legrada i ponovno vratili početkom 19. stoljeća kada će preuzeti legradsku trgovinu i gospodarski život.[116] Tijekom revolucionarnih godina 1848./1849. Legrad ponovno postaje dio Hrvatske i kada su istjerani Mađari, okolno židovsko stanovništvo našlo se u nezgodnoj situaciji, jer su ih Legrađani smatrali doušnicima Mađara.[117] Legrad je do 1861. godine bio dio Hrvatske, a onda je s cijelim Međimurjem ponovno priključen Mađarskoj u čijem se sastavu nalazio do 1918. godine. Najpoznatije legradske obitelji bile su

---

[105] Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Politički život Novigrada Podravskog do Drugog svjetskog rata, *Općina Novigrad Podravski, izabrane teme*, Novigrad Podravski, 2001., 94.

[106] Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Gospodarski život Novigrada Podravskog od 1900. do 1941., *Općina Novigrad Podravski, izabrane teme*, Novigrad Podravski, 2001, 115.-116.; Blaž MADJER, *Časti i dobru zavičaja*, Zagreb, 1937., 282.

[107] B. MADJER, *Časti i dobru zavičaja*, 282.

[108] M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Gospodarski život Novigrada Podravskog, 116.

[109] Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Virje za vrijeme Prvog svjetskog rata, *Virje na razmeđi stoljeća*, sv.4., Virje, 1991., 47.; I. TIŠLJAR, Iz povijesti virovske trgovine, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1979., 264.-267.

[110] I. TIŠLJAR, Iz povijesti virovske trgovine, 266.

[111] M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941., 39.

[112] Vladimir ŠADEK, *Molvarska Podravina i druge teme*, Općina Molve, Molve, 2008.,75.

[113] Josip ŠANJIĆ, *Molve-sjećanja*, Koprivnica, 1997., 36.; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Virje za vrijeme Prvog svjetskog rata, 48.

[114] M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941., 40.-41.

[115] D. FELETAR, *Legrad*, 37, 107

[116] D. FELETAR, *Legrad*, 113

[117] *Novine Dalmatinsko-Horvatsko-Slavonske-Narodne Novine*; 102/1848.

Goldschmidt, Goldmann, Rosenfeld i dr. Stanovali su na jednom dijelu grada (glavna ulica od ulaza u Legrad do trga), koji se još i danas zove »Židovaroš«.[118]

ZAKLJUČAK

Uz domaće trgovce, vrlo aktivni nositelji trgovačke djelatnosti u Podravini bili su Židovi koji su od samog početka doseljavanja u Koprivnicu i podravski kraj bili uključeni u razvoj gospodarstva ovisno koliko su im date mogućnosti to dozvoljavale. Potkraj 19. stoljeća Židovi su držali veći dio koprivničke podravske trgovine i sudjelovali u svim važnijim gospodarskim poslovima, pogotovu u bankarstvu, manufakturi i industriji. Njihov utjecaj proširen je i na sva veća podravska naselja, trgovački su bili aktivni u Legradu, Ludbregu, Malom Bukovcu, Novigradu, Drnju, Virju i po selima, a najveću ulogu su dosegnuli u vremenu između dva svjetska rata. Uglavnom su se bavili trgovačkim zanimanjima, no bilo je i dosta poduzetnika. Budući da strani kapital nije bio baš prisutan u Podravini, Židovi su bili ti koji su uglavnom ulagali u gradovima. Vrlo spretni i poslovni širili su svoje poslove unutar i izvan Podravine i zbog toga je njihov doprinos velik ne samo u privrednom razvoju, nego i u društveno-kulturnom životu Koprivnice i Podravine.

SUMMARY

Other than Koprivnica's native merchants, active participants in commerce and trading in Koprivnica and Podravina were Jews, who since their settlement here were involved in development of commerce and economy, as much as their abilities allowed. By the end of 19th century, Jews held a major portion of commerce and trade in Koprivnica and Podravina, participating in all important economic affairs of the town, especially in banking and industry. Their influence expanded to all major Podravina settlements, and they particularly were active in Legrad, Ludbreg, Mali Bukovec, Novigrad, Drnje, Virje and the neighboring villages. Their biggest involvement was between the two world wars. They were resourceful and efficient businessmen, expanding their business affairs throughout Podravina region and beyond. This helped create a great contribution, not only in commerce, but also in social and cultural events and life of Koprivnica and Podravina.

[118] D. FELETAR, *Legrad,* 156.

MEĐIMURJE U IZBJEGLIČKOJ KRIZI U OSVITU DRUGOGA SVJETSKOG RATA

MEĐIMURJE AND THE »REFUGEES CRISIS« AT THE EVE OF WORLD WAR II

Anna Maria Grünfelder
Austrijsko veleposlanstvo
Jabukovac 39
HR- 10000 Zagreb
Republika Hrvatska
anna-maria.gruenfelder@bmaa.gv.at

Primljeno / Received: 9. 9. 2009.
Prihvaćeno / Accepted: 4. 11. 2009.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
UDK/UDC 94.394 (497.5)

SAŽETAK

»Nepoželjni gosti« su izbjeglice, azilanti, »ilegalci« - kategorije zbog kojih se XX. stoljeće pamti kao »stoljeće izbjeglištva«. Tema ove studije su židovske izbjeglice, koje su zbog progona Židova u Hitlerovoj Njemačkoj, od 1933. godine, posebice nakon ulaska Njemačkog Wehrmachta u Austriju i pripojenja te zemlje Njemačkom Reichu (od ožujka 1938.) tražile utočište u Kraljevini Jugoslaviji. Autorica se posebice usredotočila na pogranične regije Prekomurja, Međimurja i Podravine, zato što je zbog ravničarskog terena i jugoslavensko-madžarska granica bila posebno pogodna za ilegalne prijelaske preko »Zelene granice«. Autorica je, koristeći se izvorima Hrvatskoga državnog arhiva u Zagrebu, istraživala okolnosti prijelaza granica u Kraljevinu Jugoslaviju, jer je austrijska historiografija Jugoslaviju, koja je prihvatila malen broj izbjeglica (malen u odnosu na prihvatne zemlje Zapadne Europe, ali i prekomorskih zemalja i Palestine) zanemarivala. Istraživanja su pokazala da su legalna emigracija u Jugoslaviju i nastanjenje (egzil) imala doista zanemarive dimenzije. Ilegalne migracije, pak, iznuđene zbog ksenofobičnog, rigidnog zakonodavstva, ne valja podcjenjivati, zato što su Kraljevinu Jugoslaviju prisiljavali na »ples na tankim žicama«, na balansiranje između gospodarskih interesa i političkih obzira. Ophođenje s imigracijskim problemima od strane vlade i institucija s jedne strane, te stava stanovništvima s druge strane, s posebnim osvrtom na prekomursku, međimursku i podravsku situaciju, dvije su stožerne točke ovoga rada. Autorica se bavila tim istraživanjima imajući u vidu suvremene rasprave o migrantima, migracijskim problemima i azilantima, a u svjetlu činjenicu da se 2008. godine obilježavala 70. obljetnica austrijskog »Anschlussa« i Prve međunarodne konferencije o izbjeglicama u Eviansu, koja je zbog raspoloženja svih sudionika prokrčila put prema Holokaustu. Rezultat istraživanja potvrđuje autorici potrebu institucionaliziranog učenja o Holokaustu kao trajnoj obvezi i pouci za sadašnjost i budućnost.

Ključne riječi: izbjeglice, Holokaust, Međimurje
Key words: Refugee, The Holocaust, Međimurje

Prva polovica XX. stoljeća obilježena je najvećim valovima zbjegova u dotadašnjoj povijesti uslijed dvaju svjetskih ratova, preseljenjima, protjerivanjima, nasilnim deportacijama i naseljavanjem raznih nacionalnih skupina gigantskih razmjera, tako da će XX. stoljeće ući u povijest kao stoljeće izbjeglica. Višenacionalne države, kakva je bila Kraljevina Jugoslavija, zemlja nasljednica Austrougarske Monarhije, na svojim je rubovima i granicama, imala nacionalne manjine čija se »nacionalna država« nalazila onkraj granica, ali i u širem europskome prostoru. Uz to, u Jugoslaviji živjelo je u međuratnome razdoblju manje od 70.000 Židova.[1] U razdoblju od 1933-1941., tj od dolaska nacionalsocijalista na vlast u Njemačkoj, do njemačkog napada na Jugoslaviju, broj jugoslavenskih Židova se uvećao za otprilike 55.000 židovskih izbjeglica iz svih srednjoeuropskih zemalja koje su do tada dospjele pod njemačku vladavinu. Otprilike 51.500 uspjelo se još pravovremeno spasiti od Holokausta.[2]

Broj Židova iz Austrije (to znači austrijskih Židova i izbjeglica iz Njemačkog Reicha) koji su nakon pripojenja Austrije nacionalsocijalističkom Njemačkom Reichu (Anschluss, 13. 3. 1938.) pronašli utočište u Kraljevini Jugoslaviji, malen je u odnosu na više tisuća onih koji su uspjeli pobjeći[3] u druge europske, a poglavito u prekomorske zemlje. (SAD su u razdoblju od 1938. do 1940. prihvatile više od 13.700, latinoamerički kontinent ukupno otprilike 6.500, Kina 5.800, a Palestina otprilike 4.900. Broj izbjeglica za cijelu Europu, a za razdoblje od 2. 5. 1938. do 31. 12. 1945., procjenjuje se između 50.000 i 58.000.).[4]

Iako je većini stranih imigranata u Jugoslaviju u to vrijeme bio glavni cilj Zagreb - zbog prometne povezanosti i zbog toga što je značajan dio stanovništva vladao njemačkim jezikom[5], a zacijelo i zbog nazočnosti međunarodnih židovskih udruga za pomoć izbjeglicama - pogranični gradići uz mađarsko-jugoslavensku granicu snosili su velik dio tereta imigracije: Čakovec, Koprivnica, Kotoriba, ali i slovenski gradovi Maribor, Lendava, Ormož, Murska Sobota, imaju velike zasluge za prihvat i pomoć židovskim izbjeglicama.

Zbog brojčanog odnosa židovskih izbjeglica u Jugoslaviji, koja je bila neutralna zemlja (čak u fašističkoj Italiji, saveznici Njemačkoga Reicha, bilo ih je dva puta više, više od 6.000), jugoslavenski egzil nije zanimao austrijske povjesničare, dočim ju je temeljito obradio hrvatski povjesničar Ivo Goldstein, u dvjema monografijama, *Židovi u Zagrebu 1918-41* i *Holokaust u Zagrebu 1941-1945*. Ovim djelima treba pridružiti i radove srpskih kolega: Ženi Leb (u istraživanjima o uvjetima života izbjeglica u Jugoslaviji), Milana Koljanina (u svojim napisima o sudbini židovskih

---

1 H.P. FREIDENREICH (1979), str. 158

2 I. GOLDSTEIN (2004), str. 447, H. SUNDHAUSSEN (1996), str. 330.

3 Iako je pojam 'emigracija' za razdoblje od 1938 - 1945. uvriježen *terminus tehnicus*, FREUND & SAFRIAN 2001, str. 768, smatraju da je izraz 'emigracija' nedopustivo podcjenjivanje pritisaka s kojima su se sučeljavali Židovi u Austriji (austrijski Židovi i izbjeglice iz Njemačkog Reicha koji su se od nacističkih izgreda sklonili u Austriju) od samog dana Anschlussa. Malen broj politički osviještenih osoba odlučio se za bijeg prije - predvidivoga - kraja Austrije. Umjesto o »židovskim emigrantima« bit će riječ o židovskim izbjeglicama.

4 MOSER (1999), str. 57. Tabela za sve kontinente str. 57. Brojke iz tabela se odnose na statistike izrađene od Izraelitske bogoštovne općine u Beču, u suradnji s međunarodnim židovskim organizacijama. Statistike državnih organizacija pokazuju veće brojke jer uključuju »polužidove«, »četvrt-židove« i »mješance« prema Nirnberškim zakonima. Klasifikaciju vidi u: MOSER 1999, tabela, str.53. -Brojčani podaci o izbjeglicama mogu se samo procijeniti, ali ne i točno utvrditi. Naime, židovske su bogoštovne zajednice imale svoju metodologiju: priznavale bi samo Židove po vjeri, a isključivale apostate (pokrštene Židove) i osobe bez vjeroispovijesti ili nežidovske vjeroispovijesti, dočim su se državne vlasti držale kriterija »rase« prema Nirnberškim zakonima: Zakon o građanskom statusu u Njemačkom Reichu (Reichsbuergergesetz) od 15.9.1935. Njegov član 83 je »Zakon o zaštiti njemačke krvi i njemačke časti« (»Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre«. Njegov član 1 određuje da je »Židov osoba kojoj su najmanje troje predaka Židovi po krvi.« (»Jude ist, der von mindesten drei Grosseltern juedischen Blutes abstammt«). Deutsches Historisches Museum: www.dhm.de

5 I. GOLDSTEIN (2004), str. 449

stradalnika brodskog transporta)[6] i Milana Ristovića, koji je obradio zakonodavstvo Kraljevine Jugoslavije vezano uz status imigranata. S obzirom, pak, na brojčani odnos regija odnosno banovina Kraljevine Jugoslavije, kojima su prolazili zbijegovi, Međimurje i slovensko Prekomurje zaslužuju posebnu pozornost. Obrada uloga pograničnih gradova Prekomurja, Međimurja i Podravine nije značajna samo za regionalnu povijest. Gradovi i mjesta uz mađarsko-jugoslavensku granicu bili su prioritetni ciljevi za zbjegove u koje su stizali kao ilegalci - bez ulaznih dozvola, nerijetko i bez putovnica. Konfiguracija terena upravo je pogodovala prelaske preko »zelene granice« - i pogranični organi, s minimalnom tehničkom opremom, nisu uspjeli suzbijati te zbjegove. Nije riječ samo o Židovima: na tim graničnim kotama našli su se, u potrazi za sigurnom zemljom, Česi i Slovaci, Poljaci, Nijemci, Austrijanci… prognanici zbog rase, nacionalnosti, političkog oporbenjaštva, ili slobodni svijet u bijegu od diktature. Službena jugoslavenska politika, iz vanjskopolitičkih i gospodarskih računica, nije mogla biti sklona ilegalno ulazećim Židovima. Stanovništvo je imalo svoje razloge biti fleksibilno: sudar dvaju suprotstavljena interesa obilježava i preodređuje ljudske sudbine. Ne mogu se ne uočiti sličnosti s migracijskom politikom poslije Drugog svjetskog rata, poglavito nakon ujedinjavanja Europe i uspostave Schengenskog režima, kojim se Europska unija pretvorila u »utvrđenu Europu«.

Značenje istočne granice Dravske i Savske banovine (od 1.8.1939. Banovine Hrvatske) valja sagledati u svjetlu sveukupnog jugoslavenskog imigrantskog zakonodavstva. No zakonodavstvo je bilo jedno, a njegovo implementiranje na granicama i u unutrašnjosti zemlje drugo. Banovine - Dravska i Savska - snosile su glavni teret izbjegličkih valova koji su krenuli od 1933. iz Njemačkog Reicha, nakon okupacije Austrije (13.3.1938.) iz te zemlje, u jeku Sudetske krize (od srpnja 1938.) iz Čehoslovačke (s dodatnim pojačanjem od raspada Čehoslovačke Republike) i već u osvitu njemačkog napada na Poljsku. Dravska i Savska banovina utjecale su na donošenje zakonskih mjera i na provedbene uredbe ministarstava, a sugestije banovina - koje su ministarstva tražila i, kao što se može ustanoviti, uvažavala, ugradila u zakone i uredbe - utjecale su na ozračje za izbjeglice. Fond Odjela za državnu zaštitu (ODZ) Banovine Savske odnosno Banovine Hrvatske u Hrvatskome državnom arhivu u Zagrebu (fond br. 158) sadrži obilje podataka o uvjetima i okolnostima ulazaka židovskih izbjeglica u Jugoslaviju, dovoljno da se može razabrati složenost pojave bijega u Jugoslaviju i njihove glavne pravce Od traženja i dobivanja azila do ulaska s vizama, povezanog s policijskim motrenjem putnika u stopu, od različitih motiva za traženje i (ne)odobravanje ulaska u zemlju do ilegalnog prijelaza granice - *kordonoprijestupa*, kako se on zove u tadašnjoj službenoj terminologiji - i do mjera suzbijanja ilegalnih seoba i zbrinjavanja *ilegalaca,* protežu se pitanja za koja Hrvatski državni arhiv u Zagrebu pruža pregršt informacija.

Istočna granica, između Jugoslavije i Mađarske, bila je lako prolazna, pa se na njoj uočavaju svi problemi pograničnih organa s provedbom imigrantskih zakona. Otvorenost mađarsko-jugoslavenske granice, bila je spas i nežidovskim emigrantima u Prekomurju, Međimurju i u Podravini. Tematika židovskih izbjeglica u Jugoslaviji prvenstveno se tiče imigrantske politike zemlje koja u predratnoj Europi nastoji »plutati« između dviju velikih totalitarnih država i njihovih agresivnih težnji, između neutralnosti i promidžbe svojih državnih interesa, između državničkog egoizma i potrebe za pomoći. Naposljetku, pojedini emigranti su se odužili Jugoslaviji.

[6] Riječ je o tragično promašenom Kladovskom transportu: Monografiju o tome objavili su austrijski povjesničari Gabriela Anderl i Walter Manošek.

GODINA 1938: IZBJEGLIČKA KRIZA

Anschluss i posljedice po austrijske Židove

U Austriji nakon Anschlussa (kad je naziv zemlje promijenjen najprije u *Ostmark*, a od 1. 4. 1938. u *Alpen- und Donaugaue),* represija nad austrijskim Židovima razvijala se rapidno, brzina se mjerila u mjesecima, tjednima - za razliku od situacije u Njemačkome Reichu, gdje se radilo o rasponu od pet godina.[7] Domaći, do Anschlussa ilegalni članovi nacističke stranke izlazili su nakon »prijeloma« (13. 3. 1938.) iz svojih skrovišta s brutalnim terorom, a vlasti su pod krinkom zakonitosti Židove obespravile i obesvlastile, u cilju da se domognu očekivanog velikog židovskog bogatstva. Otpustima s radnih mjesta, oduzimanjem trgovina i tvornica, ali i stečenih socijalnih prava, nacisti su ih prisilili da napuste zemlju. Austrijski su se Židovi u roku od nekoliko tjedana poslije Anschlussa našli u krajnjem siromaštvu i neimaštini, lišeni svake mogućnosti privređivanja i samostalnog uzdržavanja, prisiljeni potražiti pomoć rođaka u inozemstvu.[8] Jedan od pokazatelja je skokovit porast samoubojstava diljem Austrije u vrijeme neposredno nakon Anschlussa.[9] U 1937. je bilo 973 Židova (po vjeri + po nacionalnosti), u 1938. već 1.358 i u 1939. godini 1.075.

Diskriminacija se protezala i na strane državljane, od kojih je od 1933/1934. značajan broj iz Njemačkog Reicha zatražio utočiste upravo u Austriji. Demografske promjene između 1933. i 1938. pokazuju da se broj Židova rođenih u Austriji smanjio za 9.500 osoba,[10] dočim je u tom razdoblju stizalo više od 9.000 stranih Židova (mahom iz Njemačke, premda nema točnih brojki).[11]

Očevici su prve dane nakon Anschlussa doživjeli kao kaotične, jer su s jedne strane krenuli valovi izbjeglica - ne samo Židova, nego i članova raznih političkih stranaka, pripadnika austrijske vojske i policije, aristokrata, uglednih bankara i proletera, poznatih i bezimenih socijalista, komunista, svećenika i činovnika ili pak protivnika nacionalsocijalizma.[12] No redovni vlakovi iz Beča u glavne gradove susjednih država, u Prag, Budimpeštu, Varšavu, Rim… ili nisu uopće krenuli, ili su se vratili u Beč, ili su smjeli prijeći granicu tek nakon što su se iskrcali svi austrijski putnici, koji su u Beču očajnički nastojali doći do mjesta u prenatrpanim vagonima.[13] Neposredno nakon ulaska njemačkog Wehrmachta i preuzimanja vlasti, nacističke su vlasti na prepad zatvorile granice prema susjednim zemljama. Austrijski državljani nisu smjeli preći, nego su bili prisiljeni napustiti vlakove ili zaustaviti svoja vozila na posljednjoj postaji prije granica. Čehoslovačka, Mađarska, Jugoslavija i Italija su i sa svoje strane sprječavale ulazak austrijskim putnicima.[14] Američki novinar, koji je Anschluss doživio u Beču, opisuje neopisivu paniku na glavnim cestama iz Beča prema graničnim prijelazima: ceste su bile krcate taksijima i privatnim vozilima jer

---

7 FREUND & SAFRIAN (2001)str. 768.

8 FREUND & SAFRIAN (2001), str. 777. ODZ fond 158, kutija 42, dok. br. 5803/40: BERGER, Max (r. 1873) i njegova supruga Terezija (r. 1869), sa stanom u Beču, Rottenturmstrasse 22, polukat, ulaz br. 12 živjeli su od novčane pomoći njihove kćeri Grete, udane u Zagrebu za trgovca Arna LUSTIGA. Lustigovi su tražili dozvolu za ulazak i boravak za stare roditelje, zato što »*u Beču žive u najvećem siromaštvu, tako da im šaljemo novac*«.

9 MOSER (1999), str. 22.

10 Godine 1934. obavljen je popis stanovništva. Dne 22. 3.1934. u cijeloj Austriji živio je 191.481 Židov (od toga u Beču 176.034). Na dan 13. 3. 1938. u cijeloj Austriji bilo je 181.882 Židova, od toga u Beču 176.034.

11 MOSER(1999), str. 16.

12 RAUCHENSTEINER (1997), str. 215; (GEYDE) 1997, str. 217-220.

13 Hrvatski list, Osijek, god. 17, srijeda 16. 3. 1938. »*Osječanin u Beču u času preobrata*«, mikrofilm, Nacionalna i sveučilišna knjižnica Zagreb, (NSK), signatura 85.088/17.

14 Izvještaj jugoslavenskog reportera koji se u dane Anschlussa zatekao u Austriji i zaputio se vlakom za Jugoslaviju. Hrvatski list, Osijek, 18. 3. 1938. Nacionalna i sveučilišna knjižnica Zagreb (NSK), signatura bf. 84.088.

su ih nesretnici, kojima su pogranični organi prepriječili put, ostavili uz cestu i sami se pokušavali probijati preko *zelene granice*.[15]

Prva međunarodna konferencija o izbjeglicama

»Problem austrijskih izbjeglica« vlada SAD-a je odlučila rješavati zajedno s državama koje bi potencijalno mogle prihvatiti veće kontingente. Dne 6. srpnja 2008. navršilo se 70 godina od održavanja prve međunarodne konferencije o izbjeglicama, sazvane od američkoga predsjednika Roosevelta. Deklarativni cilj konferencije trebala je biti jedinstvena imigracijska politika »prihvatnih zemalja«. Skrivena svrha te formulacije bila je težnja svih zemalja sudionica konferencije držati valove izbjeglica podalje od svojih granica što restriktivnijim uvjetima za ulazak i boravak stranaca. Zemlje u koje je emigracija Židova već tekla - uglavnom susjedi Njemačkoga Reicha - to su izrekom priopćile na konferenciji. S njima su se složile SAD, Kanada, Australija i Južna Amerika, najavivši zatvaranje granica. Kanadski predsjednik vlade Mackenzie King odgovorio je na pitanje koliko bi izbjeglica Kanada mogla primiti: *None is too many* ('Nijedan je previše'). Šef australske delegacije izjavio je: *Mi nemamo problema zbog rasizma, pa ga ne želimo izazivati imigracijom*. Rezultat konferencije je bio dogovor o zajedničkoj kvoti za sve prihvatne zemlje: 200.000 njemačkih Židova i 60.000 ne-židova iz Njemačke, raspoređeno na četiri godine, ili 65.000 osoba godišnje. Na zahtjev britanske vlade konferencija je zabranila svako spominjanje imigracije u Palestinu. Manje zemlje, ali sa značajnijim židovskim zajednicama - među inima i Mađarska, Rumunjska, Poljska, Čehoslovačka Republika i Jugoslavija - nisu ni bile pozvane. Švicarski predstavnik, visoki policijski časnik Heinrich Rothblum, može si pripisati dvojbenu zaslugu da je konferencija prihvatila švicarski, tj. njegov osobni »izum«: obilježavanje židovskih putovnica iz Njemačkoga Reicha crvenim »J« ('Jude'). Sama činjenica da se konferencija održavala na francuskoj obali, umjesto u neutralnoj Švicarskoj, a uz sudjelovanje Međunarodne konfederacije Crvenog križa, bila je pokazatelj obzira organizatora ne samo prema Švicarskoj (koja se kao financijsko »utočište« nacionalsocijalističke Njemačke nije željela zamjeriti svome moćnome klijentu), nego i prema samoj Njemačkoj.

Konferenciju su u velikome broju pratili njemački novinari, te izvještavali o njoj neskriveno likujući zbog svoje »pobjede«, rugajući se malodušnosti međunarodne zajednice: *Židovi su jeftini! Samo - nitko ih neće*. Goebbels je iz rezultata konferencije iščitao sigurnost da nijedna demokratska zemlja nema namjeru osujetiti Njemačku u njezinoj nakani da izbriše Židove iz njemačke stvarnosti. Konferencija je bila *predzadnja stepenica do holokausta*.[16]

Jedini pozitivan rezultat te desetodnevne konferencije bio je osnivanje međuvladinog odbora sa sjedištem u Londonu. Zadatak mu je bio surađivati s njemačkim vlastima da potencijalnim židovskim izbjeglicama dozvole da ponesu sa sobom barem dio pokretne imovine (do 1938. godine njemačke su vlasti to uglavnom dopuštale) i pomoći potencijalnim izbjeglicama prikupljati potrebne dokumente. Odbor je počeo s radom u kolovozu 1938. da bi ga ubrzo prekinula i ugasila sudetska kriza.

Kraljevina Jugoslavija i anschluss

Kraljevina Jugoslavija smjesta je reagirala na Anschluss Austrije. Predsjednik jugoslavenske vlade Milan Stojadinović izrazio je »duboko razumijevanje« i *nadu da će se dotadašnje tijesne*

[15] Jutarnji list, Zagreb, 14. 3. 2009, god. XXVII, br. 9360-9403, br. 9385.
[16] LUSTIGER (1998).

veze, pomakom Njemačkog Reicha do granica s Jugoslavijom, još učvrstiti.[17] Milan Ristović[18] tvrdi da su jugoslavenske vlasti već nekoliko tjedana poslije Anschlussa uvele vize za austrijske Židove. Dokumentacija o tome u Hrvatskome državnom arhivu ne postoji, nema je ni u Arhivu Jugoslavije u Beogradu.[19] Stvarni tijek reakcija Jugoslavije nešto je složeniji: naime, Jugoslavija je s Njemačkom (Weimarskom Republikom) sklopila sporazum o obostranom ukidanju obaveznih viza. Neposredno nakon Anschlussa bivši austrijski konzulati u Jugoslaviji dobili su uputu da jugoslavenski građani za putovanja u bivšu Austriju, tad Njemački Reich, neće više morati imati vize.[20] Za jugoslavensku stranu, njemačke su vlasti priznale sporazum o ukidanju viza; njemačke su vlasti to isto što su dale Jugoslavenima uskraćivale vlastitim državljanima. Pojačan priljev izbjeglica iz Austrije *…alarmirao je susjedne zemlje…* Novi propisi vrijede *…za sve zemlje koje su pokrenule Židovsko pitanje…* Nakon Anschlussa, Kraljevina Jugoslavija uvela je poseban režim za odobrenje ulaska i boravka u Jugoslaviji za židovske građane zemalja *u kojima se postavlja Židovsko pitanje.*[21] Dokumentacija o tome u Hrvatskome državnom arhivu ne postoji, ali naredba MUP-a od 25. srpnja 1938. banskoj upravi, te naputak banske vlasti svim redarstvenim organima Savske Banovine potvrđuju da je […] *donio nove pooštrene uvjete za ulazak i boravak u Jugoslaviji.* MUP je izrazio zabrinutost da bi se izbjeglice mogle *trajno nastaniti u Jugoslaviji… i padati na teret državi*, da će domaćim ljudima oduzimati »kruh« i izazivati buktanje antisemitizma.

Novi ulazno-boravišni režim obuhvatio je obvezu traženja dozvole ulaska prije prelaska granice, i to traženje putem jugoslavenskih konzularnih predstavništava u Njemačkom Reichu, s time da si je ministarstvo unutrašnjih poslova pridržavalo pravo odlučivanja. Izdavanje dozvola preneseno je s konzulata u Reichu na središnju vlast u Beogradu, odluke kojeg su podnositelji zahtjeva bili dužni sačekati u njihovim zavičajnim mjestima. Preduvjet za podnošenje zahtjeva bila je dozvola povratka što ju je trebala izdati vlast »zavičajne zemlje«. Osobe uhvaćene u ilegalnom prijelazu granice bit će vraćene i predane vlastima domicilne države.[22]

Za potencijalne izbjeglice iz Austrije nova regulacija značila je težak udarac: nerazmjerno produženje postupka, neizvjesnost zbog čekanja u zemlji i izloženost daljnjim šikanirnjima od strane nacističkih vlasti. Poglavito se obavezna dozvola boravka morala smatrati ciničnim poigravanjem s nevoljama nesuđenih emigranata, jer vlast koja protjeruje svoje građane i građanke iz rodne i zavičajne zemlje trebala je dozvoliti povratak.[23]

---

17 Hrvatski list, Osijek, 16. 3. 1938.

18 RISTOVIĆ (1998.), str. 31.

19 ODZ, kutija1, dok. br. 61573; kutija 4, dok. br- 4501. RISTOVIĆ 1991, str. 35, ne spominje nadnevak, nego govori samo o *otprilike dva tjedna nakon Anschlussa*. Arhiv Srbije i Crne Gore (ASCG) (Arhiv Jugoslavije), Beograd, također nije mogao utvrditi točni datum uvođenja viznoga režima, niti ima podataka o tome: Informacija mailom ravnatelja Miladina Miloševića od 4. 3. 2009.

20 Jutarnji list, Zagreb, god. XXVII, br. 9386, 14. 3. 1938. Nacionalna i sveučilišta knjižnica (NSK), Zagreb.

21 ODZ, Kutija 1, br. 61573, Ministarstvu unutrašnjih poslova Kraljevije Jugoslavije (u daljnjem tekstu skraćeno: MUP) 26.1.1939, Savskoj banovini; također kutija 4, br. 4501, citat kod M. RISTOVIĆA (1998.), str. 31.

22 ODZ, kutija1, dok. br. 61573; kutija 4, dok. br- 4501. RISTOVIĆ 1991, str. 35, ne spominje nadnevak, nego govori samo o *otprilike dva tjedna nakon Anschlussa*. Arhiv Srbije i Crne Gore (ASCG) (Arhiv Jugoslavije), Beograd, također nije mogao utvrditi točni datum uvođenja viznoga režima, niti ima podataka o tome: Informacija mailom ravnatelja Miladina Miloševića od 4. 3. 2009.

23 Primjeri: ODZ, kut. br. 33, dok. br. 2723/1940; kutija br.15, dok. br. 45082/1939 (9 .1. 1940); kutija br. 40,dok. br. 4304 Erna Brukner; - kutija br. 40, dok. br. 4305, Armond ŠTRIMPL, Wien.u.a.m.
ODZ, kutija br. 15. dok. br. 304. Georg i Elsa Fuerth, za koje su htjeli jamčiti uzdržavanje vlasnici robne kuće Kastner & Oehler u Zagrebu (Elsa Fuerth bila je sestra Franza Oehlera) odbijeni su dva puta kao »gosti« i zatim kao »turisti«. Također bračni par Frankl, Nathan i Jeanette, kutija br. 41, dok. br. 4839.

Jugoslavija je postupala u skladu s intenzitetom svojih političkih i gospodarskih odnosa s Njemačkim Reichom, koji su od 1933. postali sve tješnji.[24] Zatvaranje granice uoči zbjegova, s kojima su susjedne zemlje bez sumnje računale, bilo je i u duhu Velike Britanije: i njezini su poklisari u Beogradu intervenirali ne bi li Jugoslavija zaustavila iseljeničke valove za Palestinu.[25] Tijekom 1938. godine Jugoslavija je proširivala krug zemalja čije je židovsko stanovništvo zahvatio režim viza. Do 1. 12. 1938. sva su jugoslavenska poslanstva i svi jugoslavenski konzularni predstavnici primili naredbe za postupak sa Židovima glede ulaska u Jugoslaviju: putovnice čiji su vlasnici bili prepoznati kao Židovi, uključivši pokrštene i osobe bez vjeroispovijesti, podrijetlom iz Čehoslovačke, Poljske, Rumunjske, Italije i Palestine, morale su imati dozvolu za povratak u zavičajnu zemlju prije podnošenja zahtjeva za dozvolu ulaska i(li) boravka.[26]

Predsjednik jugoslavenske vlade Milan Stojadinović opravdavao je (1939. godine) francuskim novinarima preokret u imigracijskoj politici tvrdnjom da je Jugoslavija od 1933. nadalje bila među zemljama s najbrojnijom židovskom emigracijom, te da je zbog izbjeglica tijekom 1938. godine došla do granice ekonomskih mogućnosti. Teret skrbi za izbjeglice mogao bi prouzročiti buktanje antisemitizma.[27]

Opasnost od aktiviranja antisemitizma zbog židovskih izbjeglica čini se pretjeranom (koliko sam do sada mogla zaključiti iz dnevnog tiska, godine 1938. Jutarnji list[28] i Hrvatski list[29] ne sadrže niti jedan protužidovski obilježen članak, pa čak niti potpiruju strah od financijskih i inih tereta zbog izbjeglica, u stilu *Brod je prenatrpan*.[30] »Hrvatski narod« i »Hrvatske novine« od 1938. godine sklone su antisemitizmu, ali ne agresivnim ispadima.[31] Neprijateljsko raspoloženje u novinama odnosilo se generalizirajući na *Židove* i na domaće, jugoslavenske Židove i zasnivalo se na klišeje, o Židovima - nelojalnim građanima u svojim zemljama domaćinima.[32] Antipatija prema Židovima bila je ispremiješana i s neprijateljskim stavom prema komunistima - a u tom pogledu, vlasti su počele prosvjetljavati političke stavove građana koji su imali kontakte sa strancima, poglavito sa stranim Židovima.[33] Strah od špijunaže i bojazan da bi se putem stranaca mo-

---

[24] O razvitku gospodarske suradnje i političkog približavanja: v. EICHHOLTZ (2003) Stojadinovićeva izjava o Anschlussu doimlje se kao »samosmirivanje« i »samouvjeravanje« da će se »približavanje« i »učvršćivanje« odnosa zaustaviti i da neće imati sličan ishod kao u Austriji.

[25] RISTOVIĆ (1998.), str. 31. Do 1938. Jugoslavija je zazirala od potpunog zatvaranja granice za tranzite u Palestinu s obzirom na t*uriste* iz Palestine, kojih se gospodarstvo nije željelo odreći.

[26] MATARD-BONUCCI (2008),, str. 298; Meir MICHAELIS (1978.), str. 107-192, 136

[27] U Kraljevini Jugoslaviji nije postojao nijedan organiziran antisemitski pokret, ali bilo je pojava latentnog antisemitizma. Poglavito se ministar unutrašnjih poslova, dr. Anton Korošec (1872-1940), dr. theol. Sveučilišta u Grazu, ministar unutrašnjih poslova 1935-1941, deklarirao antisemitom. V. BISTER 1992. Korošec je 1940. godine donio dva anitsemitska zakona: *Numerus clausus* za Židove na srednjim školama i u visokoškolstvu, te zabranu rukovanja živežnim namirnicama Židovima. GOLDSTEIN (2001), aneks: Kronologija židovstva u Hrvatskoj.

[28] Jutarnji list, Zagreb, god.XXVII, Nacionalna i sveučilišna knjižnica Zagreb (NSK), sign. br. 86.013.

[29] Hrvatski list, Osijek, god. 17. ,NSK, Zagreb, sign. br. 85.088.

[30] Geslo *Brod je prenatrpan* (*Das Boot ist voll*) potječe iz predizbornih kampanja poslijeratne Austrije, te je upereno protiv emigranata -gastarbeitera.

[31] I. GOLDSTEIN (2004), str. 50, 526, 527.

[32] H.P. FREIDENREICH (1981), str. 182, 183; I.GOLDSTEIN (1997).

[33] ODZ, Kutija 58, Zl. 17490/40, 10. April 1940. Odjeljak za državnu zaštitu provjeravao je zagrebačkog liječnika dr. Benna Steina, čija je ordinacija na Strossmayerovu trgu u Zagrebu bila osumnjičena da ne služi liječenju nego komunističkoj agitaciji. U tom kontekstu ODZ je otkrio da se Benno Stein druži s kasnijim austrijsko-francuskim književnikom Manesom Sperberom (1905-1984), »čovjekom sumnjiva morala«. ODZ je pronašao policijski dosje iz 1934. godine u kojem je Sperber bio okarakteriziran kao »navodni profesor« koji s ljudima psihološki šarlatanizira.

gao ubacivati lažan novac bili su također elementi neprijateljskog raspoloženja prema izbjeglicama. ODZ je za sve te strahove imao i pregršt dokaza.[34]

Prije 1938. jugoslavenske su vlasti dokazivale svijest o tome da su životni uvjeti Židova u Njemačkom Reichu zbog rasne diskriminacije izuzetno teški, te su njemačkim *useljenicima* bez ustezanja odobravale boravak[35] - zacijelo ne iz čiste humanosti, nego u očekivanju »priliva« mozgova i ulaganja židovskog kapitala u jugoslavensko gospodarstvo. Takva očekivanje ipak se nisu obistinila, jer su već važeći jugoslavenski zakoni o zapošljavanju stranaca ograničavali stranu konkurenciju, kako na tržištu rada tako i u trgovini i financijama.[36] Do kraja 1937. godine sedmorica od 400 izbjeglica uključila se s većim kapitalom u jugoslavensko gospodarstvo.[37] U formulacijama rješenja o dozvoli boravka i nastanjenja, te o političkom azilu progonjenim njemačkim Židovima, špekulacije s basnoslovnim židovskim bogatstvom prikrivene su razumijevanjem i altruizmom.[38] No, situacija se i prije »Anschlussa« zbog kontinuiranog dolaska novih i novih valova izbjeglica iz Reicha pogoršavala, »razumijevanje« vlasti za izbjeglice se smanjivala. »Anschluss« Austrije dao je povod vlastima za nove, osjetnije restrikcije, ali ne bi se moglo govoriti o »prekretnici« i novoj kvaliteti migracijske politike.[39]

Praksa izdavanja odnosno neizdavanja dozvola za ulazak i boravak u Jugoslaviji pokazuje da je ministarstvo unutrašnjih poslova u Beogradu zahtjeve i obrazloženja poput *posjet rodbini u Jugoslaviji, turizam, bolest i potreba liječenja u Jugoslaviji*, pa čak i jamstva jugoslavenskih građana da će snositi sve troškove za gosta ili gošću, tako da dotična osoba neće pasti na teret državi, odbijalo s obrazloženjem da *nema valjanih razloga za boravak u Jugoslaviji*. MUP je to učinio na osnovi savjeta iz banovina, tako da je odgovornost za tvrdi stav prema potencijalnim izbjeglicama bila i na strani banskih vlasti: Banovina Dravska (Ljubljana) i Savska, odnosno Banovina Hrvatska,[40] s kojima se MUP konzultirao prije donošenja rješenja, mahom su davale negativne ocjene potrebe ulaska u Jugoslaviju. Nije ih smekšao argument da su u pitanju bile starije osobe, koje su k sebi htjela pozvati djeca ili rodbina, znajući za njihovu ugroženost u Austriji.[41] Pozitivne preporuke bile su rijetke: one bi glasile na *što kraće zadržavanje u zemlji i napuštanje Jugoslavije odmah nakon isteka dozvole*. U takvim slučajevima boravak je trajao maksimalno 30-ak dana, što potencijalnim »posjetiteljima« nije značilo ništa: čak i da su u to vrijeme htjeli pripremati nastavak puta i organizirati emigraciju, trajni boravak i mogućnost uzdržavanja, bilo u Jugoslaviji,

---

[34] ODZ, Kutija 58, Zl. 15703/4029.5.1940: Navodni trgovački putnik iz Zagreba, Anton Šnopl, denunciran je kao »šleper« (krijumčar izbjeglica), koji dovodi ne samo ilegalne imigrante, nego i lažne njemačke marke.

[35] To potvrđuje primjer njemačke obitelji Krebs: Fanni (r.1862. u Benthenu), njezin sin Fritz (r. 1890., trgovac), njegova supruga Elly i kćeri Lora i Vera godine 1934. nastanili su se u Zagrebu, Vlaška ulica 75b. Kao azilanti uživali su dozvolu boravka, ali uz zabranu zapošljavanja. Njihov ujak Eugen Schlesinger iz Đurđevca bio im je referenca. Produživali su boravak do 31. 8. 1938. godine. Zadnji zahtjev za produženje, podnesen zagrebačkoj policiji 25. 7. 1938. riješen je tako da je Odjelak za državnu zaštitu Kraljevske banske uprave upozorio podnositelje zahtjeva da daljnjeg produžavanja neće biti.

[36] I. GOLDSTEIN (2004), str. 450.

[37] I. GOLDSTEIN (2004), str. 453

[38] Primjer je njemačka obitelj Krebs, koja je od 1934/1935-1938. godine bez poteškoća produžavala svoje dozvole boravka. ODZ, kutija br. 4, Zl. 4639.

[39] F. FREUND-H. ŠAFRAN, (2001.) str. 767.

[40] Strogost Banovine Hrvatske prema židovskim izbjeglicama ističe I. GOLDSTEIN (2004), str. 451.

[41] ODZ, kutija 42, dok. br. 5803/40 BERGER, Max (r. 1873) i Terezija, (r.1869), Wien, Rottenturmstrasse 22. Njihova kći bila je u braku sa zagrebačkim trgovcem Arnom LUSTIGOM. Također : stariji bračni par Samuel i Mathilde (Hilde) Farkaš iz Beča, Werderthorgasse 15/14, za koje su zagrebački poduzetnici Dane Singer i Albert Bornstein u ožujku 1939 tražili dozvolu boravka, jer su - kako navode u zahtjevu - brinuli za fizičku egzistenciju tih starijih rođaka. Farkašovi su si organizirali emigraciju u Australiju, no dotada su ih njihovi domaćini željeli smjestiti negdje na moru, radi oporavka i zdravstvene zaštite. Policijsko ravnateljsko u Zagrebu izdalo je pozitivno rješenje u studenom (!) iste godine: 30 dana nakon isteka smjesta napuštanje zemlje. ODZ, kutija br. 36, dok.br. 20756/39.

bilo u Palestini, ili u prekomorskim zemljama, taj rok je bio prekratak. Odobrenja boravka u Jugoslaviji su izuzeci, odbijenica ima neusporedivo više. Zato se može tvrditi da su većina austrijskih Židova koji su godine 1938. i 1939. ipak uspjeli prijeći austrijsko/njemačko-jugoslavensku granicu bili »ilegalci«. Godine 1940. oni će dobiti mogućnost da naknadno legaliziraju svoj boravak u Jugoslaviji, uz plaćanje globe za nedopušteni prijelaz granice i neprijavljivanja.

ILEGALNE MIGRACIJE - ZNAČAJ MAĐARSKO-JUGOSLAVENSKE GRANICE

Prognanici na ničijoj zemlji

Ne može se utvrditi dokle je potrajalo neizvjesno stanje na granicama, jer formalno nije ni bilo proglašeno (vladanje na osnovu internih »dogovora« i na prepad donesenih odluka s jedne, a hiperregulacija papirnim dokumentima s druge strane bilo je odraz bezakonja i samovolje SA i SS-a koji su prvih dana i tjedana ovladali javnošću). GESTAPO je, na svoj način, ponovno pokrenuo prekogranični promet: protjerao je austrijske Židove, uz prethodno oduzimanje putovnica. Povratak u Reich bio im je zabranjen pod prijetnjom deportacije u koncentracijski logor. Takvu je taktiku GESTAPO godine 1933. primjenjivao prema poljskim Židovima stalno nastanjenim u Njemačkoj, te je provodio nad drevnim židovskim zajednicama austrijske pokrajine Gradišće (područja koje je do Trianonskog mirovnog ugovora pripadala Transleitanijskoj polovini Carstva!), Židovima iz Rechnitza,[42] Deutschkreuza[43] kao i prema zajednici štajerskog gradića Radgone/Radkersburga.[44] Ispostava GESTAPO-a u Rechnitzu naredila je u svibnju 1938. pismenim rješenjima židovskim stanovnicima Rechnitza napuštanje grada do 31. svibnja 1938. uz prethodno likvidiranje njihovih poduzeća i trgovina, te primopredaju putovnica i popisa pokretne i nepokretne imovine. Svaki njihov pokušaj da se vrate u Rechnitz kažnjavao bi se upućivanjem u koncentracijski logor.[45] Židovske građane i građanke koji nisu uspjeli otići u postavljenom roku GESTAPO je 7. lipnja 1938. odveo u provizorni sabirni logor kod Bonisdorfa u južnome Gradišću i zatim su protjerani preko granice. To je vjerojatno bio pogranični prijelaz Bonisdorf - Gederovci. Završili su bez putovnica, novca, informacija u ničijoj zemlji. Izraelitska bogoštovna općina u Beču saznala je o toj akciji iz stranih židovskih tiskovina u New Yorku i Amsterdamu, pa je vrhovni rabin dr. Joseph Loewenherz, zabrinut za opstanak židovskih zajednica radi zaštite ugroženih Židova[46] mogao zaključiti,

---

[42] Zahvaljujem Tajniku Općinskog poglavarstva u Rechnitzu na fotokopijama popisa deportacija židovskih građana Rechnitza, koji je pratio »Verlautbarung« (»Objavu«). Općinski kroničar Rechitza, dr. Josef HOTWAGNER, obavijestio je autoricu (8 .9. 2008.) da je općinski arhiv s dokumentima iz vremena Drugog svjetskog rata uništen u požaru.

[43] Gradski povjesničar Deutschkreuza, dr. Adalbert PUTZ. Informacija od Dr. Adalberta Putza, mailom, 7. 8. 2008..

[44] ODZ fond br. 158, kutija 4, br. 4581. O tome Ivo Goldstein, GOLDSTEIN 2001, str. 123.- I. GOLDSTEIN (2004.), str.462

[45] Primjerak pismene naredbe ispostave GESTAPO-a u Retzu autorici je poslao tajnik Općinskog poglavarstva Rechnitz, gospodin Richard TANGL, na čemu mu ovime zahvaljujem.

[46] Joseph Löwenherz (rođen 1884. godine u Galiciji) studirao je judaistiku na Sveučilištu u Lembergu (L'viv, Ukrajina). Od studentskih dana radio je kao cionistički aktivist. Poslije Prvog svjetskog rata radio je kao odvjetnik u Beču. Godina 1924-1937. bio je potpredsjednik Izraelitske bogoštovne općine u Beču, a od 1937. do 1942. (do njezinog gašenja) njezin glavni tajnik i ravnatelj. Na toj dužnosti bio je prisiljen surađivati podjednako sa Središnjim uredom za iseljavanje Židova *(Zentralstelle für Jüdische Auswanderung)* kao i s Glavnim stožerom GESTAPO-a (*GESTAPO Hauptamt)* u Beču. S odobrenjem nacističkih vlasti otputovao je (1940. ili 1941.) u Lisabon na susret s predstavnicima Svjetskoga židovskog kongresa, ne bi li potaknuo tu međunarodnu udrugu da s nacistima sklopi sporazum o slobodnom odlasku Židova iz svih zemalja pod njemačkim utjecajem. Dr. Loewenherz preživio je rat, no dospio je u ralje sovjetske okupacijske vlasti. Sovjeti su ga pod optužbom za suradnju s nacionasocijalistima tri mjeseca držali u zatvoru. Godine 1946. dr. Loewenherz se sam prijavio Sudu časti u Londonu i rehabilitiran je. Iste godine iselio se sa svojom suprugom u SAD, gdje je umro 1960. Loewenherzov sin Siegmund preveo je svoje prezime u književno hebrejski Levarie. On je učitelj glazbe i povjesničar: www.yadvashem.org.

zašto se njegovim pismima zajednicama izvan Zagreba (kojima je htio utvrditi njihove potrebe) nijedna općina iz Gradišća nije odazvala. Za Židovsku bogoštovnu zajednicu je činjenica da se njezini članovi deportiraju bila do tada nepoznata, nečuvena okolnost. U slučaju deportiranih sugrađana iz Retza, Židovska bogoštovna općina uspjela je uspostaviti kontakt sa Zagrebačkom bogoštovnom općinom i izmoliti posredovanje kod Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu da Jugoslavija prihvati te protjerane osobe.[47] Banska vlast je Židove s podacima o mjestu rođenja ili stalnom boravkom u Gradišću tretirala kao zajednicu - to je očito plod zamolbe Saveza jevrejskih opština Jugoslavije koji se zalagao za to zbog traumatiziranosti izbjeglica, ali i zbog tijesnih rodbinskih veza izbjeglica. Ironija povijesti - jedanaest osoba iz gradišćanskih općina deportiranih također 7. 6. 1938. nije moglo dobiti dozvolu za ulazak u Jugoslaviju iz humanitarnih razloga - i to zato što su imale valjane austrijske putovnice. Jugoslavenske vlasti im zbog tih putovnica nisu priznavale potrebitost zaštite.[48]

Židovska općina u Zagrebu intervenirala je 18. 9. 1938. kod banske vlasti u Zagrebu za još jednu skupinu Židova iz više austrijskih gradova, koju je GESTAPO natjerao na Tromeđe. Vlakom preko Mađarske stigle su u Čakovec no ondje je za njih bio kraj puta. Jugoslavenske su ih vlasti smjesta pritvorile, Židovska vjeroispovjedna općina u Čakovcu je brinula za njih, dok je zajednica u Zagrebu uputila molbu za pomoć i dozvolu ulaska u Jugoslaviju, ne bi li spriječila njihovo vraćanje u Austriju. [...] *Ne treba naročito istači kojoj su sudbini ovi bijednici izbjeglice izvrgnuti i što ih čeka, ako zaista budu prisilno vraćeni u Austriju. Jevr. vjeroisp. općina u Čakovcu preuzela je punu moralnu i materijalnu garanciju, pustila ih na slobodu, dajući im pravo azila dok cjelokupni problem izbjeglica u našoj zemlji ne bude skupno riješen.*[49]

Putevi ilegalaca

U drugoj polovini 1938. godine i tijekom 1939. godine prolazilo je pograničnim gradovima prema Mađarskoj više vlakova sa židovskim izbjeglicama iz Češkomoravskog Protektorata, u organizaciji češke putne agencije ČEDOK, a koji su ukrcali i poljske, mađarske i slovačke izbjeglice. Činjenica da je riječ o židovskim izbjeglicama iz Mađarske (gdje se 1938. godine položaj Židova - unatoč diskriminacijskim mjerama - još nije bio bitno pogoršan,[50] može se obrazložiti time da se radilo o austrijskim Židovima s mađarskim korijenima, koji su nakon austrijskog »Anschlussa« našli utočište kod svoje rodbine.[51] Jugoslavenska agencija Putnik surađivala je s češkom agencijom u organizaciji vlaka koji je 9. 3. 1940. prevozio 600 mađarskih izbjeglica, no oni su

---

[47] LEBL (2006), fusnota br. 1 str. 107.- I. GOLDSTEIN (2004), str. 456, 462.

[48] *Ibid*. Dok. Nr. 36 (DOEW-Dok. Nr. 13012 Johnny-Moser-Privatbesitz), str. 315.

[49] *Ibidem*: imena tih izbjeglica su: imena pritvorenika: Moritz WILDER, tkalac, r. 1908. u Beču; Greta WILDER; supruga mu, r. 1918.u Beču; Oskar BELLAK, strojarski inženjer, r 1890 u Beču i Abel SCHLESINGER; 65 godina, iz Beča.
Dne 19.12. 1939. su banske vlasti tu zamolbu proslijedile Ministarstvu unutarnjih poslova u Beogradu, no nema podataka o tome je li im odobren boravak.
Imena pritvorenika: Moritz WILDER, tkalac, r. 1908. u Beču; Greta WILDER; supruga mu, r. 1918.u Beču; Oskar BELLAK, mašinski inženjer, r 1890 u Beču i Abel SCHLESINGER; 65 godina, iz Beča.
Dne 19.12. 1939. su banjske vlasti tu zamolbu proslijedili Ministarstvu unutarnjih poslova u Beogradu, no nema podataka o tome je li im odobren boravak. ODZ Zagreb, fond 158, kutija 7, Pov. br 44772, 44677 i 44677 od 19.12.1939.

[50] KONTLER (2008), str. 380.

[51] Hermann KURAHS, povjesničar u Radgonji poznaje obitelj Dkf. (Dipl.oec.) Ferdinanda Neumanna. Prema njegovu saznanju su u Radkersburgu godine 1938. živjele samo dvije obitelji: Neumann i Moritz. - Radkersburg je pribrojen Gradišćanskim Židovskim općinama,, jer su Gradišće i Štajerska godine 1938. u kontekstu izmjena starih austrijskih administrativnih granica pokrajina i kotara postali jedan »Reichsgau« (Reichsgau Burgenland-Steiermark).

morali 10 dana čekati u pograničnoj postaji Gyékényesu (županija Somogy) jugoslavensku dozvolu za prijelaz mađrsko-jugoslavenske granice.[52] Tada su, naime, još bili relativno prohodni putevi prema Zapadu, prema lučkim gradovima u Francuskoj i Nizozemskoj, te putevi u Skandinaviju, jer je Italija - bez obzira na donošenje rasnih zakona 7. 9. 1938. - i dalje prihvaćala židovske izbjeglice, kako na boravak, tako i za tranzit.[53]

Jugoslavija je 12. srpnja 1938. pooštrila i uvjete za dobivanje tranzitnih viza, opravdavajući taj potez kao mjeru predostrožnosti zbog sudetske krize.[54] Podjednako kao i boravišnih dozvola, MUP je konzulatima oduzeo mogućnost izdavanja tranzitnih viza i pridržavao si odluke o njihovu izdavanju. Rok trajanja tranzitnih viza skraćen je na maksimalno 30 dana - što je u pravilu bilo premalo za organiziranje nastavka puta.[55] Naposljetku, izmjene propisa za tranzitne vize zadržale su zabranu traženja tranzitnih viza treće zemlje u konzulatima ciljnih zemalja na teritoriju Jugoslavije.[56] Iako je prekomorski promet još funkcionirao i Jadran također još bio otvoren plovni put, restriktivni uvjeti dobivanja tranzitne vize za iseljavanje trebali su odvratiti potencijalne tranzitne putnike s jugoslavenskih destinacija.

Ta računica jugoslavenskih vlasti nije se obistinila. Štoviše, od srpnja 1939. Jugoslavija bilježi nagli porast ilegalnih ulazaka u zemlju - s valjanim putovnicama, ali bez vize. U listopadu su imigracije jenjavale, iako se pročulo i u Banskoj upravi Savske Banovine da onkraj granice u blizini zgodnu priliku za prijelaz čekaju još veće skupine poljskih Židova, no povećao se broj ilegalnih ulazaka. Broj izbjeglica porastao je i u studenom, što je Ravnateljstvo policije Dravske Banovine obrazložila strahom od odmazde nacista zbog neuspjela atentata na Hitlera 9.11.1939.[57] Banska vlast kritizira pogranične službe da propuštaju ilegalce, što rezultira velikim brojem židovskih ilegalaca, uglavnom bez sredstava.[58] Kulminacija je - prema ministarstvu unutrašnjih poslova - dosegnuta u tjednu od 9. do 14. prosinca 1939., kad su u Zagrebu zbog *kordonoprijestupa* (prijelaza granice) i ilegalnog boravka uhićena 62 Židova - mađarski, slovački, poljski, češki i austrijski. Pri tome valja imati na umu da su jugoslavenske vlasti brojile samo nositelje putnih isprava ili glave obitelji,[59] odnosno nositelje putnih isprava, dočim su supruge i maloljetna djeca oba spola bila suupisana.

GESTAPO, međutim, je deportirao žrtve i poslao ih u ničiju zemlju između graničnih crta, ostavljajući ih na milost i nemilost, bez dokumenata, bez novaca i bez mogućnosti povratka. U nastojanju da Austriju očisti od Židova, GESTAPO je pružao pomoć i vodio osobe koje bi se »dobrovoljno« odvažile na bijeg u Jugoslaviju. Uglavnom se radilo o lokalnim pripadnicima GESTAPO-a, ali i temeljne njemačke policije, koji su to radili katkad bez naknade, ali češće za novac, a u dosluhu s jugoslavenskim pograničnim organima. Izbjeglice koje su, naposljetku, uspjele legalizirati svoj boravak u Jugoslaviji, morale su ravnateljstvima policija opisati okolnosti svojega

---

52 ODZ, kutija br. 52, dok. br. 13044: dne 15.3.1939. oni su parobrodom isplovili iz Rijeke za Kolumbiju.

53 DAR Rijeka, Fonds JU 39, S Kutija Nr. 567, Irene Eleonora Ban (r. 1912 g., putovnica izdata od policije u Beču, 30. 6. 1938, s rokom važenja do 30. 12. 1938), sa svojom je obitelji stigla 2. srpjna 1938. u Opatiju, zaposlila se u opatijskom kupališnom centru *Stabilmenti Balneari di Abbazia.* Objavila je oglas za privatnu pouku gimnastike i tjelesne kulture. Dne 14.7.1938. dobila je dozvolu boravka na neodređeno vrijeme.

54 RISTOVIĆ (1998.),,citira naputke MUP-a i Ministarstva inostranih poslova, str. 38.

55 RISTOVIĆ (1998.), str. 34-40.

56 Kutija 38, Zl. 3609/39. Antonia Sara Spira, iz Beča II, Franz.Hochedlingergasse, koja je kod dr. Berte Bergmann u Mostaru kanila čekati izdavanje vize za Ujedinjeno Kraljevstvo. Odbijena: kutija 43, 6321/40.

57 Dne 8.studenog 1938. Georg Elser izvršio je atentat na Hitlera u muenchenskom »Buergerbraeukeller«. Bomba je eksplodirao kad je Hitler već bio napustio lokal. GRUBER(2007), str. 411, bilješka br 1

58 ODZ Zagreb, fond 158, kutija 11, br. spisa 57082 i 57588.

59 O tome postoji i propis iz metodologije za statistiku stranaca po pojedinačnim općinama, kutija br. 62, dok. Br. 18941, travanj 1940.

ulaza i u tim svjedočanstvima navode kako im je upravo gestapovski službenik pokazao pouzdane puteljke »preko«.[60]

Mariborska postaja pogranične policije (koja je bila nadležna za cjelokupni pogranični promet između prijelaza Holmec i grada Ormoža) najprije nije htjela povjerovati u izjave uhvaćenih stranaca da ih je GESTAPO doveo do i preveo preko jugoslavenske granice, no kako glasine u mjestima uz granicu o tome nisu zašutjele, ravnateljstvo policije Dravske Banovine u Ljubljani odlučilo je poslati povjerenstvo u najfrekventnija pogranična mjesta: Mursku Sobotu i Maribor, pored Dravograda, Holmeca i Šentilja.[61] Povjerenstvo nije dobilo dokaze za sudjelovanje gestapovskih agenata u »šupiranju« preko granice, iako je lokalno stanovništvo s obje strane potvrdilo kontinuirano i masovno ilegalno infiltriranje izbjeglica u Jugoslaviju: Ravnateljstvo policije je utvrdilo: *Nemške oblasti izvajajo silno perskucijo nad Židi, ki se zato ne strašijo nikakšnih žrtev ter vporabjajo vso temu rodu lastno rafiniranost, da ih kakršenkoli način pričejo iz Nemčije.* […][62] Dokaz sudjelovanja gestapovskih službenika u ulozi »šlepera« pružio je autorici tadašnji židovski izbjeglica iz logora Dachaua, Robert Weiss.[63] Stigavši u Graz, dobio je adresu policajca, Josepha Schleicha, koji ga je u zimi 1941. popratio do jugoslavenske granice i dalje, do Zagreba. Pogranična policija u Mariboru poznavala je Schleicha zbog njegovih učestalih putovanja u Hrvatsku. Odjel za državnu zaštitu u Zagrebu utvrdio je da je Joseph Schleich bio gestapovac, ali »sumnjiva«, tj. židovskog podrijetla, i da je svojim »štićenicima« pomagao napustiti Austriju i stići do Zagreba gdje je imao kontakte s osobljem židovskog trgovca Grossa. U mariborskoj ispostavi policije Joseph Schleich je bio poznat po učestalim prijelazima granice, a saznali su, putem ravnateljstva policije Banovine Dravske, za njegove kontakte sa Židovskom bogoštovnom općinom u Zagrebu, i bili uvjereni da je Joseph Schleich, vlasnik malog imanja u južnom Gradišću, u Jennersdorfu (odatle su također krenuli zbjegovi na austrijsko-slovensko-mađarsko tromeđe), dvostruki agent, koji radi i za GESTAPO i za židovske nalogodavce, utočište kojih je Židovska bogoštovna općina u Zagrebu. Slijedom toga Banska uprava u Ljubljani uputila je zahtjev Banskoj upravi u Zagrebu da bolje kontrolira ovu djelatnost.[64] Robert Weiss, pak, uvjeren je da Joseph Schleich nije radio za novce niti je bio agent ili špijun ni za jednu stranu, već da je svoju pripadnost GESTAPO-u koristio za spas ljudi. Smatra ga jednim od još nepoznatih austrijskih građana koji su riskirali karijeru, pa i život za spas ugroženih Židova. Zato se Robert Weiss zalaže da Joseph Schleich postumno dobije počasni naslov *Pravednik među narodima*.

Fond Odjela za državnu zaštitu Savske Banovine (Zagreb) sadrži niz dokumenata i osobnih podataka o austrijskim Židovima uhvaćenim nakon ilegalnog prijelaza granice. Putevi su im bili željeznička pruga iz Beča do Graza i dalje do Spielfelda, odatle su pokušavali prijeći »zelenu granicu« pješice. Dionica austrijsko/njemačko-jugoslavenske granice u južnoj Štajerskoj istočno i

---

60 ODZ, kutija 49, dok. br. 4628 i kutija 32, br. 2592/40. Izbjeglica iz Beča, Berthold Hahn i njegova supruga Fanny Berthold je 30. 10. 1939, krenuo i uspio prijeći u drugom pokušaju. Stigavši pješice u Maribor, nastavio je put za Zagreb vlakom. Njegova supruga Fanny slijedila je 13. 11. 1939. i uspjela prijeći granicu 16. 11. 1939. ODZ, kutija 51, br. 12798 od 20. 3. 1940. i kutija br. 11, dok. Br. 57082 und Zl. 57588.

61 ODZ, kutija 56, dok. br. 16719 od 1. 4. 1940.

62 ODZ Zagreb, kutija br. 40, dok. brr. 3741/40 - Izvještaj Banske uprave Banovine dravske, Ljubljana, MUP-u Beograd od 20. 1. 1940, dok. br. Pov.II/2.št.938/2 *Ilegalno spravljanje inozemskih Židov v našo državo*.

63 Robert Weiss, umirovljeni izraelski general, živi u San Francisku. Objavio je na CD-u sjećanja na svoj bijeg u Jugoslaviju. U Zagrebu se pridružio mladima za koje je skrbio Joseph Indig. Mail-svjedočanstva Roberta Weissa autorici.

64 ODZ, kutija 49, br. 4628 -kutija 50, dok 10597 Zapisnik izjave urednice dnevnika Slovenec, Maribor, Josipa Goleca, vezan za ilegalni ulazak Židova u našu zemlju. Josip Golec uz svoja zapažanja o Schleichu napomenuo je da je *antisemit po uvjerenju* i da osjeća gnušanje zbog tog židovskog pokvarenjaka. On se čudi zašto takav čovjek smije nekažnjavan dolaziti u Jugoslaviju, jer ga treba uhapsiti.

zapadno od željezničke pruge pružila je pogodan teren, ravnicu odnosno blage brežuljke, pošumljene terene ili visoko grmlje i prostrane livade. Iz sela te pogranične zone neke su izbjeglice više puta pokušavali prijeći granicu kad bi ih jugoslavenske ophodnja uhvatila i smjesta poslala natrag.[65] Da su u Jugoslavenskom poslanstvu u Budimpešti pokušavali doći do vize,[66] dokazuje koliko očajnički su tražili izlaz iz situacije, u kojoj su se morali osjećati kao »*čardak ni na nebu ni na zemlji*«.[67]

Mađarska je na dan ulaska Njemačkog Wehrmachta u Austriju zatvorila granice za austrijske izbjeglice,[68] no teren je bio pogodan za prelaz preko »zelene granice«. U Mađarsku su se sklonile uglavnom osobe s rodbinskim, obiteljskim i poslovnim odnosima, a mađarske obitelji imale su korijene i rodbinske veze s obiteljima u Čakovcu i u Koprivnici[69] Kao tranzitna zemlja Mađarska je služila i nemalom broju nežidovskih izbjeglica iz Poljske i Češke za emigraciju u prekomorske zemlje ili u Veliku Britaniju i Francusku gdje su se pridružili Poljskoj odnosno Češkoj legiji.[70]

Za kotar Murska Sobota banska upravna vlast u Zagrebu negoduje i zbog toga što židovske ustanove i pojedine židovske obitelji u Zagrebu sklanjaju kod sebe izbjeglice iz Austrije i ne prijavljuju ih. Vlasti …*se boje nepoželjnih reakcija u domaćeg stanovništva, jer većina stranaca nema vlastitih sredstava za život i padaju na teret ovdašnjim jevrejskim humanitarnim ustanovama i privatnim davaocima smještaja. Potonji svoje usluge ne mogu naplatiti. Neki od domaćih, gdje se stranci smjeste, imaju i sami potrebu za pomoći.*[71] Lako je onda doći u Zagreb, zaključuje banska uprava. U Zagrebu, izbjeglice mogu računati na svoju rodbinu, poslovne veze i na financijsku moćnu Židovsku općinu. Oni lako mogu naći zaposlenje, jer se nađe kakav *kuzen* (bratić) koji im daje *fiksne plače in zaposlitev* tako da *žive mondeno… dok naše ljude šaljemo u strani svijet, da grizu tuđi kruh…*[72]

Murska Sobota, Lendava, Čakovec, Koprivnica, isto tako kao i Maribor te Ljubljana, »unovčili« su priliv zbjegova - naročito iznajmljivači soba ili stanova, te prijevoznici i vlasnici automobila, kao i »vođe« - granična policija lovi ne samo »ilegalce« nego i njihove »šlepere«.[73] U Čakovcu je hotel Metropol služio kao stjecište izbjeglica. Većina tih imigranata željela se domoći Zagreba, ne samo zbog rodbinskih veza, nego i zbog izgleda da će od tamošnje Židovske općine dobivati pomoć za uzdržavanje ili nastavak puta. Većina njih bojala se putovati vlakom zbog kontrola. Kao pješaci umiješali bi se među seosko stanovništvo koje se zaputilo prema sajmištima. Smještaj u pograničnim mjestima i prijevozničke usluge neki bi čak telefonski rezervirali.[74] Lako je onda doći u Zagreb, zaključuje banska uprava.[75] Banska uprava u Ljubljani upozoravala

---

65 ODZ, kutija 51, br. 12798, HAHN, Berthold i supruga Fanny. Berthold je 30.10.1939. krenuo i uspio prijeći u drugom pokušaju. Stigavši pješice u Maribor, nastavio je put za Zagreb vlakom. Njegova supruga Fanny slijedila ga je 13. 11. 1939. i uspjela prijeći granicu 16. 11. 1939.

66 I. GOLDSTEIN (2004), str. 462

67 Ovako je zagrebački izbjeglica, Branko Polić, okarakterizirao položaj izbjeglica koji kamogod se okrene, nailazi na zatvorena vrata: Branko POLIĆ (2004), str. 418

68 Jutarnji list, godine XXVII, br. 9385 od 13.3.199

69 J.MOSER (1999.); str. 74. bilj. 38.

70 Hrvatski državni arhiv, Banovina Hrvatska, fond 158, kutije 17 i 18 sadrže statistike ulaza poljskih izbjeglica iz Mađarske. - I. GOLDSTEIN (2004), S. 461, 462.

71 ODZ , kutija br. 11, spis br. 57802 od 5.12.1939. Vidi tabelarni prikaz evidentiranih prijelaza preko granica.

72 ODZ, kutija br. 7, dok. br. 59.999 - Izvještaj redarstvenog ravnateljstva Savske banovine od 16.12.1939. Kutija Nr. 40, dok. br. 3741, str. 9.

73 ODZ, kutija 64, br. 19742 : Kod Murske Sobote uhvaćeni su »šleperei« dne. 17.4.1940.

74 OD, kutija 11, broj spisa 59999.

75 ODZ, kutija br. 7, dok. br. 59.999 - Izvještaj redarstvenog ravnateljstva Savske banovine od 16. 12. 1939. kutija Nr. 40, dok. Nr. 3741, S. 9. Slovenski je ban neizravno spomenuo slovensku radnu migraciju u Njemački Reich: u Njemačkoj je živjela kolonija od otprilike 45.000 slovenskih rudara u Rurskoj pokrajini. EICHHOLTZ 2003, III.sv. str. 396.

je Banovinu Hrvatsku da Židovska bogoštovna općina u Zagrebu potiče ilegalno useljavanje, jer stanodavcima plaća najamnine za izbjeglice i financira usluge »šlepera« - Joseph Schleich bi za svakoga uspješnog prebačenog izbjeglicu primao 30 njemačkih maraka.[76]

U razdoblju od 9.-14. prosinca 1939. uhićeni su u Zagrebu zbog kordonoprijestupa (prijelaza granice) i ilegalnog boravka, mađarski, slovački, poljski, češki i austrijski Židovi.[77] Banska uprava u Zagrebu izdala je 20. rujna 1939. naredbu svim policijskim ravnateljstvima i carinskim službama na pograničnim prijelazima za pojačanu borbu protiv ilegalaca. U njoj židovske izbjeglice nisu posebno spomenute; nalog za mjere opreza i preventive formulirani su kao da su se odnosili na sve strance:[78] [...] *U situaciji*, u *kojoj i druge zemlje poduzimaju mjere zaštitite suvereniteta i nezavisnosti vlastite domovine*..., kontrola stranaca u zemlji iziskuje ... *više racija u hotelima, pansionima, svratištima i drugim ugostiteljskim objektima gdje se bilježe učestala kretanja stranaca, ... revizije svih do tada izdanih dozvola boravka i tranzita, protjerivanje, izručenja, oduzimanje putovnica, poglavito od onih koji su do tada uživali šestomjesečne dozvole boravka*. [....][79] Ministarstvo unutrašnjih poslova je dalo nalog za izradu statističkih popisa o broju stranaca općenito.[80] Statistika[81] (rađena u travnju i svibnju, dovršena 26. 6. 1940) pokazuje da su brojke Židova stranog državljanstva koji su već duže bili nastanjeni (na privremenom boravku u Hrvatskoj) i brojke netom stiglih židovskih izbjeglica zaostajale iza došljaka drugih nacionalnosti (poglavito je vlast iznenadio visok broj stranaca iz Češkomoravskoga Protektorata - samo za Bjelovar 2665, Daruvar 140). MUP je zbog toga vratio statistike Banovini s ukorom da: *Postoji sumnja da su za srezove Bjelovar, Cazin, Daruvar ubrajali i jugoslavenske nacionalne manjine*.[82]

Statistika pokazuje i to da je u mjestima uz granicu broj izbjeglica godine 1940. bio bitno niži nego 1938. i 1939. Primjeri su Osijek: privremeno nastanjenih stranog državljanstva plus izbjeglica: 146; Ilok - grad: privremeno nastanjenih plus izbjeglica (iz Poljske, Madžarske i Rusije) 99; Ilok - srez: ukupno 102; Varaždin: ukupno 38.

Čak i u gradu Zagrebu je bilo privremeno nastanjenih stranog državljanstva plus izbjeglica : ne više od 140, u srezu Zagrebu 34, u Osijeku ukupno (stalnih i netom stiglih) 146.

Rezultat tog prebrojavanja iznenađuje - i iznenadio je i sam MUP: na području Banovine Hrvatske boravili su stranci iz 11 zemalja (Njemačke, Češkomoravskog Protektorata, Poljske, Mađarske, Slovačke, Italije, Rumunjske, Rusije, Bugarske, SAD i Palestine), s time da su za Njemačku, Češkomoravski Protektorat, Mađarsku, Poljsku i Slovačku Židovi bili zasebna kategorija, nji-

---

76 ODZ, kutija 11, Zl.. 59.999; kutija 40, Zl. 3741.

77 ODZ, Banovina Hrvatska, Odeljak za državnu zaštitu, fond 158, kutija br. 11, broj 59 999 Pov. br. 44046/1939 - Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu, Politički otsjek javlja 16. 12. 1939. Banskoj vlasti - Odjeljak za državnu zaštitu, razdoblje izvještavanja: 9-14 prosinca 1939.

78 ODZ, kutija br. 62, dok. Broj 19061 od 24.4.1940.:Odjelak državne zaštite Banovine Hrvastke je još od travnja i ožujka 1939. upozoravao na znatno pojačan broj *sumnjivih* osoba i njihove moguće izviđačke zadatke. I u kutiji se nalaze i policijska izvješća o strancima - mahom iz Njemačke: novinari, trgovci i turisti. - Na vjerojatnost da stranci dolaze kao uhode, ministarstvo unutrašnjih poslova u Beogradu upozoravalo je dne 24.4.1939., naredivši policijskim ravnateljstvima tijesnu međusobnu komunikaciju telefonom i telegrafom. ODZ je gajio vidljivu zabrinutost da opasnost po suverenost prijeti od Italije, jer je primio izvještaj iz Albanije o talijanskim brodovima koji u albanskim lukama istovaruju oružje.

79 ODZ, kutija. 7, dok. br. 44785/39/39, 44813/39, kutija 8 br. 45870,46120 (cit. Kod I. GOLDSTEINA (2004), str 463, bilj. Br. 406.- nadalje kutija 8, br. 47239. - Policijski nalozi za racije radi utvrđivanja broja neprijavljenih Židova : 10.3.1940. ODZ, kutija br. 53, dok. br. 14889.

80 ODZ, kutija br. 62, dok. Broj 18754: Statistika stranih državljana u Banovini Hrvatskoj. Dne 10. 4. 1941.

81 ODZ, kutija 61, dok. br. 18754.- Podaci su po mjestima, nema ukupnog broja!

82 U odgovoru od 20.8.1940. Banovina naglašava *da u nijednu od cifara nisu ubrajane manjine*. ODZ, kutija 62, br. 18754.

hov je broj rijetko gdje bio veći od sto: nigdje ih nema više od stotinu.[83] Statistika[84] pokazuje i to da je ukupni broj prijelaza preko granica do 20. 8. 1940. bitno povećan u odnosu na 1939. godinu,[85] no da broj židovskih izbjeglica ni približno nije dosegnuo ukupni broj građana iz bivše Čehoslovačke, ili iz Poljske. Iz dokumenata Odjela za državnu zaštitu Banovine Hrvatske za 1940. godinu može se razabrati da su zbjegovi izbjeglica iz područja bivše Austrije presahli. Razlog tomu? - U Austriji su počele deportacije na Istok (pod izlikom da će Židovi u Poljskoj dobiti smještaj, mogućnosti privređivanja i izgradnje nove egzistencije)[86] prije nego u Njemačkoj (Altreich) - već u listopadu 1939.

Pojedini primjeri otkazivanja poslušnosti

Jugoslavija je uhvaćene ilegalne došljake vratila preko granica u Njemački Reich i predala njemačkim vlastima.[87] Opet su banske vlasti u Ljubljani i u Zagrebu zagovarale kažnjavanje zbog nedopuštenog prijelaza granice i protjerivanje odnosno izručivanje, ukazujući na neimaštinu izbjeglica i njihovu ovisnost o pomoći jugoslavenskih humanitarnih udruga, odnosno dobroj volji stanodavaca, koji su prečesto i sami u nevolji, jer im ti stranci ne mogu plaćati smještaje.[88] U Jugoslaviji je bilo pojedinačnih »prijestupnika«, koji su se odupirali službenoj politici i riskirali svoje karijere: tadašnji šef pogranične policije u Mariboru, Uroš Žun, dokazivao se hrabrošću i odbijao provesti protjerivanje skupine Alija-izbjeglica, 16 mladih djevojaka koje su u listopadu 1940. zapele na Šentilju i pale u ruke jugoslavenskoj ophodnji. Uroš Žun postupao je bez odobrenje svojih pretpostavljenih kad je te djevojke smjestio u hotel u Mariboru, pomagao im uz suradnju s predsjednikom mariborske Židovske općine, trgovcem Markom Rosnerom, a poglavito se zalagao da izbjegličke sudbine iznese u medije i mobilizira javno mnijenje za rješavanje statusa izbjeglica. Uroš Žun je za svoje zalaganje bio nagrađen naslovom *Pravednika među narodima*.[89]

Službene primjedbe protiv izručenja izbjeglica

Iz izvještaja Dravske banovine vidljivo je da je izručenje izbjeglica njemačkim vlastima teško padalo čak i djelatnicima policije, koji su postali svjedocima očaja i panike kandidata za izručenje. Željeznička i pogranična policija u Mariboru imala je dužnost organizirati vraćanje i izručenje, te pratiti vlakove s kandidatima iz Maribora preko graničnog prijelaza Šentilj ili Dravograd. Izbjeglice bi riskirale skok iz vlakova u punoj vožnji, nakon kojega bi se pješice ponovno zaputile

---

83 Najviše stalno nastanjenih ima u Okučanima (216), u Osijeku 146, u Zagrebu 140, u Iloku 99.

84 Vidi prilog br. 1 - tabela br. 1

85 Valja imati na umu da su se brojili samo vlasnici putovnica!

86 Stvarnost u poljskome mjestu Zarzesczu izgledala je drugačije: 198 osoba od ukupno otprilike 1.600 deportiranih osoba upućeno je u logor baraka, a većina njih protjerana preko njemačko-sovjetske crte razgraničenja, dok je SS pucao na njih. Na sovjetskome području ostali su prepušteni svojoj sudbini. Sudbina tih žrtava još nije do kraja razjašnjena. Od zatočenika u logoru 200 židovskih muškaraca vraćeno je u travnju 1940. u Češkomoravski Protektorat i u »Ostmark«. Masovne deportacije su nakon toga ponovno krenule od veljače 1941., kad je u Beču - prema podacima SS-a - bilo 50.000-60.000 Židova. FREUND & SAFRIAN 2001., str. 770-773 i MOSER (1999.), str. 38. Putevi za bijeg prema Francuskoj, Belgiji, Nizozemskoj, Velikoj Britaniji i Skandinaviji bili su tada već zatvoreni zbog njemačkoga prodora prema Atlantiku.

87 Primjeri: kutija 53, Zl. 14889 i Zl. 15375: Gertrud KOHN; Loew Friedrich, ODZ kutija 56, dok. br. 16719: Friedrich Loew je 29. 3. 1940. zatečen na području općine Kastav i predan komesarijatu pogranične policije u Mariboru, odatle ga je policija vratila preko granice.

88 ODZ, kut.. 10, Zl. 57588; kut. 11, dok. br. 57802 i dok. br. 59 999; kutija Nr.35, Zl. 3061/40. RISTOVIĆ (2006), str. 179; RISTOVIĆ (1998), str. 47.

89 VOIGT 2006a, str. 22-26.

prema Jugoslaviji.[90] Ljubljanske banske vlasti (Dravske banovine) izvještavale su o vraćanju 200 Židova preko granice u Njemačku, tijekom 1939. i da je tim prigodama došlo do *veoma nemilih scena*.[91] Židovska bogoštovna općina u Zagrebu je i 18. 9. 1939. uputila molbu za azil u Jugoslaviji Banskoj vlasti Banovine Hrvatske za skupinu bečkih izbjeglica koje su jugoslavenske vlasti na graničnom prijelazu u Čakovcu uhitili: *Svako si može zamisliti… što ih čeka, ako zaista budu prisilno vraćeni u Austriju. […] Jevrejska vjeroispovjedna općina u Čakovcu (će) preuzeti punu moralnu i materijalnu garanciju, … dok cjelokupni problem izbjeglica u našoj zemlji ne budu skupno riješen.*[92]

»Kapitulacija« pred stvarnosti - prisilni boravak

Ministarstva unutarnjih poslova, Ministarstvo inostranih poslova i Ministarstvo trgovine i industrije su u lipnju 1939. donijela odluku da će Židovi iz Madžarske, Poljske i neutralnih zemalja (Švicarske, Zapadne Europe, Skandinavije, Palestine, Turske) dobivati turističke vize, pod uvjetom da podastru vizu za povratak, no Židovima iz Njemačke, bivše Austrije i bivše Čehoslovačke nisu odobrile ni najmanju olakšicu, iako je Odsjek za turizam upozoravao na štetnost pretjeranog ograničavanja ulazaka židovskih građana iz Austrije i Njemačke, koji su zajedno s mađarskim Židovima predstavljali glavninu gostiju ljetovališta na moru, hrvatskih i slovenskih toplica, te skijaških mjesta diljem Slovenije.[93]

Uslijed toliko represivne prakse viza krivotvorenje dokumenata - krsnih listova za dokaz arijevskog podrijetla, jugoslavenskih putovnica i potvrda o jugoslavenskom državljanstvu - uzimala su maha,[94] isto kao i fingirane ženidbe i udaje austrijskih državljana i državljanki za jugoslavenske partnere radi stjecanja jugoslavenskog državljanstva, a time automatski i dozvole boravka.[95]

Dne 16. listopada 1939. MUP je izmijenio svoje dotadašnje uredbe glede boravka židovskih izbjeglica (broj 24802 od 20. 7. 1939., točka 4) uredbom da do definitivnog reguliranja postupaka prema stranim državljanima valja odustati od njihova vraćanja u Njemački Reich i od izručenja.[96] Neposredni povod tom zaokretu nije poznat, no može se pretpostaviti da su vlasti nakon njemačkog napada na Poljsku i početka rata, kad su istim dokumentom svim ravnateljstvima policije naredile strogi nadzor nad svim (ne samo židovskim) strancima, strogu kontrolu njihova kretanja i maksimalno restriktivnu praksu ulaza u zemlju, stvorile preduvjete za to da svakako sadrže neutralni stav (to je izrekom formulirano u preambuli) i otklone svaku mogućnost da Treći Reich sankcionira Jugoslaviju zbog sumnje u nelojalnost. Zacijelo su i intervencije Saveza jevrejskih opština u Beogradu značajno utjecale. Vlasti do tada nisu imale gotovo nikakvih financijskih

---

[90] ODZ, Zagreb, fond br. 158, Pov. Br. 44772, dopis od 18.9.1939. Grupi su pripadali Moritz WILDER, tkalac, r. 1908. u Beču; Greta WILDER; supruga mu, r. 1918.u Beču; Oskar BELLAK, strojarski inženjer, r. 1890. u Beču i Abel SCHLESINGER; 65 godina, iz Beča. Jevrejska vjeroispovijedna općina u Zagrebu zamolila je 18. 9. 1939. Banske vlasti Savske banovine azil za njih. Dne 19. 12. 1939. su banske vlasti tu zamolbu proslijedile Ministarstvu unutarnjih poslova u Beogradu, no nema podataka o tome je li im odobren boravak: ODZ Zagreb, fond 158, kutija 7, Pov. Br. 44677 od 19.12.1939. - Dopis br. 44677 od 19.12.1939. nalazi se i u kutiji br. 50, dok. br. 10597.

[91] RISTOVIĆ (1998), str. 51.

[92] ODZ, Zagreb, kutija br. 7, Pov. br 44772, 446777.

[93] RISTOVIĆ (1998.), str. 47.

[94] ODZ, kutija 4, br. 4581 Potrage za Steuer, Josefinom iz Rechnitza, Bečaninom Tobijasom Ignatom, za češkim Židovima Arnoštom Singerom i Jonasom Imbermanom, madžarskim Židovima Klein, Lajošem, Lachenbacher, Vilimom i Malvinom. ODZ, fond br. 158 br. 45879 , kutija br. 7. Obustavljena potraga za Szecsen, Reginom. ODZ, fond br. 158, br. 45879. i za Nijemcem iz Halleja, Šumanom, Hansom, *ibid*. br. 46120.

[95] O tome postoji niz potvrda u fondu 158 ODZ, kutija br. 16. POLIĆ 2004, str. 267; GODLSTEIN 2001, str 511.- v. I. GOLDSTEIN (2004), str. 461.

[96] ODZ, Fasz. 40, Zl. Nr. 3915/40, uredba br. P.I. 29451 od 16.10.1939. U Banskoj upravi u Zagrebu zaprimljena 19.1.1940.- I. GOLDSTEIN (2004.), st. 465.

obaveza prema izbjeglicama: Židovska bogoštovna općina u Zagrebu snosila je glavninu tereta njihova zbrinjavanja (iako su u tome pomagale međunarodne židovske udruge).[97] Savez jevrejskih opština Jugoslavije je godine 1933., uskoro nakon evidentiranih prvih većih valova izbjeglica iz Njemačkog Reicha, u svojim mjesnim zajednicama organizirao pomoć putem članova i putem međunarodnih organizacija za uzdržavanje i smještaj židovskih izbjeglica. Smještaj im je osiguravala u hotelima i pansionima, neiskorištenim gospodarskim objektima i drugim praznim zgradama. Financiranje tih potreba Židovska općina uznastojala je osigurati posebnim općinskim porezom svojih članova.[98]

Savez jevrejskih opština nudio je državi - a država je prihvatila - model zbrinjavanja, vodeći računa o bojazni državnih vlasti od buktanja antisemitskih resantimana u nežidovskog stanovništva: izbjegavati koncentraciju židovskih izbjeglica po gradovima, razmjestiti ih u provinciju. Ondje trebaju biti pod stalnim policijskim nadzorom i smiju se udaljiti iz mjesta samo uz prethodno odobrenje vlasti. Savez jevrejskih opština preuzeo je na sebe obavezu daljnjeg materijalnog zbrinjavanja i financiranja prisilnog smještaja u manjim mjestima.[99] Model je bio je sličan talijanskoj internaciji židovskih izbjeglica, predviđenoj u talijanskom »rasnom zakonu«, a primjenjivanoj od talijanskog uključivanja u rat (10. 6. 1940.), dakle godinu dana poslije Jugoslavije.[100]

Ovaj model rješavanja izbjegličkog pitanja Odjeljak za državnu zaštitu primjenjivao je, bez zakonske osnove, kad je u listopadu 1938. skupinu gradišćanskih Židova iz Rechnitza uputio na smještaj na poljoprivredno imanje u vlasništvu Židovske općine Zagreb u Podravskoj Slatini »Golenić«,[101] gdje su se mladi osposobljavali za život i rad u Palestini. Podravska Slatina postala je mjesto *»predodređeno za prihvat skupnih zbjegova, tj. za gradišćanske židovske općine što su ih nacisti kolektivno protjerali«*.[102] U statistici se za grad Podravsku Slatinu navode prijave ukupno 6 stranih Židova (po troje iz Češkomoravskog Protektorata i Mađarske), a za srez još šestero (dvoje iz Poljske, 3 iz Mađarske, jedan »druge nacionalnosti«).[103] U statistici[104] se za grad Podravsku Slatinu na dan 27. 4. 1940. prijave ukupno 42 njemačka Židova i dvoje poljskih Židova.[105] Članovi gradišćanskih skupina upućivani su tijekom 1940. u Beograd, isto kao i pojedinci iz drugih mjesta prisilnoga boravka. Otići u Beograd značilo je dobiti palestinske certifikate.[106] Službeni broj mjesta za prisilni boravak po cijeloj Jugoslaviji bio je 1939. godine 15.[107] Manja mjesta nisu bila ubrojena (npr. Daruvar, Ozalj, Pisarovina). Po mojoj evidenciji moralo je biti barem 20-ak destinacija.

Dok su u turističkim mjestima izražavali odbojnost prema prihvaćanju židovskih izbjeglica, u manje frekventnim lječilištima, kao u Daruvaru, vlasnici svratišta i hotela sami su molili Židovsku općinu da im šalje izbjeglice na smještaj, ta to je obećavalo redovite prihode u vremenima gospodarske krize. Iako su u Daruvaru stanodavci od prihoda morali općini plaćati 15 dinara po

---

97 GOLDSTEIN (2006), str. 30 i I. GOLDSTEIN (2004), str. 447 i 466.
98 ANDERL & MANOSCHEK (2001), str. 56.
99 LEBL (2006), str. 108, 109.
100 ODZ kutija br. 11. dok. br. 58679-
101 I. GOLDSTEIN(2004), str. 450 i 469.
102 GOLDSTEIN (2001), str. 123. ODZ, kutija br. 7, dok. br. 45879: STEUER Josefina (r.1914.): Ona se bez odobrenja udaljila iz mjesta u nepoznatu pravcu, pa ju je Sresko ravnateljstvo Podravska Slatina stavilo na popis policijskog traganja.
103 ODZ, kutija 62, dok br. 18754.
104 Podaci u statistici u kutiji 62, dok. br. 18754 odstupaju od brojeva spomenutih u I. GOLDSTEINA (2004.) str. 467
105 ODZ kutija 62, dok. br. 18754. Statistički podaci od 27.4.1940.
106 ODZ fond 158, kutija 56, br. 16724 i 16725 Tauber Maks i Ernestine iz Beča; br. 16727 Rajsman Elze iz Beča., br. 16719 Loew Friedrich iz Graza, svi u Samoboru; 16723 Dr. Erich Lemberger iz Badena kod Beča - bio je u Daruvaru; br. 16439 Wenkart Sigmund iz Beča - bio je u Varaždinu.
107 I.GODLSTEIN (2004), str. 450.

osobi za pokrivanje troškova stalnoga nadzora, gospođa Klema Schrenger, vlasnica Vile Valy, i gospodin Hinko Keršner, vlasnik hotela Strauss u Daruvaru, ponudili su smještaj za 100 Židova odjednom u Daruvaru.[108]

Je li »*prisilni boravak*« u hrvatskim mjestima bilo interniranje u koncentracijske logore? Objekti koji su se koristili za smjetaj »interniraca«, zacijelo nisu bili najbolje održavani, jer se ipak radilo o građavinama koje su duže ili kraće vrijeme bile neiskorištene: hoteli, pansioni, lječilišta….No samo u Draganiću izbjeglice su boravile u barakama.[109] Sloboda kretanja bila je ograničena. No, s nešto birokratskih zatezanja[110] dozvoljavali su se odlasci u Zagreb, na liječenje[111] u Zagreb, ili na produženje putovnica.[112] Bilo je premještaja: Stiasny Ludwid žalio se zbog boravka u Makarskoj, da su mu u turističkoj sezoni troškovi života u Makarskoj previsoki. Dobio je premještaj u Jastrebarsko.[113] I radi spajanja obitelji vlasti su odobravale promjenu mjesta prisilnog boravka.[114]

Institucionalno zbrinjavanje izbjeglica nije bilo jedini niti isključivi oblik pomaganja izbjeglicama. Banske vlasti su ustvrdile da su pojedine Židovske općine - u Murskoj Soboti i u Čakovcu - ugošćivale u svojim kućama neprijavljene izbjeglice i da su im židovske udruge pomagale u prehrani i drugim potrebama.[115] Dobrostojeće židovske obitelji u Zagrebu primale bi izbjeglice na objede.[116] Nisam mogla utvrditi gdje je još postojao takav običaj, odnosno danas živući žitelji Maribora, Čakovca, Koprivnice sjećaju se, doduše, da su židovske izbjeglice stizale, a da su ubrzo nastavile put, tako da za organiziranu skrb nije postojala potreba.

Pitanje je, jesu li i u kojoj mjeri ne-židovi u Hrvatskoj reagirali na nevolje stranih židovskih izbjeglica: zagrebački nadbiskup dr. Alojzije Stepinac, odazavši se pozivim pape Pije XII. da mjesni biskupi osnuju kontaktni ured za pomoć - židovskim preobraćenicima, zbog kojih su ga »hrvatski nacionalisti« napadali, kako pomaže ljudima vjeroispovijesti protivne moralu, a još uz to strancima.[117] Kontaktni ured imao je prostorije na Glavnom kolodvoru u Zagrebu, no arhiv o njegovoj djelatnosti spaljen je zbog ulaska Nijemaca u Zagreb.[118] Nakon završetka rata Nadbiskupijski duhovni stol je u Službenom listu nadbiskupije[119] objavio prikaz svih akcija pomoći žrtvama ustaškog režima (što je vjerojatno trebalo biti odgovor na optužbe, a možda i osnov za obranu

---

[108] ODZ fond 158, Kutija 30, Zl. 2708, 12. 1940.

[109] S. GOLDSTEIN (2007), str. 24, 145.

[110] I. GOLDSTEIN (2004.), str. 467 ustanovio je da je za odlazak iz mjesta prisilnog boravka na liječenje bila potrebna »golema administrativna procedura«: Otići bez dozvole nije bilo preporučljivo, ali općinske bi vlasti izdavale »preporuke« i obrazloženja za liječenje u Zagrebu (odlazak specijalistu, u bolnicu, za posebne potrebe, što u malim mjestima nije moguće: Samoborska vlast za Stiasnyja Ludwiga: kutija 67, br. 20755.Tad bi i zagrebačko ravnateljstvo redarstva pristalo.

[111] ODZ, kutija 67, br. 20755: Stiasny Ludwig, Bečanin, 16.4.1940. dobio je odobrenje.za odlazak iz Jastrebarskog u Zagreb, jer mu je bio potreban poseban povez za pupčanu kilu - kutija 63. Herzfeld Robert molio je za odlazak iz Samobora zubaru u Zagreb: br. 19350. Siegfried Levisson smio je doći iz Stubičkih toplica u Zagreb: dok. br. 19378.

[112] ODZ, kutija 67, br. 20643: Angelo Gustavo Haymann, Beč: 20.4.1940. u Jastrebarskom je čekao dokumente za emigraciju i morao produžavati putovnicu.

[113] ODZ, kutija 67, br. 20755.

[114] ODZ, kutija br. 53, dok. br. 14358 od 6.4.1940: Wagner Augusta bila je upućena u Fužine, a njezin suprug, dr. Richard Wagner, koji nije bio Židov, u Samobor. Auguste Wagner smjela se premjestiti u Samobor.

[115] ODZ Zagreb, fond 158, kutija 11, br.sign. 59999. Povjerljivi spis Ravnatelja policije Zagreb Odjelu za državnu zaštitu od prosinca 1939.- I.GOLDSTEIN (2004.), str. 460, 461.

[116] POLIĆ (2004.), str. 266

[117] Arhiv Postulature, Bd. XC, S. 3737-37939www.geocities.com/dhovni_velikani/dokumenti.htm.

[118] www.geocities.com/duhovni_velikani/dokumenti.htm: Arhiv Postulature. XVIII, S. 3173-13174 .

[119] *Službeni vjesnik Nadbiskupije zagrebačke.* Jg. XXIII-XXXIII (1933-1946), Sign. 90.422., »*Dokumenti nedavne prošlosti*« vom Jg. XXXII, 6.11.1945, 11.11.1945, 17.11.1945, 3.12.1945, 31.12.1945; Jg. XXXIII, 15.1.1945, 4.2.1946, 20.2.1946- »*Katolički list*« takošer ne spominje pomoć stranim Židovima.

zagrebačkog nadbiskupa i optuženih predstavnika klera). Među akcijama u korist Židova, Srba i protivnika ustaškog režima nema podataka o pomoći stranim Židovima.[120] Antisemitskih naglasaka[121] nisam pronašla, prije bi se moglo govoriti o posvemašnoj ravnodušnosti, kao da se događaji s austrijskim Židovima odvijaju negdje daleko, a ne u neposrednome susjedstvu Jugoslavije.

Iz toga se može zaključiti da je odnos nežidovske sredine gajila uglavom utilitarističke interese za strance, a da nije bila dovoljno politički osviještena da bi pronikla dimenzije progona Židova. Dnevne novine 1938. nisu se posebno osvrtale na val izbjeglica za Jugoslaviju, i samo lapidarno ustanovile da će se radi njihova zbrinjavanja sazvati međunarodna konferencija.[122]

EPILOG - NDH

Na brizi zagrebačke Židovske općine bili su i židovski emigranti iz Trećega Reicha koji do 10. travnja 1941. nisu uspjeli dobiti vize za daljnja putovanja i napustiti Jugoslaviju.[123] To su bili internirci u Draganiću, Samoboru, Pisarovini, Slavetiću i u samome Zagrebu. Izbjeglice iz Samobora odvedene su u ustaški koncentracijski logor Kerestinec, da bi ih odande 20. lipnja 1941. prebacili u zbirni logor za židovske emigrante kraj Sarajeva, odakle su poslije otpremljeni u njemačke logore. Nema podataka koliko je i je li uopće itko od tih ljudi preživio rat.[124] Izbjeglice iz Austrije, koji su bili zatečeni proglašenjem NDH, bile su obuhvaćene Odredbom od 22. 5. 1941. *Židovi moraju nositi židovski znak*.[125] U do sada pretraženim fondovima još nisam pronašla podatke o tome jesu li izbjeglice slijedili trend svojih hrvatskih stanodavaca i skrbnika i tražili katoličko krštenje.

U proljeće godine 1943. Židovska općina u Zagrebu skrbila je za još 126 austrijskih izbjeglica. Koliko ih je išlo u transporte za Auschwitz, Bergen-Belsen i Ravensbrueck, za sada nije poznato.[126]

U logoru Slano stradali su austrijski izbjeglice Wilhelm Kaiser i Pal Klein, obojica istaknuti članovi »Makabija« iz Beča, a koji su športsku karijeru nastavili u Zagrebu (Kaiser) odnosno u Osijeku (Klein).[127] Među žrtvama Jasenovca spomenut je trgovac iz Graza, 75-godišnji David Rendi, koji je zbog uvjeta u transportu i kod dolaska u logor »izgubio samokontrolu«. Sutradan ga je upucao ustaški stražar.[128] Za logor »Danica« u Koprivnici nema podataka o austrijskim zatočenicima.[129]

Iako Koprivnica budi asocijacije s »logorom lijepog imena« (Slavko Goldstein),[130] neka se zna za drugačiji odnos toga grada i cijele regije prema progonjenim Židovima. Gradovi na istočnoj granici prema Mađarskoj, pružali su privremeno boravište i uporište za nastavak puta. Izbjeglice

---

[120] *Katolički list- Crkveno-pastoralni časopis*. Urednik Dr. Nikola KOLAREK i dr. Jadranko PENIĆ. Narodna tiskara Zagreb. Jg. 1935-1945. Sign. 990.165, Jg. LXXX-XCV (1933-1946).

[121] I. GOLDSTEIN (2004.), str. 470.

[122] Jutarnji list, NSK, sign. br. 86.013 13.5.

[123] Odlasci iz Jugoslavije i uspjeli zbjegovi za Palestinu v. I. GOLDSTEIN (2004.), str. 469, 470.

[124] DIZDAR (1990.), str. 89, 91; GOLDSTEIN (2001.), str. 447.

[125] GOLDSTEIN (2001.), str. 125-130. NDH je prije Njemačkog Reicha uvela ovo obilježavanje Židova. U Njemačkoj je odredba o obaveznom nošenju »židovskog znaka« stupila na snagu tek u rujnu 1941, a samo u Poljskoj već 23. 11. 1940. *Ibid*, str 125.

[126] GOLDSTEIN (2001.), str. 447.

[127] GOLDSTEIN (2001.), str. 281, 290; PERŠEN 1990., str. 95-102.

[128] CSOKOR (1947.), str. 175.

[129] S.GOLDSTEIN(2007.), str. 38-50.

[130] S. GOLDSTEIN (2007.), str. 38.

ondje nisu bili »nepoželjni gosti«, kako sugerira naslov. Država je bila ta koja im je svojim zakonodavstvom poručila da su dobrodošli samo vlasnici basnoslovnog židovskog bogatstva i potencijalni ulagači u jugoslavensko gospodarstvo, no da su - zapadnu li u bolest ili umru na bijegu, samo »teret«. Stanovništvo Međimurja i Prekomurja, istini za volju, prihvaćajući izbjeglice, imalo je svoje računuce. No, treba naglasiti da antisemitizam, koji je vladao u jugoslavenskim vladinim krugovima, nije zahvatio njih. Žitelji tih krajeva nisu pokazivali strah od dodira s osobama koje su izbjegle zato što su bile prezrene u svojoj domovini. Izbjeglice, poput Robert Weissa, sjećaju se bez gorčine poslova i trgovanja sa stanodavcima, svjesni da si oni, priprosti ljudi, nisu mogli dočarati uvjete življenja kojima su izbjeglice u posljednjem trenutku izmakli.

Za lokalnu i regionalnu povijest Prekomurja, Međimurja i Podravine bilo bi poželjno pronaći svjedoke vremena, koji bi mogli pobliže rasvjetliti odnose između domicilnog stanovništva i pridošlica. Na osnovi arhivskih izvora dominantan je dojam da su domaćini bili spremni prihvatiti izbjeglice samo zato što su na njima mogli zarađivati. Pri tome ne mislim smetnuti s uma da su moji izvori bili »službeni dokumenti« onih istih vlasti kojima je bilo stalo samo do maksimalnog ograničenja broja stranaca. Iz vanjskopolitičkih razloga, povezanih s gospodarsko političkim argumentima, ali i zbog vlastite ksenofobije i antisemitizma. U to važno je saslušati i »drugu stranu«. Zato je ovaj rad tek početak i prva faza - napredak pak ovisi o pronalaženju daljnjih izvora.

Istraživanja o židovksim izbjeglicama započela sam 2008. godine, kad se obilježila 70. obljetnica austrijskog »Anschlussa« (koji je pokrenuo najsnažniji val izbjeglica u Kraljevinu Jugoslaviju) i obljetnice Evianske konferencije. Godišnjice tih događaja bile su povod političkih razmišljanja o stavu prema izbjeglištvu, prema azilantima i strancima u zemljama Europske unije i usporedbe današnje migracijske politike. Najznačajnija razlika između današnjeg odnosa prema njima i situacije od prije 70-ak godina je zacijelo ta što je svjetska javnost, potresena saznanjima o dimenzijama Holokausta, izoštrila senzibilitet za temeljna ljudska prava, pa i za pravo na dom, domovinu i život u miru, pod uvjetima dostojnim čovjeka. Izbjeglice su dobile i javnost, medijsku, pa i organizacijsku. No židovske izbjeglice ukazuju i na natruhe tradicija, na predrasude i klišeje, koji su u vrijeme progona doveli do zatvorenih vrata, do zakazivanja svih oblika pomoći i, naposljetku, do gotovo neometane provedbe Holokausta. U tom svjetlu, potreba institucionalnog učenja o Holokaustu kao trajnoj obvezi, i pouci za sadašnost postaje još evidentnijom.

PRILOZI

Tablica 1. - Ilegalni ulazi u Jugoslaviju: o zbjegovima ilegalaca koji su ušli u Dravsku banovinu od sredine septembra do 6. oktobra 1939.

Datum	Skupine izbjeglica	broj vraćenih preko granice
12. 9. 1939.	16	
13. 9. 1939.	8 + 3	
15. 9. 1939.	7	
18. 9. 1939.	3 + 6 + 4 + 13	
20. 9. 1939.	3	33
25. 9. 1939.	1	
1. 10. 1939.	5	
3. 10. 1939.	3	
6. 10. 1939.	9	
ukupno	**81**	

Tablica 2 - Statistika 26. 6. 1940. / 20. 8. 1940.
- Statistike stranih državljana u Banovini Hrvatskoj.[131]

Čakovec	3 iz Češkomoravskog Protektorata, 5 njemačkih i 13 poljskih Židova
Srez Čakovec	do 20. 6. 1940.: 5 njemačkih, 3 iz Češkomoravskog Prot., 5 mađarskih Židova
Garešnica	do 20. 6. 1940.: 2 poljska, 14 mađarskih i slovački Židov
Gjurgjevac	1 njemački Židov
Koprivnica	do 26. 6. 1940.: 1 njemački, 1 poljski i 3 mađarska Židova.
Križevci	10 iz Češkomoravskog Protektorata (prvobitna statistika, tj. do 26. 6. 1940: 3)
Srez Križevci	10 iz Češkomoravskog Protektorata, 6 poljskih i 1 »druge nacionalnosti«
Podravska Slatina	do 26. 6. 1940.: 2 poljska, 3 madžarska, 1 »druge nacionalnosti« (ukupno 6)
Varaždin	18 njemačkih Židova, 2 iz Češkomoravskog Prot., 4 iz Poljske, 13 mađarskih (ukupno: 38)
Virovitica	4 iz Češkomoravskog Protektorata (prvobitna statistika: 2)

(Navedeni su podaci za pogranična mjesta preko kojih su strani Židovi ulazili u Jugoslaviju iz inozemstva)

Tablica 3 - Statistički podaci - »Emigranti« - »Prisilni boravak«[132]

Mjesto	Njemačka (uključivši Austriju)	ČM Prot.	Poljska	Madžarska	Slovačka	Rumunjska	ukupno
Slavonski Brod 27. 4. 1940.	5	15	11	2	4	10	47
Varaždin 24. 4. 1940.	18	2	4	13			37 i 1 iz SAD
Daruvar 23. 4. 1940.	77	2	6		1		86 i 8 drugih nacionalnosti
Delnice 25. 4. 1940.	83	3	6		3	22	117
Garešnica			2	14	1		17
Jastrebarsko 17. 4. 1940.	53	4	2		1		1 ruski Ž. i 12 »apolida« bez utvrđenih prijašnjih državljanstava: ukupno 73
Pakrac 13. 4. 1940.	41	2	5				48
Samobor 22. 4. 1940.	99	2	5	1			
Karlovac 26. 4. 1940.	10	17		1	8		36
Bjelovar-srez 19. 4. 1940.	3			10			13
Osijek 18. 4. 1940.	7	1	2	1	5		

[131] ODZ, kutija br. 62, dok. br. 18754 od 20. 8. 1940.

[132] ODZ, kutija 62, dok. br. 18754: navedena su mjesta, u kojima ukupan broj osoba na prisilnom boravku nadilazi 10.

IZVORI

Neobjavljeni izvori

Arhiv Jevrejskog Istorijskog muzeja (JIM), Beograd: Kutije br. 60, 62, 65, 66.

Arhiv Republike Slovenije, Fonds Commando Carabinieri Reali Provincia di Lubiana (CC.RR-Ljubljana), Kutija 160/V, R-15-1 *Židovski begunci o Hrvaški.*

Arhiv Postulature (AP), Bd. CVIII, S. 3140: Archiv im Verband des Archives des Erzbistums Zagreb, das eine Abteilung des Kroatischen Staatsarchives (ODZ, Zagreb) bildet

Hrvatski Državni arhiv (ODZ), Zagreb, fond 158 - Banovina Hrvatska-Odjelak za državnu zaštitu, kutije br. 1-65.

Državni arhiv (DAR), Rijeka, fond JU39 - Riječka prefektura (Prefettura di Fiume), Serie »S« (Ufficio Stranieri), kutije 569, 560, 561. i »Serie E« (»Ebrei«).

Dokumentationsarchiv des Oesterreichischen Widerstandes (DOEW), Wien.

Privatna zbirka dopisa iz posjeda Branka POLIĆA, Zagreb, Krležin Gvozd 15.

Službeni listovi

Katolički list. Crkveno-pastoralni časopis. Urednici: 1937, Jg. 88 Dr. Janko OBERŠKI, Dr. Nikola KOLAREK. Jg. 89-93/1938-1942: Dr. Janko KOLAREK und Jg. 93-96 (1942-1945) Dr. Nikola KOLAREK und Dr. Jadranko PENIĆ. Narodna tiskara, Zagreb, Kaptol 27, Nacionalna i sveučilišna knjižnica Zagreb, signatura br.95.106

Službeni vjesnik Nadbiskupije zagrebačke, godišta. 23-33 (1935-1946), Odgovorni urednik: Ivan TILŠER. Nacionalna i sveučilšna knjižnica, Zagreb, Sign. 90.422.

Dnevni listovi

Hrvatski list, Osijek, 1938. NSK, Zagreb, Sign. 85.088

Hrvatski narod, Zagreb, God. I. sign. NSK, Zagreb, br. 85 088

Hrvatski list, Zagreb, God. 17.,Zagreb,III/1998, sign. Br. 85.088.

Jutarnji list, Zagreb, God. XXVIII, dokumenti br. 9385 - br. 9399, Sign. 85.013.

BIBLIOGRAFIJA

ANDERL & MANOSCHEK 2001 = Anderl, Gabriele & Manoschek, Walter, *Gescheiterte Flucht. Der »Kladovo-Transport« auf dem Weg nach Palästina 1939-1942*, Mandelbaum Verlag, Wien, 2001.

BENZ Wolfgang, *Dimension des Voelkermordes.* Dtv-Taschenbuchverlag*, München 1996.*

BOECK 1995 = Boeck, Katrhin, »Židovska vjerska općina u Zagrebu do 1941. godine«, Časopis za suvremenu povijest, god. 27, br. 1. str. 33-53, Zagreb, 1995.

BRAHAM 1981 = Braham, Randolph L.. *The Politics of Genocide. The Holocaut in Hungary*, Volume I, Columbia University Press, New York, 1981.

CSOKOR 1948. = Franz Theodort Csokor, *Auf fremden Strassen.* Wien, 1947. str. 175.

CHORHERR 1997. = Chorherr Thomas (ur.), 1938-Anatomie eines Jahres. Carl Ueberreuter, Wien, 1997., str. 202-216.

DIZDAR 1990. = Dizdar, Zdravko, »Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku Drugoga svjetskog rata 1941-1945«, u: Časopis za suvremenu povijest (ČSP) Instituta za hrvatsku povijest, Zagreb, br. 22 (1990), str. 83-110; str. 89.

EICHHOLTZ 2003 = Eichholtz, Dietrich, *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945*, K.G. Saur, 2003 (Nachdruck des von 1969 bis 1996 im Akademie-Verlag Berlin (Ost) erschienenen dreibändigen Werkes, ergänzt durch ein Vorwort, kritische Randbemerkungen und ein Gesamtregister.)

FREUND & SAFRIAN 2001. = Freund, Florian & Safrian, Hans, »Die Verfolgung der oesterreichischen Juden«, u: Emmerich TALOS & Erich HANISCH u.a*., Nationalsozialismus in Oestereich. Ein Handbuch*, Wien (Bundesverlag), 2001, str. 767-794.

GEDYE 1997. = Gedye G(eorge).E(ric) R(owe), »Raub, Mord, Erniedrigung. Szenen des Spiels von Oesterreichs Martyrium«, u: CHORHERR 1997, str. 217- 230.

GOLDSTEIN 1997. = Goldstein, Ivo, »Anti-Semitism in Croatia«, u: *Zna li se. 1941-1945. Anti-Semitism, Holocaust, Anti-Fascism.* Studia Judaico-Croatica.2, Jewish-Community, Zagreb, 1997, str.12-52.

GOLDSTEIN 1999. = Goldstein, Ivo, *Croatia. A History*, London, 1999.

GOLDSTEIN 2001. = Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Novi liber, Zagreb, 2001.

GOLDSTEIN 2004. = Goldstein Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*. Novi Liber, zagreb, 2004.

GOLDSTEIN 2006. = Goldstein, Ivo, »Kontakti zagrebačke Židovske općine s inozemstvom 1933-1945«, u: KLADOVO TRANSPORT 2006, str. 23-49, ovdje str. 30.

GOLDSTEIN 2007. = Goldstein, Slavko, *1941: Godina koja se vraća*, 2. izdanje, Novi liber, Zagreb, 2007.

GRUBER 2007. = Gruber, Hubert, *Katholische Kirche und Nationalsozialismus 1930-1945. Ein Bericht in Quellen*, Schoenigh-Verlag Paderborn-Wien-Muenchen-Zuerich, 2007.

KENNER 2002. = Kenner, Clara, »Danica Deutsch«, u: KEINTZEL, Brigitta & KOROTIN, Ilse (Hg.): *Wissenschafterinnen in und aus Österreich. Leben, Werk, Wirkung*, Böhlau Verlag, Köln-Wien, 2002.

KOLJANIN 2006. = Koljanin, Milan, »Poslednje putovanje Kladovskog transporta«, u: KLADOVO TRANSPORT 2006, str. 65-101.

KONTLER 2008. = Kontler, Laszlo, *Povijest Madžarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi*. Srednja Europa, Zagreb, 2008. (Po engleskom izdanju A History of Hungary. Millenium in Central Europe, Budapest, 1999 i Palgrave MacMillan, 2002), str. 380-

LEBL 2006. = Lebl, Ženi, »Tragedija transporta Kladovo-Šabac Odmor za pomoć emigrantima«, u: KLADOVO TRANSPORT 2006, str. 102-163.

LUSTIGER 1998. = Lustiger, Arno, *Vor verschlossenen Tueren. Keiner ist schon zuviel. Die Fluechtlingskonferenz in Evian war die vorletzte Etappe auf dem Weg zum Holocaust,* Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ), 4. 7. 1998, Nr. 152.

MICHAELIS 1978. = Meir MICHAELIS: *Mussolini and the Jews. German -Italian Relations and the Jewish Question in Italy 1922.-1945*. Published for The Institute of Jewish Affairs, London. By the Clarendon Press, Oxford 1978.

MILOŠEVIĆ 1981. = Milošević, Slobodan D., *Izbjeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945. godine,* Beograd, 1981, str. 227.

MOSER 1999. = Moser, Johnny, *Demographie der jüdischen Bevölkerung Österreichs 1938-1945, Schriftenreihe des Dokumentationsarchivs des österreichischen Widerstandes zur Geschichte der NS-Gewaltverbrechen*. Mit einem Vorwort von Wolfgang Neugebauer, Wien, 1999.

MOTARD-BONUCCI 2008. = Motard-Bonucci, Marie-Anne, *L'Italia fascista e la persecuzione degli ebrei,* Il Mulino, Bologna, 2008.

PASS FREIDENREICH 1979. = Pass Freidenreich, Harriet, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, The Jewish Publication Society of America, 1. izdanje, Philadelphia, 1979.

PERŠEN 1990. = Peršen, Mirko, *Ustaški logori.* Školska knjiga, Zagreb, 1.izdanje, 1965, reprint 1990.

POLIĆ 2004. = Polić, Branko, *Vjetrenjasta klepsidra. Autobiografski zapisi (1924-1941*), Duriex, Zagreb, 2004.

POLIĆ 2006. = Polić, Branko, *Imao sam sreću. Autobiografski zapisi (1. 11. 1942-22. 12. 1945)*, Durieux, Zagreb, 2006.

RAUCHENSTEINER 1997. = Rauchensteiner, Manfred, »'Blumenfeldzug' mit Pannen. Die militaerische Komponente der Anschlussfrage«, u: CHORHERR 1997, str. 202-216.

RISTOVIĆ 1998. = Ristović, Milan, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji. Bekstvo od Holokausta 1941-1945*, J.P., Službeni list SRJ, Beograd, 1998.

RISTOVIĆ 2006. = Ristović, Milan, »*Turisti pod sumnjom. O jednom vidu politiku Kraljevine Jugoslavije prema jevrejskim izbjeglicama 1938-1941. godine«,* u: KLADOVO TRANSPORT 2006, str.170-189.

SUNDHAUSEN 1996. = Sundhausen, Holm, »Jugoslawien«, u: Wolfgang BENZ: *Dimensionen des Voelkermordes.* Dtv-Taschenbuch-Verlag,München*, 1996, str.330*

VOELKL 1993. = Voelkl, Katrin: »*Die Juedische Gemeinde von Zagreb. Sozialarbeit und gesellschaftliche Einrichtungen in der Zwischenkriegszeit*«, u: *Muenchner Zeitschrift fuer Balkankunde*, Slavica-Verlag Dr. Anton Kovač, 9. Bd., Muenchen, 1993, str. 105-154.

BANKE PODATAKA

Peter BSCHADEN, gradonačelnik gradišćanskog gradića Kobersdorf: post@kobersdorf.bgld.at

Dokumentationsarchiv des Oestrreichischen Widerstandes (Dokumentacijski arhiv austrijskog potpora), DOEW: www.doew.at

Đorđe MIHOVILOVIĆ, Javno poduzeće Spomen-centar Jasenovac: djordje.mihovilovic@jpsc-jasenovac.hr

Zu Fritz Lunzer: www.max.hoerberg.de

Povjesničarka Židovske općine Ljubljana, dr. Mihaela HUDELJA; Filozofski fakultet Ljubljana, na kopijama. Mihaela. Hudelja@ff-ljublj.si.

Hermann KURAHS, povjesničar u Radgonju (Radkersburg, Štajerska): Hermann.Kurahs@gmx.at

Gradski povjesničar u Deutschkreuzu (Gradišće, Austrija), Dr.Adalbert PUTZ, Deutschkreuz: adalbert.putz@aon.at

Zveza borcev NOB Slovenije: www.zzb-nob.si

ZUSAMMENFASUNG

»Unerwünschte Gäste« - Flüchtlinge, Asylwerber, »untergetauchte Illegale« - prägen das XX. Jahrhundert. Die jüdischen Flüchtlinge, die vor der Verfolgung in Hitlerdeutschland (ab 1933), insbesondere nach der Besetzung Österreichs und dem Anschluss Österreichs an das Deutsche Reich (März 1938) im Königreich Jugoslawien Zuflucht suchten, sind das Thema dieser Studie. Die Konzentration auf die Regionen »Übermurgebiet«, »Zwischenmurgebiet« und Drautal, ergab sich aus der Tatsache, dass die dort verlaufende Grenze zwischen Jugoslawien und Ungarn wegen des Flachlandes für illegale Grenzüberschreitungen besonders geeignet war. Die Autorin untersuchte anhand der Quellen des kroatischen Staatsarchives, Zagreb, die Umstände der Migrationen in das Königreich Jugoslawien, die von der österreichischen Historiographie als zahlenmäßig unbedeutend vernachlässigt wurden. Die Recherchen ergaben, dass das Exil in Jugoslawien tatsächlich eine »quantité negliéable« darstellt, dass jedoch die illegalen Migrationen - provoziert durch eine xenofobe, rigide Gesetzgebung - zu Unrecht unterschätzt wird. Das Ausmaß der illegalen Migrationen zwang die Administration zu einer Gratwanderung zwischen wirtschaftlichen Interessen und politischen Rücksichten. Die Reaktion der Politik und öffentlichen Verwaltung auf die illegalen Migrationen einerseits, die divergierenden Interessen der einheimischen Bevölkerung an den Flüchtlingen andererseits und das Profil von Grenzregionen mit offenen Grenzen sind die Schwerpunkte dieser Studie - die Autorin hatte dabei die zeitgenössischen politischen Debatten um Migration und Visapolitik, aber auch die Tatsache im Auge, dass 2008 der 70. Jahrestag des »Anschlusses« und der ersten internationalen Flüchtlingskonferenz (Evians) zu begehen war. Dieses Ergebnis bestätigt die Autorin in ihrer Überzeugung, dass das »Lernen über den Holokaust« institutionalisiert werden sollte, weil es eine gültige Lehre für Gegenwart und Zukunft bietet.

SUMMARY

The years between 1939 and 1945 habe always occupied center stage in scholarship on National Socialism. This war was the necessary precondition for the unprecedented movement of refugees, expelees and displaced persons, searching for asylum and protection in non-belligerant countries. The XX. century - the century of refugees: it is this leading idea to draw my researcher's interest on the Jewish refugees in the Kingdom of Yugoslavia. Research interest in recent years have focused, for understandbale reasons, on the mainstream of emigration, towards Palestina,

USA, Canada, Southamerican countries, Australia. Near half a million Austrian Jews found asylum in Oversea. Although it seems rather incredibly that fascist Italy was one of the first European countries to receive prosecuted persons, Jews as well as »Arians«, the number of Austrian Jews who survived thanks to Italian hospitality: This chapter yet demands profound researches. - Refugee politics of the Kingdom of Yugoslavia has been, until now - for comprehensible reasons - a »blind spot of perception«. As to Austrian historians, they have ignored Yugoslav archives. These rich and productive sources, documents from the royal authorities as well as those int he Banovine, particularly Croatia and Slovenia, draw my attention to the border regions of *Prekomurje, Međimurje and Podravina,* »promissed land« for some hundred Austrian, Czechoslovaque and Jews from Poland, who succeeded in escaping and to cross the Hungarian-Yugoslav border in the plain territory. Only few of them decided to stay in Hungary, although Hungary did not follow the antisemitic policies of the allied German Reich - but Hungary, quite similar to Italy and Yugoslavia, treated refugees - not only but particularly - Jews as highly undesidered guests.

Political preconditions and »guidelines« are one focus point int his thesis; the second one are the circumstances of Jewish immigration in Yugoslavia, with particular regard to the Hungarian-Yugoslav border region in Eastern Croatia, i.e. Medjimurje (including the Slovenian Prekomurje and the three-countries-frontier), as well as Podravina. This region between the Mura and Drava rivers had to face with the great challence, to receive refugees and to meet with all potential dangers imposed by the official attitude towards the refugee crisis.

»Refugee Crisis«: The exodus of German and Austrian Jews after the Austrian »Anschluss« reached a qualitatively new sense and unexpected dimensions that no one of the prosperous countries would like to deal with. The First (and last) International conference on refugees, Evan, July 1938. was a step closer to final capitulation in front of nationalsocialist exstermination programs, rather than an serious effort to resist and to save as may Jews as possible. It was the 80. anniversary of the First International Conference on Refugees in Evan (near Geneva, 6.7.-20.7.1938.), organized by the United States, as a direct consequence of the Austrian »Anschluss« and an enforced emigration wave, particularly its ashaming result (better: »non-result«). This could be summarizied with the words of the Canadian delgate »No one is to many for us«.

Within this framework, within Yugoslavia had to balance its politics between German pressures and humanitarian needs. How did the inhabitants of border regions, particularly those of remarkale immigration streams, deal with this conflict between opposite interest, a conflict which divised state authorities, produced grave psychological pressure on border and police officers in direct contact with desperate and exhausted refugees.

Facing these circumstances of Yugoslav immigration, the researcher felt obliged to point out, that the merits oft he population - who received, took care, supported, hidded illegal immigrants - have until now been widely underestimated. As a researcher, I must not ignore, that people took also advantage from refugees. Immigration has always been a »many-coloured« picture - Jewish immigration in Yugoslavia was an ambiguous proces: rigid laws and unflexibly crude security and neutrality politics at the one hand - economic-touristic and other interests at the other hand, and besides all of them local communities between humanity and profit: These are the »surroundings«: One of the reasons, why Yugoslavia has been ignored by Austrian and German historians, has been the conviction that Yugoslave archives do not contain relevant documents.However, they do - and it is a great satisfication to examine the plentity and variety of sources: Applications for legal entrance, rejection, illegal crossing border, support of the local population, allodgement, falscification and issueing of falsified documents....

My research resulted int he conclusion that Međimurje successfully met all these challenges, so that this region became one of the main direction for all those who had been refused by the

Slovenian authorities at the Austrian-Yugoslav border. The author would like to pay attention to the humanitarian conduct of the Croatian and Slovenian population in Prekomurje, Međimurje and Podravina towards the problems with refugees, so that Čakovec, Koprivnica, Podravska Slatina, but also Ormoš, Maribor, Lendava, Kotoriba became mini- centres for refugee-care and social work. While the most rich countries in the World preceeded in a narrow-minded indifference towards the planned and - what is astonishing and well-known! - announced, never hidden exstermination program (»Endloesung«), a relatively poor country and its inhabitants at the border did not hesitate to proove support and solidarity.

PO BOŽIĆU - IME ISUSOVO (2. SIJEČNJA) U MAĐARSKIH HRVATA

UPON CHRISTMAS - NAME OF JESUS (2 JANUARY) IN CROATS LIVING IN HUNGARY

Đuro Franković
Pečuh, Mađarska
gyorgy.frankovics@gmail.com

Primljeno / Received: 11. 8. 2009.
Prihvaćeno / Accepted: 4. 11. 2009.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
Pregledni rad
Review
UDK/UDC 504.6/387(497.5)

SAŽETAK

IME ISUSOVO je prema dugoj liturgijskoj tradiciji nedjelja između Nove godine i Bogojavljanja. Katolički Hrvati u Mađarskoj sa Mađarima zajedno, isto kao i Hrvati u Hrvatskoj, prigodom susretnja jedan drugog rado pozdravljaju sa Hvaljen Isus! Uvijek hvaljen, odnosno s raznim dijalektalnim varijantama ove arhaične formule, koja je proširena u katolika Srednje-Europe, ali u zapadnim i u južnim zemljama nije. S imenom Isusovim se hrvatski živalj u Mađarskoj služi od starih vremena, u svim prigodama, kada se zatraži njegova pomoć. Naime, ne počinje se dan bez upute poziva k Njemu, neide se na spavanje, poglavito djeca kazuju molitvice, ne sjeda se za stol i blaguje, dok mu se ne obrate, ne reže se kruh, ne jede se prvo voće i povrće bez spomena njegova svetog imena, ne održavaju se čak ni razni obredi: krštenje, svatovi ili sprovod, da se ne bi spomenulo ime Isusa Krista i da se ne zatraži od njega blagoslov i pomoć, što dovodi do sreće. Veliki broj hrvatskih pučkih molitvica čuva razne slojeve iz starine, iz skupne nam bogate kršćanske tradicije. No, čak i u pučkom liječenju traži se Isusova pomoć.

Ključne riječi: - ime - Isus Krist - molitvice - obred - blagoslov - kruh - kršćanska tradicija - početak posla - zahvala - pomoć - pučka medicina - bajanja
Key words: - name - Jesus Christ - little prayers - ceremony - blessing - bread - Christian tradition - commence of work - gratitude - help - folk medicine - incantation

Blagdan IME ISUSOVO (JEZUŠEVO) prema liturgijskoj tradiciji slavi se prve nedjelje između Nove godine i Vodokršća (6. siječnja).

Bog je objavio svoje ime da mu se ljudi klanjaju pod tim pravim, jedino autentičnim imenom. Ime - to je Bog sam. Bog se toliko poistovjećuje sa svojim imenom da govoreći o njemu govori o samom sebi. To je ono Ime koje se ljubi, hvali, sveti. Ime strašno, ime vječno. Ono upravo *za veliko ime svoje,* radi imena svojega djeluje u prilog Izraela, a to znači: radi svoje slave, zato da bude priznavan velikim i svetim.

Isus očitujući sebe kao Sina, on objavljuje da je »Otac«, ime koje najdublje izražava biće »Boga«. Taj Otac čiji je Sin Isus proteže svoje očinstvo i na sve one koji vjeruju u njegova Sina.

Isus moli Oca da proslavi svoje ime i poziva učenike neka ga mole da to ime sveti: Bog će to i činiti očitujući svoju slavu i svoju moć.

Pozivajući se na Isusovo ime učenici ozdravljuju bolesne, tjeraju zle duhove, čine svakovrsna čudesa.

Uskrisivši Isusa i posjevši ga sebi zdesna, Bog mu je dao ime iznad svakog imena: novo ime, koje je isto što i Božje ime.

Kršćanska vjera znači »vjerovati da je Bog uskrisnio Isusa od mrtvih«, priznati svojim ustima Isusa »Gospodina«, »zazivati ime Gospodnje«. Ova tri izraza u stvari znače jedno te isto. Prvi kršćani rado sebe nazivaju onima »koji zazivlju ime Gospodnje«. Tim dajući tako do znanja da Isusa priznaju Gospodinom.

Kršćanski je život sav prožet vjerom: kršćani se sabiru u Isusovo ime, primaju one koji dolaze u njegovo ime, čuvajući se ipak zavodnika. Zahvaljuju Bogu u ime našega Gospodina Isusa Krista.[1]

U ime Oca, Sina, Duha Svetoga počinje svakodnevna molitva Očenaš. U molitvi se kršćani obraćaju Ocu u ime njegova Sina.

Simbolizam i upotreba Božjeg imena konstantna su u svim teističkim religijama.[2]

MOLITVICE ISUSU

Hrvati u Pomurju pjevaju pjesme o Slatkom imenu Isusovom.

Slatko ime Jezuševo

Slatko ime Jezuševo
Slašega na svetu ni.
Ober slatko, se medveno,
Blažen koj se zadobi.

Jutro, večer, v sako vuro
Koji se zazvalašo,
Tak na duši i na teli
Pomoči spoznavajo.

Al na gori, al na vodi,
Al junaki v taboro,
Ali koj po putu hodi
Naj mu na pameti bo.

Slatko ime Jezuševo
Bude nam spomagalo
Od žalosti i bludnosti
Bode naveselilo.

To je ono lepo ime
Koga kral'i služe se
A grešniki ogen prime
Ki z grehom spokori se.

I se kral'i i carevi
Ime ovo zovejo,
I se vojske poglavari
Z njim se dičit morejo.

Zato, dragi krščeniki,
Ki s poslom poslujete
S teškom trudom dobro čini
Večno težakujete.

Najprevično ime Jezuš
Vu jutro da zovete
Blagoslovno i mirovno
Posel svoj sprehodite.

Kad nam dojde smrtna vura
Pehara prežufkoga
Nej da zove duša grešna
Slatko ime Jezuša.

Ime Jezuš i Marija
Bode nam spomagala
//S toga sveta vu raj, nebo,
Bode nas prehađala.//

[1] RBT natuknica *ime.*
[2] RS natuknica *ime.*

Kazivala Jana KOŠA, Mlinarci, Zapisao Đuro FRANKOVIĆ

*slašega - slađega; ober (ger.) - uvijek; vura (ger.) - sat; ogen - oganj, vatra; ki - koji; sprehodit - obaviti; posel - posao; žufki - gorak; nej - nek; vu - u; prehađat - sprovesti, odvesti

Hrvati u gradišćankom Koljnofu u molitvici traže zaštitu i od *malog Jezuša*, a u jednoj drugoj navodi se ime *Jezuša* i njegove majke.

Molitva k malomu Jezušu

O, ljubljeni Spasitelj!
Ti si iz ljubavi k nam siromašnim ljudem
iz neba doli prišal i ubogo, malo ditešce nastal.
Od serca Ti hvalim za ovu veliku ljubav
i za vse istine i milošće
ke si nam iz neba donesal.
Sada se moremo stoper dobro i zaista veseliti.
Ti si nam najmre nebo otvoril
i va nebi nam dare pripravil
ki su lipši i draži od vsih božićnih darov,
pak i veselja prez boja i konca.
O, dobro, milo Božje Ditašce,
kako drago si Ti meni, i kako rado Te ja imam!
Ja Te nigdar neću rasturobiti,
nego svagdar nek veselje načinjat Tebi.
Ja hoću pobožno, poslušno, čisto, ponizno
i krotko dite svagdar biti i ostati.
Pomozi mi da i svim ovom ovo obećanje,
o milo, drago Božje Ditešce,
Ti posletki Jezušek moj. Amen.

Kazivala Vilma KARLOVIĆ, Narda, Pribilježio Đuro FRANKOVIĆ

*ubog - siromah, siromašan, siromašak; od serca - iz srca; vse - sve; ke - koje; milošća - milost, pomilovanje; moremo - možemo; stoper - upravo, ravno; najmre - naime (?); prez - bez; turobit (se) - žalostiti se, tugovati; svagda(r) - neprekidno, neprestano, stalno, svagda, uvijek

Lipo, slatko ime Jezuševo

Lipo, slatko ime Jezuševo,
Lipo slatko ime Marije,
Ćemo se preporučiti Gospodinu Bogu,
Blaženoj Divici Mariji,
Svim Božjim svecom,
Anđelom čuvarom,
Krsnim patronom
i Duhu Svetomu
Da nam pamet i razum rasviti. Amen.

Kazivala Brigita GRUBIĆ, Koljnof, Zapisao Đuro FRANKOVIĆ

*rasviti - rasvijetliti, osvijetliti, obasjati

Pomurski Hrvati od *Jezuša* traže stalnu zaštitu i pomoć.

Dojdi, Jezuš, Ti k meni

Dojdi, Jezuš, Ti k meni
I ostani vu meni.
Ja sem Tvoja, Jezuš,
Vu životo i po smerti.

Hodi, Jezuš, Ti k meni
I ostani pri meni.
Duše moje radost,
Moga serca slatkost.

Ti si moje ufanje,
Jezuš, Sinek Marije.
Batrevej v nevoli,
Dušice zveliči.

Vu sercu se veselim
Tebe, Jezuš, ja prosim:
Hodi, hodi, bodi moj,
Ja sem veren sluga Tvoj.

Ar nikomo drugomo,
Nego Tebi samomo
Preporučam dušu
Dragomo Jezušu.

Zato, o moj Jezušek,
Duše moje zaručnik
Sad na zadnji vuri
Ti mene odverni.

Kada z vusmi zazavlam
I Tebi se predajem
Ti me ne ostavi
Nek me blagoslovi.

Kazivala Marija RODEK, Sumarton, Pribilježio Đuro FRANKOVIĆ

*dojdi(!) - dođi!; batrevet (hung.) - hrabriti nekoga; bodi - budi; veren - vjeran; odvernut - odvrnuti; vusme - usta; zazavlat - prizivati koga, zvati koga

Podravski Hrvati također traže pomoć od *Jezuša*, koga nazivaju i Isusom.

Uzdisaji preko dana

Hvaljen budi, Jezuš,
O, prisveto ime Tvoje Gospodine,
Isuse, evo počinjem raditi,
Budi mi u pomoći
Sve na veću slavu Božju.
Hvala Ti, Bože, trud moj
Nek bude na Tvoju slavu.
Blagoslovi posao koji se bude završio.
Isuse moj, s Tobom ću križ nositi
Da mogu s Tobom unići u nebo.
Gospodine moj, i Bože moj,
Neka se u svemu svrši
I veke hvali
Najpravednija i najvišlja
I najubednija volja Božja.
Isuse, blaga i ponizna srca
Učini srce moje po srcu Svojemu.
Preslatki Isuse, ne budi mi sudac,
Nego Spasitelj.
Isuse, Sin Davidov
Smiluj mi se
I prosti mi greje moje.

Kazivala Ruža KOVAČEVIĆ, Martinci, Pribilježio Đuro FRANKOVIĆ

Ljubim Te, o Bože moj

Ljubim Te, o Bože moj,
Svega srca moga
Jel si Ti svaki ljubavi dostojan
I želim Te onako ljubiti kako Te
Tvoji sveti anđeli u nebu ljube.
Al ako nisem moguć onako ljubiti
Buduć sam smrad, blato, jedno ništa,
Zato Ti se svaj prikazujem.
O Bože, na poklon ja ću Tebe dragovoljno primiti.
Primi, Bože, ovu moju molitvicu
U kojoj Ti Isukrsta, Sina Tvoga prikazujem
Za oproštenje greja,
Za spasenje duše moje.
O živi Isuse moj,
Dojdi mi u dušu moju,
Pohodi me, Isuse moj,
Moje srce Tebe želi. Amen.

Kazivala Ruža KOVAČEVIĆ, Martinci, Pribilježio Đuro FRANKOVIĆ

*nisem - nisam; dojdi (!) - dođi!

O dragi moj Bože

O dragi moj Bože,
Sve se s Tebom može
Da od Tebe nema veće sreće,
Ni pokoja, di ni ruka Tvoja.
Ni prez Tvoje milosti, ni veselja,
Prez Tvojeg spasenja.
Što nam grije, prez Tebe nije.
Što nam cvate, uspomena na Te.
Ko Te štuje, triput blago mu je.
Ko Te slavi, taj se ne ostavi.
Ko Te ljubi, taj se ne izgubi.
Ko Te moli, raj mu je još doli. Amen.

Kazivao Đuro PETRINOVIĆ, Novo Selo, Pribilježio Đuro FRANKOVIĆ

*s tebom - s tobom; di - gdje; prez - bez; doli - dolje, dakle na zemlji

Bože, u pomoć nam priteci!

Bože, u pomoć nam priteci!
Gospodine, pohitite nam pomoći!
Proli Gospodin krv za okrutnoga bičovanja
Kad mu je iz raskidana tila[3] na sve strane
Neprocenjenu tu krv prikazivana je vječnom Ocu.
Za nakladu Tvoji' neustrpljivosti i naslada
Zašto, dakle, ne popušćaš srdžbu iz svoje duše,
Tad nastoj da ćeš ubuduće strpljivi biti u nevoljama,
Prezivati sebe i mirno podnositi nanesene uvrede.

Kazivala Jaga VIROVAC, Novo Selo, Pribilježio Đuro FRANKOVIĆ

*proli - prolije; tilo - tijelo

[3] »tilo« - pod utjecajem molitvenika tiskanih na ikavskom narječju - *opaska autora.*

Hrvati (Bošnjaci) u Baranji se u molitvama radi zaštite obraćaju k Bogu.

Misao prva mojega srca

Misao prva mojega srca
Tebi se diže, o Bože moj,
Čuvao me Ti si ove noći,
Budi danas pratilac moj.
Tebe ja slavim,
Tebi se klanjam,
D'jete sam Tvoje,
Ljubim Te ja.
Tebi se drago,
Tebi milo,
Želim da duša
Ničim niti zna.
Isuse mili,
Milosti daj mi,
Prati i čuvaj ovaj me dan.
C'jelim životom
I srcem čistim
Tebi da dišem
Kroz ovaj dan.
Djevice Majko,
Isusa dragog
Majčica draga
Sviju nas,
Očuvaj od svakoga zla nas,
I danas budi s nam.
Amen.

Kazivala Kata KLARIĆ, Semelj, Pribilježio Đuro FRANKOVIĆ

Podravski Šokci (Hrvati) prije odlaska na spavanje kazuju i ove molitvice.

Moj Gospodine Isukrste

Moj Gospsodine Isukrste,
Prije nego što bi' na spavanje,
Zaklopila oči svoje,
Utičem se Tvom presvetom srcu
Koje svoje milosti ne krije od mene.
Hvalu Ti uzdajem za sva ona tilesna i duševna dobra
Koji' si me danas dionikom učinio.
Hvalu uzdajem za svakolika nada'nuća ljubavi Tvoje.
Pače, i za istenome pošto one kaštige
I križeve s kojima si moje srce k sebi pozivao.
Ujedno se skrušno kajem
I žalim što Tvoje pozivanje nisam se stidio,
Nego sam grdnom nezahvalnošću toliko mlogo
Gresima, mišlju, reči i činom.
Gospodine, ako me sudit staneš,
Ne mogu propasti prid Tobom,
Nit imam drugog utočišća osim milosrđe
Prisvetloga srca Tvoga,
Koje pokornika ne odbacuje.
O, primi mene, rasipnoga sina
U naručaj očinske milostivnosti Tvoje.
Niti pusti propasti onoga
Kog je božanstveno srce Tvoje toliko ljubilo.
Prije nego što li u krevet bi' išao
Promišljavam, o Isuse,
Kaki je grazovit krevet bio Tebi drvu-križa

Na kojem si umro
Da meni život stećeš.
Kakva li strašna bijaše rana kad Ti srce probodeše
Da duša moja u njemu slatki pokoj nađe.
Beskrajna ta ljubav koja je za mene toliko činila
Nek nada mnom bdije i one noći,
Pak ako bi ovo bilo zadnje veče života moga
Odnesi dušu moju kroz ranu prisvetog srca Tvoga onomu,
Gdi si Ti Tvojim virnikom svitlost vikovična. Amen.

Kazivala Janja VARGOVIĆ, Kašad, Pribilježio Đuro FRANKOVIĆ

*utičem se - obraćam se; kaštige - kazne; mlogo - mnogo; grazovit - grozan, užasan

Isuse moj, Tebi živim

Prisveta Majko,
Otkupitelja moga,
Virni moj anđele čuvaru,
I svi sveti,
I svetice božje,
Preporučujem se i za onu noć.
O, ljubazni odvitništvu,
Moj Gospodine Isuse,
U ljubav prisvetog srca Tvoga
Poručujem sve žive i mrtve pravirne.
Isuse moj, Tebi živim,
Isuse moj, Tebi umirem.
Isuse moj,
Živ i mrtav,
Tvoj nek budem.
Amen.

Kazivala Janja VARGOVIĆ, Kašad, Pribilježio Đuro FRANKOVIĆ

*odvitništvo - odvjetništvo

Hrvati (Raci) u Tukulji sačuvali su ovu molitvicu.

Svi Isusa molimo

Svi Isusa molimo
I njemu se klanjamo.
Da nam grihe oprosti,
Sve od naše mladosti.

O, Isuse, primi li,
Blagoslov nam udili.
Ti nam budi svaku noć,
S Majkom dragom u pomoć.

O, Marija pridraga,
Majko naša priblaga.
Mi se Teb' utičemo
I Tebe pohodimo.

Da nas tužne pogledaš,
Da nam zdravlje svakom daš.
Faljen Isus s Marijom,
Majkom Božjom Divicom.

Kazivao Timo KURAN, Tukulja, Pribilježio Đuro FRANKOVIĆ

*uticati se - obraćati se

Bunjevački Hrvati u Bačkoj također kazuju molitvice prije spavanja.

Bože moj

Bože moj,
Hvala na daru Tvom
Sav Te grli dite Tvoje
U svom srcu malenom
Došo si na moju želju
Da mi budeš štit i lik,
O moj dobri Spasitelju,
Budi sa mnom na uvik. Amen.

Kazivala Stana CINDRIĆ, Kaćmar,
Skupio Đuro FRANKOVIĆ

Gradišćanski kajkavski Hrvati u Umoku svoju su djecu učili i na ovu molitvicu.

Ja idem spat,
Boga zvat,
Naj ide z menom spat.

Kazivao Jandro JURANIĆ, Umok, Zapisao Đuro FRANKOVIĆ

*naj - neka

Bošnjački Hrvati u Semelju, nedaleko Pečuhu, kazuju ovu molitvicu:

Faljen Isus, Marijo i sveti Jožefe,
Budite mi u pomoći,
Danju i noći.
Kad budem sa sv'jeta poći
Dušu primite
I u nebu namirite. Amen.

Kazivala Mariška BOŠNJAK (PUPINA), Semelj, Pribilježio Đuro FRANKOVIĆ

*Sveti Jožef (hung.) - sveti Josip; namiriti - namjestiti

Kod kajkavskih Hrvata u Izvaru (Vízvár) pored Drave u Županiji Šomođ, zapadno od Barča, zapisali smo ovu molitvicu:

Jezuš, Majka Marija i sveti Jožef,
sveta Jana i angel čuvar,
Čuvajte me i branite me od sakvoga zla.

Pribilježio Đuro FRANKOVIĆ

*sveta Jana - sveta Ana

U obližnjem Boljevu (Bolhó) pak smo pribilježili ovu molitvicu:

Idemo spat,
Boga zvat,
I Mariju milovat.
Marija je Božja Mati,
Koja nam oće sakaj dobro dati.

Pribilježio Đuro FRANKOVIĆ

*sakaj - svašta

Podravski Hrvati u Novom Selu, istočno od Barča, ovako se mole:

Ajmo spati,
Boga zvati,
I Mariju milovati.
Marija je Božja Mati
Koja Boga porodila
I na noge postavila.

Bog se diže iz nebesa,
Nebesa se otvaraše,
Anđeli se poklanjaše.
O, anđeli Gabrijeli,
Vi ne dajte Suncu zajti,
Jel je Sunce teško najti,

Za nom gorom previsokom
Di su kuće Pilatovi
I dvorovi Davidovi. Amen.

Pribilježio Đuro FRANKOVIĆ

SUNCE - ISUS U SUNCU

Oblici poštovanja Sunca kod slavenskih naroda nisu razvijeni ni izraziti te ova vjerovanja i običaji nemaju dubljeg korijena u slavenskoj narodnoj tradiciji. U nekim slavenskim izrazima prilikom obraćanja Suncu zapaža se utjecaj kršćanstva, koje je u borbi s mitratizmom usvojilo predstavu o Kristu-Suncu (Natalis invictus).

U svezi s time nameće se pitanje: u tradiciji Hrvata u Mađarskoj ima li predstava o Kristu-Suncu, ili, da li on ima i druga obilježja?

Za dokaz će nam poslužiti jedna molitvica iz baranjskog Kašada prema kojoj se raj nalazi u neposrednoj blizini Sunca, gdje boravi Isus Krist. On je, međutim, žarkiji, sjajniji i svjetliji od nebeskih tijela. Sunce je povezano i s nebeskim Jeruzalemom.

... Klekne Majka na desnicu nogu,
Ugledala Suncu visokomu,
Ugledala dvanaest apoštola
I med njima velika lipota,
Od Sunca žarkija,
Od Meseca sjanija,
Od zvizda svetlija,
Ugledala svog Sinka sliku i priliku...

Pribilježio Đuro FRANKOVIĆ

U svezi s navodima iz molitvice valjalo bi dodati: Sunce se na ikonografskim predstavama pojavljuje s dvanaest zraka, ovdje je pak riječ o dvanaest apostola. Krist se poistovjećuje sa Suncem, a apostoli s njegovim zrakama. No Isus u kršćanskoj tradiciji znači čak i više, naime, sjajniji je od nebeskih tijela.

Motivi u narednoj molitvici iz pomurske Pustare (Molnári) nešto odudaraju od gore navedenih stihova: u blizini »sončenog suda« su dvanaest grobova i još jedan trinesti, koji je sam Kristov grob. Znači, besmrtno se Sunce svakog jutra diže i svake večeri silazi u carstvo umrlih; stoga ono može sa sobom povesti ljude i, zalazeći, može ih odvesti u smrt; ali, istodobno, može provesti duše kroz podzemlje i sutradanom ih, s danom, opet izvesti na svjetlost. Ono, dakle, ima dvojaku funkciju smrtonosnog psihopompa i inicijatičkog hijerofanta.[4]

Jednako tako Isus Krist je svojom smrćom otkupio ljude od smrti i podario im vječiti život.

Iz smrti vodiči duša (psihopompi) obično apostoli, anđeli, pijetao vode duše u raj, znači iz tame u svjetlost, u nebesko kraljevstvo, gdje Božji Sin vlada i kraljuje.

... Hote vi, stanite mi na mu desnu ruku,
Glednite se vi sončenomu sudu,

[4] RS natuknica *Sunce.*

Tam glejte va dvanaest grobov,
Trinaestevi bogoševa,
Sina Jezušeka.
»A moj sin Jezušek, de si ti bil?
Denes trejti denek kak sem ja tebe ne vidla.«
»Majka ma Marija,
Ja sem tam bil de se blago deli.«
»A moj sin Jezušek,
Kaj su tebi podelili?«
»Majka ma Marija,
Meni su podelili sega širokoga svieta
Ka' bum ž njim vladal i kral'uval.«
Bog na se veke vekov. Amen.

Pribilježio Đuro FRANKOVIĆ

*glejte (!) - gledajte (!); bogoševa - božja; Jezušek - mali Isus, Isusak; denes - danas; trejti - treći; denek - danak; sem - sam; sega - svega

Isus se poistovjećuje i sa zlatnom jabukom, ustvari dovodi se u vezu sa Suncem i Mjesecom.

»... Oj, brezica, brezica,
Što pod tobom žuti?
Il' je Sunce,
Il' Mesec,
Il' je zlatna jabuka?!«
»Nit je Sunce,
Nit Mesec,
Već je zlatna jabuka.«
Tu Isusa uhvate
U na križ ga raspete.

Pribilježio Đuro FRANKOVIĆ

Sunce je prema svjedočanstvu molitvice u središtu neba, iza gore previsoke, gdje su kuće, tj. palaća Pilatova i dvorovi Davidovi. No tu je riječ o duhovnom suncu koje se prikazuje nepomičnim u zenitu. Navedene kuće i dvorove mogli bismo smatrati tvrđavom sunca ili gradom sunca (Heliopolis). To je sjedište Isusa Krista, Sunce je njegov znamen, a dvanest zraka dvanaestorica su apostola: naziva se **Sol justitiae** (Sunce pravednosti) a i **Sol invicius** (Nepobjedivo sunce); *Isus nam se ukazuje poput Sunca koje znači pravednost*, to jest kao duhovno Sunce ili srce svijeta, odnosno, *Sunce istine,* što podsjeća na sunčev krug.[5]

POZDRAVNE FORMULE U KOJIM SE JAVLJA ISUS, ODNOSNO BOG

Hrvati u Mađarskoj prilikom susreta, jedan drugog pozdravljaju s *Hvaljen Isus*, a odgovor je *Amen na vek*. U Podravini uz ovo još se čuje: *Faljem Isus*, a otpozdrav glasi: *Amen na vek!* Ljudi

[5] RS natuknica *Sunce.*

se na rastanku pozdrave: *Z Bogom*, a odgovor je *Sretno!* U podravskih Hrvata kazuje se uz to: *Z Bogom*, odnosno *Z Bogom ostanite!,* a odgovor je *Sretno!*[6]

Santovački Šokci u Bačkoj pozdravljaju se sa *Faljen Isus*, odgovor je *Navik faljen!,* odnosno *Amin uvik!* Na rastanku se pozdravi *S Bogom!* a otpozdravi *S Bogom!*[7]

Šokci u baranjskom Katolju jedan drugog pozdravljaju s *Faljen Is'!*, odgovor glasi *Uvijek faljen!* Otpozdrav je kod njih kao i u Santovu.[8]

Kod bunjevačkih Hrvata u bačvanskoj Gari pozdravlja se sa *Faljn!,* na što se odgovori *Faljen Isus!,* a može biti i *Vik faljen!*[9]

Primijećuje se da proširenje takve pozdravne formule poznate su kod srednjoeuropskih naroda, dakako u katoličkim zemljama, ali na zapadu i jugu Europe ne.[10]

U podravskom Lukovišću kada se jede prvo voće ili povrće kazuje se: *Kriš, Bože!*[11]

Liturgijsko štovanje *svetog imena* počinje se širiti u srednjem vijeku, a u širenju su ne malu ulogu imali franjevci.[12]

FORMULE *BOŽE, POMOZI! SVETI KRIŽ PREKRIŽI! BOG GA BLAGOSLOVI!*

Naši Hrvati posvuda u ime Isusovo započinju dan, no u pripomoć zovu i Svetog Križa. Kada Podravci započinju neki posao, ili krenu na put, kazuju: *U ime božje!*, odnosno *Bože, pomozi!*

Muškarci u Podravini kod svakog križa u selu i pred crkvom skidaju šešir pa se prekriže. Žene i djeca se isto prekriže.[13]

U Baćinu u Bačkoj prije sijanja žita se kazuje: *Pomoz, Bože, mlogo nek urodi!*[14] Poslije obavljanja sjetve se kazuje: *Fala Bogu!*[15] Prije početka žetve: *Bože, pomozite!* A kada prvu krstinu primijete, tada skinu šešir i prekriže se. Nekoć su i kleknuli i rekli: *O, Bože, pomozite! Tu je novi kruv!*[16]

U bačkanskom Santovu kod križa muškarci skinu šešir, dok se žene i djeca prekriže.[17]

Bunjevački vjernici u Čavolju, nedaleko Baje, pred križem i danas skidaju šešire, ženske se pak križaju.[18]

U podravskih Hrvata prije no što se reže kruh na nj se nožom nacrta križ te se kaže *Sveti Križ prekriži!*[19]

U Baćinu kada se sječe kruh, na koji se nožom nacrta križ te se ova radnja poprati riječima: *Križ, Bože!*

Kruh je tijelo Božje, a kada padne na zemlju valja ga podići i poljubiti.[20]

Bunjevci, Raci, Šokci, podravski i zalski Hrvati kazuju da na zrnu žita vidi se Isus, ondnosno Marija kako drži malog Isusa.

---

6 Osobne pribilješke.
7 Isto.
8 Isto.
9 Isto.
10 BÁLINT S. 1998., II., 135.
11 Osobne pribilješke.
12 Isto.
13 Osobne pribilješke.
14 FEHÉR Z. 1975:25., 107.
15 Isto.
16 Isto.
17 Isto.
18 MANDIĆ, M. 1990:202.
19 Osobne pribilješke.
20 FEHÉR Z. 1975., 43.

U pomurskih Hrvata, kada kruh padne na zemlju, onda ga treba podići i poljubiti. Ako se načinja, tj. reže, treba ga prije nožem prekrižiti i reći: *Bog ga blagoslovi!*[21]

Bogu se obraćaju ratari u Pomurju u svim svojim poljodjelnim poslovima: od oranja, do žetve...

Na početku rada se je ovako molilo:

Bog, blagoslovi naše delo!
V ime Bože, bomo si kruha skrbeli.
Daj, Bog, zdravije, kaj bomo mogle fčinite.[22]

*zdravije - zdravlje; bomo - budemo; fčinite - uraditi, učiniti

Na početku posla kazuje se: *Vu ime Božje! Bog pomogaj!*[23]

Za vrijeme žetve obraća se žetvi i svetoj Tori: *Bog pomogaj! Sveta Tora, dej nam spora!*[24] *Sveta Tora* je vjerojatno zaštitnica ženskih radova koja se vezuje za utorak. Njoj su slična bića kod podravskih Hrvata: *Utorčica* ili *Torčica*.[25]

A na završetku posla pomurski Hrvati kazuju formulu: *Bog blagoslove, sveti križ prekriži naše delo!* Odnosno: *Fala Bogu, i to smo zgotovile!*[26]

U Bačkoj, Banatu i okolici Segedina na dan »Sveto Ime Isusovo« (2. siječnja) bila je služinčad primljena u službu, dakako, u ime Božje, i uz njegov blagoslov.[27]

FORMULE U SVEZI S BOGOM I NOVOROĐENČETOM

Valja istaći da se djeca u naših Hrvata smatraju božjim darom.

Naročito su se radovali muškom djetetu, naravno zbog socijalnih razloga.

U Vršendi se kazuje: *Dite je Bog dao, triba ga primit*. No čuje se i ovo: *Bog je dao sve!*[28]

Dijete treba krstiti što prije, dva-tri dana nakon njegova rođenja.

Djeca su se odgajala u kršćanskom duhu. Još od malih nogu naučili su razne molitvice koje se obično kazivali prije spavanja.

Protiv nečistih sila tražili su zaštitu od Boga, Isusa, Gospe, svetaca, anđela i sl.

Bog je darovatelj sreće i zdravlja, on, naime, prema shvaćanju podravskih Hrvata dijeli sreću i zdravlje novorođenčetu:

Kad bi bila žena u kimpetu, kad bi iz kimpeta išli drugam to so kazali da: »U crkvu nek ga nose«, prvi put. Onda kad bi iz crkve došli, onda drugi put: »U svadbu nek ga nose«. Onda, kaže, već more se kad je nekaki zakop. Al ni da prvi put dete odneso na zakop, jel šta li, onda uvek bu žalosno. ***U crkvu prvo, nek bude sretno, nek dragi Bog mu da sreću i zdravlje****! A drugi put zato nek ga odneso di je u svadbi tako veselje, nek bu uvek u veselju. A treći put mora odnest di mr-*

[21] BALAŽIN, E. 1998:67.
[22] Isto, 66.
[23] VRKIĆ, J. 9995:442.
[24] BALAŽIN, E. 1998:67.
[25] FRANKOVIĆ, Đ. 1990:163-164.
[26] BALAŽIN, E. 1998:66.
[27] BÁLINT S. II., 1998:143.
[28] BALATINAC, M. (rukopis).

tvac, u trećoj, čak nek bude u žalosti. Prvi put nije slobod na tako odnest di je žalost, onda bu dete na celi žitak žalosno![29]

**u kimpetu* - babinje; *more* - može; *žitak* - život

U niže navedenoj predaji iz Novog Sela (Tótújfalu) u Podravini ima niz zanimljivih pojedinosti o raznim mitskim bićima koja mogu nauditi novorođenčetu. Da bismo mogli razumijeti predaju valja objasniti i neke pojmove, ponajprije pojam *podvršća*. *Podvršće* je zamijenjeno dijete koje uvijek ostaje malo, samo mu glava raste. U nekim krajevima, gdje obitavaju Hrvati poznato je pod nazivom *podmeče, podmeč* i sl.

Podvršće to kažo da to vedi, te vile uzmo od mame dete kad mama u kimpetu... Da uzme dete i odneso, premene...

Al kak sam ležala, tak sam glednola gore... Nekake ruke ufatile mojeg dečoka i nosile gore! Tako k tavanicama. A ja, znaš, brže-bolje se skopeljam i đipim, i zgrabim mojeg dečoka kak je bil u povoljcu, tak sam ga zgrabila i cuknula od otiju ruk... I onda... još jedanput je to... te ruke... sam baš ruke sam vidla... još jedanput...

... I onda ja mojeg dečoka zgrabila i natrag sam sela i sam ga k sebi srcu pretisnola... ***»O, Bože, pomozite mi! Ne dajte mi moje dete odnest od mene!«****...*[30]

**vedi* - mitska bića; *dečok* - dječak; *đipit* - skočiti; *pretisnit* - pritisnuti

FORMULE U SVEZI SA SVATOVIMA U KOJIMA SE U POMOĆ PRIZIVLJE BOG, ISUS, BLAŽENA DJEVICA MARIJA I JUDSKA GOSPA

Hrvati u Mađarskoj u svatove svoju rodbinu, prijatelje, susjede i sl. pozivaju u ime Boga, Isusa i Blažene Djevice Marije.

U podravskim selima prije svatova *novoj mladi* (mladenki), uvijek su bez para njezine drugarice pripremile (*šile, navijale*) vijenac, pri tome su pjevale pjesmu:

Pomozi, Bože, i Gospa,
I ovaj venac zeleni...[31]

Dakako, i u svatovima *venčani kum* je podigao čašu, zatražio blagoslov:

- Prosim od Gospodina Boga, oca i majke Marije i od sviju sveti i svetici božji', od jape i od majke, od starog jape i stare majke, od krsnog jape i krsne majke, od sestri i od braće, i od sviju dalešnji' i bližnji' rodov.[32]

*sveti - sveci; japa (hung.) - otac

Mladoženjina (ženikova) majka s ovim riječima je dočekala na pragu kuće mladi bračni par, podigavši čašu vina:

- Draga deco! Željim vam od dragog Boga sreću, zdravlje i mira. Nek da Bog, dok budete živi, da ste uvek u jedinstvu i miru! [33]

U Potonji majka im se ovim riječima obraća:

---

[29] FRANKOVIĆ, Đ. 1990:31-32.
[30] Isto, 30-31.
[31] Osobne pribilješke; BEGOVAC, R. 1994:25.
[32] BEGOVAC, R. 1994:31.
[33] Isto, 35.

- *Faljin Isus i Marija! Prosit ću vam blagoslova od Boga i blažene divice Marije. Da vam svakud žito rodi i sreća plodi, da vam bude život sretan i blagoslovan!*[34]

Prije svatova održava se prosidba i prstenovanje. U Kozaru, nedaleko Pečuha, u pretprošlom stoljeću ovako se opisuje običaj: »... u prosidbu bi išli s jeseni i poslije Uskrsa. Ili ide momkov otac pa povede koga od muškoga roda ili koga od komšija; ili ide mati pa povede koju od ženskoga roda, ili koju susjedu. Nema li momak ni oca ni majke, onda ide najbliži rod. Kad stignu u djevojački dom pozdrave ukućane:

- *Hvaljen Isus, dobar večer!* - i tu zađu u razgovor pa raspredaju o svačem dok ne rekne momkov otac:

- *Znate li vi šta smo došli? Ako je od Boga odsudito, hoćete li dati vaše za naše?*

Onda djevojački otac odgovori:

- *E, dođite sutra dok se zdogovorimo hoće li moći.*

Ako neće dati odmah će reći:

- *Ove godine ne damo jer ne može izaći - tj. nismo još spremni svim i svačim što svatovima treba.* Sad se digne momkov otac pa rekne:

- *S Bogom, laku noć!* - a domari prihvate:

- *Sretno, Bože daj!* - pa ih mrvu isprate.«[35]

»Na dan vjenčanja skupe se svatovi u domu mladoženje i nadesivši se svi, dadnu otac i majka sinu blagoslov. Sad krenu... Kad stignu pred kuću dočekaju ih djevojačji gosti:

- *Hvaljen Isus, želimo dobar dan. Jeste l željni gostiju?...*

U Kozaru se skupe u utorak u momkovoj kući i tu ih na stolu dočeka vino i rakija te piju dok vojvoda ne rekne da je vrijeme poći po djevojku. Sad se digne momkov otac pa nalivši čašu vina ovako pita:

- *Sinko, šta želiš od mene, od Boga i B. D. M.?* - a on odgovori:

- *Od vas, od Boga i B. D. M. želim blagoslov.*

Sad ga otac blagoslovi:

- *Rodilo i plodilo, kudgod se maknio i okrenio. Naranio i mrava i crva!*[36]

... u Kozaru... i Pečuhu dočekuju mladu u momkovom domu.

Svatovi se poredaju u dvije struke i propuste mladu do kućnjeg praga gdje ju svekar dočeka; u Kozaru svekrva ju po prostrtu platnu uvede u hodaju. Ona ga ovako pozdravi:

- *Hvaljen Isus* ili *Dobar dan! Hoćete l te me primiti pod svoje krilo i za svoje dite?*

Svekar odgovori:

- *Hoću, sinko, dragovoljno. Slagali se ko kruh i sol!* - i nato joj turi pod svako pazuho po kruh, a u ruke joj dadne dvije bukare vina pa ju uvede u hodaju te obišavši jednoč stol metne vino i kruh na svaki ugao stola i onda sjedne a domari joj metnu u krilo muško dijete: Kozarčani zovu »*nakoljenče*.«[37]

U podravskih šokačkih Hrvata »čavo« s ovim riječima poziva u svatove:

- *Faljen Isus i Marija, evo poklon i pozdrav od Gospodina Boga i Blažene Divice Marije, poslali su me da dođete u svatove!*[38]

U bošnjačkih Hrvata:

---

[34] Isto.
[35] TORDINAC, N. 1986:33.
[36] Isto, 37.
[37] Isto, 38.
[38] SÁROSÁCZ Gy. 1967:112.

- Faljen budi Isus, poslala me kuća domaćina da dođete na čašu rakije i na čašu vina u ime Ive i Marije u veselje![39]

U drugim šokačkim naseljima u Baranji:

- U ime Boga i Blažene Divice Marije i od mojeg šogora vas pozivam u svatove i na veselje![40]

U Mohaču:

- Faljen budi Isus, evo poklon i pozdrav od Boga i od Blažene Divice Marije i od M. M. da dođete u svatove![41]

Bagoslov se traži i dijeli u ime Boga i Blažene Djevice Marije. U Vršendi kada se svatovima pođe po »mladu« u djevojačku kuću, kum nalije iz boce vina u čašu i od mladenke pita od koga traži blagoslov. Ona odgovori:

- Od Boga i Blažene Divice Marije i (od) vas svi' stariji' [42]

U šokačkim naseljima u Baranji blagoslov mladima dijeli kum i kuma, uz upit:

- Kumiću, kumice, od koga želite blagoslov?

Odgovor glasi:

- Od Blažene Divice Marije i od vas sviju stari'![43]

U Mohaču kum i kuma isto pita, ali odgovor ovako glasi:

- Od Judske Gospe i Blažene Divice Marije!

Ovdje mladenci kada iz čaše ispiju vina ono što ostaje na dnu time poliju svatove te kum i kuma dijele blagoslov, kazujući:

- Koliko kapi, toliko dice![44]

U bošnjačkim mjestima kum u *mladoženjenoj* (ženikovoj) kući pita svog kumčeta:

- Kumiću, šta tražiš od Boga i od Divice Blažene Marije?

Odgovor glasi:

- Božji blagoslov!

U Mohaču kum i kuma isto pita, ali odgovor ovako glasi:

- Od Judske Gospe i Blažene Divice Marije!

Ovdje mladenci kada ispiju vino, ono što ostane na dnu čaše time poliju svatove te kum i kuma dijeleći blagoslov kazuju:

- Koliko kapi, toliko dice!

Pitanje i odgovor se triput ponavlja te kum na završnici kaže:

- Bože daj, ti kud se mako i krenuo cvalo i rodilo!

Odnosno, kuma kazuje svojoj kumici tj. nevjesti:

- Kud god se makla i krenula, za tobom rodilo i plodilo. Neka ti Bog da u cijelom životu dobro zdravlje i sreću![45]

Isto se ponavlja i u mladenkinom domu, međutim, kum zadnju rečenicu ovako kazuje:

- Bože daj ti kud se makla i krenula, cvalo i rodilo i ugodila crvu i mravu![46]

Kada se s vjenčanja vraćaju u kuću mladoženje tada mlada stigavši na prag pozdravlja svog svekra i svekrvu:

---

[39] Isto, 112.
[40] Isto.
[41] Isto.
[42] BALATINAC, M. (rukopis).
[43] SAROSÁCZ Gy. 1967:116.
[44] Isto.
[45] Isto.; MATUŠEK, L. 1994:72.
[46] SAROSÁCZ Gy. 1967:116.

- Faljen budi, Isus i Marija, evo ja i sva sreća!

Kada se mladi bračni par u pratnji svatova s vjenčanja vraća u mladoženjinu kuću, tada *mlada* (mladenka) na pragu pozdravi svoju svekrvu i svekra:

- Faljen budi Isus i Marija, evo i ja sva sreća!

U bošnjačkim naseljima mladenka mladoženjine roditelje i kumove pozdravlja s ovim riječima:

- Dobro veče, mamo i apo! Evo ja i sva sreća sa mnom.

Odgovor glasi:

- Daj, Bože, da tako bude![47]

U Čikeriji, u Bačkoj, kada se mlada prosi, među proscima i djevojkinim roditeljima odvija se ovaj dijalog:

- Faljen Isus!

- Amen uvik.

- E ste radi gostima?

- Dobrima uvik.

- Mi oćemo dobro, samo ako vi na to pristanete.[48]

U Sentivanu kada *diver* (djever) uvede *snašu* (mladenku) unutra, reče joj:

- Faljen Isus, kume, i stari svate!

- Šta želite od nas?[49]

U blizini Budimpešte u Andzabegu (Érd) blagoslov se daje u nevjestinoj kući pred odlazak k mladoženji. Mladenci (*snaša i đuvegija*) stanu pred roditelje, a između njih je stajao kum, koji u ime roditelja pita prvo mladoženju:

- Što želiš od mene?

Đuvegija odgovara:

- Od Boga zdravlje, od vas blagoslov.

Isto pitanje se uputi *snaši*, i njezin odgovor je isti. Nude ih vinom.[50]

U pomurskom Serdahelu (Tótszerdahely) od oca, majke, braće, sestara *sateršina* (starješina, stari svat) ovako oprašta *mladoženju* (ženika):

- Falen bode Jezoš Kristoš! Draga moja rodbina vezda skupa spravlena. Ve vas prosim za malo postrpljenje i očem vam reči par reči mesto ovoga našega mladenca.

Japek moj lubleni i mamica rođeni, fnogo pot ste vi mene otpravlale s vaše poštene hiže, pole, gore, k boži službi vu Sveto Mater Cirkvu. Ali ovak nigdar, kak denek denešnji. Denes bom ja putoval vu Sveto Mater Cirkvu, čez pet svete štenge pred sveti oltarski šekrement. Tam bom ja položel svoje tri prste na samoga Sina Jezoša Kristoša raspetoga tela. Tam bom ja zadobil hižnoga zakona i sebi para.

Draga moja rodbina, ve vam i z imena očem povedati kaj koje su te pet svete štenge.

Prvo je sam Bog otec nebeski, koj nas je stvorel i dal da ga dičimo i falimo. A drugo je Sin Jezoš Kristoš, koj nas je otkupel svojom velikom mukom na svetem krstu. Štrta je prečista Blažena Devica Marija, ka deli junakom cimere i divojkam vence. A peti je se dvor nebeski. Dej nam Gospodin Bog kak denes tak i zutra da se tak lepo zijemo, kaj bomo mi mogli jen drugoga z jočima videti i Oca Boga faliti, dičiti.

---

47 Isto. 118.; MATUŠEK, L. 1994:72-73.

48 ĐUKIĆ, G. (rukopis).

49 VIDAKOVIĆ, A. (rukopis).

50 ČERNELIĆ, M. 2000:81.; SZILÁGY J. (b. g.):53.

Draga moja rodbina, ve, da vas jako lepo prosim od najmenšega do najvekšega, pomirite i meni na denek denešnji dara Duha Svetoga sebi zazvati kaj bodem ja mogel s čistem srcem vu Svetu Mater Cirkvu stupiti i tam sebi para zadobiti. Kaj budem ja mogel s nom ovoga sveta tak živeti kaj bom pred svem svetom fale i dike vreden, a pred Ocom Bogom dušno zveličenje. Falen bodi Jezoš Kristoš![51]

Ista se formula kazuje i u mladenkinoj kući.

Za vrijeme svatovskog objeda ili večere *starešina* glasno prosi Boga:

- Vezda pak sveti Križ Kristošev i sveti Janoš balogoslovi, naj nam prekriže i blagoslovi ovoga našega piliša i jeliša kag ga bumo mi denek denešni si skupa potrošili. Vezda pak prosim gospodu mužiku da zaigraju na ovu molitvu.Vu ime Oca, Sina, Duha Svetoga. Amen.[52]

U polnoći *mladu* (mladenku) oprašta *starešina* (starješina) od njezinih roditelja, rodbine i doma jer je došlo vrijeme da ona mora poći u tuđu kuću.

- Falen bodi Jezoš Kristoš! Draga moja rodbina vezda vas prosem malo strpljenje. Japek moje lubleni i mamica rođeni, hote mi sim na jen par rečke. Japek moje lubleni i mamica rođeni, sonce je zašlo i vurica je došla da saka ptica ide na svoje gnezdo. A ja pak tožno na tuđo lucko nepoznato. Japek moje lubleni i mamica rođeni, vezda vam jako lepo zafalujem vaše velike trude i vašu veliko dobrotu i radost koju ste si z menom činile od moje male mladosti do denešnjega dena. Ako vam ja ne mrem naplatiti naj vam otplati sam Otec Bog nebeski svojom božom milošćom. A vezda pak si pozovem svoje povolne krstne kume i fermanske da nim jako lepo zafalem nive trude i brige i se velike dare s kema ste vi mene darivale od moje male mladosti do deneka denešnjega. Ako vam ja ne mrem naplatiti naj vam naplati gospodin Bog z jenem lepem darom. Ve pak si zovem svoje brate i sestrice, stare mamo, stare japo koje so me pazile dok sem bila mala. Ako sem nis zbantrala, nek mi oproste i nek paze na nji Sveta Marija da bodo išče dogo živele na ovom sveto. Brate i sestrice pak prosem nek bodo dobre japeko, mamice, stare jape i stare mame, nek je posluno i poštujo. Ve pak si zovem sfoje povolne sosede, sosedičke, svoje povolne pajdaše, pajdašice skema sem od moje male mladoste se pajdašila, ako sem se vu tom svetu ja kojemo al koje zamerila, oprostite mi, ja vam sem skupa opraštam. Ve pak vam dej Bog sem skupa lepo lefko nočko, ja moram ite v drugo hižo.[53]

Kada se kazuje oproštajni govor nazočni plaču, naročito roditelji »nariču« te svatovska povorka krene u *mladoženjinu* (ženikovu) kuću. Svirači sviraju i pjevaju se pjesme. Kad stignu, tamo ih čekaju, *starešina* koji moli roditelje ženika da mladenku prime u svoj dom.

- Falen bode Jezoš Kristoš! Draga moja rodbina sa skupa sravlena. Japek moje lubleni i mamica rođeni, fnogo pot ste vi mene otpravlale v pole i gore i boži službe vu sveto Cirkvu. Ja sem vu sveti Mater Cirkvu največpot sam išel i sam došel. Denek denešnje sem vu svetu Cirkvu sam dišel, tam sem položil svoje tri prste na samoga sina Jezoša Kristoša respetog tela. Tam sem ja dobil hižnoga zakona i sebi para. Japek moje lubleni i mamica rođeni, ve pak vas jako lepo prosim, primite vi ovoga mojega para i zaprite si njo tak vu svoje srce kak i mene. Kaj bomo mi mogle jen drugoga lubiti i z jočima videti i Oca Boga faliti i dičiti. Ona bo vam jako dobra, bojte i vi njoj. Nek nam da gospodin Bog dušno zveličenje zadobiti. Falen bode Jezoš Kristoš.[54]

---

[51] ČERČIĆ, M. (rukopis).
[52] Isto.
[53] Isto.
[54] Isto.

FORMULE U SVEZI BOGOM RADI ZAŠTITE OD NEČISTIH SILA

U predajama podravskih Hrvata protiv umrlih, nečistih duša kazuju se određene formule u kojima se navodi ime Boga, dakako, radi zaštite, primjerice:

- *Ako su otkud, ako si ko, idi s milem Bogom, nek ti je dragi Bog u pomoći!*[55]

Kršćanski svetonazor je duboko ugrađen u svijest i tradiciju podravskog čovjeka, dakle, Bog i sveci u slučaju, kada čovjek bude u nevolji valja od njih tražiti zaštitu.

No između umrle duše i živih ovaj se dijalog odvija:

- *Koga ljubiš?* - pitajo.
- ***Ja Boga dragoga ljubim i Majku Mariju**. A ti?*
- *Ja to radim što ti kažeš.*
- *Onda i ja ću Boga ljubit.*

Tako so negda žene kazale.[56]

1. *Kod Matišini, kod mojeg tetka, njegov japa kad umro... tetak dolazio tako nama uvek... z japom se pripovedo, begenevo dojt k nama, smo bili rodi. Onda kad njegov japa umro, onda on pripovedo:*

2. *- Znaš - kaže - šurjak, nešto dojde onda kad zdele ima po stolu! Onda to nešto ko cucak liže, to se ruši, to se čuje. I to mi - kaže - ne sme nitko ništ!*

Treba kazat: ***»Svaka duša Boga slavi!«***[57]

**japa* (*mađ.*) - otac; *begenet* (*tur.*) - voljeti; *rodi* - rodovi; *cucak* - pas

Bog sudi dušama na nebu, na božjem sudu.

Koja duša pobožna, tu anđel čeka - stari so kazali - i vodi gore, na sud božji. A koja je duša grešna, tu u vodi vrag čeka! Anđel on plače, a vrag se smeje i pleše, vesel što on nju dobil, i on nju nosi u vikovičnu vatru, nek se pati.. A anđel koju odnese, taj odnese u pristolje božje, tam uživa veselje i mira - tak so kazali stari.[58]

IME SVETACA U PUČKOJ MEDICINI

U Baćinu, ako netko ima *guku* (neka vrsta čvorova), tada se triput u obliku križa nagrizne čvor i tri puta se kazuje:

- *Križ, Bože!*[59]

Odnosno, tada se iza uha djetetova nacrta križ i kazuje:

- *Križ Bože i Marija, Otac i Sin i Duh sveti!*[60]

Ako netko ima *ječmenac* u Baćinu treba primaknuti tri zrna ječma te ih iglom ubosti i baciti u bunar iz kojega još bolesna osoba nije pila vode. Leđima se stoji prema bunaru i tri zrna se baci u nj te se kazuje:

- *Križ, Bože*!

No kazuje se i ovo:

- *Kad ja ječma kosim, / Nek proajde moj ječmenac!*

---

55 FRANKOVIĆ, Đ. 1990:18.
56 Isto, 20-21.
57 Isto, 28.
58 Isto.
59 FEHÉR Z. 1975:146.
60 FEHÉR Z. 1975:132.

Odnosno:

- *Kad ovaj ječam ponikne, / Onda nek ne povarne ječmenac!*[61]

U Santovu *kad komugod boli zub onda kažu* ***ugančina*** *i nožem ubodu taj obraz na koje strane boli zub. To tako triput ubodu... Nisu išli kod doktora ko danas, već su moljili. Komu boli zub taj sidne na stolac, jel na šamliku, a ko će moljit taj klekne prid njeg. Uzme nož, prikrsti se divaneći:* ***U ime Oca i Sina i svetoga Duha. Amen****. Pa nožem oko lica kruži sa live strane prema desne. I to tako tri puta. Dok okreće nož oko lica dotle molji:*

Biž pogana zgravče,
Iđe krvavi čovek,
Nosi glogov kolac u ruki,
Nek ti bude lagano perje paunovo.

Kad su jedanput izmoljili onda triba nož pritisnit uz lice tamo di boli zub. Dok se ne izmolji ta molitva dotle nije slobodno uzet zraka. Kad će počet moljit onda uzmu zraka što više možu, al dok ne izmolju skoro već i nema lufta. Onda već vrlo tiho molju.

*prid - pred; moljiti - moliti; divaniti (tur.) - govoriti; luft (njem.) - zrak

Ako nekome nešto padne u oko u podravskih Hrvata se kazuje:

- *Trus vun, Majka Marija unuter!* - te se gornji očni kapak povuće na donji i odstrani se trus.

*vun - van; unuter - unutra

KORIŠTENA LITERATURA

BALATINAC, Marijana

b.g *Pregled povijesti i života vršendskih šokačkih Hrvata i običaji koji se vezuju za prekretnice života.* Diplomski rad na Odsjeku za hrvatski jezik i književnost Sveučilišta u Pečuhu (rukopis, 1993.).

BALAŽIN, Erika

1998 *Preporučene i zabranjene radnje u tradicionalnoj kulturi zaladskih Hrvata*. Etnografija Hrvata u Mađarskoj (EHuM), broj 5.

BÁLINT Sándor

1998 *Ünnepi Kalendárium,* u tri sveska, Mandala Kiadó

BEGOVAC, Ruža

1994 *Svadbeni običaji Hrvata u Podravini,* EHuM, broj 1., Budapest

BUZSÁKI Istvánné

1998 Ötszáz év öröksége Buzsáki népszokások (Uredio Lajos Király). Buzsák Község Önkormányzata

ČERNELIĆ, Milana

2000 *Kolač/kruh u obredu prstenovanja i blagoslova mladenaca u Bunjevaca iz okolice Budimpešte,* EHuM, broj 7. Budapest

EPERJESSY Ernő

1975 *Verovanja i običaji u vezi sa Barbarinim danom*. Etnografija južnih Slavena u Mađarskoj (EjSuM), broj 1., Budapest

1998 *Ispitivanje međusobnih utjecaja u pučkom praznovjerju jednog mađarsko-hrvatskog naselja*. EHuM, broj 5.

2000 *Legradska crkva sv. Mihalja* Hrvatski kalendar, Budimpešta

FEHÉR Zoltán

[61] FEHÉR Z. 1975:138.

1975 *Bátya néphite*. Folklór archívum, broj 3., MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest

FRANKOVIĆ, Đuro

1990 Mitska bića u podravskih Hrvata, EjSuM, broj 9., Budapest

ĐUKIĆ, Gabriela

b. g. *Szerb és horvát népszokások magyarországi hagyományainak leírása és feldolgozása* (Diplomski rad na Visokoj školi za odgajatelje u Kecskemétu, rukopis)

HORVAT, Edita

b.g. *Običaji kod Gradišćanskih Hrvata u Željeznoj županiji*. Diplomski rad na Katedri za hrvatski jezik VNŠ u Pečuhu (rukopis, 1988.)

HORVÁTH Iván

1977 *Praznični običaji i narodna vjerovanja čakavskih Hrvata u zapadnoj Mađarskoj*. EjSuM, broj 2., Poduzeće za izdavanje udžbenika, Budimpešta

1982 *Narodna meteorologija*. Etnografija Južnih Slavena, broj 4.

JANKOVICS Erika

b.g. *Horvátkimlei népszokások*. Diplomski rad na Visokoj školi za odgajateljice u Kečkemetu (rukopis)

KIRÁLY Lajos

1995 *A kalendáriumi jeles népszokásai Somogyban*. Kaposvár

KURELAC, Fran

1971 *Jačke...* Zagreb

MANDIĆ, Mišo

1984 *Iz osamstoljetne kronike Čavolja*. Budimpešta

1997 *Običaji i vjerovanja vezani za zimu u bunjevačkih Hrvata u Čavolju*. EHuM, broj 2., Pečuh

MATUŠEK, Ladislav

1994 *Raspjevani Hrvati Narodne pjesme i plesovi bosanskih Hrvata u okolici Pečuha,* Biblioteka *Dunav* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

Rječnik biblijske teologije (Uredili Xavier Léon-Dufour i Jean Duplacy, Augustin George,Pierre Grelot, Jacques Guillet, Marc-Francois Lacan), Zagreb 1988.

Riječnik simbola (J. Chevalier - A. Gheerbrant; Uredio Branimir Donat), Nakladni zavod MH Zagreb 1987.

SZILÁGYI József

b. g. *A tököli rácok története és népszokásai*

SAROSÁCZ György

1967 Baranyai délszláv népszokások I, Karácsonyi és lakodalmi szokások a sokácoknál és bosnyákoknál, Különnyomat a Janus Pannonius Múzeum 1967. évi Évkönyvéből

TORDINAC, Nikola

1986 *Hrvatski narodni običaji, pjesme i pripovijetke iz Pečuha i okolice*. (Uredili Đuro Franković i Đuro Šarošac) Tankönyvkiadó, Budimpešta

VIDAKOVIĆ, Antun

b. g. *Narodni običaji bunjevačkog stanovništva sela Gornji Sentivan,* (Diplomski rad na Odsjeku Sveučilišta u Pečuhu, rukopis)

VRKIĆ, Jozo

1995 *Vražja družba hrvatske predaje o vilama, vješticama, vrazima i drugim nadnaravnim bićima*. Glagol, Zagreb

SUMMARY

NAME OF JESUS is, according to another liturgy tradition, a week between the New Year's Eve and the feast day of Epiphany. Roman Catholic Croats in Hungary, together with Hungarians, just as Croats in Croatia, in everyday greeting use *Praised be Jesus*! *Praised forever!* Expressed in various forms, in many dialectal variants of this archaic expression, well-spread throughout catholic Central Europe, but not so much in western countries, or southern Europe. The name of Jesus is in use by Croats in Hungary from the old times, naturally in all occasions- when they seek His help, as each day begins with calling on to Him; no going to sleep without calling Him, especially children with their little prayers; sitting at a table, having a meal does not start before His name is mentioned; the bread , the first fruit or vegetable is not touched unless His blessed name is invoked; no ceremony or a ritual is practiced, without Him- baptism, wedding or funeral does not commence until the name of Jesus Christ is called upon and His blessing and help asked; anything that leads to happiness is impossible without Him. A number of Croatian folk prayers keep various layers of the heritage from our rich Christian tradition. Even the folk healing invokes the help of Jesus.

PODRAVINA Volumen VIII, broj 16, str. 162 - 183, Koprivnica 2009.

BJELOVAR U MEMOARIMA VELIKOG ŽUPANA BJELOVARSKE/BJELOVARSKO-KRIŽEVAČKE ŽUPANIJE BUDISLAVA PL. BUDISAVLJEVIĆA - PRIJEDORSKOG »POMENCI IZ MOGA ŽIVOTA«

BJELOVAR IN MEMOIRS OF BUDISLAV PL. BUDISAVLJEVIC - PRIJEDORSKI THE GRAND GOVERNOR OF BJELOVAR/KRIZEVCI COUNTY (MEMOIRS TITLED »POMENCI IZ MOGA ŽIVOTA«)

Željko Karaula
Banovine Hrvatske 26b
43000 Bjelovar
zeljko.karaula@bj.t-com.hr

Primljeno / Received: 11. 9. 2009.
Prihvaćeno / Accepted: 04. 11. 2009.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
Pregledni rad
Reviews
UDK/UDC 94.515-41 (497.5)

SAŽETAK

U radu se uz uvodni dio o kulturno-književnom i političkom djelovanju književnika i političara Budislava pl. Budisavljevića - Prijedorskog u Trojednoj kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, donosi dio rukopisa njegovih memoara »Pomenci iz moga života«, koji se odnosi na grad Bjelovar i njegovu okolicu u vrijeme dok je Budisavljević bio veliki župan Bjelovarske/Bjelovarsko-križevačke županije (1884.-1889). Ovaj odlomak iz rukopisa iz perspektive samog Budisavljevića otkriva njegove zapise o ljudima i događajima koji su se tada zbili u Bjelovarskoj/Bjelovarsko-križevačkoj županiji, od izbora za Hrvatski sabor 1884. do posjete austrijskog cara Franje Josipa I. Bjelovaru 1888. godine za vrijeme vojnih manevara .

Ključne riječi: memoari, veliki župan, Budislav pl. Budisavljević, Bjelovar, izbori, austrijski car Franjo Josip I.
Key words: memoirs, grand governor, elections, Austrian emperor Franz Joseph I.

PREDGOVOR

Upravo se ove godine (2009.) navršava 90. godina od smrti Budislava pl. Budisavljevića Prijedorskog, hrvatskog književnika i političara, jedno vrijeme velikog župana Bjelovarske županije, a nakon njezina preustroja od 1886. godine Bjelovarsko-križevačke županije za vladavine bana Khuena i njegove mađaronske Narodne stranke.[1] U arhivu Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU u Zagrebu, nalazi se njegova rukopisna ostavština, od koje većinu čine memoarski zapisi »*Pomenci iz moga života*« te nekoliko njegovih pisama. Sam tekst memoara (*Po-*

[1] U Zavodu za znanstveno-istraživački i umjetnički rad HAZU Bjelovaru u toku je priprema za izdavanje cjelokupnih memoara Budislava Budisavljevića- Prijedorskog.

menci) Budisavljević je napisao vlastoručno, prema nekim naznakama u zadnjim godinama 1. svjetskog rata. Radi se o spisu rukopisa od 170 gusto ispisanih listova i četiri lista prepisana strojem. Kao što se vidi u nepomenama sa strane Budisavljević je radio i na dopunama i korekturi svojih memoara, ali oni nisu sređeni ni priređeni kao jedna cjelina. Zbog lošeg stanja nekih stranica i određene nečitljivosti, neki dijelovi memoara da bi bili spašeni su prepisani od dvaju nepoznatih autografa, od kojih je jedan najsigurnije dr. Srđan Budisavljević, sin Budislava Budisavljevića.[2] Potonji je memoare svoga oca poklonio Zavodu za hrvatsku književnost 1963. godine.[3] Sam tekst memoara je pisan na tri pisma, uglavnom na latinici i ćirilici, te neki manji dijelovi goticom na njemačkom jeziku. Uz tekst memoara nalaze se i pisma B. Budisavljevića koje je Zavodu poklonio dr. Ivo Frangeš 1961. godine.[4] U dijelu rukopisa koji je ovdje prenesen integralno učinjene su samo one intervencije koje su uobičajene pri priređivanju takvih izdanja, a koje pridonose lakšem čitanju teksta. Ovaj odlomak rukopisa koji se ovdje donosi praćen je određenim kritičkim aparatom, koji objašnjava i donosi podatke o ljudima s kojima je Budisavljević kao veliki župan Bjelovarsko-križevačke županije[5] komunicirao, te pruža i širi uvid u neke događaje koji se u memoarima spominju.

UVOD

Prijelaz je tradicionalnoga u moderno društvo na prostoru Banske Hrvatske bio uvjetovan političko-društvenim ustrojem Habsburške monarhije, posebno nakon pada neoapsolutizma (1859.) i sklapanja Austro-ugarske nagodbe (1867.) koja je tu državu doslovce podijelila na dva dijela u kojima dominiraju dvije nacije: austrijska i mađarska, iako je u samoj državi postojala slavenska većina stanovništva. Tu je u drugoj polovici 19. stoljeća kronično nedostajala neophodna modernizacijska intervencija iz državnih središta moći Beča i Budimpešte u smjeru interesa unutarnjeg razvoja Banske Hrvatske, pa se modernizacija ponekad odvijala i adaptacijom dijelova predmodernih, tradicionalnih struktura, koje su istodobno kočile modernizaciju i u nekim segmentima, poslužile i kao njezina razvojna infrastruktura.

Među činiteljima u Hrvatskoj svakako treba spomenuti održani kontinuitet predmodernih tradicionalnih institucija, od kojih je najvažnija srpska crkveno-školska samouprava u Karlovačkoj mitropoliji, dakle u Banskoj Hrvatskoj i Ugarskoj. Ona postaje i izvorište i kočnica procesima sekularizacije i modernizacije koje predvodi liberalna građanska elita »Khuenovih Srba« koji su shvatili da dugo očekivano pripajanje Vojne krajine Banskoj Hrvatskoj otvara nove mogućnosti za ostvarenje srpskih nacionalnih interesa. Mađarskim je vlastima, naime, nakon masovnih protesta i nereda 1883. godine trebao pouzdani saveznik u slamanju oporbenih hrvatskih stranaka, prije svega Starčevićevih pravaša i Strossmayerove Neodvisne narodne stranke.

---

[2] Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, 81/1 - 1963., rukopis memoara »Pomenci iz moga života«. Zavodu poklonio dr. Srđan Budisavljević, ministar u penziji, Amruševa ulica 5, Zagreb.

[3] Istražujući građu za jedan rad o Svetozaru Pribićeviću imao sam prilike vidjeti i nekoliko pisma dr. Srđana Budisavljevića upućenih njemu, pri čemu je rukopis jednog od nepoznatih autografa memoara najvjerovatnije njegov. Željko KARAULA »Izvod iz korespondencije Svetozara Pribićevića i Augusta Košutića (1933.-1936.)«, *Ljetopis srpskog kulturnog društva Prosvjeta*, Zagreb, 2008., 60.-88.

[4] Zanimljivo je i pismo B. Budisavljevića iz Karlovca gimnazijskom ravnatelju dr. Radi Vrhovcu u Zagrebu od 17. I 1917. godine pisano na ćirilici.

[5] Prema popisu stanovništva iz 1890. godine Bjelovarsko-križevačka županija imala je 267.701. stanovnika, te samo 10 naselja koja su imala preko 2000 žitelja. Od toga je bilo 74,81 % Hrvata (rimokatolika), 15,70% Srba (pravoslavnih - grko-istočnjaka) i 1.38 % Nijemaca. Grad Bjelovar je u vrijeme dolaska velikog župana Budisavljevića imao 3.443 stanovnika, od toga 65.50 % Hrvata, 13.47 % Srba, 7.31 Nijemaca. Srpsko stanovništvo većinom je nastanjivalo istočni dio Bjelovarsko-križevačke županije u kojoj su Srbi činili većinu samo u kotaru Grubišno Polje (58,27%), koji su izgubili dva desetljeća kasnije. Uz Grubišno Polje Srba je bilo u znatnijem broju u općinama Farkaševac (39.67%) i Vujakovac (20,40%), te još na prostorima Garešnice (kotar Garešnica), Severina i Gudovca (kotar Bjelovar).

Novi hrvatski ban Karl Khuen-Hedervary, koji je dobio zadatak »pacificiranja« Hrvatske svim sredstvima, za svoje je prirodne saveznike izabrao Srbe, mahom okupljene oko unionističke Narodne stranke. Ključni je korak u prosincu 1883. bilo formiranje *Srpskog klub*a koji je ubrzo uklopljen u Narodnu stranku. Unionistička je vlast za izbore 1884. tako skrojila izborne okruge da su Srbi bili svjesno favorizirani u odnosu na većinsku naciju. Primjera radi, Zagrebačka županija, kao najveća u Hrvatskoj, imala je isti broj izbornih okruga kao i ona Srijemska, inače glavno izvorište srpskih mandata.

Rezultat je takvih Khuenovih manipulacija bilo to da su članovi Srpskog kluba osamdesetih godina 19. stoljeća činili gotovo polovinu mandata vladajuće Narodne stranke (birano je između 29 i 36 srpskih zastupnika), dajući joj željenu stabilnost. Time su se srpski političari istodobno zalagali za dva oprečna cilja, odnosno i za ravnopravnost i za izdvajanje iz školskog sustava. Sukladno tome, kontrolu nad cjelokupnim srpskim autonomnim školama provodili bi samo Srpski narodno-crkveni sabor, te srpski referent u hrvatskoj vladi. Već je iz tog koncepta jasno da je školski sustav trebao voditi do oblikovanja dvojnog suvereniteta u Hrvatskoj. Svjestan posljedica, i političkih i financijskih, to nije mogao prihvatiti čak ni ban Khuen.[6]

Punih trideset godina Budislav pl. Budisavljević Prijedorski[7] nalazio se na javnoj sceni Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije zauzimajući različite administrativne, upravne,

---

[6] Detaljnije o Srbima u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća te njihovom političkom, gospodarskom i kulturnom djelovanju vidi u: Nives RUMENJAK, Čelni ljudi u novčanim zavodima Banske Hrvatske 1900. - osvrt na srpsku elitu 1882.-1900.godine*, Povijesni prilozi*, br. 18, Zagreb, 1999., 161-239., ISTI, Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća: uspon i pad srpskoga kluba, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2005., ISTI, Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj: okvir za kolektivnu biografiju 1881. - 1892., Zagreb, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, 2003., ISTA, Nacionalni sentimenti i akumulacija kapitala: projekt »Srpske banke u Zagrebu« na prijelomu stoljeća, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva »Prosvjeta«*, 10., 2005., 151-163., Mato, ARTUKOVIĆ, Ideologija srpsko-hrvatskih sporova : (Srbobran 1884-1902), Zagreb, Naprijed, 1991., ISTI, Srbi u Hrvatskoj: (Khuenovo doba), Slavonski Brod, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Osijek, Grafika, 2001., Drago, ROKSANDIĆ, Srbi u Hrvatskoj: od 15. stoljeća do naših dana, Zagreb, Vjesnik, 1991., Tihomir, RAJČIĆ, Srpski list (glas) o hrvatskoj politici u banskoj Hrvatskoj 80-tih godina 19. stoljeća, *Časopis za suvremenu povijest* , 35., 2003., 3., 943-960.

[7] Budislav pl. Budisavljević Prijedorski, (Bjelopolje kraj Korenice 17. VII. 1843, - Zagreb 9. I. 1919.), političar i književnik. Pripadao je plemićkoj obitelji s pridjevkom Prijedorski. Svršivši gimnaziju u Senju i na Rijeci, zatim tečaj za krajišku upravu u Beču (1861.-1863.), služio je kao upravni činovnik u različitim mjestima Hrvatske, na kraju kao veliki župan u Gospiću i Zagrebu. Još dok je boravio u Beču, javio se 1863. u »Pozoru« člankom o jednom od gorućih pitanja tadašnje Hrvatske, »O krvavoj košulji hrvatskoj, o Krajini našoj«. Kad je 1869. osnovan »Vijenac«, stao se B., na poticaj »poočima« I. Trnskoga, te I. Dežmana i A. Šenoe, javljati u njemu pripovijetkama, a taj je rad nastavio i u drugim časopisima. Napisao je velik broj pripovijedaka i u njima opisao narodni život u Krajini, gdje su vojnička stega i ratovanje, često hajdukovanje i škrta zemlja stvorili poseban tip čovjeka. Simpatija, koja često prelazi u dirljivost s rijetkom primjesom humora, usto čist, iako mjestimično odviše na narodsku kićen jezik, glavne su značajke tih umjetnički neprodubljenih pripovijedaka, bolje reći slika iz narodnoga života. Izbor njegovih pripovijedaka izašao je u zbirkama S ličke *grude* (Zagreb, 1913.) i *Iz starog* zavičaja (Novi Sad, 1914.). Osim pripovijedaka napisao je više uspomena na neke književnike svoga doba, među ostalim na Ivana Perkovca, Frana Kurelca *(Recimo koju* o *Franu Kureleu,* Građa za povijest hrv. književnosti IV.), Augusta Šenou *(Nekolike uspomene na A. Šenou,* Hrvatsko Kolo III.) i druge. Najjače je na njega još u mladosti djelovao Fran Kurelac, koji mu je bio na Rijeci profesor i koji ga je smatrao jednim od svojih »sinak«. Premda je B. već iza prvih početaka napustio Kurelčev jezik, ipak se i kasnije u njegovu stilu osjeća Kurelčev utjecaj. Najtoplije su ga veze vezale s prijateljem od mladosti Lavoslavom Vukelićem, čija je djela s iscrpljivim životopisom izdao 1882. *(Književno* cvieće *Lavoslava* Vukelića). Glavne je članke izdao kasnije u djelu pod pod naslovom *Iz mojih uspomena* (Zagreb 1918.). Opće enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, 1., A-Bzu, Zagreb, 1977., 712., Hrvatski biografski leksikon, 2., Bj-C, Zagreb, 1989., 434.-435.

ali i vrlo istaknute visoke položaje, uglavnom za vrijeme hrvatskog bana Khuen-Hédervárya (1883.-1903.). Porodica Budisavljević bila je porijeklom iz mjesta Pećani u Lici. Budislavov predak Marko Budisavljević služio je u Ličkoj graničarskoj regamenti kao potporučnik te je 1787. godine zaslužio plemićki naslov. Protjerujući Turke u »graničnim ratovima«, Marko je sa svojom četom često prelazio preko tadašnje granice Austrijskog carstva u zaleđe Osmanlijske imperije (u Bosnu i Hercegovinu). Zbog svoje hrabrosti od austrijskog cara Josifa II, je dobio plemićku titulu i naziv »Prijedorski«. Istoimeni otac Buda pl. Budisavljević Prijedorski bio je siromašni krajiški niži časnik. Budislav (mlađi) je rođen u obitelji kao najmlađe dijete od ukupno 16 djece. Tada na području Vojne krajine i sam iz vojničke obitelji, već unaprijed je znao da mu je vojni zanat unaprijed određen, iako je želio studirati slavistiku, te je završio tečaj za vojnog upravitelja u Beču. No nakon završetka vojnog školovanja nikada nije učestvovao u nekoj bitci.[8] Usprkos vojnom zanatu Budisavljević se od mladih dana počeo znatno interesirati za književnost u kojemu se spominju narodni običaji i praktičan život naroda, uglavnom pod utjecajem svojih učitelja u gimnaziji u Rijeci, Frana Kurelca i Janeza Trdine. Prvi svoj tekst o Hrvatskoj Vojnoj krajini objavio je već 1863. u *Pozoru*. U svojim djelima uglavnom je opisivao narodne običaje iz svoga rodnog kraja, Like, Gornje krajine.[9]

Kao Srbin po podrijetlu, u početku je svojim književnim radom i prijateljskim vezama sa hrvatskim književnicima potpuno podržavao njihov politički rad, te je i sam počeo raditi na osvješćivanju naroda i poboljšanju njegovih gospodarskih prilika. Zalagao se za uvođenje hrvatskog jezika u sve društvene i gospodarske institucije (što je radio i u Bjelovaru kao veliki bilježnik 1871. u svrhu uvođenje hrvatskog jezika kao službenog u bjelovarsku čitaonicu). Kasnije je u svom pisanju i djelovanju počeo jače da ističe srpsku svijest i rad na političkom uzdizanju srpskog stanovništva u Hrvatskoj, što se naročito vidi i u njegovim memoarima. To je i opisao da je susret sa srpskom kazališnom družinom u Vinkovcima 1872. godine ostavio na njega velik utjecaj »*Tada mi je prvi put oblaznula jaka zraka srpske svijesti*«.[10] No Budisavljević nikada nije bio pobornik »plemenskih sukoba«, već se uvijek zalagao za narodnu slogu, te osuđivao velikosrpske tendencije u tadašnjoj srpskoj politici u Hrvatskoj kao štetne za narodnu stvar. Tako kao veliki župan Ličko-krbavski u svom izvješću Zemaljskoj vladi u Zagrebu 1892. u povodu nekih velikosrpskih izgreda pravoslavnog svećenstva na Plitvicama kaže »*ono ponašanje mlađeg naraštaja među srbsko-pravoslavnim sveštenstvom, ni sa koje strane takta i razbora, niti sa gledišta političkog povladiti ne smije, odobriti ne može« (…)*. Dalje ističe da takvi ispadi mogu »*do dna uzmutiti potrebiti sklad i slogu sinova ta hrvatske ta srpske narodnosti na hrvatskoj grudi zemlje naše*.«[11] O tome svjedoče i još neka izvješća kada Budisavljević javlja iz Like u Zagreb da kod pravoslavnog stanovništa vlada uvjerenje »*po kojoj se zemaljska zastava kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije nevještom narodu označuje kao rimokatolička, čim se hoće uprav da izazove zazor i priepor vjerski, a u daljnoj konzekvenci i plemenski*.«[12] Sve to je prema Budisavljeviću nosilo »*bijesnom strašću* (…) *i otisnulo šire krugove obćinstva na nedobru stranu velesrbskih osjećaja pa možda i - ubitačnih težnji*.«[13] O tome načinu njegova djelovanje svjedoči i odlomak iz njegovih

---

8 »Bude Budisavljević-Prijedorski«, *Jutarnji list*, 23. I 1919., »Bude Budisavljević-Prijedorski«, *Omladina*, br. 10., 1.VI 1919.

9 Svetozar GEORGIJEVIĆ, Lika u našoj književnosti i kulturi, *Glasnik Jugoslavenskog profesorskog društva*, 19., 1938.-39., 740.-746.

10 Nikolina KONJEVIĆ, Vojnik i pjesnik, Bude Budisavljević, *Ljetopis srpskog kulturnog društva Prosvjeta,* 2006., Zagreb, 365.

11 Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), fond - Predsjedništvo Zemaljska vlade, (dalje PRZV), kut. 393., 6-14., 3080/1892.

12 HDA, PRZV, kut. 390., 6-14., 860/1892.

13 Isto.

memoara (*koji je ovdje prezentiran*), kada je pri dolasku srpskog pjevačkog društva u Bjelovar, uvidio nakanu pravaša da hrvatsko pjevačko društvo isti dan održi svoju predstavu, te je pomirljivo sugerirao kod predsjednika bjelovarskog pjevačkog društva, pravaša dr. Ružića, da se ta predstava održi neki drugi dan, da ne dođe do podjela u gradu.

No u skladu sa politikom Srpskog kluba i srpske elite u Hrvatskoj o nametanju dvojnog suvereniteta i »sukonstutivnosti« Srba u Hrvatskoj i Slavoniji, Budisavljević nije mogao, a da ne djeluje i u srpskom interesu tražeći od bana Khuena da se srpskoj narodno-crkvenoj zastavi »kao patrijaršijskoj zastavi«, koja je bila potpuno istovjetna zastavi Kraljevine Srbije, dozvoli da bude javno izvještavana prigodom pravoslavnih vjerskih proslava. Nakon odobrenja od strane Khuena 13. lipnja 1893. u kojoj je zakonom dozvoljeno isticanje srpske zastave u Ličko-krbavskoj županiji, ali »samo uz zemaljsku zastavu kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije«, što je u praksi često kršeno. Uskoro je Budisavljević tražio da se taj zakon, pitanje isticanja »srpske zastave« uredi na isti način i u cijeloj zemlji, što nije odobreno. Da spriječi bilo kakvo ometanje toga zakona (isticanje narodno-crkvene srpske zastave u Ličko-krbavskoj županiji), Budisavljević je raspustio općinsko vijeće grada Gospića u kojemu je bilo mnogo članova Stranke prava, jer je namjeravalo poslati delegaciju grada Gospića, za vrijeme posjeta cara Franje Josipa I. Zagrebu 1895. godine, da mu se požale zbog problema demonstrativnog isticanja srpsko crkvene narodne zastave u Gospiću i cijeloj županiji.[14] Poslije kada je umirovljen 1905. godine u njega počinje ponovo prevladavati jugoslavenska politička opcija. Tu činjenicu je jasno istakao i Janko Pasarić u predgovoru njegova djela »S ličke grude« gdje ističe da je Budisavljević pripada i Hrvatima i Srbima (da je »i naš i vaš«).[15]

Memoari Budislava pl. Budisavljevića Prijedorskog zapaženog hrvatskog i srpskog političara i književnika iz Hrvatske i Slavonije zapravo su autobiografski zapisi u kojima je Budisavljević tematizirao opise, prikaze suvremenika te drugih raznih događaja iz mnogih gradova u Hrvatskoj i Slavoniji gdje je službovao. U početku memoara opisuje svoje mladenaštvo i zrelo doba, te zatim vrijeme povijesnih zbivanja u kojima je uglavnom kao podžupan i veliki župan sudjelovao. U njima je Budisavljević obuzet svojom osobom i patrijarhalnim životom obitelji, narodnim običajima, zavičajem i profesijom. Izvornik ovih memoara u cijelosti je pisan vlastoručno. Budislav Budisavljević je u proteklom periodu u znanosti uglavnom promatran kroz povijest hrvatske književnosti, te su i svi podaci o njemu ponajviše usmjereni na njegovo književno djelovanje, dok je njegova politička djelatnost tek rijetko i sporadično analizirana. Premda napisani prije više od 90 godina, *Pomenci iz moga života* još uvijek su zanimljivo štivo te dragocjen prinos razvoju hrvatske političke memoarske književnosti.

POMENCI IZ MOJEGA ŽIVOTA (ODLOMAK)

(…)[16] Tako jednom baš uredovnog dana primio sam u dvorani među strankama stojeći poštu i s njom preporučeno privatno pismo iz Zagreba. Odmah spoznah rukopis banovog tajnika i kao da mi je neko šapnuo s onog svijeta, šapnem činovniku što je do mene stajao. Nije dobro, ovo će biti moja selidba. Za čudo do tada ni pomišljao nisam na kakav premještaj iz Požege;[17] ali u isti

[14] Ljerka RACKO, Pozadina sukoba oko isticanja srpske zastave u Hrvatskoj na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće, *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest*, vol. 27., 1994., 124.

[15] Budisavljević, Turić, Draženović, *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Matica hrvatska, knj. 56. Zora, Zagreb, 1963., 13. (predgovor Josip Čelar)

[16] Znak (…) uglavnom znači neraspoznatljivu rečenicu ili mali odlomak zbog lošeg stanja rukopisa ili nečitljivosti.

[17] Budisavljević je 1881. godine imenovan velikim županom u Požegi.

tren kad pročitah adresu na pismu nekud me podbila ne toliko misao koliko bojazan. I zbilja u pismu me pozivaše po nalogu novoga bana grofa Khuena-Hédervárya[18] prezidijalni tajnik, da se što skorije predstavim njegovoj Preuzvišenosti, a ja sam se išao bio pokloniti pod zimu 1883. kad je novi ban nastupio službu pa me je pozvao. Došavši u Zagreb primi me ban najljubaznije i reče kako je odlučio predložiti Njegovom Veličanstvu moje imenovanje velikim županom i to u Bjelovaru,[19] ondje zato što su poslovi javne uprave pod rukom predobrog velikog župana Laze Davidovića[20] pozapeli, a on da je uvjeren o mojoj jakoj volji i da će mi poći za rukom za nedugo podići opet sve grane javne uprave. Branio sam se koliko sam mogao želeći ostati u Požezi, ali nije pomoglo. Možda je i bio župan Davidović mekušac, ali glavnim je razlogom mom premještanju iz Požege bila želja umirovljenog sudbenog vijećnika Gvozdenovića da postane županom i to u Požezi (kako sam to poslije saznao), a tu je želju uspješno zagovarao vlastelin Pavel Rauch,[21] tada privrženik, a poslije ljuti protivnik bana Khuena Hedervarya. U to se razboli najstariji moj sin,

---

[18] Ban grof Károly Khuen-Héderváry de Hédervári (1849.-1918.) mađarski i hrvatski političar, veleposjednik. Hrvatski ban u razdoblju od 1883. do 1903. godine. Khuen Héderváry stupa na bansku stolicu krajem 1883. godine uslijed nemira koji su izbili zbog mađarskog nepoštovanja Hrvatsko-ugarske nagodbe (počeli su se postavljati dvojezični grbovi na javnim zgradama i mađarski jezik je neslužbeno uveden u javne službe). Franjo Josip I. postavlja ga na mjesto hrvatskog bana kako bi obuzdao sve jači hrvatski otpor dualizmu uspostavljenom 1867. godine Austro-ugarskom nagodbom. Osnovna Khuenova zadaća bila je provođenje politike sukladne zahtjevima cara i kralja Franje Josipa I. koji nije želio dirati u dualističko ustrojstvo Austro-ugarske monarhije. Hédérvary je stoga dosljedno Hrvatima onemogućavao postizanje veće samostalnosti unutar okvira Austro-ugarske. Njegov glavni zadatak trebao je biti pacificiranje Hrvatske i što bolje uklapanje Hrvatske i Slavonije u mađarski sustav. Nepunih 20 godina Khuenova banovanja često se nazivaju »khuenovština.« Riječ je o načinu vladavine koju obilježava politička samovolja i nasilje. Khuen vodi politiku mađarske političke elite kojoj je bio cilj pretvoriti Hrvatsku u mađarsku pokrajinu i tako stvoriti »Veliku Mađarsku« od Karpata do Jadrana. Svoj je utjecaj nad hrvatskom politikom ostvario uz pomoć pomađarene Narodne stranke i Srpskog kluba unutar nje uz čiju je pomoć stekao većinu u Hrvatskom saboru. Nakon 20 godina banovanja 1903. postavljen je na mjesto ugarskog ministra-predsjednika. Tu dužnost obnašao je do 1910. godine kada se povlači iz političkog života. Umro je 1918. godine u Budimpešti. Više vidi u: Martin POLIĆ, Ban Dragutin grof Khuen-Hedervary i njegovo doba, Zagreb, 1901., Stjepan MATKOVIĆ, Ban Khuen-Hèdrevàry - značenje i utjecaji, *Povijest u nastavi,* 1., 2003., 37-47., Arpad LEBL, Hrvatsko pitanje kroz prizmu Ugarskog parlamenta 1892.-1918., *Historijski zbornik*, 1-4., Zagreb, 1964., Mirjana GROSS, Izvorno pravaštvo, Zagreb, 2000.

[19] Carskom naredbom od 8. lipnja 1871. godine, kojom je proglašeno razvojačenje Varaždinskoga generalata, čitav teritorij Križevačke i Đurđevačke pukovnije zajedno s njihovim sjedištem - vojnom općinom Bjelovar, vraćen je u sastav građanske Hrvatske. Ujedinjenje s građanskom Hrvatskom proglašeno je u Bjelovaru 1. kolovoza 1871. godine, bez velike svečanosti. Nakon ukinuća Varaždinskoga generalata na tom je području ustrojena Bjelovarska županija sa sjedištem u Bjelovaru. Zakonom Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije Bjelovar je 5. kolovoza 1874. godine proglašen slobodnim kraljevskim gradom. Novim upravno-teritorijalnim ustrojem Bjelovar postaje upravnim središtem mnogih županijskih, kotarskih i gradskih ureda. U Bjelovaru su svoje urede imali župan, županijski tajnik, županijski i kotarski školski nadzornik, županijski i kotarski veterinar, liječnik, nadšumar, županijski te kotarski inženjerski pristav. Od 1872. godine u Bjelovaru djeluje Kraljevski županijski sudbeni stol, a otprije i gradski delegirani sud s mjerodavnošću Kotarskog suda. Prvi župan Bjelovarske županije bio je Ivan Trnski (1871.-1872.), zatim slijedi Robert pl. Oršić (1872.-1878.) te Lazar Davidović (1878.-1884.). Mirela SLUKAN ALTIĆ, Razvoj i izgradnja Bjelovara u kartografskim izvorima, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 1., 2007., 23.-24., Vladimir STRUGAR, Bjelovarsko-bilogorska županija*,* Bjelovar, 1996.

[20] Lazar Davidović, veliki župan Bjelovarske županije (1878.-1884.)

[21] Pavao Rauch, sin Levina baruna Raucha, za čijeg je banovanja sklopljena Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. Bio je hrvatski ban u razdoblju od 1908. do 1910. godine. Pristaša mađaronske opcije u hrvatskoj politici. Dolazak P. Raucha na mjesto prve političke ličnosti u Banskoj Hrvatskoj bilo je u neposrednoj vezi s odlukom austrougarskoga ministarskog vijeća od 1907. da, kada to prilike dopuste, anektira Bosnu i Hercegovinu Austro-Ugarskoj. Da bi se to provelo sa što manje unutarnjih političkih napetosti, u Hrvatskoj je trebalo uspostaviti takvu vlast koja će podržati aneksionističke planove. Još prije formalnog stupanja P. Raucha na banski položaj njegov je prethodnik sredinom prosinca 1907. raspustio hrvatski Sabor u kojem je Hrvatsko-srpska koalicija imala većinu. O jednom drugom razmišljanju o političkom djelovanju bana Pavla Raucha koje zaobilazi dosadašnja shvaćanja vidi u: Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Ban Pavao Rauch i Hrvatska u njegovo doba, *Povijesni prilozi*, 19., Zagreb, 1999., 241-323.

đačić u drugom razredu niže pučke škole, Mane, od skrleti,[22] a kako mu se bjehu u Rumi[23] našle dvije sestrice Minka i Olga, u Požezi rodila dva brata Julije i Srđa, teške brige ophrvahu i mene i njihovu uzornu majku i njihovu dragu baku, a moju majku, ali srećom se uze bolesnik oporavljati, pa ga ostavih ondje pod njegom bakinom, a supruga i ja sa ostalo četvoro dječice krenusmo put Bjelovara na moje novo službeno mjesto.

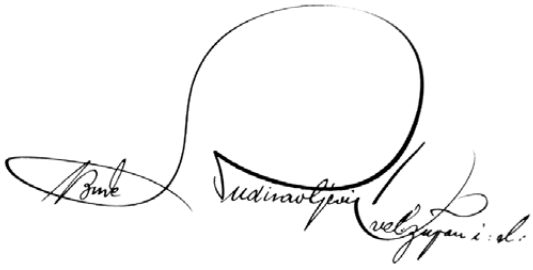

Slika 1. Potpis Budislava Budisavljevića

I stigosmo tamo sretno i ubrzo se nađosmo u županovom lijepom prostranom stanu, kad, ali ti se razbolje starija ćerka Minka od skrleti. Mlađa joj sestrica Olga krasna curičica u petoj godini češće je virila kroz staklena vrata kako joj se sestra već za oporavka igra s raznim novim lutkama i inim igralijama[24], pa se potužila nježno zlatnoj svojoj majci da ona ne voli biti zdrava, jer bi poput sestrice joj starije došla do mnogo više igralija nego ih sada ima. Malo dana iza toga ja morah poći u Zagreb da položim službenu prisegu kao veliki župan negdje oko 20. aprila 1884. pa pođem kući nešto ranije na objed kad, a preda me uleti Olgica stotinjak dva koračaja da primi pisma i novine zdrava i vesela. Ja sam odmah iza objeda sjeo na kola, veselica mala me je popratila, i tako se rastadosmo, ja sav blažen da je starijoj njenoj seki već posve dobro tj. da se svojski oporavlja. Još ne bjeh ni u Zagreb stigao iz Križevaca kad li je Olgica uzela bila malo grozničati, a sjutradan u Zagreb došla supruga župana Davidovića iz Bjelovara pa kad ju slučajno sretoh i upitah za moju Minku ona odvrati da joj je sasvim dobro, ali da je Olgica legla od žestoke groznice. Protrnuo sam. Uvečer istoga dana kog sam položio uredovnu zakletvu, dakle dana najsvjetlijeg u mome službenom životu, primih u domu moga tadanjeg glavara Zemaljske vlade odjela za pravosuđe Alojzija Kleina, od supruge brzojavku oko 10 sati. Dođi odmah! Prepanem se, da gotovo skamenim se od straha velika i potečem na brzojavni ured kako bih naručio kola iz Bjelovara na željezničku stanicu u Križevce, a nešto blizu ponoći krenem ja brzovlakom i prispjeh u Bjelovar oko polak 7 izjutra.

Stigavši na glavni trg povirim nalijevo na županov stan strepeći da li nijesu na kojoj sobi možda već prozori otvoreni (tako mi srce se nadalo) i u istinu bijahu baš na onoj sobi gdje je Olgica mala obično spavala. Sašavši pred kućom s kola, gotovo zamro od straha, vidjeh gdje na vrata juri naš momak i teško snužden pogledavši u me, gotovo prosuzi, zajauknuo: Joj, joj frajlica su noćas umrli! Dalje ne pitajte. Supruga moja rijetkog mira i razbora, zlatna vjenčana druga, stezala je srce preda mnom mekušnim koliko je znala i mogla, ali dašto ne uspjevala, a starica majka moja, divni, uzor ličke žene, ona me je kroz suze tješila: »Nemoj dobri sine plakati, baka će prepelicu slatku (tako ju je zvala), baka će nju već čuvati i u hladnom grobu.«

Pa, zbilja kad sam slijedeće godine, s proljeća skoknuo bio do Kutjeva, da primirim kuma Turkovića, kome smrt bješe otela sinčića, pošavši natrag navratio se u Pakrac, da posjetim starca vladiku Nikanora,[25] pred dvoranom me vladičinom, izišav preda me susretne njegov arhimandrit,

---

[22] Scharlach (šarlah) što je naziv za tešku zaraznu bolest.

[23] Budisavljević je bio od 1875. godine podžupan u Rumi do 1881. kada je imenovan velikim županom u Požegi.

[24] Igračke

[25] Nikanor Grujić, (1810.-1887.), pakrački episkop, književnik, pjesnik pod pseudonimom Srb-Milutin. Istaknuo se u revoluciji 1848/49. za vrijeme srpskog revolucionarnog pokreta u Vojvodini. Godine 1861. posvećen je za episkopa u Pakracu. Đorđe MAGARAŠEVIĆ, Život i književni rad Nikanora Grujića, pakračkog vladike, Rad JAZU., 1904, knj. 156., Zagreb.

a sadanji vladika Miron,[26] izruči mi brzojavku iz Bjelovara na samu Veliku Subotu. Otvorim i čitam žene moje poruku. Majka oboljela od velike groznice, al opasnosti za ovaj mah nema. Ona je tu brzojavnu obavijest na me uputila i stoga što sam želio bio vladici u čast i na radost kod njega provesti. Potečem k njemu kao bez svijesti i naručim kola za sjutra jutrom rano te stignem na sam Uskrs prijepodneva u Bjelovar. Starica je ležala u groznici, a oko nje stajalo četvoro slatke unučadi u ruhu uskršnjem. Potečem ljubiti joj ruke i uzmem ju tješiti tobože kao prigovarajući zašto se nije bolje čuvala, te je groznicu negdje dobila, a ona mi tihim šaptom odvrati: »Ja ne znam sinko gdje bih bila nazebla«. Bješe to rijedak ganutljiv prizor motriti četvoro zdrave unučadi u uskršnjem svjetlom raspoloženju kraj umiruće bake. Sjedio sam kod nje do pred jelo, a kad poslije jela hćedoh k njojzi sretne me iz njezine sobe na vratima liječnik vrati me natrag turajući rukom porušenog sina, te prousti da je nastupila agonija te stoga je bolje da k bolesnici ne idem. Ne pitajte kako mi je bilo. Oko 4 h za podneva već se je zlatna moja majka u 79. svojoj godini rastala bješe sa ovim svijetom.A kakva je to bila nekada dašto snažna i krjepka ženska glava opisao sam u 16. br. »Vijenca« 1892. pod naslovom **»***Jakota žena***«.** Nu, ovo je samo sitna sličica, a o njoj bih mogao knjigu napisati kao rijetku pojavu ličke žene. Pogreb joj je bio upravo sjajan, a sahranjena je na našem groblju kraj moje prepelice. I tako je smrću moje Olgice moje djelovanje na novom mjestu tužno započelo, ali baš tolike brige i službeni zadaci pomogli su nemalo te sam se ranije okrijepio i na tegotan posao vrgao.

Preuzevši upravu podžupanije najprije sam proučio upravne prilike po kazivanju mojih suradnika, a i ove malo pobliže, te sam prema stečenom iskustvu za nedugo predložio da se neki od njih premjeste na druga mjesta, a neki da se umirove; na ispražnjena dva mjesta županijskih perovođa, zamolio sam bana naustice da mi se pridjele oba moja perovodna vježbenika iz Požege. Kinfelj vrlo valjan mlad pregalac (isti je poslije iza duge teške bolesti umirovljen kao odvječni savjetnik a na onaj svijet preselio pred kraj 1915.), a drugi (rodjeni sin paroha Jove u Sloboštini) Svetozar Grubić. Naspomenuo sam u po šale da su njih obojica tičice mlade što na moju notu pjevaju, ali i zamolio da se podjedno imenuju extra statum podžupanijskim perovođama i to je sve smjesta odobreno. Zaokruživši područje podžupanije da pregledam poslovanje opć. poglavarstava naišao sam na vanredno prijazan susretaj svećenstva jedne i druge crkve, pa kad sam druge godine poslije jednom katoličkom župniku natuknuo kako mi je godilo to ljubezno, puno pouzdanja susretanje, on mi odade tobože njihovu tajnu tj. on mi priznade da su im braća i drugovi iz požeškog polja pisali, e si boljeg, iskrenijeg prijatelja svećenstvu i crkvi poželjeti ne mogli.

Dašto da sam ja zagrijan za potrebe crkve iz petnih žila nastojao kako bi se u što kraćem roku popravili i uredili parohijalni domovi (župni domovi) popravile i ukrasile crkve, te sam doživio rijetku radost da mi je nadbiskupa zagrebačkog izaslanik biskup putujući po svom poslu svečanim nekim drhtom u srcu i u glasu zahvalio što sam za 4. god. dana uspio urediti sve trošne župne domove i crkve njihove. Kriškoj podžupaniji[27] stavljen je na moj predlog dosadanji županijski tajnik u Bjelovaru Adolf Mračić**,** a na njegovo je mjesto stupio Aleksandar Winkler još za Vojne Krajine moj dobar drug, čestit čovjek i u svakom pogledu izvrstan činovnik. Nego u djelovanju upravom češće me je dašto smetalo što me je svako toliko u Zagreb pozivao k saborskim raspravama tadanji saborski povjerenik Mirko Horvat pa sam morao prekidati istom sustavno upriličeno svoje djelovanje.

---

[26] Miron Nikolić (1846. - ?), episkop slavonski od 1890 - 1941. Rodio se u svećeničkoj porodici, te je završio pakračku bogosloviju. Pristupio u redove Srpske pravoslavne crkve te postao monah u Orahovici. Godine 1894. godine obnovio rad Srpske učiteljske škole u Pakracu. Od 1914. do 1919. g. bio administrator Mitropolije karlovačke. Vidi stranice eparhije slavonske: http://www.eparhija-slavonska.org/site/index.php?lang=srp_lat. Preuzeto 10. srpnja 2009.

[27] Razvojačenjem Varaždinskog generalata mijenja se i status naselja Vojnog Križa, pa on 1873. godine postaje sjedište Kriške podžupanije u Bjelovarskoj županiji.

Godine 1886. nastupom preustroja uprave pripojena je bjelovarskoj nekadanja stara križevačka županija,[28] te sam i ovom proputovao takoreći od sela do sela, a svagdje me je dočekalo nehinjeno poštovanje i pouzdanje seljaka i zanatlija, trgovaca, svećenika i vlastelina (…) te župan imadijaše muke hvatajući ga za obje ruke i mireći blagom besjedom jecajućeg od uzbuđenosti dok je ovaj na jedvite jade na žrvanj ustavio. Kao župan proširene županije imao sam svečanu instalaciju u županijskoj skupštini koja je tekla vrlo lijepo i časno, a meni je ostala u dragoj uspomeni osim što me je podsjetila i to bolno podsjetila na prvu skupštinu 1884. kadno je k mojoj prvoj instalaciji došla bila i moja starica majka sa svojom sićušnom unučadi. God. 1887. s proljeća umro je vladika Nikanor Grujić (nekada slavljeni pjesnik Milutin) iza odužeg bolovanja, a ne dugo prije svoje smrti išao je da dočeka Njegovo Veličanstvo na prolasku kroz Požegu pa je dršćući od slabosti još mogao kralja pozdraviti zanosnom besjedom. Njegova me je smrt mada je starac dobro premašio 70. veoma bolno dirnula i primivši o njoj glas od arhimandrita Mirona napisao sam, kako već ranije napomenuh, onaj čas apoteozu u 90. broju »*Narodnih novina*«, koju je tadanji glavar unutarnjeg odjela zemaljske vlade umni Danila Stanković[29] ponesao ju valjda sa sobom u Pakracu toliko je puta čitao, da mi je malne cijelu naizust kazao kad bijah i ja prispjeo na vladičin pogreb. Ugodno dirnut budnom svijesti mojih Gjurgjevčana, pred Božić im poslao zahvalnicu štampanu u hiljadu otisaka, a ako je koja zadruga nije slučajno dobila dovoljan broj zahvalnica, išli su ljudi kako sam s više strana slušao k općini i odlučno zahtjevali da se i njima uruči zahvalno pismo velikog župana.

Kao što u požeškom polju uspješno sam i u Bjelovaru poradio da se privoz šljunka na državne ceste uz primjerenu cijenu okolnim općinama povjeri, a ne putem jeftinbene rasprave što kakvu poduzetniku. U Bjelovaru kad sam tamo stigao imao je slučajno tu dobavu Ličanin Omčikus Srbin i član moje crkve, pa mi je jetko prigovorio kako ne volim svoju krv, a ja mu odvratih da ne pitam za krv gdje se radi o koristi seljaka malog poreznika, pa ako mu je teško neka se tješi, jer da se isto desilo u Požezi, gdje je Židov trgovac imao šljunak da dobavi na štetu malom poreznika, pa ni ondje nisam pitao koje je vjere. Nego s istim ovim trgovcem i poduzetnikom bilo je još neprilike i veće. Imao se u selu Šemovci dograditi novi župni dvor i u velike popraviti crkva, te sam u to ime od zemaljske vlade ishodio znatnu novčanu pripomoć. Još dugo prije nego će se održati jeftinbena rasprava, moj se je nezvani poduzetnik sporazumio s duhovnim glavarom i stao peći opeku, spremati vapnenicu uvjeren da će on, poduprt župnikom dobiti gradnju. A kad došlo do jeftinbene rasprave tu on zahtjevao desetak % doplatka, tu ja prekinem raspravu izjavom da ću ishoditi od vlade neka se odredi nova na kojoj će sudjelovati više nudilaca. Pa tako je i bilo. A kad sam mu prigovorio da dobro znam kolikim je svađama odputio ostale nudioce, zamuknuo je. Župnik, pak koji je s početka rogoborio, ne samo da se je brzo utihao, već mi se poslije silno zahvaljivao pogotovo, kad sam mu rekao da će pri novoj raspravi polučeni popust od 5% njemu doći u prilog za više radnje, što kod župnog dvora što kod crkve. Moj odnošaj prema oblastima sudbe-

---

[28] *Zakonom ob ustroju županija* spojena je Bjelovarska županija s Križevačkom županijom te je tako Bjelovar 1886. postao središte velike županije Bjelovarsko-križevačke od 5168 km² i 267.701. stanovnika (prema popisu iz 1890. godine). Bjelovarskoj županiji pripojio se 1886. godine veći dio Križevačke županije. U sastav nove Bjelovarsko-križevačke županije ušli su i Koprivnica i Đurđevac te je tada uredbama županijska vlast mogla regulirati razvoj gospodarstva na širem području preferirajući, dakako, interese Bjelovara. Prema Kolar-Dimitrijević to je učinjeno jer je u Križevačkoj županiji postojala velika opozicijska djelatnost prema banu Khuenu. Županija je imala tri grada Bjelovar, Križevci i Ivanić, te se sastojala od podžupanija bjelovarske, križevačke, kriške i koprivničke. Cijelo područje županije bilo je podijeljeno na 66 upravnih kotara i 33 općine (1888.). Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Pretvaranje Bjelovara iz vojničkoga u privredno središte od 1871. do 1910. godine, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru,* 1., 2007., 38. Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, Stanovništvo Banske Hrvatske, Zagreb, 2009. 172. Milan SMREKAR, Priručnik za političku upravu, Zagreb, 1899.

[29] Danilo Stanković je jedno vrijeme bio hrvatski podban za vrijeme Khuena (1884.-1897.) i predsjednik Hrvatskog sabora (1897-1898.).

nim, financijskim te inih struka te s odvjetnicima, Rojcem[30] i dr. Ružićem, bio je također od prvog dana vrlo povoljan, a naprama časništvu iz stare varaždinske krajine novoosnovane 16. pukovnije,[31] što se ikada zamisliti može, topao i usrdan, pa nije čudo te sam za mog županovanja uspio bio izgraditi veliku vojarnu.[32]

Časnički zbor rečene pukovnije tri puta je u punoj paradi dolazio posjetitit me i to kada sam postao velikim županom proširene županije Bjelovarsko-križevačke, kada sam od Njegova Veličanstva odlikovan viteškim krstom Leopoldova reda,[33] pa najzad kad sam imao ostaviti Bjelovar, te krenuti u Liku. Sva tri puta pukovnik mi hćaše istaći da nijedan od gospode časnika, koji nije službeni zapriječen od posjeta nije izostao, iako je on to gospodi na volju pustio, da mu se pridruže. A kad bi večerom bivale zabave časničkog zbora, pa ja slučajno sa suprugom ne bih došao, sam bi se pukovnik oko 0 sati k meni u stan uputio i tako reći prinudio me svojom ljubeznivošću da s njim odemo.

S učiteljstvom kraljevske tada još niže gimnazije bjelovarske, pazio sam se osobito lijepo, a da nikada trunak nesklada nijednom zgodom nije izbio, dapače između toga učiteljstva birao sam si najugodnije mi drugove na šetnji raspravljajući s njima o književnim stvarima itd. Učiteljstvo gradsko volio sam iz sve mjere, dobre, plemenite trudbenike na polju pučke prosvjete, a u čitaonici sam također proveo mnogo ugodnih časova, rado se sjećajući kako sam ono kao privremeni veliki bilježnik županijski ishodio suglasje čitavog činovništva da u društvu bude raspravnim jezikom narodni.[34] Što više za večernje zabave dobrovoljačkih društava čiji je prihod bio namijenjen bio najvećma školskoj mladeži, ne jednoj sam curici napisao proslov ili naučio koje dijete

---

[30] Milan Rojc (1855.-1946.), hrvatski pravnik, odvjetnik i političar. Studirao pravo u Beču i Zagrebu i 1879. godiine otvara odvjetničku kancelariju u Bjelovaru. Politički aktivan kao član Hrvatsko-srpske koalicije. Značajna osoba u političkom životu Bjelovara. Godine 1901. pokreće u Bjelovaru polumjesečnik »Budi svoj«. Imenovan 1906. godine za predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu. Kasnije poslije 1. svjetskog rata kao demokrat (član Demokratske stranke) postaje predstojnik unutarnjih poslova Zemaljske vlade, ali se 1922. povukao ponovno u Bjelovar jer se nije slagao s politikom vlade te je dao ostavku na sve političke funkcije. Dalje o političkoj karijeri Milana Rojca u Kraljevini SHS vidi u: Bosiljka, JANJATOVIĆ, Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935., Hrvatski institut za povijest, 2002., Zagreb.

[31] Nakon razvojačenja Varaždinske krajine osnovana je 16. varaždinska pukovnija sa sjedištem u Bjelovaru koja je sudjelovala u okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine, gušenju ustanka Srba i muslimana 1882. godine u istočnoj Hercegovini te na bojišnicama Srbije, Bukovine, Galicije i južnog Tirola tijekom 1. svjetskog rata. Željko PLESKALT, Bjelovarske pukovnije na europskim ratištima 1756.-1918. godine, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 1., 2007., 111-124.

[32] Razvojačenje Varaždinskoga generalata za Bjelovar nije značio gubitak njegovih vojnih funkcija. Bjelovar je i dalje zadržao status grada s važnim vojnim funkcijama. Najveći dio nekadašnjih vojnokrajiških zgrada u gradskom središtu i dalje je imao vojnu namjenu. Velika gradska vojarna u Mihanovićevoj ulici izgrađena je nakon ukinuća Vojne krajine 1888. godine. U nju su se preselile četiri satnije iz Broda na Savi, jer je uzdržavanje brodske tvrđave bilo preskupo. Svoj doprinos u gradnji vojarne dao je i bjelovarski gradonačelnik Sima Blaževac. Božidar GERIĆ, Prilozi za povijest osnutka i razvitka Bjelovara, *Bjelovarski zbornik*, 4-5., Matica Hrvatska, Ogranak Bjelovar, 1994, 82.-84., Božidar GERIĆ, Povijesna urbana cjelina grada Bjelovara, *Bjelovarski zbornik*, 1990., Gradski muzej Bjelovar, 124.-127., Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, n. dj., 39.

[33] Austrijski car Franjo II. osnovao je tijekom rata s Napoleonom *Red Leopolda* (1808.), koji se dodijeljivao za građanske i vojne zasluge. Red Leopolda imao je u početku tri stupnja, a 1901. je proširen na četiri stupnja. Godine 1860. propisano je da osobe odlikovane za ratne zasluge nose redove s ratnom dekoracijom, zeleno emajliranim lovorovim vijencem, kako bi se razlikovali od osoba odlikovanih za građanske zasluge. Stjepan ADANIĆ, Krešimir KAŠPAR, Boris PRISTER, Ivan RUŽIĆ, Hrvatska odlikovanja, Zagreb, Narodne novine, 1997.

[34] Godine 1871. Budisavljević je kratko bio privremeni veliki bilježnik u Bjelovarskoj županiji. U Bjelovaru je 1835. (godina nije sigurno utvrđena) osnovana čitaonica *Cassino-Verein Belowar* koju su osnovali časnici koji su služili u Bjelovaru. Službeni jezik čitaonice bio je njemački. U prvo vrijeme čitaonica je zatvorena za uski krug časnika, a uskoro se otvara za šire građanstvo, te je 1849. registrirana kao građansko društvo. Godine 1872. u Društvo se uvodi hrvatski kao službeni jezik, pri čemu je jedan dio zasluge za taj čin pripao i velikom bilježniku Budisavljeviću. Tina GATALICA, Od oficirskog kasina do Narodne knjižnice, *Bjelovarski zbornik*, 1989., Gradski muzej Bjelovar, Bjelovar, 168.

kako da pjesmu ovu ili onu valjano deklamuje. Jednom je na domaću našu zabavu došlo i to prvi put u Bjelovar srpsko pjevačko društvo iz Zagreba, a kako je već tada bilo ponešto i natruha Starčevićeve stranke[35] u gradu upriliče sljedbenici za istu večer zabavu na drugom mjestu i oglasili velike plakate. Vidjevši taj neskladnan postupak, poručim predsjedniku hrvatskog pjevačkog društva odvjetniku dr. Ružiću[36] neka ne čine što su naumili, da ga lijepo molim, jer da bi inače samo društvo moglo štetu trpjeti, jedno što od činovnika javnih tamo ne bi nitko došao, te ni sudjelovao, a drugo što bi se dapače moglo desiti da javni činovnici od kojih je dosta velik broj bio članom hrv. pjevačkog društva iz ovoga istupe. Ružić dođe sam k meni i potanje se dadne uputiti u stanje stvari, a vrlo ga je ublažilo i primirilo što sam mu mogao založiti poštenu riječ da ja o nakani srp. pjevačkog društva ništa znao nijesam, te da nije u tom dolasku ni veze bilo službenog posla ili utjecaja. Najzad upita me ovaj prilično udobrovoljen, da što mislim kako bi se moglo udesiti da se oni oglasi hrv., a da širi kruzi ne opaze i krivo ne tumače jer da je on voljan poraditi da se zabava istog društva udesi koju večer poslije. Odgovorim mu prijateljski da bi se posve lasno dalo izvesti, ako se isti poziv sa istim sadržajem, ali drugim danom i znatno veći polijepi. Ova mu se moja domisao svidjela i stvar se povoljno završila i obje zabave su se održale bez ikakvih zapreka uz brojno sudjelovanje općinstva, a od večernje zabave srp. pjevačkog društva izostalo je bilo nekoliko izrazitijih političkih radikala.[37]

Izbori u općinska zastupstva prvi put preduzeti u podžupaniji koji mjesec iza kako sam bio došao, tekli su lijepo i skladno i opet uz poruku **-** preporuku da se svećenstvo ne mimoiđe**;** jedino u Ivanjskoj desila se pri izboru jedna smetnja, nikle su iznenada druge glasovnice u kojima je izostalo ime svega svećenstva. Kad sam to opazio obustavim časom nastavak izbora, pa progovorim očinskom zbiljom kako je svakom izborniku na volju da bira koga hoće, ali pametnu i čestitu čovjeku nije pametno posrtati pod pritiskom tajnovitih hira ma s čije strane. Malo zatim već sam znao da je ova nova lista od nekog podmetnuta pa proturivana po krčmaru Čivutinu po mjestu, a izbor je iza moga kratka govora krenuo pravcem koji je i prije tekao u korist samog stanovništva. Već sam pohvalio Đurđevčane zbog kanalizacije njihovih livada, a sad da ovdje spomenem kako su se krasno vladali pri izboru općinskog zastupstva i načelnika iza odpusta prijašnjeg kojeg sam morao na otpust od časti općinskog načelnika iako je bio umirovljeni zemaljski činovnik, zbog raznih gadnih nedjela kaznenim putem suditi na otpust, te je moja kaznena presuda potvrđena od vrhovne zemaljske oblasti. Isti je otpušteni načelnik, inače imućan čovjek poduzeo sve i sva da opet prodre u izborima.

---

35 Stranka prava koju su osnovali Ante Starčević i Eugen Kvaternik.

36 Ivan Ružić (1849.-1915.), rodio se na Hreljinu kod Bakra. Gimnaziju je polazio u Senju, Zagrebu i Rijeci. U Parizu je studirao pravo. Stekao je svjetsku naobrazbu, putovao je po Francuskoj, Švicarskoj, Nizozemskoj te Italiji. U Beču je nakon studija u Parizu, Heidelbergu i Berlinu položio doktorat prava. Prof. Lorenz Stein savjetovao je mladome Ružiću da stupi u službu kod ministarstva trgovine, pa da bude docentom na bečkom sveučilištu. No Ružić nije pristao. Godine 1874. pozvao ga je ban Ivan Mažuranić u povjerenstvo stručnjaka i upravnih vještaka, koji su imali vijećati, te predlagati mjere za sustavno promicanje grana gospodarstva u Hrvatskoj. Svoju je funkciju vrlo savjesno i dobro obavljao. Dvije godine kasnije 1876. postao je dr. Ružić odvjetnik i javni bilježnik u Bjelovaru, gdje je ostao više godina, do 1888., kada se preselio u Zagreb kao javni branitelj. U Bjelovaru je postao utemenitelj i vođa Stranke prava. Dr. Ivan Ružić odlikovao se i kao govornik u Hrvatskom saboru, gdje je zastupao koprivnički izborni kotar, ispred Starčevićeve stranke prava (zvani domovinaši po njihovom glasilu »Hrvatske domovina«). Dr. Ivan Ružić bio je u vodstvu Starčevićeve stranke prava (domovinaši) i jedan od važnih ljudi u vodstvu stranke poslije raskola pravaštva 1895. godine.. Vidi u: Saša DMITROVIĆ, Vijesti iz prošlosti, *Sušačka revija, Glasilo za kulturu i društvena zbivanja Hrvatskog primorja kvarnerskih otoka i Gorskog kotara*, (dalje *SR*), br. 37., 2003.,79., Igor ŽIC, Dr. Ivan Ružić, *SR*, 2/3., 1993., 29., Stjepan MATKOVIĆ, Afirmacija Khuenove autokracije: Izbori za Hrvatski sabor 1897., *Časopis za suvremenu povijest*, 3., 1997., 470. Vidi i stranice Spomeničke knjižnice Mažuranić-Brlić-Ružić http://www.villaruzic.hr/biografije.html, pristup ostvaren 30.VI 2009.

37 Pristaša Stranke prava.

Tek kad sam izjutra oko pola 9 prispio u Đurđevac na okupu sam našao silan broj izbornika. Dočekali su me sa hrvatskim trobojnicama, a kad sam među njih stupio, stali su mi pokazivati štampane glasovnice dviju boja, crvene i plave. Naskoro se obavijestim da je to tako uređeno od strane stranaka od kojih je jedna za staroga načelnika, a druga za novoga kandidata. Prekrilo mnoštvo tratinu oko crkve, a ja iako sam neobično dugačak i zvonka glasa, na stolicu se uspnem pa progovorim ljudstvu neka bira kako ko misli, da će biti korisnije za općinu, ali neka se drži red i vlada mir, a jedna i druga stranka neka izaberu svoje pouzdanike od tri lica koji će u ime njih uza me i uz perovođu činovnika kotarske oblasti paziti i bditi da se imena novih općinskih zastupnika točno pribilježe. Još sam ih upozorio kako bi dobro i uputno bilo da između velike gomile svijeta otvore unakrst prazan prostor, e bi se što brže mogli predavati glasovi, jer da bi se inače izbor mogao zategnuti do navečer. Sve su to čestiti ljudi dobro razumjeli, voljno prihvatili i do nešto 2 sata za podnevom već je proglašen izbor novog općinskog zastupstva koji je tekao u najboljem redu, a ovi kojim je za prijašnjeg načelnika stranka propala dospjevši u manjinu dosta znatnu.

Još bih želio pribilježiti prve izbore u karlovački crkveni narodni sabor[38] što su za mog županovanja 1888. godine obavljeni, a koji neobično karakterišu utjecaj dobra i vješta upravnika (kako bez procjene o sebi smijem reći). Željelo se u kruzima s kojima sam se uvijek lijepo pazio, da izabran bude na strani križevačke pukovnije tj. u jednom izbornom kotaru predstojnik unutarnjeg odjela zemaljske vlade Danilo Stojković, a u drugom kotaru, dakle iz bivše đurđevačke pukovnije, narodni zastupnik dr. Vaso Đurđević,[39] koji je međutim, kako se je znalo i u Korenici kandidovao. Da će ovi kandidati uspjeti mene je uvjeravalo više paroha iz jedne i druge pole tadanje županije osobito domaći paroh protopop Šteković, a kad sam kao izbornik i sam pošao ranije na biralište, ustavi me jedan činovnik križevačke imovne općine, Srbin, pa mi šapne, da je opozicija na obje strane sigurna, te da će biti na Križevačkoj strani tadašnji načelnik u gradu Ivaniću, a u đurđevačkoj Vejin Kajić iz Koprivnice. Pogledavam ga u čudu pa mu spomenem, kako su mene uvjerili, da će prema želji najuglednijih Srba proći Stanković i Đurđević, ali on me svom zbiljom uvjeravaše, da je onako kako je on kazao.[40] »Ajdemo, de na biralište« reknem ja ,»pa, što Bog dade«. Na okupu je bilo u velikoj zgradi crkvene općine vrelo vrlo mnogo izbornika. U jednoj su dvorani imali izbore jedne pole, a u drugoj druge pole izbornici. Uđem među izbornike Križevčane pa u čudu zapitam jednog izbornika, zar je istina, što čujem, da oni ne kane birati presvijetlog Danila

---

[38] Crkveno središte Srba u Austro-Ugarskoj bilo je u Hrvatskoj, odnosno u Srijemskim Karlovcima. Od 1868. kada je Ugarski sabor ozakonio srpsku crkveno-školsku autonomiju u crkvenim granicama karlovačke metropolije, pravoslavno građanstvo i seljaštvo sa cijelog područja Hrvatske i Slavonije pod srpskim imenom se politički organizira i povezuje sa Srbima iz južne Ugarske oko Srpskog narodno crkvenog sabora (SNCS) u Srijemskim Karlovcima kao središnjega samoupravnog tijela. (Službena vlast u Dvojnoj monarhiji nije službeno priznavala pridjevak »srpski« i »narodni« SNCS-u, nego samo grčko-istočni.) Zahvaljujući pravu sudjelovanja na tom Saboru imali su širi slojevi pravoslavnog stanovništva s vojnokrajiškoga područja u Hrvatskoj i Ugarskoj već od kraja 17. stoljeća mogućnost povezivanja i organiziranja. SNCS nije imao državno-političke ovlasti, ali su izbori za SNCS i sudjelovanje u njegovom radu na istoku Hrvatske znatno pridonijeli političko-stranačkomu organiziranju i homogeniziranju širih slojeva srpskog stanovništva u ugarskoj polovici Monarhije, koje, pak, nije moralo biti pismeno niti plaćati određenu visinu poreza da bi imalo pravo biranja saborskih zastupnika ili pravo zastupničkog sudjelovanja u SNCS-u. Srpski nacionalni interes bio je u pretvaranju srpske crkveno-školske autonomije u ugarskom dijelu monarhije u političku samoupravu. Nives RUMENJAK, Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskog kluba. Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2005., 43.-49.

[39] Vasa Đurđević, do 1878. član Srpske narodne slobodoumne stranke Svetozara Miletića, a kasnije pristaje uz unionističku Narodnu stranku.

[40] Budisavljeviću kao lojalnom provoditelju Khuenove politike stalo je da budu izabrani oni Srbi koji stoje na pravcu vladine režimske politike. Vodstvo SNCS i patrijarh su bili najuže povezani sa režimskom srpskom elitom u Hrvatskoj i mađarskim državnim vrhom, koji su i imenovali partijarhe SNCS, iako se time kršila hrvatska i srpska autonomija iz nagodbenog ustava (Hrvatsko-ugarska nagodba 1868.).

Stankovića, umnu glavu kakvih je malo, a uglednika od prvih u zemlji i počnem mu potanje opisivati ko je i što je Danilo Stanković. Dok sam ja govorio prikupljalo se sve to više izbornika koji su me slušali sa najvećom pažnjom, a protivni kandidat, valjda siguran u svoju većinu, nešto plahe ćudi nije mario ili nije htio čuti kandidacioni govor, te je na koncu pao jer je velikom većinom izabran Stanković. Misleći da smo na đurđevačkoj strani sa izbornim poslom gotovi, navratimo se da pozdravimo predsjednika protu Mojića, a on me čisto zbunjen priupita, zašto da ja ne primim kandidaturu u njihovom izbornom kotaru, već da se pusti običan trgovac u crkveno narodni zbor, u čije se poslove ni malo ne razumije. Odgovorim mu da je meni preporučeno s više strana ime poznatog i mnogo hvaljenog rodoljuba Vase Đurđevića pa s toga da ni pomišljao nisam na svoju kandidaturu, a ako bi slučajno Đurđević bio izabran i u Korenici, te izbornici željeli da ih zastupam ja, u tom slučaju ja ću se njihovoj volji i želji prikloniti.

Inače, protukandidat Vejić je propao, a Đurđević je izabran, ali se je zahvalio jer je »prošao« u Korenici, a onda je po cičoj studeni došlo do novog izbora, i ja sam se našao u Karlovcima. Niko mi od zemaljske vlade ni riječcom nije isticao kakve želje i ja sam, došavši dolje, ostao izvan stranaka s pokojnim umnim dr. Stojanovićem. Vrlo žestoka borba vodila se tada i srpska radikalna stranka upravo je bijesno nasrtala na tadanjeg patrijarha Angjelića, te se je ovaj s kraljevskim povjerenikom dogovorio da predloži raspust kongresa. Čuvši za to ja sam obojicu odgovarao od tog nauma. Malo zatim sam žicom zamolio velikog župana Kuševića[41] koji je tada boravio u magnatskoj kući u Budimpešti da mi ishodi kod Njegova Veličanstva audijenciju, sad se pravo već ne sjećam zbog koje stvari, ali mislim povodom mog odlikovanja Viteškim krstom Leopoldova reda. Dobijem odgovor da ću biti primljen u četvrtak, te se zaputim iz Karlovaca ravno u Budim i pođem kad je na mene red došao pred apostolskog kralja. Zahvalim se dolično, a kralj me upita, kako je u Belovaru, jeli nova kasarna već gotova. Odvratim da je kasarna koju sam mu pokazao kada je tamo boravio već sasvim uređena, ali ja da ne dolazim iz Bjelovara, već sa srpsko crkvenog narodnog sabora iz Karlovaca .»A kako je tamo, kako teku rasprave?« upita me kralj, a ja mu na to odvratim što sam znao i mogao, odupirući se naumu da se kongres raspusti, jer da bi bolje bilo pustiti mutnu vodu neka sama polagano otječe, nego zapodjeti novu izbornu borbu dvojbena uspjeha. »A jeste li govorili sa Treforom?[42] Nijesam, Vaše Veličanstvo«, odvratim ja. Već o podne za jelom ministar Bedeković[43] reče mi da je Trefor bio pozvan u audijenciju pa da se očekuje sjutra u 12 sati. Odem k njemu razložim mu stanje stvari i on izjavi da će svakako zagovarati moje mišljenje ako dođe do predloga za raspust. Onda me priupita što je sa izborom vladike pakračkog u crkvenom sinodu. »Miron Nikolić, arhimandrit blaženog vladike Nikafora Grujića bezuvjetno je najpodobniji i najsposobniji«, reknem ja i da za to jamčim obrazom i glavom, ali da ne mogu znati kada će se održati »mali sinod«. A on primjetiše: »E ako bude trebalo pobrinuti ćemo se da sveti Duh pravim pravcem zadahne sveti sinod.«

---

[41] Svetozar Kušević, (1823.-1911.), veliki župan srijemski, pravnik i zastupnik Narodne stranke u Hrvatskom saboru. Istakao se kao poslanik ispred grada Požege u Ugarskom saboru protiv mađarskih posezanja za Hrvatskom i Slavonijom. Godine 1850. postaje savjetnik Zagrebačke županije, a 1861. veliki župan Srijemske županije, na kojem je bio sve do 1874. godine. U tom razdoblju, ali i poslije postao je pristaša unionističke opcije u hrvatskoj politici. Također je bio biran za zastupnika u Srpskom narodno crkvenom saboru u Srijemskim Karlovcima. Kao predstavnik Hrvatskog sabora bio je na saboru u Požunu (Bratislavi), te vodio niz delegacija koje su išle u Beč i Peštu. Bio je i član Banske konferencije. Poslije se bavio pisanjem raznih članaka po novinama (Naše doba, Srpski narod). Vasilije KRESTIĆ, Svetozar Kušević - skica za jednu političku biografiju, *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*, 4., Beograd, 1999., 37.-50.

[42] Mađarski ministar Ágoston Trefor.

[43] Koloman Bedeković, (1818.-1889.), hrvatski ban 1871-1872., pristaša unionističke Narodne stranke u Hrvatskoj, hrvatski ministar u Beču.

Međutim nije trebalo ničijeg utjecaja: dični vladika Miron i danas sretno i bez pritisaka upravlja. Uostalom ja sam i poslije dolazio iz Like ponovno u karlovački crkveni narodni sabor susretan od patrijarha biranim i najljubaznijim načinom, ali ostavši lično iznad stranaka, iako sam voljno radio utjecati na kraljevog povjerenika, s kojim sam se dašto vrlo dobro pazio i na samog patrijarha u smjeru što uspješnijeg unapređivanja crkvenonarodnih potreba. Sudjelovao sam i u izboru patrijarha Brankovića[44] sa još četvoricom zastupnika iz ličko krbavske županije, pa kako mi nije bio osobito s voljom, a ni ostalim ličkim zastupnicima, tadanji plašćanski dakle i lički vladika Živković, priveo sam bez da bi mi iko s koje strane preporučio kandidaturu vladike Gerogija Brankovića, moje Ličane, te sam mu izručio poklon, poštivanje i pouzdanje Like i Krbave, dašto na veliku radost njegovu. Bilo je ljudi koji su mislili, ako i nijesu reći se usudili, da sam tako možda koristi svoje radi, ali ja u malo ne pune 42 godine službovanja nijesam ni u zemlji ni van zemlje za moj rad i moje javno djelovanje nikada ni trunčice jednog niti sam očekivao niti sam primio, iako je bilo prilike, niti bih primio bio ni za što na svijetu, sebe i svoga obraza i svoje savjesti radi.

Da se malo osvrnem na izbore u zemaljski sabor.[45] Prvi izbori bili su negdje u proljeće ili ljeti 1885. godine, a tek neke po godine ili nešto više iza mog dolaska u Bjelovar. U dva kotara do tada su birani i opozivani, a u 3 kotara prolazili su kandidati blaži, mekši. Prema dogovoru u središnjem izbornom odboru kandidovani su ove godine u svih 5 kotara pristaše tadanje zemaljske vlade, ili kako su ih opozicionari zvali Mađaroni, i ovi su sretno prošli odnosno u kotaru grđevačkom i garešničkom sa 2/3 većine prošli proti uglednim kandidatima Obzorove stranke,[46] odnosno krajnje ljevice od kojih je župnik hercegovački pravaš Pave Brantner[47] već 3 godine zastupao garešnički kotar.

Priznati moram da se tada kod priprema za izbore u Sabor u bjelovarskoj županji donedavno varaždinskoj krajini ni sa strane opozicije nije radilo strastveno, a kamoli prostije godeći protivnu narodnu stranku i njene ljude i odličnike itd. Nasuprot gotovo predaleko u ljubeznivosti išli su kandidati opozicije. Tako je primjerice u Velikom Grđevcu kandidovao župnik Stipe Turzan,[48] čovjek miran, dobar, razborit, dapače umiljat, koji bi često kad bi dolazio svojim poslom u Bjelo-

---

[44] Georgije Branković (1830.-1907.), arhiepiskop karlovački, mitropolit i patrijarh srpski od 1890. do 1907. godine.

[45] Hrvatski sabor.

[46] Neodvisna narodna stranka naziv je za političku stranku koja je 1880. godine u Banskoj Hrvatskoj osnovana od strane bivših članova Narodne stranke na čelu s Matijom Mrazovićem. Razlog za odlazak iz stranke bilo je nezadovoljstvo prevelikom popustljivošću narodnjaka prema nastojanjima mađarizacije Hrvatske. Iako nije formalno bio član, jedan od glavnih pokrovitelja i vođa stranke bio je i Josip Juraj Strossmayer. Glavno glasilo stranke bio je *Obzor*, pa su se nazivali i *obzoraši*.

[47] Od početka 1880-ih godina Stranka prava od male »sekte« istomišljenika iz vremena prije ustanka u Rakovici 1871. prerasta u narodni pokret sa širokom bazom sljedbenika, u čijoj će društvenoj strukturi s vremenom sve važnije mjesto pripadati i katoličkom svećenstvu. Na području Bjelovarske županije, koja je nastala ukidanjem Varaždinske krajine, u izbornom kotaru s biralištem u Garešnici za zastupnika u Hrvatskom saboru izabran je na izborima 1878. i 1881. godine Pavao Brantner, kandidat Stranke prava. Pavao Brantner rođen je u Capragu kod Siska 1842., za svećenika je zaređen 1865. Godine 1870. postavljen je za kapelana u Zrinskom Topolovcu, a za župnika u Hercegovcu i Kapeli. Nakon što je postao saborski zastupnik imao je problema u župi. Kao pravaš Brantner je teško napredovao u službi. Umro je 1916. godine. Više o Brantneru vidi u: Stjepan KOŽUL, Svećenici bjelovarskog kraja. Dio I. Bjelovarski dekanat, Zagreb, 2007., 338.-339., Jasna TURKALJ, Prilog životopisu pravaša dr. Jurja Žerjavića župnika u Mariji Bistrici (1874.-1910.), *Croatia cristiana periodica*, 54., 2004, 124., »Naši dopisi«, *Obzor,* br. 214*.,* 18. 9. 1878.., Nadbiskupski arhiv u Zagrebu (NAZ), Knjiga preminulih svećenika Nadbiskupije zagrebačke, 1912.-1977. (Matica II.,1912.-1977.), 19., »Nekrolog«, *Katolički list*, br. 36., 7. 9. 1916.

[48] Stjepan Turzan (1841.-1903), dugogodišnji kapelan i župnik u selima bjelovarskog kraja Nova Kapela, Bistra, Donji Mosti, Nevinac. U Donjim Mostima počeo gradnju crkve Sv. Benedikta. Na izborima 1885. je bio kandidat Neodvisne narodne stranke. Stjepan KOŽUL, Svećenici bjelovarskog kraja. Dio I. Bjelovarski dekanat, Zagreb, 2007., 417.-421., Glasilo općine Kapela, 2009. 11.

var, bio mojim gostom. Ja sam došao bio rano jutrom na biralište da rukovodim izborom, a onda u istu svrhu da se zaputim u Garešnicu, pa kako još ne bješe u Grđevcu izbornika, a ni u župnom dvoru domaćeg župnika već je ovaj služio misu, pođem i ja u crkvu dok je doslužio »crnu misu«. Poslije se zaputim u župni dvor i nađem već 5-6 katoličkih popova na okupu pa ću ja polak u šali polak u zbilji, da će za svog kandidata, kako me izvjestiše vjerodostojni ljudi, skucati možda 40 glasova dočim je kandidatu narodne stranke ujamčeno 110 glasova, pa stoga da bi možda bolje bilo da ovoga puta ne kušaju sreću, a na svoju neradost.

Oni najprijazniji odvratiše da se dadu nasamariti, pa ma i propali da će svakako svoga druga Turzana kandidovati, ali ne vjeruju da bi ovaj mogao podleći svom protivniku Tudiću iako je potonji do nedavno bio načelnik u općini Severin. I ponudiše me da malko sjednem da s njima malo založim ili pijucnem malo rakije, ako već neću uzeti kavu. U posve prijateljskom razgovoru pođemo mi na biralište i ja šapnem kandidatu Turzanu neka siplje kako zna i umije, ako će malko i krupnije, ali jedno da ga molim, neka u svom govoru ne kara osobu bana, ministre ili druge. On je govorio živahno, oštro, sve to vruće, ponajviše dašto na krivu, razdiobu šuma, na velike poreze, na mađarsku prevlast itd., al na jednom zaboravi na svoje obećanje pa počne oštro karati samog bana. Zamolim ga da se malo k meni spusti, pa mu baš prijateljski opet šapnem, neka nebi napadao osobu kako mi je to obećao, jer da bi ga morao pozvati na red. Ovaj šapat među nama je za čudo štetno djelovao na njegove uostalom ne mnoge izbornike, a podigao krila izbornicima konzervativnog kandidata, koji su stali šaputati kako župan popa krpi!

Tek moj Stipe nastavio mirno do kraja, a kad došlo do prvog glasovanja uistinu ga je dopalo samo 41 glas, a Stjepanu Tudiću 110 glasova od prisutnih, a svemu je bilo odsutno svega 9 ili 10 izbornika. Vidjevši ovo božji uglednici da su pali nimalo se ne bjehu razžestili. a kamoli razžalostili, već nasuprot mene zamoliše da izvolim s njima i k njima bar na zajutrak; a ja ne mogah na ljubezni poziv pristati, prvo jer je predstojalo drugo čitanje izbornika, a drugo jer bi se moj postupak mogao krivo tumačiti na štetu možda njihovom glasu i meni. Pa što uradiše ti poštenjaci poslije? Kada sam u mojoj sobi objedovao oni mi poslaše druge s pozdravom s kojima sam otišao u gostionu gdje sam ih počastio čašicom vina, i otpratili me do kola izmjenjujući pozdrave supruzi mojoj i djeci našoj.

Sjutradan je donekle isto tako glatko išlo i u Garešnici gdje je protikandidatu narodne stranke mom predšasniku umirovljenom velikom županu Davidoviću stajao dotadanji zastupnik kotara junačiti Starčevičanac rječiti saborski župnik Pavao Brantner. Kad sam došao na biralište, pozdravim ga usrdno i šapnem mu, da je kako čujem, slabo za svoj izbor radio, jer jedva da će dobiti 1/3 glasova, a 2/3 da će dopasti njegovom protivniku. On se prijazno smješkao i kao što mi je jučer rekao Turzan, tada i on izjavi da mu baš nije bogzna tako stalo do mandata, ali za volju stranci da se morao kandidirati. Za stolom pri izboru sjedio je kraj mene, govorio je prije početka izbora upravo sjajno, ali to sve nije pomoglo. Ispalo je sve tako kao sam ja prorekao. Poslije prvog čitanja, gdje su već stajali glasovi od nekih 120, oko 30-tak za Brantnera, a 10-tak za Davidovića i još 10-tak odsutnih, izbor je naravno i prije drugog glasovanja bio odlučen, ali neki trgovac navratio širu gomilu svijeta, pa dok sam ja iza prvog glasovanja sjedio pod lipom za stolom i čitao neku knjigu čekajući dok hrupi vrijeme drugom glasovanju ni zamjetio nijesam kako se je na biralištu nakupila velika gomila od 200 duša i starijih i mlađih, dok odjednom nastadoše burno klicati: Iznovice izbor! Iznovice izbor! Mi ćemo našeg branitelja (Brantnera) opet birati! Skočim među njih da im rastumačim, kako je izbor već prvim glasovanjem odlučen, a drugo glasovanje da će se skoro preduzeti, pa da njima tu mjesta nema, jer nijesu izbornici, ali gomila je tako bijesno vikala, psovala, grdila, da nitko nije mogao čuti nijednu moju riječ. Među njima bilo je, opazio sam namah, vrlo mnogo ljudi napitih, a mnogo njih imalo je štapove u ruci, drugi kamenje u džepovima, jedan starac ispuknuo je štampani proglas pa mi je turao pod nos da vidim potpis Ante Starčevića i vikao bog će znati što sve ne, za-

htjevajući da narod glasuje tj. široki slojevi,[49] a birani izbornici da su svi lopovi. Starac mi gotovo šaku pod nos naturio, ali ja ga ne htjedoh odgurnuti, već kušah iznovice da do riječi dođem.[50]

U taj mah poskoči neki Miloš, čije prezime već ne pamtim, grozna ljudeskara iz nekadašnje berečke satnije, gdje sam ono 1869. godine službovao, a koja je kao općina potpala pod garešnički kotar, pa rekne što ga snaga nosila: Mir junaci! U kraj braćo! U kraj junaci! A kad braća ne htjela poslušati, obori jednoga dvojcu li, gurajući se jednim laktom kroz gomilu, k zemlji. Nato se pogne većina ljudi, da vidi, što se dogodilo, i prestane vika, te ja dođem do riječi, i progovorim jasno, glasno, voljko, a baš milostiva srca.

Sjećam se i danas bar od publike uvoda: Dobri ljudi, čestiti ljudi, nevoljna braćo! Koja vas je smutnja nije li amo dovela i na to griješno djelo navela, da smetate svog očinskog prijatelja, svog župana u službenom poslu njegovom, Vi koji i nijeste izbornici, bijedni moji zavedeni ljudi! Čuli ste ili ste vidjeli da je onamo gore između škole i gostione 12 oružnika, pa da samo zvižnem moglo bi vas desetak u til čas, ranjenih ili mrtvih o zemlju ljosnuti, ali ja bih volio da s mene glava, nego li da se tebi, bijedni brate, a ma i što dogodi ovde. Dakle čujte, što je i kako je u stvari. I onda sam im razložio sve, a oni me malo gledahu, slušahu, i kada sam im kazao da ih je neko ludo prešo, odmah se počnu ispričavati, a onda sam pogurao ostale članove izbornog povjerenstva, da se po drugi put pročita listina, rekao sam im, da se imadu okupiti oko mene, ako ih koji bude imao što moliti ili tužiti, neka iza čitanja k meni u općinu dođu, kako ne bi morali u daleki Bjelovar putovati. I što se je zbilo? Dobra dva sata primao sam pojedine stranke, a da ništa ne bjeh ni založio, a onda sam tek 2 jaja kod liječnika uzeo, nešto kruha i jednu čašu vina, pa sam se kući odvezao.

Kod proširene bjelovarsko-križevačke županije su poslije 3 godine također držani izbori, i kod ovih je opet od 15 izbornih kotara u 12 izabran svugdje kandidat Narodne stranke. A od ostala 3 nijesam dao da se u gradovima Križevcima i Koprivnici iko kandiduje, jer ne bih mogao ni proći, dočim je u Moslavini protukandidatu Josi Miškatoviću,[51] prošao kandidat dr. Josip Frank[52] s nekih 12 glasova većine, samo s tim računom ako je kao i u susjednoj općini našega kotara, koja je u Križu također birala, sa sobom doveo 42 izbornika. [53]

---

[49] Prema izbornom zakonu od 15. VII 1881. izborni cenzus za izbornike gradskih općina iznosio je 10 forinti izravnog poreza. U seoskim općinama za izbornike posjednike 30 i 15 forinti, a za birače posjednike 3 forinte. Obrtnici, trgovci, činovnici da bi mogli imati neposredno biračko pravo morali su imati 20 forinti izravnog poreza. Stanovnici seoskih općina imali su izborno pravo obavljati i posredno i neposredno. »Izborni red za Krajinu«, *Narodne novine*, 4., 5. 1. 1883., Dragutin PAVLIČEVIĆ, Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj, Zagreb, 1980., 101.

[50] Stranka prava je kako dokazuje i ovaj odlomak iz memoara vrlo rano stekla utjecaj i mnogo pristaša na bjelovarskom području bivše Vojne krajine, koji su između ostalog, doprinijeli i prerastanju te stranke u široki narodni pokret u drugoj polovici 80-tih godina, prema Mirjani Gross »zlatno doba pravaštva«. Vidi: Jasna TURKALJ, Stranka prava i izbori za Hrvatski sabor na području bivše Vojne krajine 1883. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, 36., 3., Zagreb, 2004., 895.-1322.

[51] Josip Miškatović, publicist i političar (1836.-1890.). Svršio je filozofsko-teološke znanosti u Zagrebu i Đakovu. Od 1861. godine postaje zastupnik Narodne stranke, da bi kasnije postao jedan od njezinih vođa. Pisao u Pozoru, uređivao novine *Novi Pozor*, *Zatočnik* i *Obzor.* Zbog članka u Zatočniku o konzorciju za isušivanje Lonjskog polja, koji je kompromitirao bana Raucha, tužen je zajedno sa prvacima Narodne stranke Vončinom i Mrazovićem vojnom sudu u Petrinji 1871. godine, no međutim svi su oslobođeni. U doba stabilizacije dualističkog sustava u Austro-Ugarskoj svojim političkim oportunizmom udaljuje se od prvaka Narodne stranke, a kada oni osnivaju novu Neodvisnu narodnu stranku odvaja se konačno i od njih. Ubrzo zatim povlači se kao urednik *Obzora*, te od 1882. do smrti radi kao arhivar u Zemaljskom arhivu u Zagrebu. *Opća enciklopedija jugoslavenskog leksikiografskog zavoda*, (dalje OE), 5., L-Nigh, Zagreb, 1979.,506-507.

[52] Josip Frank (1844. - 1911.), hrvatski političar. Od 1877. do 1890. istupao je u političkom životu samostalno, ne priključivši se nijednoj političkoj stranci. Kasnije se u svom političkom djelovanju približio pravašima te se na poticaj Frana Folnegovića 1890. konačno kao saborski zastupnik i priključio Stranci prava. Nakon raskola Stranke prava, stranačka struja koju su predvodili Starčević i Frank prerasla je u Čistu stranku prava, sa stranačkim dnevnikom *Hrvatsko pravo*. Stranka 1904. mijenja ime u Starčevićanska stranka prava te pod Frankovim vodstvom nastavlja svoj razvoj. Od 1905. Josip Frank postaje oštar protivnik projugoslavenske politike novog kursa, kasnije Hrvatsko-srpske koalicije, te saveznike u borbi protiv Koalicije od 1906. traži u kraljevskom dvoru i krugu oko austrijskog prijestolonasljednika Franza Ferdinanda. Stjepan MATKOVIĆ, Čista stranka prava, Zagreb, 2001.

[53] Radi se o izborima 1887. godine, kada se Frank kandidirao u kotaru Vojni Križ gdje je i izabran.

Na sve brzojave, pozive i molbe, neka osobno dođem na biralište i ja, jer da će onda izbornici kud i kamo voljnije i hrabrije postupati, nijesam se htio odazvati, ali za to sam, sjećam se dobro, od pokojnog dr. J. Franka primio pismo, u kojemu mi se vrlo toplo zahvaljuje za moje »korektno« vladanje.

Međutim, kada je riječ o saborskim izborima, samo ću ovdje još dodati, da sam za 13 godina županovanja u Lici proveo 3 puta te izbore, a u svih 10 izbornih kotara, da je pobijedila Narodna stranka, premda se ja iz Gospića u nijedan kotar makao nijesam. Isto tako pod prisežnim imenom bi mogao reći, da za izbore nikada nikome po novčića dao ili obećao nijesam, ali valja primjetiti i to da na do nedavnom krajiškom teritoriju, tada još nije bila razrađena jača ustavna svijest, a u drugu ruku onda je bio kudikamo manji broj izbornika, pa se to mora i zbrojno uzeti u račun. Iako bi bilo griješno ne priznati, da je poštena, revna i produktivna uprava, svakada u prilog oblasti i njenom snalaženju radila i desetak godina poslije da što drugi zamašniji je utjecaj ovdašnjih rodoljuba na šire slojeve pa i u ovima kud kamo veći broj ljudi, koji i sami znadu bistro misliti i odlučno raditi.

Kako sam već prije naveo godine 1886. zapala me čast pokloniti se Njegovom veličanstvu u Požegi, pako 1887. odveo sam vladaru deputaciju križevačke županije (blizu 100 članova) u Čakovec, gdje su opet bile vojne vježbe, pa je Njegovo Veličanstvo primilo deputacije iz bjelovarsko-križevačke i varaždinske županije i područnih gradova. Kako je prije toga preminuo bio slavni vladika pakrački Nikanor Grujić, zamolio sam njegova tadanjeg zamjenika arhimandrita Mirona, da bi se deputaciji pridružio.

Pozvao sam ga na konak, pa sjutradan odvezao tamo do Varaždina. Ovdje se je ogromna bjelovarska deputacija poklonila željezničkoj stanici tadanjem banu, a ja sam ga pozdravio kićenim govorom, onako po lički, našto je nastalo vanredno bujno i burno klicanje članova deputacije, a kao što sam primijetit mogao, sam je ban bio neobično dirnut. Kad se je okrenuo da na pozdrav odgovori, iznova zagrme burni poklici deputacija, a ja na to obustavih u neke početak njegova odgovora, mahnuo rukom te nastavih ili bolje završih. Poklici i poklici nebirani i ne naručeni jasno, glasno govore: Dođi k nam, svijetli bane, dođi k nam što skorije i u naš kraj, i naš kotar, pa da vidiš kako će te skraja na kraj, dočekati, popratiti burni »Živio«. Stoput sam arhimandritu Mironu napomenuo, kako je običaj, kad se predstavljaju kralju pojedinci, da se pridoda koje i što je koji, kako bi lakše mogao apostolski kralj primjetnuti koju riječ ili osloviti predstavljenog mu člana deputacije, pa stoga da ću, kad ću prvog od svih članova naše deputacije predstavim, izrikom napomenuti da je on Verweser des Serb. griechiseh-orientaliseh Bistums (kako ja tada bila već službena fraza) im Pakrac, našto će jamačno Njeg. Veličanstvo primjetiti da žali još uvijek ranu smrt mnogozaslužnog vladike Grujića, pa dovrgnem: pa ti onda pobratime Miladine (tako mu je krstno ime bilo) kreni ili odvrati: auch die ganse Diäceze, Euer Majestät, ist tiefste Trauer gehüllt, nach dem hochverekrlan Bischop imdrühmgekrönten Diehter.

I sve je teklo kako sam ja predskazao, pa kad kralj je izustio one sažalne riječi, a moj ti arhimandrit ni bijelo ni crno, već gotovo ukočenim glasom zuspreda se. Nu čuda! Što sam ga zato na povratku do mile volje peckao i brckao, a on mi skromna duša od djetinjstva svoga, gotovo stidljivo odvrati: a ma steglo, mu brate, nešto u vratu pa za živoga Boga ne mogoh prosloviti riječi. Godinu poslije, 1888., oktobra mjeseca stiglo je Njegovo Veličanstvo na velike vojne vježbe i u Bjelovar, te me je zapalo da ga u Križevcima dočekam, a treći dan u večer opet do Križevaca odpratim. Ovdje na stanici imao ga je bio pri dolasku po mom predlogu pozdraviti gradski načelnik, ali iz moga je predloga mnogo toga u previšnjoj kabinetskoj pisarni brisano jer je putovanje Njegova Veličanstva, teklo u vojničku svrhu, pa se putnika nije smjelo u manjim mjestima ili postajama ustavljati. To sam ja tadanjem načelniku za vremena priopćio, pa i na stanici kraj grada Križevaca ponovio, ali on, došavši s gradskim zastupstvom, nije se dao uputiti, premda sam mu

izrikom naglasio, da mi u samom gradu Bjelovaru, gdje će kralj provesti puna tri dana, gradski načelnik neće imati izustiti pozdravni govor, jer je i ta točka brisana, već jedino veliki župan županije i gradova da će imati prilike pozdraviti vladara na čelu velikih deputacija od 5 županija i 11 gradova.

Kad me nije htjeo poslušati, upozorim prisutnog bana, koji u veče iz Zagreba u Križevce bješe prispio, na čudno ponašanje načelnikovo, na što mu ban glavom ponovi što sam mu ja prije rekao. Držeći da će kako treba razumjeti i uvažiti ovu uputu, namalo sam se začudio polazeći k mojim kolima, da se vozim ispred kraljevske kočije, kad sam čuo, kako gradski načelnik križevački ciplje oporbenim duhom nakrivljeni pozdravni govor, i to njemački. Dvorski vlak bješe stigao negdje oko pola 5 u jutra, dočekan i pozdravljen na svim stanicama, makar da se još davno za dan znalo nije, a u Križevcima se našlo (osim bana i mene) gradsko zastupstvo, unijatski arhimandrita Hranilović,[54] sve javne oblasti i uredi, pa i mnogo građanstva. Čim bješe vlak stigao, predstavio me je ban grof Khuen-Hedervary Veličanstvu, a poslije i vladike itd, nu međutim bješe izašao iz posebna vagona gost kraljev, malo poslije kralj Engleske, pa i pokojni kraljević Rudolf,[55] i još vrlo visoke gospode, kojim sam također namah predstavljen. [56]

U Bjelovar stigosmo iza 8 h, a iza kratkog počinka imalo se je obići okolo naokolo razne crkve, pa razne zavode itd. U Bjelovar bješe stigao i patrijarh srpske pravoslavne crkve glavom, a sakupilo se do 70 sveštenika iste crkve, dabogda ni manje katoličkih sa zagrebačkim nadbiskupom Mihalovićem, slavnim vladikom đakovačkim Strossmayerom, biskupom senjskim Posilovićem[57] i unijatskim Hranilovićem. Svi su ovi crkveni dostojanstvenici kralja dočekali pred konakom, tj. pred stanom velikog župana, sa više nadvojvoda, pak kad je kralj, odzdravivši vrlo milostivo nadbiskupu, mimoišao ili preskočio, i ne pogledavši ga, vladiku Strossmayera, znalo se da to nije slučajno, a kasnije se i pročulo javno, kako je kod primanja episkopata katoličkog prikorio istog vladiku.[58]

Međutim meni bješe vrlo neugodno, što je na listini, predloženoj previšnjem mjestu, k tome 14 li dana prije, brisan posjet pravoslavne crkve (opet obzirom na vojni značaj previšnjeg posjeta) i još nekoliko tačaka, te sam, kada je kralj otišao u svoje odaje, upozorio bana, da je to vrlo neprilično po me, sljedbenika iste vjere, gdje je eto i sam patrijarh glavni došao, a do 70 sveštenika

---

[54] Ilija Hranilović, u razdoblju od 1883. do 1889. godine biskup grkokatoličke biskupije u Križevcima.

[55] Austrougarski prestolonasljednik Rudolf Habsburški i njegova sedamnaestogodišnja ljubavnica Maria Vetzera počinili su samoubojstvo u jednoj lovačkoj kući u mjestu Mayerling 1889. godine.

[56] U carevoj pratnji su bili i prijestolonasljednik Rudolf, nadvojvode Vilim, Josip i Otto, feldmaršal-lajtnant grof Paar, engleski prijestolonasljednik princ od Wallesa - budući kralj Edvard VII, ugarski ministar Bela Orezy, hrvatski ban grof Dragutin Khuen- Hedervary, hrvatski ministar Koloman Bedeković, te ostali vojni pobočnici. Kosta MILUTINOVIĆ, Štrosmajer i jugoslavensko pitanje, Novi Sad, 1976.

[57] Juraj Posilović (1834.-1914.), zagrebački nadbiskup. Doktorirao je teologiju u Beču. Bio je urednik *Katoličkog lista* i jedan od pokretača *Hrvatskog književnog društva Sv. Jeronima* te profesor bogoslovije i prvi dekan Teološkog fakulteta u Zagrebu. Godine 1876. imenovan je biskupom senjsko-modruškim ili krbavskim, a 1894. godine ustoličen je za zagrebačkog nadbiskupa. Zoran GRIJAK, Shvaćanje mladoga Jurja Posilovića o kulturi i politici na temelju njegove korespondencije sa Šimunom Balenovićem 1856.-1861., *Časopis za suvremenu povijest*, 30., 1., 1998., 51-72.

[58] Veliki jesenski vojni manevri vojske Austro-ugarske monarhije održani tokom rujna 1888. godine na terenima između Bjelovara i Daruvara bili su povod još jednom dolasku cara i kralja Franje Josipa I. u Trojednu kraljevinu, rezultirajući jednim od značajnijih političkih događaja u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća, nazvanim »Bjelovarska afera«. Carev sukob sa đakovačkim biskupom Josipom Jurjom Strossmayerom do kojega je došlo prigodom njihovog susreta u Bjelovaru izazvala je biskupova brzojavna čestitka poslana u Kijev u povodu 900-obljetnice pokrštenja Rusa, čin koji se kosio sa službenom politikom bečkog Dvora. Više o tome u: Željko, KARAULA, The 1888 Bjelovar affair: the theory behind the (Yugo)slavic idea and the unification of churches, *Transcultural Studies*, Melbourne, 2-3., 2006-2007, 95-107. Isti tekst na hrvatskom u: Željko, KARAULA, Bjelovarska afera 1888. - pozadina (jugo)slavenske ideje i ujedinjenje crkava, *Povijest u nastavi*, Vol. V No. 9., 2007.,15.-25., Mladen, MEDAR, »Bjelovarska afera« 1888. godine u svjetlu lokalnih izbora, *Bjelovarski zbornik,* Bjelovar, 4/5., 1995., 31.-40.

se sakupilo. Ban je to uvidio, te kada je sašao niza stube kralj, da ga počnem voditi, a to je imalo najprije preko trga u katoličku crkvu, pristupi ban i javi, da domaći ban imade neku molbu, pa da li bi ga izvolio čuti. On se rado prikloni i ja mu ukratko stvar razložim, a on smjesta odvrati, da će drage volje doći i u moju crkvu, te primiti i svećenstvo, pa i ako imademo još neku omašku nehotice počinjenu u previšnjoj kabinetskoj pisarni, neka na to ništa negledamo, već neka ga vodim, kud mislim, da je nužno i shodno.

Srećom je, kad smo odmah zatim pošli u katoličku crkvu nedaleko stajao kotarski predstojnik Winkler, preko koga sam poručio domaćem parohu Špehoviću,[59] da će svakako Njegovo Veličanstvo doći i u našu crkvu, pa neka bi ga svećenstvo tamo dočekalo. Crkve, bolnice, vojne zgrade, čitaonice, novo građena vojarna itd, zapremili su bar dobar koji sat, a pri tome je bilo i štokojih nepriličica pred previšnjim licem, zbog plahih predstavnika nekih zavoda. Tako primjerice kada smo pošli u Čitaonicu, nekadašnji *Offizierokasino*, kojoj je tada na čelu bio umirovljeni kapetan Žužić, ovaj dočeka pred zgradom Njegovo Veličanstvo, te ga predstavim, a on se trgne da progovori, pa stade mucati: Vaše Veličanstvo, i dalje ni riječi, premda inače ljudina i nekada junačkog srca vojnik. Meni samom pripovjedao je tajnik iz kabinetske pisarne, koji bješe desetak dana prije u Bjelovar stigao, da je Njegovo Veličanstvo, kad imade javno čuti poveći poklonstveni govor, nerijetko malko uzrujavao, jer se ponekad dogodi da govornik pred širokim krugom slušateljstva, zapne, a to je naravno uvijek stvar neugodna. I još mi je natuknuo kad počnem ja govoriti, da ne bih duže u zenicu gledao kralja, već više okom svrtao preko ramena mu itd. Međutim, toga meni izvježbanom govorniku, nije trebalo ni napominjati, ali sam predstavljajući Njegovom Veličanstvu u zgradi gradskog poglavarstva razne deputacije, imao prilike motriti kako su se neki ljudi i bolje naobrazbe pri susretu apostolskog kralja uzrujali i smeli bili, da gotovo bih kazao zaboravili i kako se zovu.

Tako je, na veliko čudo moje, proto i paroh pravoslavne crkve bjelovarske, inače vješt i priznat govornik i u crkvi i u zemaljskom saboru, uzeo bio, kad sam ga predstavio, teško mucati da mi ga je muka bilo gledati, a kada je stao govoriti uzmahao se desnom rukom tako žestoko da sam ga morao sabljom oko lakta upozoriti, ali bez koristi. U crkvi mojoj patrijarh je lijepo pozdravio Njegovo Veličanstvo, a kako je bilo kod primanja katoličkog klera sa vladikom Strosmajerom opće je poznato, pa i to da je inače slavni biskup smjelo odvratio na previšnje prijekore, da je savjest njegova mirna, a malo poslije predstave, da se je odvezao iz Bjelovara u Križevce, praćen tamošnjim i tadanjim senjskim biskupom Posilovićem. [60]

Kada je došla na red deputacija 5 županija i 11 gradova, našlo nas se na okupu jače od 200. - Priznati moram, da mi je bilo malko neugodno, jer sam morao podugo čekati, a i sam nekako htjedoh skinuti s brige, podavno nacrtani govor, na koji je za vremena nacrtan i odgovor (dašto) u njemačkom jeziku. Tek kad je ušo kralj praćen ministrom predsjednikom, banom, ministrom hrvatskim i ugarskim a latere, ja se pružih i pristupih između nas 5 župana za korak naprijed pa odpojah pozdravnu besjedu. Kad sam ja počeo, kralj je mrvičak uzrujan sukao brkove, ali čim je zamjetio da sam miran i sabran namah je spustio ruku, a u drugoj mirno pridržao odgovor, koji je iza moga burnim klicanjem praćenog govora, i to zvonkim, da, blagozvučnim glasom pročitao.

Sad je valjalo predstaviti pojedine članove deputacije, a kad je došla na red bjelovarska, bar 100 gospode, ja se opet stavih na raspolag i uzeh redom predstavljati lica, dašto naznačim lično čin ili namještaj javni svakog pojedinca, na što je dužnom vještinom uslijedio zgodan koji upit ili kakva primjedba. Tek pri tom se desila neka nuzgredica, a iz nje malo te se nije izleglo nespora-

[59] Špehović je bio paroh u pravoslavnoj crkvi sv. Trojice u Bjelovaru.

[60] I Budisavljević spominje da je biskup Strossmayer otišao iz Bjelovara u Križevce »malo poslije« nakon primanja, pokazujući time svoju demonstrativnu gestu. Više o tome: Mladen, MEDAR, »Bjelovarska afera« 1888. godine u svjetlu lokalnih izbora, *Bjelovarski zbornik,* Bjelovar, 4/5., 1995., 37.-38.

zumljenje. Među članovima deputacije zamjetim jednog velezakupnika posjeda u Podravini, koji bješe došao u mađarskom narodnom ruhu premda ga ja nijesam pozvao u deputaciju. Ja ga preskočim, kada bješe red da se predstavi i prikažem do njega slijedećeg člana. Kralj se lagano nasmiješi, pa će mi reći da mu je drago zamjetiti da ja jednog imena ne pamtim, kad se ionako radi kako tolika imena prepoznati. Naklonim se smjerno, pa primjetim »Nije mi ni ovdje iznevjerilo pamćenje Vaše Veličanstvo, jamačno ne.« A onda mu po drugi put predstavim onoga što je stajao do nepozvanika. Kralj je posve dobro razumio, o kome se radi, te ovoga ni pogledao nije, već je oslovio sa nekoliko riječi onoga do njega.

Vojne vježbe počele su već istoga dana i dva tri li dana još tekle su na veliko zadovoljstvo (glavara) gospodara, a ja sam se postarao, da ga svagdje u selima, kud bi prolazio, dočekaju i dolično pozdravi stanovništvo, te je tako u Velikom Grđevcu gotovo muke imao dok je mogao dalje, mireći prestolonasljednika kojemu se činilo zazornim takovo ustavljanje.

Znao sam s pouzdane strane da Njegovu Veličanstvu upravo godi usrdno pozdravljanje stanovništva, pa ako se još uzme, da je to stanovništvo bilo do nedavno carski graničari, pogotovo. Brinuo sam se nadalje, jer sam i nato s pouzdane strane upozoren, da se živice u poljima dobro potkrešu, jer je kralj kao izvrstan jahač dosta puta znao skokom preskočiti preko živice, gdje bi mu se prema toku vojne vježbe činilo uputnim, a to je za njegovu pratnju, u kojoj se nalazilo i starije gospode kadšto bilo nepogodno. Dašto da sam ja imao posjeta na sve četiri strane, k prestolonasljedniku, princu engleskom, nadvojvodama itd., ali takvi su bili dani, pa sam mirno vršio časnu svoju dužnost. Drugi dan bio sam pozvan na dvorski objed, a kad cerela, tek bijaše ovaj u dvorani otpočeo, pristupi k meni blagopokojni kraljević pozdravi me živahno i pozove, da bih s njim pošao do engleskog prestolonasljednika, princa of Welsa, jer da ovaj želi sa mnom govoriti. I govorio je nešto poduže, a s uvodom po me laskavim, da je naime Njegovo Veličanstvo ushićeno s uzorita reda na sve strane, pa da mi srdačno čestita na tom uspjehu. Vratim se opet u krug moj, a malo poslije pojavi se i sam kralj i oslovi me kako se kaže najmilostivije, i opet od svoje strane veliko hvaleći krasni red i poredak na čitavom zemljištu gdje vojska izvodi vježbe svoje, dodajući, da je to svakako moja zasluga u tomu da se tim većma raduje što je takav red našao na do (…) ljepšega da uzoritog skladnog odnošaja između građanstva i činovništva i časništva, a to da je, kako je dobro obavješten, moja zasluga, stari me general ustavio na ulici, pozdravio vrlo ljubezno i priupitao za tu primjedbu premilostivoga cesara i kralja, pa kad sam mu potvrdio, da je istinito obavješten, ali da je i oduvijek najživlje moje nastojanje bilo, uzdržati takav sklad, malo me rosnim očima, uzeo je toplo stiskati moju ruku.

Nego ovdje ću, baš sad mi pada na um, da se upletem, kako se zamalo nije narušio taj sklad. Na kraljev rođendan 18. augusta, svake smo godine, obavivši dužne pohode u crkvama, svi zajedno bili pri sjajnom objedu časništva, građanstva i činovništva; pri čemu sam ja tako radio udesiti, da je pukovnik i zapovjednik pukovnije sjedio u sredini između mene i podžupana, a tako i potpukovnik na drugoj strani prema nama između gradskog načelnika i predsjednika sudbenog stola. Zdravicu sam naravno nazdravljao u narodnom jeziku, i tomu ni s koje strane nije bilo prigovora. A kad je god. 1888. došlo bilo do vojnih vježba, posjetio me je čestit pukovnik Keller i upitao da li kanim i ove godine udesiti, da svi skupa budemo za objedom. Odvratio sam mu, da to bezuvjetno želim i molim neka bi o tom obavijestio svog podmaršala koji je stigao bio na vojne vježbe, protumačivši mu kako smo svake godine nastupali u najljepšem skladu.

Dan pred 18. dođe k meni malko usplahiren pukovnik, pa me upita, da kako će biti sa zdravicom Njegovom Veličanstvu, jer da to želi već unaprijed znati podmaršal, a ja mu odvratim da ću podmaršala baruna Korwina i časništvo i pratnju njegovu osobno u dvorani velike gostione dočekati i pozdraviti kad dođe red, naravno i zdravicu Njegovom Veličanstvu izgovoriti. Na to se trgne pukovnik pa se uzme izvinjavati, da se podmaršal ne bi mogao, prema njegovim nazorima u tom

slučaju, ako ću zdravicu ja nazdraviti a ne on, na objedu naći. Ja mu opet odvrnem, da to nikako drugčije ni ne može biti, jer da sam ja zastupnik, glavar zemaljske uprave, te da toga dana mene zapada čast i dužnost reprezentacije, ali da ću drage volje ovog puta iznimce nacrtati moj govor, te njemački prijevod za vremena uručiti dati preuzvišenom gospodinu podmaršalu i višem časništvu, manje vještom narodnom jeziku. U zdravici samoj, dodao sam, da ću se naročito doličnim načinom dotaći jesenskih velikih vojnih vježba naše slavopojne vojske koja da dovodi u sredinu naroda i županije posvećenu osobu Njegova Veličanstva. (…) pažnja između vojske i građanskih krugova. Pukovnik ovlasti s mojom ovom porukom i vrati se za desetak časaka sav sretan, blažen, noseći mi pozdrav i zahvalu gospodina podmaršala, koji prihvaća moj prijedlog, te će mu se rado odazvati. Pa tako je i bilo, izim što podmaršal nije htjeo, da ja pri dolasku kao domaćin pozdravim njega, već je on sa brojnom svitom najprije došao k meni kao domaćinu našto sam mu dakako posjet smjesta vratio.

Kako rekoh, oko 20. prosinca bio sam u Beču, da se zahvalim na previšnjem odlikovanju, a dotle je već uređena i ona nesuglasica u Križevcima tj. odstupio je dotadanji gradski načelnik, te je na njegovo mjesto izabran drugi.

Ne mogu propustiti, a da se ne sjetim i posjeta prejasnog nadvojvode starca Albrechta, koji također biješe došao prije kraljeva pohoda, dakako u Bjelovar da pregleda vojsku. Starac se je mene sjećao još iz našeg sastanka u Kamenici i Rumi, pa me je najljubaznije susreo, a za objedom pitajući koliko imadem dječice, naložio, neka se najbiraniji kolačići pokupe, te što u većem broju kao darak starog nadvojvode dječici pošalju. Smjernim poklonom zahvalih se dobrom starcu dodavši da će ovim plemenitim darom slavno ime ostati ovjekovječeno i u skromnom mom domu.

Spomenuo sam negdje sprijeda kako sam napisao bio tužalicu za starcem Nikanorom Grujićem, pakračkim vladikom, a zaboravio sam, čini mi se, navesti, da je godinu prije tj. 1885. u Zagrebu preminuo veliki prijatelj moj tadanji glavar bogoštovno-nastavnog odjela zemaljske vlade poznati političar i govornik Ivan Vončina. Baš sam se u Zagrebu desio kad je izdahnuo, pa sam tada napisao za njim žalostinku broj 278 »Narodnih novina«, perom u drhtavoj ruci, a sa suzom u natečenim očima. I nekim čudom malo za tim, a u isti dan dobijem pismo od vladike Teofana Živkovića, isto tako sjajnog govornika, i od vladike Grujića Srb. Milutina, gdje mi toplo hvale za ganutljiv oproštaj, a Grujić dodaje: »Od one divne pratnje ni ja sebi ne želim ljepše, kad na onaj svijet pođem; ali ne znam, da li će me zapasti.« Zapalo ga, kako već navedoh, a inače onih godina u javne listove pisao nijesam, jer mi nije bilo kad, osim što je 1887. godine u »Vijencu«, broj 18. štampana čestitka moja poočimu Ivanu Trnskom,[61] a u broju 30. iste godine moj članak o spomeniku, što sam ga podigao milom pobratimu mome, pjesniku Savu Vukeliću.

---

[61] Ivan Vitez Trnski (1819.-1910.), rodio se u učiteljskoj obitelji u selu Novoj Rači kod Bjelovara. Osnovnu školu završio je 1830. godine u Grubišnom Polju. Nakon očeve smrti prelazi u biskupsko sirotište u Zagrebu gdje pohađa gimnaziju, a trogodišnji tečaj za administrativnog graničnog časnika završio je u Grazu. Kao višegodišnji upravni časnik Krajiške uprave unaprijeđen je 1867. godine u potpukovnika, a 1869. godine u pukovnika. Bio je prvi župan bjelovarske županije od srpnja 1871. do veljače 1872. godine, kad se odrekao te dužnosti zbog pritiska vlasti. Pisao je pjesme (davorije, prigodnice i popularne napjeve), te pripovijesti, prevodio s engleskog, njemačkog, ruskog i češkog jezika (Shakespearea, Schillera i Puškina - *»Evgenij Onjegin«*), bavio se pitanjima jezika i metrike. Bio je glavni organizator (1900.) i predsjednik Društva hrvatskih književnika (1901.-1910.). Suradnik je mnogih časopisa - od Gajeve *»Danice«* (1830.) do *»Savremenika«* (1910.). Surađivao je i u listovima *»Neven«* i *»Vijenac«*. Najpopularnije su mu bile pjesničke zbirke: *»Pjesme krijesnice«*; *»Popijevke i milosnice mladenke«*. Umro je u Zagrebu. Vladoje DUKAT, Ivan Trnski i Šulekovi rječnici, Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razreda povijesno-jezikoslovnog i filozofsko-pravnoga. Knj. 126 (1943)., Zagreb, 1-64. Mladen MEDAR, Životopis književnika Ivana Trnskog, prvog župana Bjelovarske županije, Bjelovarski zbornik, Bjelovar, 1990., 2., 175.-182. Katica ČORKALO, Nepriznati hrvatski putopisci Trnski i Kršnjavi, Riječ, časopis za slavensku filologiju, Zagreb, 2002., 8., 152.-163. Milan GRLOVIĆ, Zaslužni Hrvati XIX. stoljeća/reprint, Rijeka, 1992., Ivan Trnski, Zavičajna zbirka *Bjelovariana*, (dalje ZZB/III), Knjižnica «Petar Preradović», Bjelovar, razni materijali

Kako je negdje u ono vrijeme iza jedva dvo ili trogodišnjeg županovanja preminuo i prvi lički veliki župan Marko Kasumović[62], to sam se upitao živo u glavi ne bi li uputno, te upravo nužno bilo da ostavim Bjelovar gdje sam proveo punih pet godina županovanja, a da u svom javnom djelovanju nikada ne iskusih neugodna dana; pa gdje su pohranjeni i ostaci ćerke moje mlađe i zlatne njene bake, te gdje me je susretalo sa svih strana i svih slojeva stanovništva samo krasno pouzdanje i pažnja najbiranija. Ipak se trgoh da ostavim Bjelovar, pa da se zamolim u Liku na čelo zavičajnoj županiji, a to je u prvom redu s razloga što je u Bjelovaru tada postojala samo niža realna gimnazija,[63] a moj najstariji sin bješe već navršio bio dva razreda u tom zavodu, pa i zato što nije bilo ondje više djevojačke škole, za koju je starija ćerka moja već bila dorasla, to sam ju kod kuće morao spremati za prvi razred više djevojačke škole: dakle odgoj moje djece bijaše posrijedi, drage djece koje nikako nijesam želio odgajati van kuće; ali donekle i želja, da prema onoj staroj poslovici: »zavičaj na zemlji raj« pođem što se više dadne privijati i starom mom zavičaju, Lici ravnoj i Krbavi slavnoj.

SUMMARY

In its preface, the paper deals with cultural, literary and political activities of the writer- politician Budislav pl. Budisavljevic - Prijedorski in Kingdom of Croatia-Slavonnia; brings excerpts from his memoirs »*Pomenci iz moga života*« (*Moments of my life*), relating to his life in the town of Bjelovar and vicinity at the times of his administration as the grand governor of the county (1884.-1889); the manuscript excerpts show his views and reminiscences of people and events in Bjelovar/Krizevci county., from his election to Croatian parliament in 1884, to the imperial visit by Franz Joseph I., the Austrian emperor, to the town of Bjelovar in 1888, during military maneuvers.

---

[62] Odmah poslije sjedinjenja Vojne krajine s banskom Hrvatskom 1881. godine, osnovana je novo ustrojena županija Ličko-krbavska na čelu sa velikim županom Marko Kasumovićem.

[63] Gimnazija u Bjelovaru je utemeljena 1858. godine kao Niža realna nesamostalna škola. Nakon njemačkoga kao nastavnog jezika imala je od 1872. i hrvatski za nastavni jezik. U školskoj godini 1901./1902. postala je Kraljevska realna gimnazija, a prvi put je organizirano polaganje ispita zrelosti u lipnju i kolovozu 1905. Budući da je Bjelovar bio vrlo značajno vojno središte i vježbalište, austrougarski su časnici više puta početkom 20. stoljeća zahtijevali obvezatno školovanje svojih sinova na njemačkom jeziku, a bilo je zahtjeva za uvođenjem i mađarskog jezika. Godine 1914. hrvatski je konačno postao jedini nastavni jezik u toj školi koja je podugo bila izložena opasnim tuđinskim nasrtajima, što je zapravo pridonosilo poticanju i jačanju hrvatskog rodoljublja i domoljublja u Bjelovaru i okolici. Ernest KRAMBERGER, Prilog o životu i radu u Nižoj realki, Izvješće kraljevske male realne gimnazije za šk. god. 1883./84., Bjelovar, 1884., Josip VUSIĆ, Bjelovarska gimnazija od 1876. do 1978., *Bjelovarski zbornik* 7., Matica hrvatska, Ogranak Bjelovar, Bjelovar, 2006., 11.-274. Vladimir STRUGAR, Početci i razvoj školstva u Bjelovaru od 1761 do danas, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 1., Zagreb-Bjelovar, 2007., 82.-84.

PRIKAZI NOVIH KNJIGA I ČASOPISA

REVIEW OF NEW BOOKS, MAGAZINES

ŐRTILOSI HIDELEMEK ÉS MONDÁK (PREDAJE I LEGENDE IZ TILOŠA), MTA NÉPRAJZI KUTATÓINTÉZET (INSTITUT ZA ISTRAŽIVANJA ETNOLOGIJE MAĐ. AKAD. ZNAN.), FOLKÓR ARCHÍVUM 21. BROJ, BUDAPEST, 2009., UREĐUJE: ÁGNES SZEMERKÉNYI, STR. 244

U naselje pored Drave, Legradsku Goru (Szentmihályhegy), nastanjenim hrvatskim, mađarskim i romskim življem šezdesetih godina prošlog stoljeća stiže mladi učitelj Ernest Eperjessy (Eperjessy Ernő), zaljubljenik u pučku kulturu.

Eperjessy je svoja etnološka sakupljnja vodio u tri naselja: Tilošu (Őrtilos), Legradskoj Gori i Asszonyváru. Nekada su ova sela bila dobro napučena, npr. Legradska Gora imala je tada oko 1300 stanovnika, međutim na prekretnici 21. stoljeća broj stanovnika smanjio se na 650 osoba. Hrvati u Tilošu poslije 1910-tih godina postupno se asimiliraju, a već sredinom 19. stoljeća Zakan (Zákány) napučen hrvatskim življem postaje mađarsko naselje, dok u Asszonyváru od vajkada žive Mađari. No u Legradskoj Gori hrvatski živalj je bio brojniji.

Ovo podravsko područje u južnoj Mađarskoj naročito je bogato u pučkim vjerovanjima i legendama, djelimično zbog mješovitog stanovništva, istovremeno zahvaljujući i svakodnevnim bilingvističkom mađarsko-hrvatskim vezama u komunikaciji.

Lokaliteti ovdašnjih narodnih vjerovanja i predaja iz Legradske Gore, Asszonyvára i Tiloša najčešće pokazuju povezanost s onim naseljima s kojima su kazivači povezani sa čvrstim rodbinskim vezama: Belezna, Kalaciba/Kalacek (Kollátszeg), Zakan, a iza državne granice sa Legradom i Donjom Dubravom.

No na brdu Legradske Gore podiže se bijela crkva, opjevana u mjesnom pučkom pjesništvu kao bijeli labud, posvećena Sv. Mihovilu, a koja je svake godine u tri navrata stjecištem hodočasnika iz Mađarske i Hrvatske.

Uslijed nesebičnog zalaganja učitelja Eperjessyja uskoro je procvjetala kulturno umjetnička djelatnost, kako u školi tako i među odraslima, a mladi učitelj otpočeo je na tom rubu zemlje, ustvari u neposrednoj blizini mađarsko-hrvatske granice, tik uz rijeku Dravu i Muru skupljati golemo etnološko blago koje mu je poslužilo u nastavi te kasnije i u znanstvenim publikacijama.

Mađarska etnološka znanost sa zanimanjem je pratila njegova skupljanja pa je prikupljena folklorna građa dobila naročiti značaj kada je talentirani mladić zaredom objavljivao studije poglavito o liku Sv. Barbare i Sv. Lucije, o kojima je ustanovio, uostalom, da ta dva lika raspolažu sa sličnim obilježjima, čiji su kalendarski blagdani nadopunjeni i popraćeni obiljem pučkih običaja, jednako tako da je mađarski živalj od Hrvata preuzeo sam obred.

Naravno, njegov znanstveni interes pobudila su i daljnja interetnička istraživanja, npr. na koji je način mađarski, odnosno hrvatski živalj preuzimao jedan od drugoga nazive i predaje o nekim mitskim bićima, predmete materijalne kulture i slično. Bilo je, naime, sasvim prirodno da narodi preuzimanjem folklornih tvorevina bogate svoju kulturu i na taj način postaju nositelji dviju kultura. Pored svega toga naročito na periferiji jezičnog područja, odnosno jezičnog arhipelaga elementi arhaične pučke kulture tada su još naročito dobro očuvani, prožimajući u sebi i razne utjecaje, no bili su istovremeno izloženi i nestanku.

Eperjessyjev znanstveni interes popratile su brojne publikacije, razni naslovi iz narodne tradicijske kulture, ponajprije pučke pripovijetke, običaji, opis načina života služinčadi na pustarama, itd. Odvojio je prostora i za relevantnu folklornu građu koju je sakupio u Legradskoj Gori, u mađarskoj Gornjoj Podavini, dakako i na drugim područjima gdje obitavaju Hrvati u Mađarskoj.

U Legradskoj Gori sve je predaje skupljajo magnetofonom, najčešće od bilingvističkih kazivača, koji su u najmanju ruku podjednako dobro znali i hrvatsko narječje i mađarski govor. No među njegovim kazivačima naći će se i Romi, dakako i Mađari preseljeni iz Erdelja, koji su se ovdje našli sticajem ratnih vihora, odnosno, među njegovim informatorima bili su i oni Hrvati koji su doselili između dva rata iz Hrvatske, odnosno poslije Drugog svjetskog rata.

Međutim veći dio njegove skupljene građe, kako i sam navodi u predgovoru, nestalo je, naime zagubile su se njegove magnetofonske vrpce koje je posudio Lindi Dégh, profesorici Katedre za etnologiju na Sveučilištu Loranda Eötvösa u Budimpešti, pošto je ona napustila domovinu i preselila se u SAD, uslijed čega su uslijedile policijske reperkusije i zapljenja je građa nađena u njezinom stanu te magnetofonske vrpce više nikada nisu vraćene svom pravom vlasniku. Gubici su stoga veliki i nenadoknadjivi!

Pored etnoloških stručnjaka na rad dr. Epejessyja, koji je podjednako bio uspješan, kako u školskoj nastavi, tako i u radu s kulturno-umjetničkim društvom, pripazilo i tadašnje vodstvo Demokratskog saveza Južnih Slavena u Mađarskoj. U ovoj krovnoj organizaciji bio je dobro primljen te bio referent za kulturu.

Kasnije u Ministarstvu prosvjete i kulture u Budimpešti dobije radno mjesto, gdje dugi niz godina radi kao referent za narodnosnu prosvjetu, ustvari bio je zadužen za prosvjetu Hrvata, Srba i Slovenaca u Mađarskoj.

No i sam se rado vraćao na teren, nastavljajući i dopunjavajući prikupljene narodne umotvorine. Tako će se naći u društvu čuvenog etnološkog stručnjaka, profesorice Tekle Dömötör s kojom se vraća i u svoje naselje, gdje je petnaest godina radio kao učitelj. Dabome skupa su posjećivali i druga hrvatskim življem napučena naselja u Mađarskoj, imajući pred sobom za cilj skupljanje narodnih predaja o mitskim bićima, a uz to i predaje.

Eperjessy je svoje relevantne informacije rado podijelio sa svima onima koji su pokazali interes prema narodnosnoj kulturi i tradiciji, uostalom i prema hrvatskim «vedovnjacima» (predstavnici šamanizma u Podravini), bilo da je riječ o čuvenoj profesorici Dömötör, odnosno, nekog finskog istraživača šamanizma, ili novinara koji je u novinama za kulturu i književnost *Élet és Irodalom* pisao o tim još živim šamanima u Starinu (Drávasztára). Autora ovih redaka nagovorao i bodrio da nastavi sakupljanjem podravskih pripovijedaka i druge folklorne građe, što je i učinjeno te tiskane su u više svezaka na hrvatskom i mađarskom jeziku, kako priče tako i predaje, koje se danas već ne mogu sakupiti jer nestankom maštovitih i nadarenih kazivača zauvijek je nestao i bogat svijet naših predaka.

Vrativši se folklornoj građi, ustvari predajama o mitskim bićima i vjerovanjima podravskog življa u Legradskoj Gori uočljivo je da Mađari u svojim kazivanjima često se služe hrvatskim nazivima, čak i nekim preuzetim formulama. Oni se sa svojim suseljanima Hrvatima i Romimama s pravom mogu smatrati nositeljima dviju pučkih kultura, odnosno ovi potonji čak i triju, ako i ne četiriju.

Međutim, valja imati u vidu da je to vrijeme kada se gubi jezik, podjednako Hrvata, a u istoj mjeri i Roma, dakle, stanje koje će biti dodatno popraćeno s općim gubljenjem duhovne kulture, naime nestankom starijih ljudi mlađi svijet sve slabije i slabije prenosi, čuva nekadašnje predaje, legende i običaje. Imajući dakle u vidu i tu činjenicu o sakupljenoj građi dra Ernesta Eperjessyja valja istaći da je ona neponovljiva i relevantna za etnološku znanost, kako u Mađarskoj tako i u Hrvatskoj, naime ona sadrži i prenosi svijet svojstven čovjeku tog podneblja, jednako tako odu-

dara od druge folklorne građe u Hrvatskoj, dabome sadrži paralele ili pak nadopunjuje nepoznate karike u lancu skupne nam hrvatske baštine, dok sa druge strane i mađarske folklorne baštine.

Rezultati petnaestogodišnjeg skupljanja Ernesta Eperjessyja - otpočetog davne 1948. do 1964. godine - evo, ponovno donose svoje plodove.

Autor svoje djelo podijelio je u X. poglavlja, koja čine jednu cjelinu te prije njih daje osvrt na okolnosti sakupljanja, opisuje kazivače i donosi potrebne informacije o njima.

O općim iskustvima sakupljanja iznosi ovo:

a) Hrvatska pučka vjerovanja i predaje bogatije su od mađarskih, višeslojnije su i složenije konstrukcije;
b) Mađarska vjerovanja i predaje sadrže manje elemenata, sustav njihove djelatnosti je jednostavniji te pojedina bića obogaćena su i sa više funkcija;
c) Za vrijeme kontaminacije dvaju etničkih sustava o vjerovanjima hrvatski sustav je snažno utjecao na mađarski;
d) Mađarski i hrvatski elementi ne isključuju jedni druge, već se oni integriraju, podijelivši pri tomu međusobno funkcije, pošto dva naroda naporedo žive jedni pored drugih, uslijed toga stvoren je jedan izvanredno bogat, višeslojni lokalni svijet vjerovanja;
e) Prihvaćanjem međusobnih vrijednosti, kako smo na to i skrenuli pozornost, pored toga manje-više slično društveno stanje obije etničke skupine koje su bile i potčinjene, ujedno bio je to suživot bez konflikata, što slijedi iz njihove iste katoličke vjeroispovjesti. (Jednako tako i Romi se u mađarsko-hrvatsku integraciju pučkih vjerovanja uključuju kao primatelji. U suprotnom smjeru npr. motiv o donošenju presude ptica-suđenica o sudbini djeteta, Mađari i Hrvati ne preuzimaju od Cigana ovaj motiv.
f) Predivna karakteristika ovih brojnih predaja je subjektivitet, u najviše slučajeva kazivanje se vrši u prvom licu (*Icherzählung*) te se većinom realizira u epskoj narativi;
g) Proba predaja bi pak bila ta, da se one ne samo kazuju, već da se protivu njih nešto i poduzme. (Veći broj kultičkih radnji im se pridružuje.)

U prvom poglavlju daje se opis skupljenih legendi, koje se vezuju za dato područje tj. Legradsku Goru. Lijepe legende se vezuju za Nikolu Šubića Zrinskog i za njegov zdenac koji je nastao tako da je čuveni kapetan sigetske tvrđave zabio u zemlju svoju sablju pa je izbila voda. Ove legende pokazuju sličnost sa legendama o mađarskom kralju Svetom Ladislavu čiji je lik opisan i u hrvatskoj historiografiji, naime utemljio je Zagrebačku biskupiju.

No mjesni takozvani dio Festunga čuva uspomenu o napadu Jelačićevih vojnika 1848. godine, a čiji je napad odbio Mór Perczel, mađarski vojskovođa. Ovdašnji Hrvati Jelačićeve vojake ne smatraju hrvatskima, već ilirskima, koji kao da i nemaju nikakve veze sa Hrvatima i hrvatskim rodom, ali odgovor na to složeno pitanje već prevazilazi domen etnološke problematike.

U drugom poglavlju donosi običaje i vjerovanja vezanih za blagdan Sv. Bare, Sv. Lucije i Sv. Đurđa. U predajama hrvatskog življa prve dvije svetice pojavljuju se kao demoni u bjelini. Zanimljivi običaji se vezuju i za Đurđevo, naime u zoru blagdana mjesno stanovništvo okitilo je zelenim grančicama kapije protiv vještica (*copernica*), a koje su naročito bile aktivne ovog dana, kao i na poklade. Magijske radnje izvedene su radi zaštite stoke, poglavito krava, ne da im se oduzme mlječnost. U obližnjim hrvatskim naseljima u Pomorju, u Županiji Zali, također su u velikom broju poznate predaje o »copernicama« a koje se još zovu i »bosorke« (mađ. »boszorkány«, »boszorka«). U svim slavenskim tradicijama, vještica je poznato lice iz pučke demonologije, koje u sebi sadrži crte realne žene i demonskog bića. Bliska je kategoriji takozvanih »znajućih« ljudi, odnosno, ljudi koji posjedaju neko »nadznanje« (usp. nazive za vješticu, obrazovane od riječi

»znati«, »vedati«. (Slovenska mitologija Enciklopedijski rečnik, Beograd 2001., natuknica *vještica*). No u našem slučaju riječ copernica potječe od njemačke riječi

Treće poglavlje pod naslovom »Mitski svjetonazor« donosi nazive nebeskih tijela i predaje koje se vezuju uz njih, tj. uz sunce, mjesec i zvijezde.

Sunce je nebesko svjetlilo, koje Slaveni poštuju kao izvor života, toplote i svjetlosti. (SM ER natuknica *sunce*).

Mjesec je nebesko svjetlilo, koje u narodnim predstavama stalno asocira na zagrobni svijet, oblast smrti, a suprotstavljeno je suncu kao božanstvu dnevne svjetlosti, topline i života (SM ER natuknica *mjesec*).

Zvijezde su nebeska tijela, koja su vezana za sudbine ljudi i koja utječu na »zemaljske« događaje. U zvijezde se također ubrajaju komete. U pučkoj astrologiji, poseban značaj pridavan je sazvježđima (Mlječni put, Plejade, Orion i dr.) (SM ER natuknica *zvijezde*).

Neke od prikupljenih legendi, primjerice na postanak Mlječnog puta, utjecale su predaje preuzete od Mađara iz drugih krajeva, vjerojatno iz Erdelja.

Nebesku pojavu *dugu* ovdašnji kazivači nazivaju *Bogorodica,* kao i Hrvati u susjednoj Donjoj Dubravi. Njezina pojava poslije kiše nagovješćuje bogat rod biljaka: žuta znači bogat urod žita, crvena da bit će puno vina, zelena puno sijena. Mještani kazuju da na dugu nije slobodno prstom pokazivati jer će tada čovjeku otpasti, već to valja uraditi šakom. Duga je nebeska pojava koja je dobila mitološko tumačenje u narodnoj tradiciji. U slavenskim jezicima postoji mnoštvo naziva, koji često odražavaju narodne predstave i vjerovanja o dugi. (SM ER natuknica *duga*).

Međutim, hrvatskom predajom može se zacijelo smatrati »otvoreno nebo«, na mjesnom narječju zvano *otprto nebo* ili pak *otpreteno nebo.* Nebo se obično na Veliki petak otvori i tada onaj tko to vidi sva mu se želja ispuni, ponajprije može si zaželjeti sreću. Predaje o *otprtom nebu* poznate su naime i sa druge strane Drave u Hrvatskoj, dakako i u mađarskoj Podravini, u Lukovišću i okolici. Prema kazivačima iz Legradske Gore otvoreno nebo sve sjaji u svjetlu, a data osoba koja to vidi može si zaželjeti »sreću«, pa ona bude i ostvarena. Međutim, kazuje se, kako je neka Mađarica, koja nije dobro znala hrvatski, umjesto da si zaželi veliko blago, reče »glavo«, te joj je narasla glava da ju nije mogla nazad vratiti kroz rešetke na prozoru. Nebo je dio univerzuma, »gornji« svijet, koji je stvorio Bog.

Prirodne pojave donose se u IV. poglavlju, kao što je vjetar kovitlavac, elementarne nepogode poput tuče koju prouzrokuje *zgrebencijaš* i njegov *šarkanj* (zmaj), poznat pod sličnim nazivima i u drugim hrvatskim i mađarskim krajevima, poglavito u kajkavskih Hrvata. Njihovi su istovjetni pandani »grabancijaš« i njegov zmaj, odnosno »pozoj«. Ovdje grabancijaš se smatra zmajevim jahačem, a sav je kosmat. Obično biva da je prosjak koji svrativši u neku kuću, poglavito u ljetnjim danima, zatraži kiselo mlijeko i ako ga ne dobije, prouzrokuje tuču, tako da njegov šarkanj pušta iz sebe leda i potuče čitav seoski hatar. Predaje o porijeklu *zgrebencijaša* navode da on postaje kada se krsni kumovi međusobno žene i udaju, naime oni se i u hrvatskoj tradiciji mjesnog življa smatraju braćom i sestrama, ali su ženidbom i udajom zacijelo narušili tabu, naime kumovi su smatraju duhovnim roditeljima. U Pomurju takvo mitsko biće zove se »grebencijaš«, kod druge grupe podravskih Hrvata »grabancijaš«, »grabancoš«, kod gradišćanskih Hrvata »černi školer«, jednako tako i kod drugih hrvatskih skupina poznat je pod nazivom »garaboncijaš«. Mađarske i hrvatske predaje o grabancijašu i njegovom zmaju slične su, jedne drugu nadopunjuju i mogu se smatrati jedinstvima, naime drugi narodi ne raspolažu sa istim mitskim bićem, samo donekle sa sličnima.

No tuča je u pučkoj predstavi, kazna Božja, kažnjavanje za grjehove i nepoštovanje ustanovljenog reda (SM ER natuknica *grad*).

Ovdje će se naći i predaje o *tajnoj travi* koja je poznata primjerice i kod Mađara te u mađarskoj Podravini - Lukovišće i okolica - obično takvo bilje zove se »luda trava« na koju ako putnik-namjernik slučajno stane, ne zna se vratiti kući, odnosno, luta u šumi, sav izgubljen i iznuren, sve dok ne nađe pravi put.

O drugim nadnaravnim mitskim bićima bit će ponajviše riječi u petom poglavlju te pored onih poznatih o smrti ovdje nailazimo na nazive: *smrt, kuga* i *posel*. I kod druge grupe podravskih Hrvata u Mađarskoj «smrt» ili «kuga» je ustvari žena u bjelini s kosom u ruci.

Smrt se pojavljuje pored bolesnika na posmrtnoj postelji. Obično je odjevena u bijelo ruho, stoga ju možemo smatrati ktoničnim bićem, odnosno demonom smrti, pa zadaje strah onima koji ju ugledaju. Smrt je istovjetna sa kugom, međutim posel bio bi sam duh pokojnikov, koji se prije a i poslije njegove smrti, pojavljuje oko kuće, te sve dotle ovdje prebiva dok se ne obavi pokop. Posel je ustvari sam duh čovjekov koji je u tradicijskoj pučkoj kulturi Hrvata manje ili uopće čak i nepoznat pod takvim nazivom.

U svezi pokojnikom javlja se i *dušica* koja se vraća kući; obično biva to majka malog djetata te ga dolazi dojiti. Kod druge grupe podravskih Hrvata isto se zapaža lik umrle majke koja noću dolazi dojiti svoje dijete. Hrvati u Pomurju mrtve nazivaju «pukonje» i raspolažu sa sličnim osobinama kao i kod Hrvata u Legradskoj Gori i okolici.

Duša je čovjekov dvojnik za života, koji ima crte mitološkog lika. Kada se rastavlja s tijelom (u slučaju čovjekove smrti ili za vrijeme sna), duša ga napušta, u obliku vjetra, pare, dima ili leptira, muhe, ptice (SM ER natuknica *duša*). Kod Hrvata u Legradskoj Gori i okolici *posel* bila bi čovječija duša koja prije smrti date osobe posjećuje bližnju rodbinu i najavljuje da će uskoro umrijeti data osoba, tj. njezin dvojnik, a pojavljuje im se u snu. No kao takva u neku ruku poznata je, dakle, i kod slavenskih naroda ali ima i sasvim svojstvene osobine i funkciju.

Naročito je dušicama posvećena pozornost na Sesvete i Dan mrtvih kada im se noći na stolu ostavlja jelo i piće. Ovakva vjerovanja poznata su i kod Hrvata u drugoj Podravini, a ne manjkaju ni iz predaja i običaja bunjevačkih Hrvata, gdje se obično kazuje da se vraćaju na Badnju večer te im se postavi na blagdanski stol hrana i piće.

Bijela boja ovdje je rabljena, na isti način kao nekoć općenito kod Slavena, kao boja korote, zvane *bela žalost*. Umrloj osobi davale su se sve počasti i pripazilo da se obred obavi na tradicijski način, npr. u mrtvački kovčeg stavljani su bijeli *vilani*. (U drugom mađarskom dijelu Podravine *vilani* su predivne crvene tkanine koje se za vrijeme blagdana stavljaju na postelju. Ne isključuje se mogućnost da i sam naziv *vila* može se dovoditi u vezu sa posmrtnim kultom, što bi trebao biti predmetom jedne nove rasprave, za što nam daje dovoljno impulsa i ova Eperjessyjeva istraživanja.) Vila, samovila, samodiva je u vjerovanjima i folkloru Južnih Slavena, djelimično i u Slovaka, žensko mitološko biće, kome se pripadaju ponajviše pozitivna svojstva. Ipak, ona se može osvjetiti čovjeku ako joj učini zlo (SM ER natuknica *vila, samovila, samodiva*).

U istom poglavlju pod a) donose se predaje o *coprnicama* i *copernikima*, tj. o vješticama i vještacima, dok pod b) riječ je o muškom mitskom biću s velikim šeširom na glavi zvanom *mrak*, odnosno u množini *mrake*. Naročito se još i u današnje vrijeme može sakupljati takva građa, poglavito o vješticama, dok mrak je u drugim krajevima mađarskih Hrvata čak i nepoznat, no ne i tako s druge strane Drave i Mure, kao i u Pomurju kod naših pomurksih Hrvata u Županiji Zaladskoj zove se «mrak». Mraku je sličan «orko», «lorko», mitološko biće u obliku noćne prikaze, ustvari riječ je o lutajućem pokojniku (SM ER natuknica *orko, lorko*).

Ovaj se noćni demon još naziva i *susorka* te gnječi čovjeka prigodom spavanja, ili pak može zamijeniti novorođenče. Susorka je možda i jedinstven naziv za taj noćni demon o kojemu čak nema riječi u predajama drugih Hrvata.

Na mjestu zamijenjenog novorođenčeta naći će se neko demonsko dijete. Očito kod mještana u Legradskoj Gori ime mu je zaštićeno tabuom pa se zove *kukorlembohinsantosdomenik* (*dobenik*?), dok u drugim hrvatskim krajevima u Mađarskoj bilo bi to »podvršće«, »podmeče«, »podmetnuto dete«, koje je opisano pod c). Podmeče je demonsko biće poznato u mitologiji Istočnih, Zapadnih i djelimično Južnih Slavena; dijete nečiste sile, podmetnuto ljudima u zamjenu za ukradeno odojče (SM ER natuknica *podmeče*).

Žive su predaje o opisima o *svečarima*, *svečuru* koji je obično nazivan i poznat pod hrvatskim nazivom pa ga tako nazivaju i mještani Mađari, dok kod Roma poznat je pod nazivom *luminj*, vjerojatno riječ je o rumunjskom utjecaju. Naravno na paralele svečara i svečkura nailazimo u Pomorju pod nazivom »sveče«, odnosno, »pusvečnake«, dakako ima ih i sa druge strane Drave, dok se u drugoj Podravini ovo biće naziva «sveće» ili u jednini «sveća». Njemu su slična bića i «inžiliri» u Lukovišću i okolici, odnosno kod pomurksih Hrvata »mernöke« ili »menđelere«.

Naći će se pod d) opis o *ludvercu*. Pojavljuje se u obliku vatre, odnosno u nekim krajevima poznat je kao uslužni duh. Ludverc je poznat i u drugoj Podravini, obično je malo pile, odnosno pohotljivo je biće.

Autor donosi skupljenu folklornu građu i o *vragu*. Ovo mitsko biće u sebi čuva razne slojeve vjerovanja koje je nerijetko teško razlučiti jednih od drugih. Međutim pored naziva vrag poznati su i drugi: «đavo» ili «đavol» koji je ustvari zli duh u istočnoslavenskoj i zapadnoslavenskoj tradiciji. Lik đavla je pretkršćanskog prijekla, ali su kršćanske predstave o đavlu odlučujući utjecvale na kasnije prikaze lika (SM ER natuknica *đavo*).

Od noćnih demonskih bića poznata su: *strašilo*, *strahilije*, dakako tu je još i *čovek prez glave*, *konj prez glave*, *pes prez glave*. Bivaju to mahom noćni demoni, razna zastrašujuća bića.

Zanimljivo mitsko biće je i *slota*, tipično i specifično za taj kraj koje se pojavljuje noću u naličju kokoške, pijetla, svinje, a kuda svrati, tamo među peradima i životinjama zavlada zaraza (izbije epidemija), te se kao takvo može poslati drugima u selu da im naudi. O sloti kod drugih naroda nema spomena, no ponekad njoj može biti slična «kuga» koja širi bolest u selu (predaje šokačkih Hrvata u mađarskoj Baranji) te pomiru ljudi i stoka, odnosno, kod Srba u Baranji njezina pojava prouzrokuje požar.

No ovdje će se naći veliki broj mitskih bića vezanih za vodu Drave i Mure. Najčešće ona tamo obitavaju i zovu se raznim nazivima, ali im i funkcija odudara. Takav je *vodeni duh*, ustvari zove se još i *vodena dekla*, *vodena sneha*.

Pored ženskog tipa razlikuje se i muško biće zvano *vodenik* koji je do pol riba, a drugi dio tijela mu je ljudsko, sav je kosmat. Ustvari on je mladić, koji prevrće ploveće čamce na vodi Darve i Mure i raskida ribarske mreže. Loše je naravi. «Vodenjak» je u slavenskih naroda muški mitološki lik, zli duh, koji boravi u vodi i utapa ljude, domaćin i zaštitnik vodenog prostora. Vodenjaci potječu od duša utopljenika, pogotovu onih čija tijela nisu sahranjena. (SM ER natuknica *vodenjak*).

Vodenim mitskim bićem zove se još i *toplenik* koji postaje od utopljenog čovjeka. Ovo biće pod istim nazivom poznato je i kod pomurskih Hrvata.

Pod nazivom *Medard* javlja se vodeni duh te je i njegova sama pojava zastrašujuća i prouzrokuje vodene poplave, čineći ljudima ogromne štete. U Mađarskoj jedino su pomurski Hrvati bogati u sličnim vodenim mitskim bićima, dok kod drugih hrvatskih skupina jedva ih ima, odnosno, mogu se i drugačije nazivati.

Suđenice određuju sudbinu novorođenčeta prilikom njegova rođenja. One su poznate i u pučkoj tradiciji Roma pod nazivom *urinđe*, ali ne kao žene u bijeloj haljini već u obliku ptičjeg i ljudskog tijela. Predaje ovih potonjih bliske su rumunjskim sličnim predajama, kao i u Srba i Grka na Balkanu. Lik suđenica je dobro očuvan i kod drugih hrvatskih skupina u Mađarskoj, poglavito

u Pomurju («sođenice»), Podravini i Baranji («suđenice»). Suđenice su mitološka bića u obličju žena, koja određuju sudbinu novorođenom djetetu. Nazočna su u vjerovanjima i pripovijetkama gdje najčešće određuju preranu smrt. Predstave da čovjeku, odmah po rođenju, mitološka bića određuju sudbinu, koja se poslije teško može poremetiti, susreću se kod svih balkanskih naroda (SM ER natuknica *suđenice*).

Mještani za nazive patuljaka i divova služe se mađarskim nazivima: *törpe* i *oriaš.* Među patuljicma naći će se i *Kranjec,* zamišljeno mitsko biće čiji se sam naziv dovodi u vezu sa stanovnicima Kranjske u Sloveniji. Patuljci su mali ljudi koji dvanaest stanu u krušnu peć gdje vrše žito i sl. Iste predaje čuvaju i Hrvati u Pomurju u Mađarskoj, kao i Hrvati s druge strane rijeke Drave u Podravini.

Kaču, naročito *hižnu kaću* («kućna zmija», «kuća čuvarica») nije slobodno dirati, naime ona se kao i kod drugih hrvatskih skupina tako i u Slovenaca smatra reinkarnacijom umrlih predaka. O takvoj zmiji poznate su predaje diljem europskih naroda i na taj način među mitskim elementima kućna zmija zauzima važno mjesto. Dvije skupljene predaje govore o tome kako je jedna grješna žena bila kažnjena tako da se na nju omotala zmija. Jedna treća predaja kazuje da je zmija imala dječju glavu te da ju je poslije Drugog svjetskog rata netko stavio na željezničke tračnice i da je neka nekriva žena zbog toga stradala. Općenito se kazuje da takva zmija živi u zidu kuće te da je bijela ili je bjelkasta i daje takav glas kao sat budilnica. Najčešće se s kućnom zmijom sprijatelji dijete u obitelji i ako se zmija ubije, umre i dijete.

Autor Ernest Eperjessy u VI. poglavlju donosi predaje o mješovitim nadnaravnim pojavama, istovremeno priopćuje i priče, kao što su: *cvetni penez*, *procvetni penez*, *mističan lov.* U zemlju ukopano blago opće je poznato kod mnoghih naroda, čak su takve predaje europski iseljenici ponijeli ih sa sobom u Ameriku. Prema pučkom vjerovanju blago ukupano u zemlju svake se sedme godine čisti, a što je popraćeno sa pojavom svjetlosti. Noću ono plavkasto-crvenim plamenom bukti, a danju sjaji od svjetlosti. Monogi mještani su se prihvatili da iskopaju blago, ali im pri tome nije slobodno progovoriti, ako se to dogodi, tada blago još dublje potone u zemlju. Vjeruje se kako su se neki imućniji seljaci u selu obogatili od blaga iskopanog iz zemlje.

Sveta hostija može pomoći u *mističnom lovu* koju valja staviti u pušćanu cijev ili u omču da se u nju uhvati neki divlji zec, odnosno da se ubije.

U slučaju kada je rođeno abnormalno dijete s nakaznim tijelom i velikom glavom, tada se vjerovalo da je ono ustvari zamijenjeno, te da su ga zamijenile *mrake* ili takozvane «szépasszonyok«, u hrvatskoj tradiciji poznate pod nazivom *vile.* Pored toga kazivalo se je da je takvo dijete rođeno uslijed amoralnog života svoje majke.

Ovdašnja hrvatska pučka tradicija očuvala je predaje i o *strelcu* nalikom na grčkog kentaura, zaštitnikom šumskih životinja. Predaje ostalih skupina Hrvata, općenito Slavena ili Mađara, nalikom i funkcijom na jedno takvo biće nisu očuvane, možda nikada i nisu postojale, stoga nam je od neprocijenjive vrijednosti Eperjessyjevo sakupljanje.

Dakako, nisu izostavljene ni magične radnje, pučko lječenje ili pučka medicina i uz to vezano razno sujevjerje.

U VII. poglavlju zapisana su ciganska pučka vjerovanja i predaje.

U VIII. poglavlju donose se predaje doseljenih Mađara iz Erdelja.

IX. poglavlje govori o rađanju jedne legende.

X. poglavlje sadrži šaljive priče u kojima se ismijavaju mane stanovnika susjednih sela.

Zahvaljujući sakupljanjima dr. Ernesta Eperjessyja otkriven je jedan bogat svijet hrvatskih mitksih bića u Gornjoj Podravini u Mađarskoj, od kojih su dosada neka čak bila i nepoznata. No biva da se ovdje javljaju i pod drugim nazivima, a glede njihove funkcije poduraju se s drugim mitksim bićima hrvatske pučke tradicionalne kulture. Uočljiva je i kontaminacija kod nekih bića.

Naravno, zajednički i dugogošnji suživot Hrvata i Mađara imao je neizbježne posljedice i ostavio svoj dubok trag u folkloru jednog i drugog naroda, stoga je uočljivo hrvatsko-mađarsko prožimanje predaja o nadnaravnim bićima. Mađarski živalj preuzimanjem hrvatskih naziva pojedinih mitskih bića obogatio je svoju usmenu predaju tradicijske pučke kulture.

Valja istaći da posvuda u svijetu pa tako i u našoj domovini, dakako i na ovim podravskim prostorima do prošlog stoljeća očuvana tradicija, danas nalazi se na putu nestanka, iščeznuća, naime podjednako nestaje pučka tradicijska kultura, a što je još bolnije i hrvatski jezik, kajkavsko narječje.

Vjerujemo kako će autorova sakupljanja doprinijeti daljnjem objavljivanju znanstvenih priloga, ustvari upotpunit će sliku o mitskim bićima u Hrvata.

Dr. Ernest Eperjessy svojim zapisima otkrio je nepoznati svijet hrvatskih i mađarskih nadarenih kazivača, očuvanu mitološku starinu u mađarskoj Podravini, stoga da mu je velika hvala.

Uvjeren sam da će čitatelji s velikim zanimanjem čitati ovdje priopćene predaje i obogatiti svoj svijet.

Đuro Franković

GENE S. WHITING, ZRINSKI, MEĐIMURJE I REFORMACIJA (PRILOZI POZNAVANJU POVEZANOSTI ZRINSKIH, MEĐIMURJA I REFORMACIJE U DRUGOJ POLOVICI 16. STOLJEĆA), ZAGREB 2009., STR. 220

Pitanje istraživanja odnosa Zrinskih i reformacije u Međimurju kao svojem sjedištu od sredine 16. stoljeća, kao predmet koji se obrađuje u ovom radu vrlo je važno, iako je do sada bilo na različite načine istraživano i vrednovano.

Usporedi li se ova knjiga s temeljnim naslovima o široj problematici u koju se tematski uklapa, vidljivo je da je ona predstavlja korisni spoznajni pregled. Ova knjiga je prije svega pregledne naravi, ne samo po tomu što autor ne gradi svoje spoznaje samo radi toga što je autor u obzir uzeo gotovo svu poznatu referentnu literaturu, već i zbog toga što kritički vrednuje dosadašnje rezultate istraživanja. Treba istaknuti kako autor poseže i za relevantnom te razmjerno slabije poznatom arhivskom i drugom građom.

Knjiga je zanimljiva i zbog toga što uvodi drugačiji pristup o kojem se dosad nije raspravljalo u meritornoj stručnoj literaturi koja referira na problematiku o kojoj je riječ u ovom radu. Vjerujem da će ova knjiga biti korisna ne samo profesionalnim povjesničarima nego i svima koji se zanimaju za Međimurje, obitelj Zrinski i razvoj reformacije u Hrvatskoj i Ugarskoj.

Hrvoje Petrić

ČETRDESETLETNICA ČASOPISA »KAJ« (1968. - 2008.) (KAJ: ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST, UMJETNOST, KULTURU, XLII (2009), BR. 3, STR. 1-128, GL. UREDNICA: BOŽICA PAŽUR, IZDAVAČ: KAJKAVSKO SPRAVIŠČE, ZAGREB)

Najnoviji broj *Kaja, časopisa za književnost, umjetnost, kulturu* (XLII. (2009.), br. 3), specifičan je zbog toga što se, za razliku od ostalih brojeva koji se bave cjelokupnom jezičnom, kulturnopovijesnom i umjetničkom podlogom sveukupnoga kajkavskog govornoga područja, bavi sa - samim sobom. Naime, *Kaj* je prošle godine obilježio četrdesetgodišnjicu svojeg izlaženja (1968. -

2008.) te ovaj broj kroz dvanaestak priloga na neki način sumira ono najvažnije što bismo trebali znati o tom časopisu. No, osim specifičnog sadržaja, razlog zbog kojeg se osvrćem baš na ovaj broj leži u činjenici da je ovo dobra prilika i da se nakratko prisjetimo njegove povezanosti s Podravinom. Naime, kroz četrdeset godina svojeg izlaženja časopis *Kaj* bio je na ovaj ili onaj način povezan s Podravinom: znanstvenici i kulturni radnici iz Podravine bili su članovi njegova uredničkog vijeća ili uredništva, u njemu su objavljivali svoje znanstvene, književne, povijesne i druge radove, odnosno u *Kaju* su objavljeni mnogi prilozi o ličnostima iz Podravine, njihovim djelima, kulturnim događajima u Podravini itd. Jednom riječju, kao jedna od kajkavskih regija i Podravina je solidno zastupljena u njegovu sadržaju kroz tih četrdeset godina, a nadam se da će tako ostati i dalje.

Na samom početku ovog svečarski uređenog broja uredništvo nas u »Proslovu« upoznaje s time kako je *Kajev* nakladnik, kulturno-znanstvena udruga Kajkavsko spravišče iz Zagreba (predsjednik akademik Miroslav Šicel), proslavio »četrdesetletnicu« tog značajnog časopisa u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu 19. studenoga 2008. godine kada je organiziran obljetnički program koji se sastojao od tri komplementarna dijela: znanstvenog kolokvija o časopisu *Kaj*, prigodne izložbe njegovih izdanja te izložbe slika »Posvećenost zavičaju« akademskog slikara Zorislava Drempetića Hrčića, autora prvih *Kajevih* naslovnica. Uvodni dio broja čine i prigodni članci »Osnovne naznake o časopisu *Kaj* i Kajkavskom spravišču« te »Stjepan Draganić - pokretač časopisa *Kaj*« u kojem nas uredništvo ukratko upoznaje s osnovnim podacima o samom časopisu, njegovu nakladniku i prvom uredniku i pokretaču.

Zatim slijedi cjelina od deset priloga, odnosno referata sa spomenutog znanstvenog kolokvija »Časopis *Kaj* u kontekstu nacionalne periodike i njegov 40-godišnji doprinos hrvatskoj znanosti u kulturi«. Kroz tih deset priloga naznačena su osnovna tematska polja kojima je kroz četrdeset godina izlaženja *Kaj* posvetio najviše pažnje. U prvom - uvodnom - prilogu »*Kaj* i hrvatska časopisna tradicija / *Kaj* u raljama tradicije« prof. dr. Vinko Brešić, vjerojatno najbolji poznavatelj hrvatske književne periodike, kontekstualizira časopis *Kaj* unutar hrvatske periodike druge polovice 20. stoljeća pronalazeći njegovu specifičnost u činjenici da je on »održavao ideju o časopisu kao još uvijek dominantnom mediju i ujedno središtu književnog života, što je obilježje koje trenutno jedva da ima ijedan naš časopis«. O antologijama kajkavskog pjesništva koje su izdane kao posebni brojevi *Kaja*, ili pak kao zasebna knjižna izdanja, u svojem prilogu »*Kajeve* antologije kao časopisna i knjižna izdanja« govori dr. sc. Ivo Kalinski. Kajkavsku usmenoknjiževnu problematiku obuhvaćenu u *Kajevoj* dugogodišnjoj djelatnosti u svojem prilogu »Usmena kajkavska književnost u kritičkom izboru i obzorju časopisa *Kaj*« istražio je mr. sc. Ivan Zvonar. U *Kaju* je objavljeno i mnogo radova o brojnim kajkavskim govorima pa su tu tematiku u prilogu »Glavnina kajkavskih govora u dijalektološkim radovima u *Kaju*« istražili dr. sc. Mijo Lončarić i dr. sc. Martina Kuzmić, koji daju i bibliografski pregled dijalektoloških i jezikoslovnih radova objavljenih u *Kaju*. Prisutnost priloga o Gorskom kotaru, kao jednom od kajkavskih regija, u časopisu *Kaj* istražio je u svojem prilogu »Časopis *Kaj* i Gorski kotar« prof. dr. Josip Lisac. O jednoj od najvažnijih zadaća i jednoj od najvećih zasluga časopisa *Kaj* za hrvatsku književnost druge polovice 20. stoljeća, o »Poticajnoj ulozi časopisa *Kaj* u obnovi i reafirmaciji suvremene, novokajkavske književnosti«, u svojem prilogu govori glavna i odgovorna urednica časopisa *Kaj* mr. sc. Božica Pažur. O prisutnosti napisa o glazbenoj problematici u *Kaju* kroz proteklih četrdeset godina u svojem prilogu »*Kaj* - čimbenik hrvatske glazbene publicistike« govori Andrija Tomašek, koji daje i bibliografiju glazbeno-publicističkih priloga objavljenih u *Kaju*. Jedno od područja koje je najzastupljenije u *Kaju* kroz četrdeset godina njegova izlaženja svakako je ono povijesnoumjetničko. Vrlo značajan korpus povijesnoumjetničkih tema u časopisu *Kaj* istražili su Nela Tarbuk, »Povijesnoumjetničke teme u časopisu *Kaj*«, i dr. sc. Tomislav Premerl, »Povijesnoumjetnička i

graditeljska baština kajkavskih krajeva u časopisu *Kaj*«. Prilogom o »Pavlinskom kulturnom nasljeđu u izdanjima Kajkavskog spravišča i časopisa *Kaj*«, kojem je dodana i »Bibliografija radova s pavlinskom tematikom« u *Kaju*, posebnim izdanjima samog časopisa te Kajkavskog spravišča, mr. sc. Božica Pažur zatvara cjelinu od deset priloga sa znanstvenog kolokvija o časopisu *Kaj* koja svim čitateljima može poslužiti kao »kulturna iskaznica *Kaja*«.

Druga cjelina ovog broja *Kaja*, naravno znatno manja od prethodne joj cjeline o samom časopisu, posvećena je uspomeni na dugogodišnju suradnicu časopisa *Kaj* i Kajkavskog spravišča, uglednu povjesničarku umjetnosti dr. sc. Đurđicu Cvitanović (1924-2009). O njoj su prigodne nekrologe napisali prof. dr. Joža Skok i prof. dr. Mario Beusan, a Marija Roščić donosi njezinu biografiju. Prikaz njezine najnovije i posljednje knjige *Turopoljske ljepotice* (Zagreb 2008) donosi dr. sc. Tomislav Premerl, dok bibliografiju Cvitanovićinih radova u časopisu *Kaj* i izdanjima Kajkavskog spravišča donosi mr. sc. Božica Pažur.

Rijetki su književno-kulturni i/ili znanstveni časopisi koji poput *Kaja* u kontinuitetu izlaze već četrdeset godina ne mijenjajući pritom svoje osnovno usmjerenje - stoga mu želimo da potraje još barem toliko godina koliko ima sada te da i dalje, kao i do sada, brižno čuva polivalentnost hrvatskog identiteta, odnosno kajkavski hrvatski identitet.

Mario Kolar

PODRAVSKI ZBORNIK / [UREDNIK DRAŽEN ERNEČIĆ]. - KOPRIVNICA : MUZEJ GRADA KOPRIVNICE, 2007. - 33, STR. 352

Podravski zbornik kao muzejski godišnjak pokrenut davne 1975. g. bio je zamišljen kao zavičajna publikacija koja će *pokušati prikupiti najuspjelije radove o Podravini sa svih područja ljudske djelatnosti*. I sada, kad bilježi 33. godinu kontinuiranog izlaženja i nadalje koncepcijski zadržava prvobitnu zamisao, još uvijek donosi niz novih radova o zavičaju, što ukazuje na neiscrpnost sadržaja i interes za njim. Stoga se izlaženje Podravskog zbornika, sada već tradicionalno vezano uz obilježavanje Dana grada Koprivnice, očekuje s nestrpljenjem.

Iz »Riječi urednika« Dražena Ernečića doznajemo da se 33. broj *objavljuje uz brojne obljetnice - 735. godine prvog spomena Koprivnice (1272.), 120. obljetnice rođenja književnika Frana Galovića, 120. obljetnice rođenja i 65. obljetnice smrti Mihovila Pavleka Miškine, 110. obljetnice osnivača Muzeja grada Koprivnice dr. Leandera Brozovića i 45. obljetnice njegove smrti, 110. godina ludbreške limene glazbe, 95. obljetnice otvorenja željezničke pruge Virje - Koprivnica i 70. obljetnice pruge Koprivnica - Varaždin, 60. obljetnice osnutka koprivničke industrije Podravka i 25. obljetnice Muzeja prehrane Podravka, 50. obljetnice osnutka Doma za djecu Svitanje u Koprivnici, 50. obljetnice smrti rektora Zavoda Sv. Jeronima u Rimu mons. dr. Jurja Magjerca, 40. obljetnice Udruženja obrtnika Koprivnice i 10. obljetnice donacije Ivana Lackovića Croate Galeriji Stari grad Đurđevac.*

Zbornik ima 352 stranice ; obuhvaća 37 radova raspoređenih prema sadržaju u 9 stručno znanstvenih skupina. Uobičajenim skupinama kao što su; suvremene teme, povijest umjetnosti, povijest i kulturna povijest, etnografija, prirodoslovlje, književni prilozi pridružene su i neke nove, za koje očito postoji interes. Zaštita spomenika kulture kao tematska cjelina više je nego dobrodošla u muzejskoj publikaciji, dok se aktualiziranjem cjeline hrvatska naivna umjetnost nastojalo podsjetiti na značajne obljetnice, osobe, škole i sl.

Prva skupina Suvremene teme obuhvaća tri rada. U prvome autor Miroslav Belobrk govori o stanju skrbi za djecu bez odgovarajuće roditeljske skrbi na području Koprivničko - križevačke

županije i o njihovom smještaju u institucije, udomiteljstvu kao alternativnom obliku skrbi ili pak o posvojenju kao posebnom obliku obiteljsko-pravnog zbrinjavanja i zaštite djece. Zaključuje kako po tome ali i nekim drugim pokazateljima, Koprivničko- križevačka županija može biti primjer dobre prakse, što se često ističe i u stručnim krugovima. Drugi i treći rad donose vijesti iz Đurđevca. Zdravko Šimunić piše o uspostavljenju prijateljstva između Grada Đurđevca i mađarskog Grada Lengyelotija i suradnji njihovih građana, udruga, institucija i gradskih uprava, dok o petoj obljetnici te uspjesima Planinarskog društva »Borik« piše Anto Lončarić.

Zaštita spomenika kulture kao druga tematska cjelina zastupljena je s četiri rada koji govore o potrebi zaštite i preventivi ili o provedenim konzervatorsko resaturatorskim radovima na kulturnim dobrima. Tako Želimir Laszlo, koji je kao djelatnik Muzejskog dokumentacijskog centra iz Zagreba sudjelovao u izradi Elaborata preventivne zaštite za sve objekte i zbirke Muzeja grada Koprivnice te time stekao dobar uvid u njihovo fizičko stanje, u svom radu pišući o kući Malančec podržava ideju njene obnove dajući joj prioritet u odnosu na druge muzejske objekte. S opservacijama i prikazima konzervatorsko restauratorskih radova provedenim na dvije skulpture, Sv. Florijana (18. st.) i Sv. Barbare (17.st.), te slici Krunjenje Bogorodice po Svetom Trojstvu (18. st.) iz vlasništva Muzeja grada Koprivnice, upoznaje nas Velimir Ivezić. O potrebi i nastavku preventivne zaštite i konzervacije crkvenog tekstila 18. i 19. st. kapele Sv. Benedikta iz Hrastovljana piše Venija Bobnjarić-Vučković iz Restauratorskog centra Ludbreg kao i Davor Bešvir čiji rad donosi kratki povijesni prikaz kao i pregled radova provedenih na oltarima kapele Sv. Terezije u Brestu Pokupskom.

Tematsku cjelinu hrvatske naive ili Hlebinske slikarske škole predstavljaju tekstovi nekoliko autora. Vladimir Crnković, povjesničar umjetnosti i likovni kritičar, ravnatelj Muzeja naivne umjetnosti, te vrstan poznavatelj ovog slikarskog fenomena pojavljuje se kao autor dva rada. Prvi donosi ekspertizu poznate slike Ivana Generalića »Poplava«, dok drugi govori o jednom povratu umjetničke baštine nakon 37 godina izbivanja. Riječ je o antologijskoj slici Krste Hegedušića » Rekvizicija« koja je početkom 2005. pristigla u Zagreb, u Muzej naivne umjetnosti iz Caracasa, glavnog grada Venezuele. O projektu Umjetnost Hlebinske škole autora Vladimira Crnkovića pišu Anđelka Mustapić i Franjo Mrzljak. U prvom slučaju radi se o razgovoru s autorom projekta, a u drugom o recenziji projekta. Iz napomena se vidi da su oba iz 2005. Cjelina završava prisjećanjima na mladost slikara Ivana Večenaja.

Skupina povijest umjetnosti zastupljena je s jednim radom i to drugim dijelom Donacije ILC koju je 1997. Galeriji Stari grad Đurđevac darovao Ivan Lacković Croata, a o kojoj je već u prošlom broju Podravskog zbornika pisao Zdravko Šabarić.

Jednu tematsku cjelinu čine dvije skupine, povijest i povijest umjetnosti, predstavljene sa zanimljivim radovima koji donose niz vrijednih i manje poznatih informacija o Podravini.

Temu otvara rad pod nazivom Ilustrirana srednjovjekovna povijest Podravine u kojoj Mladen Trnski pokušava na temelju predmeta, prvenstveno oružja i konjaničke opreme pohranjene u Muzeju grada Koprivnice, te njihovom usporedbom sa sličnim evropskim izvorima, rekonstruirati ratničku odoru. Dodatnu vrijednost rada čine bogate ilustracije u bojama. Ostavštinu Tome Šestaka, poznatog koprivničkog gradskog kapelnika, zborovođe i skladatelja koja se nalazi u Muzeju grada Koprivnice i sastoji se od originalnih Šestakovih skladbi i obrada kao i skladbi drugih autora, obradila je muzikologinja Tanja Devčić Stefanović i za Podravski zbornik opisala. Zatim slijede dva rada vezana uz prostor javnog prijevoza u Koprivnici i Podravini. Božidar Đud bavi se poviješću željeznica u Podravini, a o prvim fijakeristima, autotaksistima i autoprijevoznicima u Koprivnici piše dugogodišnji suradnik Zbornika Milivoj Kovačić. Kratkim prikazom Podravaca na tlu vječnog grada Rima, prvenstveno se tu podrazumijevaju svećenici i časne sestre iz Molvi, čitateljstvo Zbornika upoznaje Dragutin Kokša. Opsežan biografski rad o Fabijanu Kovaču ili

kroničaru Virja i kroničaru Siska, rođenom Virovcu koji je proveo gotovo čitav svoj radni vijek u Sisku, pristigao je od dugogodišnje i vjerne suradnice Podravskog zbornika Mire Kolar Dimitrijević. Dodatnu vrijednost čini prikaz Kovačevog rukopisa kojim je obuhvaćena prošlost Virja od 1840. do 1940., a čiji se original čuva u župnom uredu Virja.

Također još jedan opsežan rad u kojemu autor Zdravko Dizdar na temelju arhivskih izvora donosi podatke o prvom ustaškom logoru »Danica« kraj Koprivnice, njegovom osnivanju, zatočenicima i njihovim stradanjima, te na temelju njih ispravlja mnoge pogrešne interpretacije u historiografiji o tom logoru. O glazbenoj tradiciji Ludbrega staroj 115 godina, posebice puhačkoj piše Franjo Vrtulek. Na kraju slijedi rad Željka Krušelja pod naslovom Uloga narodnog odbora kotara Koprivnica u razvoju Podravke 1956.-1959. godine s dva priloga. Prvi prilog je Kako smo stvarali Podravku Pavla Gažija, a u drugom su Natuknice o pojedincima koji su bitno utjecali na razvoj Podravke.

Uz područje etnografije vezuju se dva teksta. Nada Matijaško piše o 25. obljetnici Podravkinog muzeja prehrane, a prikazom etnografske zbirke Slavka Čambe iz Đurđevca i njenim problemima bavi se Vladimir Miholek.

U skupini prirodoslovlja Mladen Matica piše o zaštićenim dijelovima prirode Podravine kojih je do 30. 8. 2007. bilo ukupno 16 svrstanih u četiri kategorije zaštite: 4 posebna rezervata, 5 značajnih krajobraza, 4 spomenika prirode i 3 spomenika parkovne arhitekture. O dugogodišnjoj fotografskoj praksi i o značenju fotografije u stručnom i znanstvenom radu piše neizostavni suradnik Podravskog zbornika Radovan Kranjčev, koji je brojnim radovima o prirodi Podravine pridonio njenom upoznavanju.

U skupini knjižničarstvo Josipa Strmečki završava popis knjižne građe iz zbirke dr. Leandera Brozovića, čiji prikaz je započeo u Podravskom zborniku 2002.

I na kraju književni prilozi zastupljeni su s nekoliko radova posvećenih poznatim i priznatim književnicima Podravine uz čija imena se vezuju značajne obljetnice. O njima pišu uvaženi suradnici Podravskog zbornika. Milivoj Solar analizira pjesmu Frana Galovića Pred večer, trinaestu po redu iz zbirke Z mojih Bregov. Enerika Bijač svojim prilogom podsjetila je na 50. obljetnicu književnog djelovanja Žarka Marjanovića, a Božica Jelušić prilogom Mrlja sjene u oku koje plače, podsjeća na poeziju Zvonimira Goloba. O životu i djelu Mihovila Pavleka Miškine kroz metodički razrađen sat zavičajne književnosti vodi nas Zdravko Seleš. Dražen Ernečić pripremio je prikaz Iz života akademskog kipara Josipa Fluksija. Proznim radovima predstavljaju se Vladimir Milak »Nedovršeno stvaranje« i Martin Mihaldinec »Mister Giusepe«, a pjesmama Karla Fluksi, Ivan Večenaj i Stanko Kancijan. I na kraju memento Ivanu Peterlinu izborom pjesama iz knjige Samo slutnja koje su odabrali Vladimir Milak, Ivan Šitum i Dražen Ernečić.

Božica Antić

PODRAVSKI ZBORNIK 34, MUZEJ GRADA KOPRIVNICE, KOPRIVNICA 2008., STR. 2

Kao i u protekle 34 godine tako i u broju za 2008. godinu najstariji podravski godišnjak koji još uvijek izlazi, *Podravski zbornik*, donosi radove o Podravini sa svih područja ljudske djelatnosti, ponajviše pak s povijesnog i kulturnog polja. Četrdesetak priloga tridesetčetvorice autora u ovom broju razvrstano je u desetak tematskih rubrika. Broj je inače posvećen 40. obljetnici Galerije naivne umjetnosti u Hlebinama (1968-2008), 40. obljetnici Legende o Picokima (1968-2008) te 80. obljetnici rođenja podravskog i hrvatskog književnika Mladena Kerstnera (1928-2008).

Naslovnicu broja krasi detalj sa slike *Svaki čovjek nosi svoj križ* jednog od najznačajnijih hrvatskih naivnih slikara Mije Kovačića.

Broj se otvara rubrikom *Suvremene teme* u kojoj Edita Janković Hapavel, kustosica Galerije Stari grad iz Đurđevca, ukratko piše o *Legendi o Picokima* te o njenom dobivanju statusa nematerijalnog kulturnog dobra 2007. godine. Slijedi rubrika *Zaštita spomenika kulture* koja donosi nekoliko priloga. Aleksandra Posavec iz G. K. P. Komunalac d.o.o. u svojem prilogu »Kućni vrt koprivničke obitelji Malančec« piše o inventarizaciji i restauraciji biljnog fonda spomenutog vrta koji se provode od 2007. godine kako bi mu se povratio stari sjaj. Želimir Laszlo iz Muzejskog dokumentacijskog centra iz Zagreba u svojem prilogu »Spomen područje logora Danica« piše o potrebi obnove i uređenja spomenutog spomen-područja. Zatim se po drugi put u ovom broju javlja Edita Janković Hapavel, ovaj put s prilogom »Uvod u zaštitne radove na utvrdi Stari grad u Đurđevcu« u kojoj daje prikaz učinjenih zaštitnih radova na tom spomeniku kulture I. kategorije, ali i navodi što bi još trebalo napraviti. Zatim slijede četiri priloga suradnika Restauratorskog centra iz Ludbrega. Tako Jelena Spevec govori o konzervatorsko-restauratorskim radovima na oltaru sv. Ane iz kapele sv. Benedikta u Hrastovljanu, Maja Vrtulek o radovima na misnom ruhu, a Ada Vrtulek Gerić o radovima na stoli iz stalnog postava Zbirke sakralne umjetnosti smještene u kapeli sv. Križa dvorca Batthyany u Ludbregu. Venija Bobnjarić-Vučković govori o aktivnostima Centra od 2004. do 2008. godine.

Sljedeća rubrika je *Hrvatska naivna umjetnost / Hlebinska slikarska škola* koja donosi pet priloga, od čega četiri potpisuje Vladimir Crnković iz Hrvatskog muzeja naivne umjetnosti iz Zagreba. Prvi njegov prilog, pod naslovom »Portret *Zemlje*«, govori o karikaturalnom crtežu Jože Kljakovića *Irina Aleksander i grupa Zemlja*, drugi je »Ekspertiza crteža Ivana Generalića *Autoportret*«, a treći je »O slici Mije Kovačića Zimski pejzaž sa ženom«. U četvrtom prilogu, »Pledoaje za Lackovićeve epistole«, govori o zapisima tog znamenitog podravskog i hrvatskog slikara. Rubriku zatvara Draženka Jalšić Ernečić iz Muzeja grada Koprivnice s prilogom »Kronologija planiranja izgradnje i otvorenje Galerije naivne umjetnosti Hlebine 1962. - 1968. godine«. U rubrici *Povijest umjetnosti* Zdravko Šabarić iz Galerije Stari grad iz Đurđevca donosi prilog »Kinesko slikarstvo iz donacije ILC (tradicijsko slikarstvo - naiva - modernizam)« u kojem još jednom podsjeća na raznolikost skupljenih umjetničkih predmeta u Donaciji Ivana Lackovića Croate koja se nalazi u Starom gradu u Đurđevcu, s posebnim osvrtom na korpus kineskih slikara.

Rubriku *Povijest & kulturna povijest* otvara Vladimir Miholek prilogom »Društvo Hrvatskog sokola u Đurđevcu 1908. - 1929.« u kojem povodom 100-godišnjice osnutka Društva (1908-2008) govori o njegovoj povijesti, aktivnostima, vodstvu itd. Prilog boljem poznavanju povijesti sporta u Podravini i Koprivnici donosi Branko Pleše svojim prilogom »Obitelj Friedrich - osnivači hrvatskog športskog kluba Slaven Koprivnica«, a komunalnoj povijesti prilog daje Martin Mihaldinec svojim člankom »Iz povijesti vodovoda bilogorskih sela«. Slijedi prilog jedne od najredovitijih suradnica *Podravskog zbornika* od njegovih samih početaka pa sve do danas, ugledne povjesničarke iz Podravine sa zagrebačkom adresom, prof. dr. Mire Kolar »Politizacija đaka na koprivničkoj gimnaziji od 1931. do 1935. godine i profesori iz Dalmacije Marko Šeparović i Ivo Marinović«. Zatim prilog o još uvijek neiscrpljenoj temi oko logora Danice kod Koprivnice donosi dr. sc. Zdravko Dizdar iz Hrvatskog instituta za povijest iz Zagreba svojim člankom »Žene u logoru 'Danica', kraj Koprivnice 1941.-1942. godine«, dok Josip Merić donosi prilog povijesti koprivničkog obrta člankom »Sjećanje na koprivničke brijače i frizere (I.)«. Zatim slijede tri priloga o istaknutim Podravkama i Podravcima: Marija Novak donosi svoja sjećanja na književnicu i kulturnu radnicu Boženu Loborec, Pavle Gaži govori o izumiteljici *Vegete* Zlati Bartl, dok Zdravko Jakupec donosi prilog za biografiju pitomačkog nastavnika i promicatelja i snimatelja dječjih filmova Mirka Lauša. U rubrici *Etnografija & etnologija & kulturna antropologija* nalazi se prilog Marije

Mesarić iz Muzeja grada Koprivnice o danas gotovo izumrlom zanatu kovača, te prilog Branka Begovića i Branka Sobote o povijesti i aktivnostima KUD-u *Grgur Karlovčan* iz Kalinovca.

U rubrici *Arheologija* nalazi se prilog mladog i perspektivnog arheologa iz Muzeja grada Koprivnice Roberta Čimina koji donosi »Neka nova saznanja o jednom srednjovjekovnom selu kod Virja«. Rubrika *Prirodoslovlje* donosi prilog »Grofovija Repaš u Prekodravlju (I.)« Zvonimira Ištvana iz Šumarije Repaš, zatim prilog mr. sc. Ivana Biršića o životu i djelu znamenitog agronoma prof. dr. Pavla Kvakana, te prilog »Regionalni park Mura Drava« mr. sc. Mladena Matice iz Županijskog zavoda za prostorno uređenje Koprivničko-križevačke županije, u kojem autor govori o razlozima osnivanja te obuhvatu i granicama potencijalnog regionalnog parka koji, za sada samo kao preventivno zaštićeno područje, čeka na proglašenje regionalnim parkom od strane Vlade Republike Hrvatske. U rubrici *Knjižničarstvo* Stjepan Mraz donosi priloge za povijest hlebinskog knjižničarstva.

Kao i u svakom broju pri kraju se nalazi rubrika *Književnost* u kojoj se nalaze eseji, kritički osvrti i studije o podravskim književnicima ili njihovim djelima, te književni uratci mahom suvremenih autora iz Podravine. Rubriku otvara pripovijetka Vladimira Miholeka *Savjest*, zatim poznata podravska i hrvatska književnica Božica Jelušić donosi esej »Šoderica, podravsko more«, a đurđevački gimnazijski profesor Zdravko Seleš esej na kajkavskom đurđevačkom govoru »Glasi mudrosti z djetinjstva i zavičaja« u povodu 30-godišnjice izlaska znamenite knjige *Kalnovečki razgovori* znamenitog podravskog i hrvatskog pisca i teologa Ivana Goluba. Sva tri priloga popraćena su crtežima Mije Kovačića. Dubravko Bilić donosi opsežnu studiju »Djelo Mladena Kerstnera« u kojoj ćemo pronaći informacije o samom autoru, njegovim djelima, ali i detaljniju analizu Kerstnerove kajkavštine. Ugledni biolog i prirodoslovac dr. sc. Radovan Kranjčev donosi memoarsku prozu »Odsjaji djetinjstva, II«, a Dubravko Bilić kratku crticu »Eduard Breier - autor prve pjesme o Ludbregu«. Jedini pjesnički prilog u rubrici predstavlja pjesma *Naš Božić* Franje Vrtuleka. Broj se zatvara rubrikom *Prikazi, obljetnice* u kojoj Vatroslav Vrban donosi »Osvrt na djelovanje Udruge podravskih studenata 1994. - 1998.«, a rubriku zatvara Branko Begović s prilogom »Marijan Jergović - život u pjesmi«. Kao i prijašnjih brojeva, i u ovom je broju većina članaka popraćena vrijednim grafičkim prilozima.

Mario Kolar

DVADESETGODIŠNJICA ČASOPISA »SCIENTIA PODRAVIANA« (1989. - 2009.) (SCIENTIA PODRAVIANA: GLASILO POVIJESNOG DRUŠTVA KOPRIVNICA, XXI (2009), BR. 23, STR. 1-52, GL. UREDNIK: MIRKO LUKAVSKI, IZDAVAČ: POVIJESNO DRUŠTVO KOPRIVNICA, KOPRIVNICA)

Najnoviji broj *Scientije Podraviane, glasila Povijesnog društva Koprivnica*, svečarski je koncipiran zbog činjenice da se osvrće na dvadesetgodišnjicu svojeg izlaženja (1989-2009) te na dvadesetpetgodišnjicu postojanja Povijesnog društva Koprivnica (1984-2009) koje je izdavač časopisa od prvog broja pa sve do danas. Broj se otvara prigodnim napisima predsjednice Društva Ružice Špoljar, inače ugledne koprivničke nastavnice povijesti, i glavnog urednik *Scientije* Mirka Lukavskog, inače koprivničkog novinara, koji daju kratak osvrt na djelovanje Društva, odnosno izlaženje časopisa, te zahvaljuju svima koji su imali udjela u tome. U uvodni dio broja spada i prilog *Povijesno društvo Koprivnica (1984.-2009.)* koprivničkog povjesničara dr. sc. Hrvoja Petrića, inače potpredsjednika Društva i člana uredništva *Scientije*, u kojem koncizno daje pregled djelovanja Društva kroz proteklih dvadeset i pet godina, a iz kojeg ću izdvojiti ono najvažnije.

Društvo je osnovano 23. travnja 1984. na inicijativu koprivničkih intelektualaca, među kojima valja izdvojiti istaknutog koprivničkog kulturnog radnika, geografa prof. dr. Dragutina Feletara, a prvi predsjednik Društva postao je koprivnički povjesničar Franjo Horvatić. Od 1986. pa sve do danas predsjednica Društva je Ružica Špoljar, zahvaljujući kojoj je Društvo postalo jednim od najaktivnijih i najbolje organiziranih povijesnih društava u Hrvatskoj. Osim izdavanja svojeg glasila od 1989. godine, Društvo je sudjelovalo i u izdavanju nekoliko knjiga, od kojih valja izdvojiti leksikon Križevčana i monografiju o povjesničaru Rudolfu Horvatu. Društvo je u proteklim godinama svojeg postojanja organiziralo preko stotinu javnih predavanja, desetke stručnih ekskurzija po Hrvatskoj i inozemstvu, te jedanaest znanstvenih skupova o Koprivnici i Podravini.

Nakon tog uvodnog dijela slijede četiri razgovora s ključnim akterima Društva i časopisa. S inicijatorom osnivanja Društva i časopisa te jednim od najaktivnijih suradnika i Društva i časopisa, spominjanim prof. dr. Dragutinom Feletarom, razgovarao je istaknuti koprivnički novinar i povjesničar Željko Krušelj, inače također dugogodišnji član Društva. U razgovoru prof. Feletar daje svoje viđenje rada Društva i časopisa te obrazlaže i opisuje kako je došlo do njihovih pokretanja i što oni znače danas. U sljedećem razgovoru, koji je također vodio Krušelj, na svoj sada već dvadesetitrogodišnji mandat predsjednice Društva osvrće se Ružica Špoljar te ističe da je posebno ponosna što Društvo danas broji dvjestotinjak članova koji svoj interes pronalaze u nekima od brojnih programa koje Društvo organizira. U razgovoru s dr. sc. Hrvojem Petrićem, koji je također vodio Krušelj, saznajemo da je Društvo mnoge mlade povjesničare, uključujući i njega samog, potaknulo na istraživački rad i da je i to jedna od temeljnih vrijednosti Društva. U razgovoru dr. Petrić govori i o aktualnim problemima povijesnih istraživanja u Hrvatskoj i Koprivnici, izdvajajući, što se tiče potonjeg, potrebu angažiranja još većeg broja istraživača, ali i potrebu institucionalizacije tih istraživanja kroz osnivanje Zavoda za znanstveni rad HAZU u Koprivnici. S dr. Krešimirom Švarcom, koprivničkim liječnikom i zaljubljenikom u povijest te jednim od osnivača Društva i njegovim dugogodišnjim aktivnim članom, razgovarala je Dijana Sabolović-Krajina, ravnateljica Knjižnice i čitaonice *Fran Galović* iz Koprivnice, naravno i članica Društva. Dr. Švarc se u razgovoru osvrće na brojna putovanja na koja je išao s Društvom, ali i na svoje aktivnosti u Društvu i časopisu (predavanja, članke itd.) koje provodi od njihovih samih početaka pa sve do danas.

Nakon razgovora s glavnim akterima Društva i časopisa slijedi osam prigodnih članaka u kojima se dugogodišnji članovi Društva prisjećaju svojih najljepših uspomena vezanih za Društvo. Svoja »zapamćenja« na rad s »Povijesnim društvom Podravine« tako prvo iznosi ugledna povjesničarka prof. dr. Mira Kolar-Dimitrijević, počasna predsjednica Društva. Ističući već u naslovu »pogrešno« ime Društva prof. Kolar sugerira kako se radi o Društvu koje ima veliku važnost ne samo za Koprivnicu, već i za Podravinu u cjelini. Iako je profesionalni životni vijek provela u Zagrebu, prof. Kolar ističe kako je Društvo pridonijelo tome da se »uvuče u podravski povijesni krug« iz kojeg se nije uspjela izvući do dana današnjeg. O »srebrnom« jubileju Društva svoje dojmove i čestitke izrekla je i dr. sc. Agneza Szabo iz Zagreba. Ugledni povjesničar, prof. dr. Dragutin Pavličević iz Zagreba, u svojem se članku prisjeća svoje dvadeseipetogodišnje suradnje s Društvom, posebice svojeg predavanja koje je održao nedugo nakon osnivanja Društva - bilo je to prvo predavanja koje je Društvo organiziralo. Tereza Salajpal iz Koprivnice u svojem osvrtu na rad Društva posebno ističe brojne ekskurzije koje je Društvo organiziralo i na kojima je, osim zbog »učenja u hodu« o Lijepoj našoj, uživala i zbog uvijek ugodnog druženja koje je uvijek bilo prisutno i u svim ostalim programima koje je Društvo organiziralo. Kratak pregled povijesti i sadašnjosti te projekciju budućnosti krovne povjesničarske udruge u Hrvatskoj, Društva za hrvatsku povjesnicu, s kojom Povijesno društvo usko surađuje dugi niz godina, donosi njezin predsjednik

doc. dr. Željko Holjevac, pridružujući se pritom čestitkama Povijesnom društvu Koprivnica i *Scientiji* na obljetnicama. »Pohvalu« Povijesnom društvu Koprivnica zatim daje njegov dugogodišnji član Miroslav Klemm, a osvrt na aktivnosti Društva donose i Nevenka Čižmak te spominjana Dijana Sabolović-Krajina. Završni dio ovog dijela broja čini popis svih dvjestotinjak sadašnjih članova Društva.

Četvrti dio časopisa posvećen je samom časopisu *Scientia Podravina*. U svojem članku *Bibliografija radova Scientie Podraviane* Božica Anić, knjižničarka u Muzeju grada Koprivnice, nakon kratkog uvodnog dijela u kojem donosi osnovne obavijesti o časopisu, daje iscrpnu bibliografiju priloga objavljenih u *Scientiji* od prvog broja do danas. Tako saznajemo da je prvi broj *Scientije* izašao 2. lipnja 1989. godine i otada redovito izlazi do danas. Također, od prvog broja do danas urednik mu je spominjani Mirko Lukavski. Na stranicama *Scientije* kroz dvadeset godina javilo se 75 autora, a objavljeno je 268 priloga. Sama bibliografija priloga podijeljena je na četiri dijela. Prvo se donosi bibliografski popis i opis radova koji su raspoređeni po stručnim skupinama, odnosno UDK oznakama, zatim se donosi abecedno kazalo autora koji su objavili svoje priloga u *Scientiji* te abecedno kazalo struka prema kojima su razvrstani prilozi u bibliografiji.

Gledano u cjelini, ovaj broj *Scientije* donosi prije svega mnogo relevantnih informacija vezanih za dvadesetpetogodišnji rad Povijesnog društva Koprivnica i dvedesetogodišnje izlaženje *Scientije Podraviane*, a samim time i mnogo relevantnih informacija za koprivničku i podravsku povijest i kulturu. Želja nam je da i časopis i Društvo barem poduplaju svoje postojanje te da i dalje ostanu važan pokretač i kroničar koprivničkog i podravskog društvenog i kulturnog života.

Mario Kolar

MIGRACIJSKE I ETNIČKE TEME, GOD. 25, BR. 1-2, INSTITUT ZA MIGRACIJE I NARODNOSTI, ZAGREB, LIPANJ 2009., STR. 1-181.

U izdanju Instituta za migracije i narodnost (IMIN) objavljen je dvobroj časopisa *Migracijske i etničke teme*. Kao multidisciplinaran i interdisciplinaran časopis, *Migracijske i etničke teme* objavljuju radove koji se bave aspektima migracija, etničnosti i identiteta s gledišta različitih društvenih i humanističkih disciplina: sociologije, antropologije, povijesti, demografije, društvene geografije, psihologije, politologije, ekonomije, prava, lingvistike itd.. Članci su uglavnom objavljeni na hrvatskom i engleskom, a sadrže sažetke na engleskom i francuskom jeziku.

Sadržajno, Časopis je podijeljen šest cjelina: *Identidet i društvo, Istraživanje etnogeneze, Prostor i ideologija, Demografsko starenje, Prikazi i Dodaci.*

Prva cjelina, *Identitet i društvo* (str. 7-69), bavi se temama socijalne psihologije, socijalne psihologije kulture i socijalne demografije. Tajana KRIŽANEC i Dinka ČORKALO BIRUŠKI u članku *Prediktori nacionalizma i kozmopolitizma: doprinos nekih sociodemografskih obilježja, ideološke samoidentifikacije i individualizma/kolektivizma na uzorku studenata i njihovih roditelja* (str. 7-33) iznose rezultate provedenog istraživanja koje je imalo zadatak usporediti razine i utvrditi povezanosti između rezultata studenata psihologije (uzorak od 200 studenata) i njihovih roditelja (uzorak od 296 roditelja) u odnosu na nacionalizam i kozmopolitizam te kolektivizam i horizontalni i vertikalni individualizam. Istraživanje se temeljilo na tri upitnika: Skala nacionalizma i kozmopolitizma, HVIC upitnik horizontalnog i vertikalnog individualizma i kozmopolitizma i sociodemografski upitnik. Rezultati su pokazali da roditelji iskazuju izraženiji nacionalizam i kolektivizam od svoje djece, dok studenti iskazuju izraženiji kozmopolitizam i horizontalni individualizam u odnosu na roditelje. Kod vertikalnog individualizma između prosječnog rezul-

tata studenata i roditelja nisu zabilježene razlike.Također, istraživanje je potvrdilo pretpostavku da je nacionalizam roditelja i studenata moguće predvidjeti na temelju desne političke orijentacije, pridavanja važnosti vjeri i izraženog vertikalnog individualizma, dok je kozmopolitizam moguće predvidjeti na temelju lijeve političke orijentacije ispitanika.

U izvornom znanstvenom radu *Reasons for Assimilation: Focus on the Indian Muslims in Kuching, Malaysia* (str. 35-48) autori, Maya KHEMLANI DAVID i Caesar DEALWIS, razmatraju razloge asimilacije indijskih muslimana i prihvaćanje malajskog identiteta. Istraživanja su pokazala veliku propusnost etničkih granica indijskih muslimana. Kao snažne asimilacijske čimbenike autori navode: asimilacijske brakove i zajedničku religiju - islam.

U preglednom radu *Religijski identiteti i društvena struktura Bosne i Hercegovine* (str. 49-67) Nebojša ŠAVIJA-VALHA analizira strukturne pretpostavke stvaranja religijskih identiteta u Bosni i Hercegovini kao posljedice međudjelovanja poganstva, narodnih običaja, procesa pokrštavanja i islamizacije, heterogenosti stanovništva te geopolitičkog položaja na tromeđi velikih imperija. U tom kontekstu autor promatra koegzistenciju nekoliko religijskih institucija: katoličanstva, pravoslavlja, Crkve bosanske i islama. Kroz instituciju *milleta* Otomansko Carstvo osiguravalo je pretpostavke za etničko modeliranje religijskih zajednica, ali i *političku* artikulaciju. Interakciju među religijskim skupinama autor promatra na dvije komplementarne razine: vertikalnoj, tj. *političkoj* s hijerarhijskim i diskriminativnim odnosima i lateralnoj, tj. *društvenoj* egalitarizirajuće transgrupne i intergrupne socijalne prakse. Tako religija djeluje na totalitarizirajući način i pokazuje se kao temeljni mehanizam artikulacije daljnjih grupnih identifikacija - etničkih i nacionalnih.

Druga cjelina, *Istraživanje etnogeneze*, sadrži rad Osmana KARATAYJA *The Bulgars in Transoxiana: Some Inferences from Early Islamic Sources* (str. 69-88) u kojem se razmatra problematika etnogeneze Bugara. Rad je prvenstveno namijenjen istraživačima euroazijske povijesti. Pradomovinu Bugara autor nalazi u Transoksijani gdje su odigrali određenu ulogu u počecima islamizacije središnje Azije, ali su zadržali diferentan položaj u odnosu na iranske narode i turska (turkijska) plemena. Svoju teoriju temelji na srednjovjekovnim tekstovima u kojima se ime *Bugar* javlja i kao zemljopisni naziv i kao etnonim u Transoksijani. U 2. stoljeću prije Krista dio transoksijanskih Bugara doselio se na Kavkaz te se smatraju okosnicom europskih Bugara.

U cjelini *Prostor i ideologija* nalazi se izvorni znanstveni rad *Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova* (str. 89-124) u kojem autorice, Jelena STANIĆ, Laura ŠAKAJA i Lana SLAVUJ, prate promjene ulične onomastike u gradu Zagrebu kao posljedice uspona i padova različitih društveno-političkih sustava. Analiza službene promjene naziva ulica tijekom zagrebačke povijesti rezultirala je izdvajanjem pet razdoblja ideološki motiviranih imenovanja/preimenovanja: 1. modernizacijsko razdoblje (prvo službeno imenovanje ulica (1878.) s tendencijom politizacije i nacionalizacije gradskog krajolika); 2. razdoblje Kraljevine SHS/Jugoslavije (proslavenska geopolitička orijentacija s dominantnom nacionalnom idejom); 3. razdoblje NDH (dekanonizacija znakova južnoslavenske orijentacije i reference na ustaški, nacistički i fašistički pokret); 4. razdoblje socijalizma (ugradnja ideala heroja radničkog pokreta i Narodnooslobodilačke borbe u kanonski sustav) 5. razdoblje nakon demokratskih promjena 1990. (brisanje socijalističkih znakova i ugradnja novih referenci na staru nacionalnu kulturnu i povijesnu tradiciju). Završni dio članka posvećen je analizi javne polemike vezane uz odabir lokacije trga po imenu prvog predsjednika Republike Hrvatske, Franje Tuđmana. Na kraju teksta nalazi se vrijedan prilog pod nazivom: *Ulice i trgovi četvrti Donji grad na planovima Zagreba iz 1878., 1902., 1930., 1938., 1944., 1947., 1990. i 2008. godine*.

Četvrta cjelina, *Demografsko starenje*, sadrži pregledni rad Dubravke SPEVEC *Starenje stanovništva Varaždinske županije od 1961. do 2001.* (str. 125-150) u kojem autorica analizira demografsko starenje i stupanj ostarjelosti stanovništva Varaždinske županije od 1961. do 2001., na

administrativnoj razini gradova/općina. Popisni podaci iz 1961. pokazuju da je 25% administrativno-teritorijalnih jedinica Županije prešlo *kritičnu* vrijednost indeksa starenja, dok su podaci iz 2001. još alarmantniji, naime, stanovništvo je u poodmakloj fazi starenja, tj., svaki peti stanovnik Županije stariji je od 60 godina. U završnom dijelu članka autorica, na temelju iscrpne analize, predviđa izrazito nepovoljna demografska kretanja na prostoru Varaždinske županije, odnosno, daljnju prirodnu depopulaciju prostora, a time i društveno i gospodarski neuravnotežen razvoj.

U cjelini *Prikazi* (str.153-172) nalaze se prikazi sljedećih knjiga i znanstvenih časopisa: ŽITNIK, Janja, *Večkulturna Slovenija: položaj migrantske književnosti in kulture v slovenskem prostoru*, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Ljubljana, 2008., 314; DRNOVŠEK, Marjan (ed.), *Historical and Cultural Perspectives on Slovenian Migration*, ZRC Publishing, Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Ljubljana, 2007., 204; ĆIRKOVIĆ, Sima, Srbi među europskim narodima, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2008., 351; ŠKORIĆ, Marko, SOKOLOVSKA, Valentina, ŽOLT, Lazar, *Tradicija, jezik, identitet*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2008., 111; ATKINSON, David, JACKSON, Peter, SIBLEY, David, WASHBOURNE, Neil, Kulturna geografija: kritički rječnik ključnih pojmova, Disput d. o. o., Zagreb, 2008., 295; **Eko**nomska i **eko**historija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša, god. 4., br. 4, Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju - Meridijani, Zagreb-Samobor, 2008., 290.

Završi dio, *Dodaci*, sadrži *Bilješke o autorima* i *Upute suradnicima*.

Zaključno valja naglasiti da su migracije i etničnost aktualna i afirmirana područja suvremenih društvenih istraživanja. Nove pojave i procesi u svijetu - globalizacija, sve veća prostorna pokretljivost ljudi, delokalizacija i relokalizacija kulture - razlog su sve većeg znanstvenoga zanimanja za pitanja migracija, etničnosti i identiteta. Istraživačima koji se bave tom tematikom, ali i čitavoj znanstvenoj i kulturnoj javnosti časopis *Migracijske i etničke teme* omogućuje praćenje suvremenih znanstvenih spoznaja, razmjenu ideja i interdisciplinarn dijalog. Posebnu vrijednost ima njegova internacionalnost. Tekstovi objavljeni u časopisu referiraju se u: Sociological Abstracts, Inc. (San Diego, USA); Worldwide Political Science Abstracts (San Diego, USA); Linguistics and Language Behavior Abstracts (San Diego, USA); International Bibliography of the Social Sciences (London, UK); REMISIS - Revue Bibliographique sur les Migrations Internationales (Paris, France); SocINDEX (EBSCO, Ipswich, USA); CEEOL - Central and Eastern European Online Library (Frankfurt am Main, Germany).

Ivančica Jež

MIRA KOLAR, SVILARSTVO U HRVATSKOJ OD 18. STOLJEĆA DO 1945. GODINE., DOM I SVIJET, ZAGREB 2007., 333 STR.

Vrlo dobro poznata i uvažena međunarodna stručnjakinja za ekonomsku i gospodarsku povijest, prof. dr. sc. Mira Kolar - Dimitrijević svrstala je svojom novom knjigom hrvatsku historiografiju uz bok drugim europskim zemljama koje su povijest vlastitog svilarstva već ranije u potpunosti obradile. Ne računajući manji rad o svilarstvu u sjevernoj Hrvatskoj naslova *The development of sericulture and the production of silk in Croatia*, koji je napisao Alexader Buczynski ova monografija predstavlja jedino cjelovito istraživanje povijesti svilarstva u Hrvatskoj. Autorica vremenski pokriva cijeli period sustavne proizvodnje i obrade svile u Hrvatskoj. Od njezinog početka u 18. stoljeću kada je carica Marija Terezija potaknula proizvodnju svilarstva u Habsburškoj monarhiji kao odgovor na raskoš francuskoga, donekle i berlinskog dvora, sve do kraja drugog svjetskog rata kada sa raspadom NDH propada i posljednja tvornica svile prateći pri tome sve njezine uspone i padove. U tom sveobuhvatnom pregledu uključen je kratak pregled pojavljivanja

svile i svilarstva na hrvatskim prostorima prije početka sustavnog svilogojstva, poput slučaja proizvodnje na Rabu u 12. stoljeću ili kontakti sam osmanlijskim trgovcima svilom.

Sama knjiga podijeljena je na nekoliko poglavlja koja prate razvojne faze svilarstva u Hrvatskoj. Prvom fazom, *Pod zaštitom Bečkog dvora od 1750. do 1827. godine,*obuhvaćen je period vladavine carice Marije Terezije koja je i inicirala proizvodnju svile u Habsburškoj monarhiji, period sukoba sa Francuskom tokom kojeg je potreba za svilom pala a brigu za proizvodnju preuzima svećenstvo i period za vrijeme trajanja Bečkog kongresa u kojem se pokušava ponovo ojačati uzgoj svilarstva ali sa polovičnim rezultatima. U tom poglavlju autorica početke svilogojstva traži u Varaždinskoj i Križevačkoj županiji, ali isto i ukazuje na stanoviti otpor seljaka koji se nisu željeli primiti vrlo kompliciranog i zahtjevnog procesa proizvodnje svile. Sljedeća faza razvoja, *U zakupu bečke trgovačke obitelji Hoffmann od 1827.do 1848 godine,* obilježena je privatizacijom svilarstva koja je uslijedila zbog gospodarskih i društvenih problema koji su zahvatili Monarhiju. Nakon 1848. godine dolazi do promjena u strukturi društva. Te probleme autorica obrađuje u poglavlju *Pod zaštitom Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva u Zagrebu od 1848. do 1860. godine.* Počinje se razvijati i jačati građanstvo koje svojim skromnijim načinom života odudara od plemstva i time pogoduje propadanju svilarstva, što će se u kasnijoj fazi razvoja građanstva promijeniti. U toj fazi slabljenju svilarstva doprinose i novostečena prava i slobode seljaštva koje je u velikim brojevima odbijalo baviti se svilarstvom, djelomično zbog trgovaca koji su prodavali loše sjeme svilca i nisu otkupljivali čahurice po dogovorenim cijenama, djelomično zbog same kompliciranosti i osjetljivosti proizvodnog procesa i u konačnici jer je svila predstavljala *gospodsku robu. Uspon i pad svilarstva za bana Josipa Šokčevića od 1861. do 1868. godine,* četvrta je faza razvoja koja je obilježena velikim raspravama za i protiv svilarstva. Tokom vladavine bana Šokčevića došlo je i do bolesti bube 1866. godine što se u historiografiji smatralo razlogom propasti svilarstva, no autorica razrađuje i ostale razloge i ukazuje na mnogo složenije razloge propadanja svilarstva koji su bili uzgojne, gospodarske, prometne i političke prirode. *Svilarstvo od 1869. do 1882. godine* pogođeno je restrukturiranjem države i sve većim jačanjem Mađarskog svilarstva. Mađarska vlada uvidjela je mogućnosti zarade u svilarstvu i zbog toga je poticala razvoj u vlastitoj zemlji i onemogućavala u Hrvatskoj, stvorivši pri tome monopol. Tako su glavni centri svilarstva postali Szegsard, Pančevo i Novi Sad. U poglavlju naslovljenom *Pod zaštitom bana i Ugarskog svilogojstvenog nadzorništva, od 1882. do 1907. godine,* autorica se bavi analizom uspona svilarstva pod utjecajem bana Pejačevića i bana Khuena Hédervárija, raščlanjujući pri tome svoju analizu po županijama. Iako je za vrijeme vladavine Hrvatsko-srpske koalicije svilarstvo dospjelo pod upravu Zemaljske vlade, ista redovito nije imala novaca za cjelokupnu obnovu svilogojstva, a podjela poslova po nacionalnoj osnovi kojom se autorica bavi u poglavlju *U zakupu Hrvatske poljodjelske banke i Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, od 1908. do 1919. godine,* donijela je više problema nego koristi. Posljednja dva poglavlja koja su vezana uz samo svilarstvo bave se periodom od 1918. do 1945. godine i periodom nakon 1945. godine. U njima autorica opisuje posvemašnju nezainteresiranost i propadanja svilarstva.

Autorica je analizirajući jedan segmenta gospodarstva kroz duži period dala dobar prikaz gospodarskog i društvenog razvoja Hrvatske iz sasvim nove perspektive. Pri tome je dala i neka nova rješenja, poput već spomenute analize bolesti 1866. godine i problema koji su se u historiografiji vezali uz nju. Također osporava i neke teze, poput one A. Buczyiskija da je svilarstvo u Hrvatskoj napredovalo samo do 1848. godine. U konačnici daje i prijedloge koji potencijalno mogu razviti, odnosno obnoviti, interes za svilarstvo u etnografsko - turističkom kontekstu.

Nenad Vajzović

GEOADRIA, GLASILO HRVATSKOG GEOGRAFSKOG DRUŠTVA I ODJELA ZA GEOGRAFIJU SVEUČILIŠTA U ZADRU, VOL. 14, BROJ 1/2009., ZADAR 2009., UREDNIK DAMIR MAGAŠ, 178 STR.

Zajvaljujući posebnim naporima i zalaganju prof. dr. sc. Damira Magaša i doc. dr. sc. Josipa Faričića, Geoadria redovito izlazi (dva broja godišnje), te je stalnim unapređivanjem sadržaja i grafičke opreme prerasla u vodeći geografski znanstveni časopis u Hrvatskoj. Časopis je uređivan po svim međunarodnim normama, ima međunarodno uredništvo, a članci se usporedo objavljuju na hrvatskom i engleskom jeziku.

Broj 1/2009. Geoadrije objavljuje pet znanstvenih članaka, dva izvješća sa znanstvenih skupova i tri prikaza novih geografskih knjiga. Uvršteni članci prošli su stroge recenzije, a svojom znanstvenom akribijom zaslužuju objavljivanje. Kako piše urednik Damir Magaš u predgovoru, Nina Lončar u prvom članku pozabavila se temom **Geomorfološka regionalizacija srednjeg i južnog dijela otoka Paga.** «Temeljem analize geoloških, klimatskih, geomorfoloških i morfometrijskih obilježja Paga, autorica je utvrdila 21 kategoriju reljefa, koje je detaljno analizirala pomoću metode daljinskog istraživanja. Istaknula je prevladavajuće geomorfološke procese i oblike, izdvojivši 243 prostorne jedinice. Metodom generalizacije autorica je teren vrjednovala i prema kriterijima pogodnosti za gradnju».

Mirjana Miličević razradila je temu **Socio-geografska preobrazba Mostarskog blata.** Ona je «vrjednovala osnovne parametre suvremenih prostornih promjena ruralnih naselja na području Mostarskog blata, jednog od većih polja u kršu u porječju rijeke Neretve. Razmotrila je relevantne promjene u prostornoj organizaciji i krajoliku uvjetovane procesima deagrarizacije i deruralizacije. Analizirala je utjecaj brojnih geografskih čimbenika suvremene preobrazbe: gradova u blizini, nedostatne infrastrukture, korjenitih promjena zanimanja stanovništva osobito u tranzicijskom razdoblju, te posebno velikosrpske agresije na Hrvatsku i BiH».

Članak Branka Cavrića pod naslovom **Održivost i njene sastavnice kao nova paradigma u teoriji i praksi hrvatskog planiranja** metodološkog je karaktera. Članak raspravlja o važnosti uključenja aspekta održivosti u agendu planiranja prostora. «To traži nove odnose između konvencionalnih i suvremenih sudionika u današnjem post-socijalističkom svijetu. Pojedini interesi angažirani u razvoju, upravljanju i politici pokazuju nedostatak svijesti i negativni odnos prema održivosti u planerskoj praksi, gdje je glavni cilj unaprijediti kvalitetu života sadašnjih i budućih naraštaja, zanemarujući planerska znanja i ekspertize.»

Jure Marić napisao je članak **Prostorno planiranje u Dubrovačko-neretvanskoj županiji.** «Na temelju terenskih istraživanja i analize različitih izvora prostornih podataka, te postojeće prostorno-planske dokumentacije, u članku se raspravljaju značajke i posebnosti prostornog planiranja u našoh najjužnijoj županiji.»

Konačno, peti znanstveni rad napisao je Vladimir Skračić na temu **Višeimenost u jadranskoj nesonimiji (na primjeru Kornatskog otočja).** Taj nas članak želi upozoriti na: «1). potrebu veće suradnje između toponomastičara i kartografa i 2.) da se kroz analizu toponomastičnih sustava bez stalnoga jezičnog središta uputi na činjenicu da ti sustavi redovito, svojim govorom i svojom jezičnom praksom, reguliraju nepostojanost toponomastičke jednoznačnosti».

Dragutin Feletar

VLADIMIR ŠADEK: POLITIČKE STRANKE U PODRAVINI 1918. - 1941., MERIDIJANI, KOPRIVNICA 2009., 240 STR.

Mladi politolog mr. sc. Vladimir Šadek napisao je i svoju drugu knjigu (prva «Molvarska Podravina i druge teme» tiskana je 2008.). Urednik nove knjige, dr. sc. Hrvoje Petrić, u Pogovoru piše i ovo:

«Iako je do sada dosta pisano o međuratnom razdoblju Podravine, do pojave ove knjige nije se našao nitko tko bi sintetizirao dosadašnje spoznaje o političkim odnosima te ih nadopunio novim spoznajama, dobivenim arhivskim istraživanjima i sustavnim proučavanjem novinske građe. Šadek je u ovoj knjizi novim spoznajama daleko nadmašio postojeće, pa se sa sigurnošću može ustanoviti da se radi o radu pisanom pretežito na izvornim i široj javnosti potpuno nepoznatim podacima.»

Recenzent prof. dr. sc. Tihomir Cipek, pak, konstatira da «rad Vladimira Šadeka vrsnom kombinacijom relevantnih politologijskih i historijskih istraživačkih postupaka uspješno tematizira fenomen političkih stranaka u središnjoj Podravini između dva svjetska rata. Analizom izbornih rezultata, koji su zorno prikazani u dobro razrađenim tablicama, autor je pokazao kako se Hrvatska seljačka stranka uspostavila kao dominantna stranačka sila u istraživanoj regiji. Autor je također dobro ukazao na razloge izbornih pobjeda radićevaca, naglašavajući da je HSS u svojoj ideologiji uspješno spojio ideju o rješavanju hrvatskog nacionalnog pitanja s borbom za socijalnu pravdu».

U knjizi se analiziraju rezultati svih održanih izbora u Podravini od 1918. do 1941. godine, način vođenja predizbornih aktivnosti te poslijeizbornih pregovora i koalicija. Prezentirani su i podaci o političkoj situaciji među stanovništvom i reakcijama na pojedine političke događaje (koji su često bili na rubu krize). Na taj način ova knjiga prezentira i zaokružuje većinu elemenata političkog života ovog dijela Hrvatske u međuratnom razdoblju.

U prvom poglavlju predočeni su najvažniji čimbenici formiranja i razvoja političkog i stranačkog života Hrvatske i Podravine. Valjalo je istražiti političke prilike u Podravini od ukidanja Vojne krajine (1871. do 1891.) pa do kraja Prvog svjetskog rata. U tom kontekstu osobito značenje imali su izbori za Hrvatski sabor 1901. i projekt stvaranja Hrvatske (pučke) seljačke stranke slijedećih nekoliko godina. Posebne značajke i previranja ima stranački život u Podravini u vrijeme trajanja Prvoga svjetskog rata.

U drugom poglavlju razrađeni su osnovni elementi političkog života u Podravini u vrijeme Kraljevine SHS, odnosno od 1918. do 1929. godine. Prilike su se posve izmijenile, pa austrougarski politički «štih» zamjenjuje «balkanska krčma». Podravina je bila područje u kojoj je za zastupnika biran Stjepan Radić, u njoj su se prelamale sve tadašnje tenzije političkih prilika Hrvatske pa i Jugoslavije. Autor sustavno kronološki prati ta zbivanja, a osobito ona vezana uz pojedine izbore. Jedno od krvavih finala tadašnjih političkih prilika bila su događanja 1928. i 1929., te sve nestabilnije prilike u vrijeme Kraljevine Jugoslavije - sve do početka fašističke okupacije 1941. godine - što je razrađeno u trećem poglavlju. Podravina je također dala znatan prinos stvaranju Banovine Hrvatske 1939., ali je sve uskoro završilo u ratnom vihoru.

Može se na kraju zaključiti da ova knjiga na stručan, znanstveni način analizira sve te događaje u političkom životu Podravine od 1918. do 1941., te predstavlja važan i objektivan izvor saznanja i ocjena o tom napaćenom vremenu Podravine i Hrvatske.

Dragutin Feletar

ZVONIMIR BARTOLIĆ: SJEVERNOHRVATSKE TEME VIII., PUČKO PJESNIŠTVO POMURSKIH HRVATA, NA SPOMEN GJURI DEŽELIĆU I DR. VINKU ŽGANCU, MATICA HRVATSKA, ČAKOVEC 2006., 150 STR.

Iako je ova knjiga tiskana još prije tri godine, njezin prikaz rado donosimo u ovom broju Podravine. Naprosto zato jer smo je nepravdeno prešutjeli. Nažalost, u međuvremenu je prof. dr. sc. Zvonimir Bartolić preminuo, pa je stoga ovaj prikaz još važniji.

Zacijelo najznačajniji književni povjesničar, kritik i pisac, te vrhunski hrvatski intelektualac iz Međimurja, Zvonimir Bartolić ostavio nam je svoje ponajbolje radove u seriji svojih knjiga pod naslovom **Sjevernohrvatske teme,** kojih je dosad izašlo devet. U osmoj knjizi Bartolić znanstvenom akribijom istražuje i pojašnjava narodnosnu važnost pučkog stvaralaštva pomurskih Hrvata, osobito s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Ova studija je zapravo prošireni referat koji je autor prezentirao na značajnoj Etnografskoj konferenciji u Budimpešti 2005. godine.

Svoja izučavanja, pa potom i zaključke i ocjene, Bartolić prvenstveno temelji na knjizi dr. Vinka Žganca Pučke popijevke Hrvata iz okolice Velike Kaniže (1974.), kao i na pjesmama koje je u mađarskom dijelu Pomurja skupio znameniti Gjuro Deželić (1858.). O važnosti spašavanja narodne pripovijedačke i pjesničke baštine, Bartolić je zapisao i ovo: «Svaki od nas sudionika sam za sebe promatrajući etnografsku građu, morao se suočiti sa nemilosrdnošću vremena. Za samo jedno stoljeće jedna je cvatuća kultura - a to je i sa svakom drugom - mislim na tradicijsku hrvatsku kulturu, skoro bestraga nestala. Tim nestajanjem ne gubi se samo materijalna kultura, dakle ono što je čovjek stoljećima za potrebe života stvarao da bi se održao, tim nestajanjem zauvijek nestaju riječi, nazivlje, nestaju narječja pa i čitavi jezici, na što nas upozoravaju suvremena antropološka, jezikoslovna i sociološka istraživanja».

U opsežnoj studiji **Pučko pjesništvo Pomurskih Hrvata** Bartolić secira vrijednosti narodnoga i autorskog pjesništva naših sunarodnjaka s lijeve strane Mure. Ta analiza u obzir uzima sve važnije kriterije i pristupe, a prvenstveno jezični, izričajni i povijesni. Posebno je značenje ove studije što ona daje sustavnu i uvjerljivu analizu geneze Hrvata kao starosjedilaca u ovom dijelu današnje Zaladske županije. Ovdje ćemo naći dragocjene podatke o prostiranju i trajanju Bekšinskog arhiđakonata Zagrebačke biskupije, koji je obuhvaćao i naselja preko Mure - sve do Velike Kaniže i Čestrega. Zagrebačkoj biskupiji pripadao je posve opravdano i velik dio istočnog Prekomurja (danas u Sloveniji). Ti su dijelovi nepravedno amputirani od Hrvatske i sustavno odnarođeni. Ali ostala je narodna baština, ostao je jezik i literarno stvaralaštvo, koje se ne može izbrisati niti zaboraviti.

Veličinu i značenje narodnih pjesama Pomurskih Hrvata Bartolić u knjizi potkrepljuje zornim prilozima. Prenosimo iz Predgovora kako je sam autor predstavio priloge svojoj studiji:

«Svojoj raspravi priključujem i Deželićevu zbirku Pjesme mađarskih Hrvatah, koje je Deželić uvrstio u svoj opsežni zbornik Hrvatske narodne pjesme puka štokavskoga i kajkavskoga. Taj Deželićev zbornik, dovršen 1859., nikada u cjelini nije tiskan, iako je često korišten. Nikada u cjelini nisu tiskane niti Pjesme mađarskih Hrvatah. Iz tih razloga objavljujem ih sada po prvi put. Uvrstio sam i dva spričavanja Remuša Balažina iz Hrvatskog Središća (Serdahelj, Totszerdahely). Ta spričavanja objavljena su godine 1916. u čakovečkom listu Međimurje/Muraköz. Isto tako, u Priloge sam uvrstio i pjesmu Sveta Mlada Nedelica, koju je zabilježio i ostavio Šandor Horvat. Za poznavanje pučke književne baštine Pomurskih Hrvata zanimljiva je i studija Ernesta Eperjessyja Pod cerom se pleše, pa sam iz te studije uvrstio nekoliko pučkih pjesničkih i pučki retoričkih tekstova. Uvrstio sam i romarsku popijevku Nebo, zemla, se stvoreje, koju je Miroslav Vuk Croata zabilježio u Hrvatskom Središću, objavivši je u svojoj knjizi Hrvatske romarske popijevke (1996.). Pjesmu je pjevao Vinko Kuzma».

Dragutin Feletar

EKONOMSKA I EKOHISTORIJA, BROJ 5/2009., UREDNIK HRVOJE PETRIĆ, ZAGREB 2009., 270 STR.

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju u zajednici s Izdavčkom kućom Meridijani uporni su priređivači i nakladnici, te su javnosti podarili i peti broj sve bolje uređivanog časopisa **Ekonomska i ekohistorija.** I ovaj broj je opsežan (270 stranica), te pokazuje da i Hrvatska ima velik potencijal istraživača i poklonika ekonomske povijesti i posebice ekohistorije. Pokazuje se da i naša historiografija uspješno prati svjetske trendove razvoja povijesnih znanosti.

Kao što je to bilo i u ranijim brojevima, ovo godište također objavljuje jedan opsežniji specijalizirani blok tema. Ovaj put je tema lov i lovna privreda u povijesti. Prilozi su vrlo interesantni, dobro izabrani, a obrađuju lovno gospodarstvo u Hrvatskoj i s primjerima iz svijeta. Krešimir Krapinec, Marijan Grubešić, Kristijan Tomljanović i Igor Kovač, sa zagrebačkog Šumarskog fakulteta, istražili su temu pod naslovom **Uloga lovačkih izložbi te njihov značaj u valorizaciji stupnja razvijenosti lovstva pojedine zemlje - s posebnim osvrtom na Hrvatsku.** Zanimljivo je da je uz ovaj rad citirano više od sto jedinica literature i izvora! Mira Kolar Dimitrijević i Elizabeta Wagner u članku **Lov i plemstvo u Hrvatskoj i Slavoniji** razrađuju odnos plemstva (pa i društva) prema lovu prvenstveno tijekom 19. i početkom 20. stoljeća.

Mladen Tomorad kao vrstan poznavatelj staroga vijeka, razrađuje temu **Lov i ribolov u starom Egiptu.** Vrlo je instruktivna usporedba tadašnjih i novijih prilika u lovnoj privredi. Dobra je i usporedba sa stanjem lovstva u sjeveroistočnoj Sloveniji - autor članka **Urbarialni zapisi o lovstvu na območju med Savo i Sotlo v prvi polovici 17. stoletja** je Dejan Zedravec s Filozofskog fakulteta u Ljubljani. Ivica Šute prihvatio se teme iz novijeg razdoblja; **Hrvatska seljačka lovačka društva i organizacija lova u drugoj polovici 1930-tih godina u Hrvatskoj.**

Drugi dio časopisa odnosi se na ostale teme. Ovdje bismo istakli zanimljivo istraživanje naše afirmirane kartografkinje Mirele Slukan Altić pod naslovom **Utjecaj rijeke Kupe na lokaciju i urbani razvoj Vojnoga Siska.** Dubravka Mlinarić sa zagrebačkog Instituta za migracije i narodnosti donosi nam svoje istraživanje na temu **Privatni projekti isušivanja i melioracije tla u Dalmaciji i Istri od ranog novog vijeka do 20. stoljeća.** Nastavljaju se uglavnom ekohistorijske teme. Hrvoje Petrić, urednik časopisa, ovaj put je napisao posebnu temu o pojavi i posljedicama «ognja» u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Tema nosi naslov: **O požarima i urbanom okolišu slobodnih kraljevskih gradova Hrvatsko-slavonskog kraljevstva u ranome novom vijeku (Varaždin, Križevci, Koprivnica, Zagreb).** Taj je članak usporedno objavljen i na engleskom jeziku.

Posebnu pozornost izazvat će objavljivanje rezultata ankete studentske populacije u Koprivničko-križevačkoj županiji na temu zaštite okoliša. Anketu su proveli i obradili Sandra Kantar, Kristina Svržnjak i Olga Razum, a članak nosi naslov **Zaštita okoliša u stavovima i ponašanju studenata Koprivničko-križevačke županije.** Na kraju časopisa objavljena je i **Bibliografija ekohistorije i ekonomske povijesti grada Varaždina i njegove okolice.** Predstavljene su 102 literaturne jedinice. Kao i obično, posve na kraju objavljeni su prikazi knjiga i znanstvenih skupova.

Petar Feletar

RUŽICA VUK: LUDBREŠKA PODRAVINA - GOSPODARSKI RAZVOJ KAO FAKTOR TRANSFORMACIJE, MERIDIJANI, SAMOBOR 2009., 240 STR.

Gusto naseljeni i povijesno dinamičan kraj Ludbreške Podravine bio je dosad predmetom brojnih znanstvenih i stručnih radova, knjiga i monografija. Međutim, niti jedan od njih ne prikazuje gospodarski razvoj ovoga kraja tako temeljito i uz suvremenu metodologiju historijske geografije, kao novoizašla knjiga mr. sc. Ružice Vuk «Ludbreška Podravina - gospodarski razvoj kao faktor transformacije». Ovom knjigom Izdavačka kuća Meridijani iz Samobora nastavlja sustavnim objavljivanjem djela o gornjoj hrvatskoj Podravini i Međimurju.

R. Vuk potječe iz ovoga kraja (iz mjesta Slanje, na kontaktu podravskih terasa prema Kalničkom gorju), godinama skuplja povijesnu i geografsku građu o Podravini, pa knjigu prati velik broj navoda izvora i literature. Mislim da nije ispustila niti jedan relevantni izvor ili rad. Ona je više godina asistent na Geografskom odsjeku PMF-a u Zagrebu i specijalnost joj je metodika geografije, ali i suvremena metodologija historijske geografije, ekohistorije i industrijske geografije. Tu je metodologiju primijenila i na svojoj prvoj knjizi. Smisleno i međuzavisno je primijenila faktore gospodarskog razvoja kao potku za sve druge promjene u geografskom prostoru, a prvenstveno za demografske značajke kraja, prostorni raspored naseljenosti, procese deagrarizacije, deruralizacije, industrijalizacije i urbanizacije.

Nakon što je definirala prostor i objasnila izvore i literaturu, autorica građu o razvoju Ludbreške Podravine kroz sedam prošlih stoljeća razrađuje kroz šest osnovnih poglavlja. U prvom poglavlju, koje nosi naslov **Pojava neagrarnih grana gospodarstva na vlastelinstvima i posjedima,** razrađuje se nastanak i razvoj obrta i trgovine u Ludbreškoj Podravini do polovice 16. stoljeća. Gospodarske, demografske i naseobene promjene prikazane su s jedne strane u kontekstu tadašnjih europskih prilika, a potom i u njihovoj međuzavisnosti i povezanosti procesa. Radi se o transformaciji feudalnih odnosa i pojedinih posjeda. Od 14. do 18. stoljeća tih je posjeda u ovom dijelu Podravine, gdje nije bilo Vojne krajine, bilo doista mnogo. Najveća su imala sjedište u Ludbregu, Donjem Martijancu, Velikom Bukovcu (staro vlastelinstvo Bednja) i Rasinji, ali su egzistirali i mali posjedi, puput Hrženice (Roženice), Sv. Đurđa, Selnika, Obrankovca, Prilesa, Sesveta, Struge, Januševca, Poljanca, Slanja, Križovljana, Herbortije, Gorice, Koledinca, Kuzminca, Zablatja, Đelekovca, Antolovca, Kutnjaka, Vojvodinca, Malog Bukovca, Sv. Petra, Karlovca, Velikog Otoka, Malog Otoka, Dubovice, Madaraševca, Kapele, Ludbreškog Ivanca, Imbriovca itd.

U drugom poglavlju, **Prekid gospodarskog i demografskog razvoja,** sa stajališta razvoja obrta i trgovine i njihova utjecaja na promjene u geografskom prostoru, objašnjava se razdoblje druge polovice 16. i cijelog 17. stoljeća, kada je zaprijetila neposredna opasnost od Osmnalija s istoka. To je utjecalo na zastoj gospodarstva i bitno usporilo procese transformacije, a pogotvo je izazvalo važne demografske promjene. Razradi gospodarskog razvoja i njegova utjecaja na transformaciju Ludbreške Podravine tijekom 18. i početkom 19. stoljeća, autorica je poklonila osobitu pozornost. Pod naslovom **Dominacija obrta i trgovine u transformaciji vlastelinstava** obrađuje se razdoblje važne i intenzivne barokne obnove poslije odlaska Osmanlija na Savu. Radi se o razdoblju snažnog naseljavanja, te nicanja obrta (cehova), uz brz razvoj trgovine. Upravo tada počela je presudna diferencijacija u naseljenosti Podravine i stvaranja centralnih naselja.

Ta diferencijacija još je snažnije nastavljena tijekom 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća, koje razdoblje autorica s pravom naziva **Važnost manufaktura i prve industrije.** Uz obrt i trgovinu stvaraju se veći ili manufakturni proizvodni pogoni, a dolazi i do pojave prve industrije (u Ludbreškoj Podravini pogotovo od početka 20. stoljeća, stvaranjem paromlinova, kao i drvne industrije u Slanju). Ipak, najbrži i najcjelovitiji preobražaj Podravine dogodio se u razdoblju intenzivne industrijalizacije, uz jačanje i svih drugih neagrarnih grana. Te procese autorica razrađuje u

poglavlju **Dominacija industrije u transformaciji prostora i prostorne slike naseljenosti.** Upravo u tom razdoblju i Ludbreg je izrastao iz malog lokalnog trgovišta u jako industrijsko i subregionalno središte. Konačno, najnovije doba, koje se uglavnom poklapa s postojanjem neovisne Hrvatske, obrađuje procese tranzicije, odnosno restrukturiranja gospodarstva, te njihove efekte na transformaciju prostora. To poglavlje autorica jednostavno naziva **Suvremeno razdoblje (problemi i moguća rješenja).**

Čitajući ovu knjigu mnogo jasnije ćemo shvatiti važnost i dosege transformacije gospodarstva u demografskim i prostornim promjenama Podravine (pa i sjeverne Hrvatske). Uz to, knjiga je izuzetno uspješno i jasno poduprijeta brojnim podacima (čak 110 tablica!), te vrsno izrađenim grafikonima i kartogramima, kao i fotografijama (njih blizu 200). Recenzenti knjige su prof. dr. sc. Zoran Curić i prof. dr. sc. Dragutin Feletar.

Petar Feletar

DRAŽEN PODRAVEC: 250 GODINA VIROVSKOGA ŠKOLSTVA, OSNOVNA ŠKOLA FRANJO VIKTOR ŠIGNJAR, VIRJE 2009., 300 STR.

Nakon 10 godina, Dražen Podravec, najmeritorniji istraživač povijesti virovske Podravine, objavio je i drugu monografiju o razvoju obrazovanja ovoga podravskog kraja. Radi se o knjizi «250 godina virovskoga školstva», koju je on i uredio, recenzent je bio prof. dr. sc. Valentin Puževski, a grafički urednik prof. Zdravko Tišljar. U podnaslovu monografije piše: «S naglaskom na posljednjih deset godina».

U povijesti hrvatske kulture i obrazovanja, Virje je svakako određeni specifikum. To je mjesto oduvijek prednjačilo s visokom razinom obrazovanja, kulturnih i društvenih događanja. Tako je bilo i s osnutkom pučke škole. Župna škola se, naime, u Virju javlja već 1646., odnosno 1649. godine. Dakako, malo zapadnije, primjerice u Koprivnici, takva škola se javlja već oko 1590., a u zapadnije položenim Varaždinskim Toplicama već 1480. godine. Međutim, pravo je čudo što je Virje dobilo prve oblike obrazovanja već sredinom 17. stoljeća, jer se ne smije smetnuti s uma da se ono nalazilo na samoj nestabilnoj granici prema Osmanskom carstvu (međa je od 1552. do 1684. bila kod nedalekog Kloštra i Staroga Graca).

Prva svjetovna carska trivijalna pučka škola u Virju započela je radom 1759. godine, dakle prije točno dva i pol stoljeća. To se dogodilo u jeku provođenja marijaterezijanske reorganizacije vojne granice. Virje je postalo sjedište jedne od 12 kumpanija u okviru Đurđevačke pukovnije (sa sjedištem u Bjelovaru), pa je po vojnokrajiškim propisima moralo imati pučku školu (Gemainde Schule). Novi polet dobilo je i virovsko školstvo nakon donošenja znamenitoga školskog zakona (Ratio educationes) 1777. godine. Vojna pučka škola, uz hrvatsku narodnu, djelovala je sve do 1871. i razvojačenja Vojne krajine. Novi hrvatski školski zakon od 1874. utemeljio je državno i javno osnovno školstvo, uz obavezatno polaženje nastave.

U novoj knjizi Dražena Podravca, samo se pregledno govori o razvoju virovskoga školstva do 1999. godine, jer to je temeljito obrađeno u njegovoj prvoj knjizi na tu temu (1999.). Ipak se daje odgovarajući opći pregled rada i razvoja pučkih škola u Virju, Šemovcima, Hampovici, Miholjancu i Rakitnici. Najviše je poklonjeno prostora opisivanju razvoja virovskoga školstva u zadnjih deset godina. Taj detaljni pregled, s gotovo svim relevantnim događanjima tijekom pojedinih školskih godina, nanizan je kronološki, uz odgovarajuće ilustracije. Faktički kroz ovu knjigu možemo doznati bilo koji podatak o svim elementima života škole i razvoja obrazovanja u Virju od 1999. do 2009. godine (ravnatelji su bili mr. sc. Dražen Podravec i prof. Marica Cik Adaković).

U zadnjem poglavlju podastrti su podaci o današnjem stanju škole, kao i o proslavi 250. obljetnice. Tu su potom navedeni i najvažniji podaci o kretanju broja učenika i nastavnika, financijama,

popisi zaposlenika, izvatci iz knjige gostiju, predstavljeno je školsko izdvalaštvo i slično. Nabrojene su i osobe značajne za virovsko školstvo, te objavljene biografije ravnatelja u zadnjih deset godina.

Da zaključimo: Dražen Podravec napisao je još jedno stručno i korisno djelo. Upravo i njegovim predanim djelovanjem, virovska škola dosegla je epitet jedne od najboljih u Hrvatskoj. To svoje poslanje pravoga narodnoga učitelja i stručnjaka, D. Podravec još jednom je u najboljem smislu potvrdio i ovom monografijom.

Dragutin Feletar

Meridijani
IZDAVAČKA KUĆA
Izdano u Hrvatskoj, za nakladnika Petra Somek